POLIROM

Stevan K. Pavlowitch

Istoria Balcanilor

1804-1945

HISTORIA

Fundația concept

Balkan History Programme

Stevan K. Pavlowitch

Istoria Balcanilor
1804-1945

Traducere de Andreea Doica

Prefaţă de Lucian Leuştean

POLIROM
2002

HISTORIA

„Balcanii, pare a ne spune lucrarea lui Stevan Pavlowitch, au fost unul dintre «butoaiele cu pulbere» ale Europei, dar «pulberea» a fost depozitată acolo mai curînd de potentații de la Berlin, Paris, Viena, Londra sau Moscova, decît de «balcanici», iar cei care «au aprins fitilul», au monitorizat exploziile și uneori le-au scăpat de sub control au fost aceiași lideri occidentali sau ruși. Populațiile balcanice – arțăgoase, belicoase și sărace, constituite în mare măsură din țărani – aveau identități ori prea vagi, ori prea complexe. Revendicările lor teritoriale erau de cele mai multe ori conflictuale, însă responsabilitatea pentru toate acestea nu le revenea întotdeauna, iar aspirațiile și problemele lor nu se deosebeau atît de mult de cele din alte regiuni ale Europei. Nu poate exista un naționalism «bun», de sorginte apuseană, și unul «rău», de tip balcanic. Lucrarea lui Pavlowitch este, practic, un discurs echilibrat și nuanțat în favoarea faptului că identitatea națională în Balcani, ca și în Europa, a fost un fenomen nu numai extrem de complex, dar și relativ instabil de-a lungul ultimelor două secole. Ea nu a avut numai o componentă internă, ci a fost condiționată de nenumărate influențe externe, de circulația internațională a ideilor și a culturilor, a depins de luptele pentru putere din interiorul fiecărei societăți, rivalități provocate direct sau indirect prin jocul de echilibre și dezechilibre de pe scena internațională." (Lucian Leuștean)

Stevan K. Pavlowitch este profesor emerit de istorie balcanică la Universitatea din Southampton.

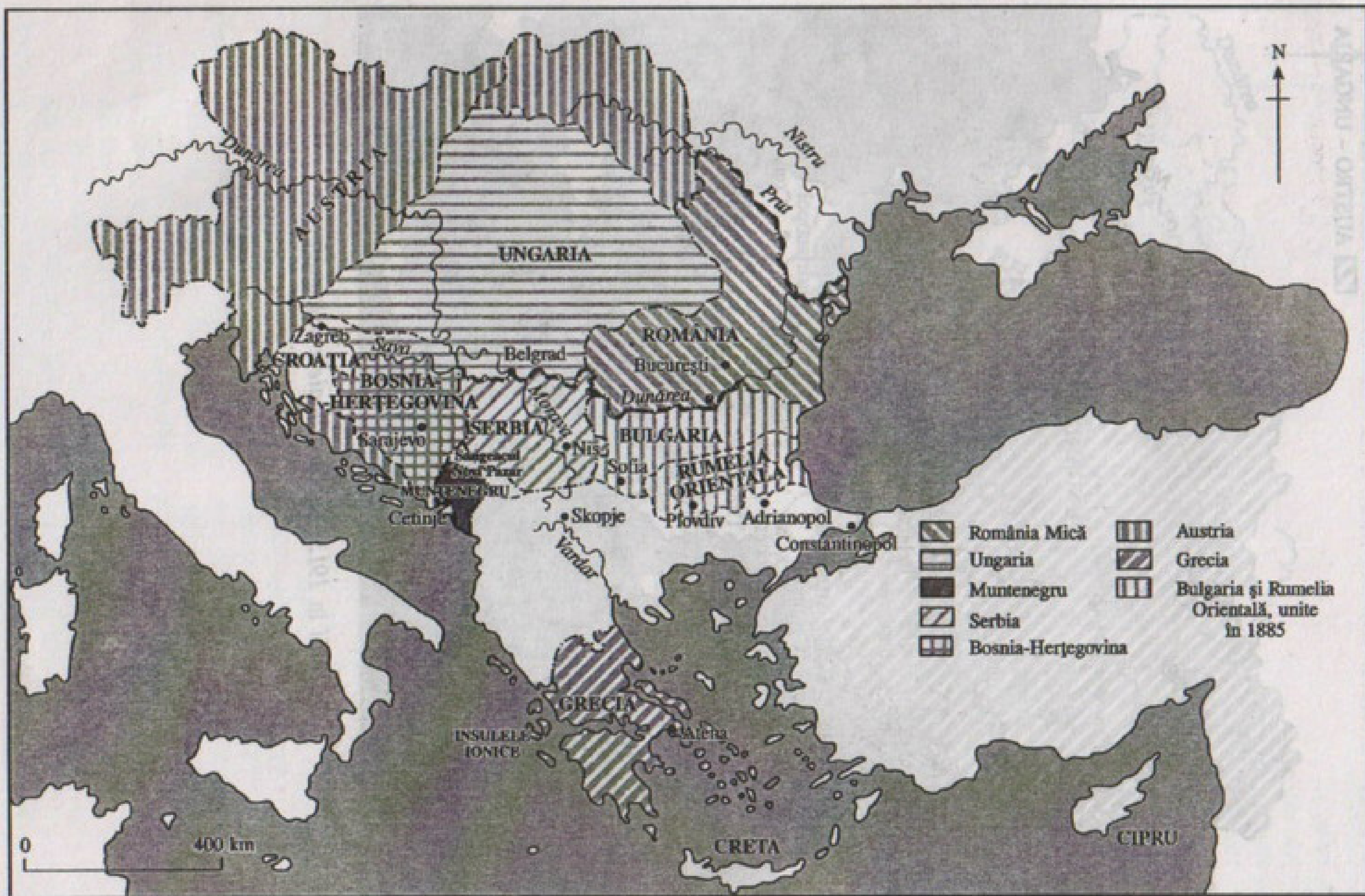
- Trezirea naționalităților
- Autonomia, constituțiile și revoluțiile
- Balcanii în timpul crizelor imperiale și al reformelor
- Congresul de la Berlin
- Primul război mondial și Pacea de la Paris
- Perioada interbelică: învinșii și învingătorii
- Al doilea război mondial

Harta fizică a Balcanilor

Balcanii în 1833, după recunoaşterea independenţei regatului Greciei şi obţinerea autonomiei de către Serbia

Balcanii în 1885, după unirea Rumeliei Orientale cu principatul Bulgariei

Balcanii în 1913, după războaiele balcanice

Balcanii în 1923, după Tratatul de la Lausanne

Balcanii în 1942

2

Seria *Historia* este coordonată de Mihai-Răzvan Ungureanu.

Stevan K. Pavlowitch, profesor emerit la Universitatea din Southampton, Marea Britanie, este unul dintre cei mai reputați istorici ai spațiului balcanic. Lucrările sale combină metodologia din studiul relațiilor internaționale cu aceea a istoriei sociale și a mentalităților. Dintre lucrări amintim: *Anglo-Russian Rivalry in Serbia, 1837-1839, the Mission of Colonel Hodges* – 1961, *Yugoslavia* – 1971, *Albanian Problem in Yugoslavia: two Views* (în colaborare cu Elez Biberaj) – 1982, *Unconventional Perceptions of Yugoslavia, 1940-1945* – 1985, *Improbable Survivor: Yugoslavia and its Problems, 1918-1988* – 1988, *Tito, Yugoslavia's Great Dictator: a Reassessment* – 1992, *Serbia: the History of an Idea* – 2002.

Această ediție este parte a seriei „Istoria Balcanilor", finanțată de Fund for Central and East European Book Projects din Amsterdam, Fundația CONCEPT – Soros Open Network Romania și Center for Publishing Development – Open Society Institute din Budapesta.

Lector: Lucian Leuștean

www.polirom.ro

Stevan K. Pavlowitch, *A History of The Balkans 1804-1945*

Editura POLIROM
Iași, B-dul Copou nr. 4, P.O. BOX 266, 6600
București, B-dul I.C. Brătianu nr. 6, et. 7, P.O. BOX 1-728, 70700

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României:

PAVLOWITCH, STEVAN K.

Istoria Balcanilor: 1804-1945 / Stevan K. Pavlowitch;
trad. de Andreea Doica; pref. de Lucian Leuștean – Iași: Polirom, 2002.

352 p.; 24 cm (Historia)

Bibliogr.
Index

ISBN: 973-683-839-0

I. Doica, Andreea (trad.)
II. Leuștean, Lucian (pref.)

94(497+4-11)"1804/1945

Printed in ROMANIA

Cuprins

C 2

Prefaţă

O nouă şi necesară rescriere a istoriei Balcanilor

Redactată la finalul deceniului trecut şi destinată în principal unui public occidental încă o dată bulversat, iritat şi, în egală măsură, dezorientat de evoluţiile politico-militare aparent imprevizibile din spaţiul balcanic, lucrarea lui Stevan K. Pavlowitch, *A History of the Balkans, 1804-1945*, apare acum, la început de nou deceniu, secol şi mileniu, şi în traducere românească. Diversele politici editoriale din România actuală par a favoriza accesul publicului spre lucrări de istorie, înţeleasă în cel mai larg sens posibil, balcanică din mediul academic apusean, altădată rezervate doar unui grup restrîns de cunoscători. Astfel, au apărut deja în limba română, pentru a da doar cîteva exemple, cartea lui Charles şi Barbara Jelavich (*Formarea statelor naţionale balcanice, 1804-1920*, Ed. Dacia, Cluj-Napoca, 1999), cea a Barbarei Jelavich (*Istoria Balcanilor*, vol. I, *Secolele al XVIII-lea şi al XIX-lea*, vol. II, *Secolul XX*, Institutul European, Iaşi, 2000), lucrarea lui Georges Corm (*Europa şi Orientul, De la balcanizare la libanizare : istoria unei modernităţi neîmplinite*, Ed. Dacia, Cluj-Napoca, 1999) şi cea a lui Georgios Prevelakis (*Balcanii, Cultură şi geopolitică*, Ed. Corint, Bucureşti, 2001). În acest context, traducerea studiului lui Stevan K. Pavlowitch apare ca un element dintr-o evoluţie firească ce ilustrează – şi, poate, va potenţa – propensiunea publicului românesc spre redescoperirea istoriei atît de agitate a Balcanilor. Şi aceasta, în ciuda atitudinii constant schizoide, de atracţie-respingere, pe care românii au manifestat-o faţă de ideea apartenenţei lor la spaţiul balcanic : era o apartenenţă onorantă, dacă în spatele termenului de Balcani se întrezăreau moştenirea Antichităţii clasice, cea a Bizanţului sau tărîmul predilect de manifestare a unei ortodoxii izbăvitoare ; era, în acelaşi timp, o apartenenţă dezolantă în măsura în care se preluau unele din prejudecăţile occidentale în acest sens, conturate de-a lungul ultimelor două secole, de genul Balcanilor ca „butoi cu pulbere al Europei", teritoriu al vrajbei şi înapoierii, lume a urii interetnice şi a naţionalismelor exclusiviste.

Aidoma multor autori care scriu istorie balcanică în cunoştinţă de cauză şi cu responsabilitate, şi Stevan Pavlowitch are ca obiectiv primordial contestarea caracterului peiorativ pe care mulţi occidentali îl ataşează din reflex atît conceptului de „Balcani", cît şi derivatelor sale : „balcanic", „balcanism" şi „balcanizare". Spre deosebire însă de majoritatea celor cu care împărtăşeşte acest deziderat, Pavlowitch a ales o modalitate mai puţin polemică pentru a-şi atinge ţelul. Aceasta este, de altfel, şi marea calitate a lucrării istoricului britanic de origine sîrbă. Abordarea propusă este una în principal evenimenţială, relaxată dar substanţială, echilibrată şi fără violenţe de ton ; judecăţilor de valoare li se rezervă un spaţiu relativ limitat, iar verdictele definitive lipsesc cu desăvîrşire. Este şi acesta un semn că istoricul şi-a înţeles menirea : aceea de a încerca să descopere ce s-a întîmplat şi de ce s-a întîmplat, şi nu de a emite sentinţe moralizatoare.

Limitele cronologice pe care Stevan Pavlowitch le impune demersului său istoriografic beneficiază de justificări pertinente. 1804 este un an simbolic : atunci s-a derulat o primă revoltă majoră ce poate fi circumscrisă luptei naţionalităţilor împotriva imperiilor din care făceau parte. Cu alte cuvinte, deşi rădăcinile procesului pot fi identificate încă din veacul al XVIII-lea, începutul

secolului al XIX-lea a coincis cu debutul luptei conștiente și consecvente de emancipare a naționalităților din spațiul balcanic, cu începutul unui drum lung și anevoios de desăvîrșire națională și de constituire a statelor-națiune din perimetrul sud-est european.

Cealaltă extremitate cronologică, 1945, indică, în primul rînd, momentul cînd independența statelor balcanice, deja pierdută cu cîțiva ani mai devreme prin includerea în sfera de influență a Germaniei naziste, nu a mai putut fi redobîndită în cea mai mare parte a Balcanilor din pricina „eliberării" impuse de Armata Roșie sovietică. În plus, oprindu-și cercetarea în 1945, istoricul dă dovadă de o precauție salutară. Pe de o parte, evită să se apropie prea mult de timpul prezent, conștientizînd faptul că, în lipsa unei distanțări temporale față de evenimente, terenul devine nesigur pentru un adept al muzei Clio, judecățile trebuind să fie lăsate în apanajul ziariștilor, politologilor și politicienilor, singurii care, prin natura activităților lor și uneori printr-o penurie de scrupule metodologice, nu au ezitări în fața analizării evoluțiilor contemporane. Pe de altă parte, după 1945, bolșevizarea celor mai multe state balcanice ar fi presupus un tratament istoriografic diferit, cu alte metode și alt gen de izvoare.

Istoria Balcanilor propusă de Stevan K. Pavlowitch este istoria unui spațiu care se întinde „de la Alpii răsăriteni pînă la Marea Egee și Marea Neagră, de la Nistru la Marea Adriatică – peste teritoriile locuite de populațiile vorbitoare de română, greacă, albaneză și de limbi sud-slave". Este, de asemenea, și istoria devenirilor naționale ale popoarelor din regiune, ca și istoria modernizării – fie ireversibilă, fie neimplinită – a statelor naționale din zona Balcanilor. Nu în ultimul rînd, este o istorie, privită din punct de vedere balcanic, a dezmembrării lente, dar agitate a Imperiului Otoman, „omul bolnav" al Europei, ca și a disoluției rapide și violente a Imperiului Austro-Ungar.

Fără a face apel la tușe groase și, cu atît mai puțin, la vehemență, Pavlowitch încearcă, cu fiecare capitol, cu fiecare pagină, să demonstreze, cu finețe și eleganță, că Balcanii aparțin indubitabil Europei, dar și că regiunea are individualitatea sa proprie, catalizată de experiența istorică colectivă și de anumite aspecte comune ținînd de sfera mentalului colectiv și de cea a culturii. O sugestie recurentă în paginile lucrării lui Pavlowitch este aceea că opoziția dintre pozitivitatea Occidentului și negativitatea Balcanilor este doar una aparentă, că reducerea inevitabilelor diferențe sincronice și diacronice dintre cele două părți ale Europei la antiteza dintre „civilizație și barbarie" nu poate fi decît o operațiune simplistă și rău călăuzitoare, derivată adeseori din amnezie și narcisism. Condamnînd violențele „balcanice", Europa Apuseană uită, pare că uită sau vrea să uite de multe ori violența din trecutul său. Sau, pe de altă parte, în plin festin narcisist, probabil necesar pentru confirmarea noii identități europene, Occidentul resimte nevoia unui reper, a unui pol negativ, care să ofere acea „diferență specifică" cu rol identitar.

Istoricul britanic nu cade însă în capcana idealizării realităților balcanice din ultimele două secole, nu se lasă amăgit de mitul „bunului sălbatic", ci, dimpotrivă, încearcă să prezinte și să explice premisele instabilității cu aparență endemică a regiunii, precum și problemele și obstacolele cu care s-au confruntat construcțiile naționale din zonă. Așa cum scrie Pavlowitch, națiunile balcanice „au evoluat, au fost impuse, au fost respinse, au fost înlăturate, au pierit și au renăscut. Deoarece erau dificil de definit și delimitat, au făcut tot ce le-a stat în putință pentru a deveni mai ușor de identificat. Au recurs la asimilarea culturală accelerată și, de asemenea, la reașezarea pe noi teritorii, la expulzări și eliminări. Aveau nevoie de rădăcini ; s-au bazat pe mituri ; au căutat în trecut justificări de ordin teritorial ; drepturile istorice au intrat în conflict cu autodeterminarea. În toate acestea, națiunile balcanice nu erau atît de diferite de alte grupuri naționale".

Balcanii, pare a ne spune lucrarea lui Stevan Pavlowitch, au fost, într-adevăr, *unul dintre multele* „butoaie cu pulbere" ale Europei, dar „pulberea" a fost depozitată acolo mai curînd de potentații de la Berlin, Paris, Viena, Londra sau Moscova, decît de „balcanici", iar cei care au „aprins fitilul", au monitorizat exploziile și uneori le-au scăpat de sub control au fost aceiași lideri occidentali sau ruși. Populațiile balcanice erau, cu adevărat, arțăgoase, belicoase și sărace, erau constituite în mare măsură din țărani, aveau identități ori prea vagi, ori prea complexe, revendicările lor teritoriale

erau de cele mai multe ori conflictuale, însă pentru toate acestea nu erau doar ele responsabile, iar aspiraţiile şi problemele lor nu se deosebeau atît de tare de cele din alte regiuni ale Europei.

Nu poate exista un naţionalism „bun", de sorginte apuseană, şi unul „rău", de tip balcanic. Raţiuni derivate din necesităţi de omogenizare – idee importată tot din Occident – a populaţiilor din noile entităţi care luau naştere, se extindeau sau se reduceau în Balcani, în funcţie de stările de război sau de pace al căror epicentru se afla în Europa, au cauzat o agitaţie de natură etnică greu de controlat sau stăvilit. S-a produs, practic, o invazie a pespectivei naţionale şi/sau sociale în morala şi percepţia individuală. Mai ales în regiunile unde amestecul etnic era deosebit de complex, ceea ce era *valabil în mai toată Peninsula Balcanică*, totul a început, *la un moment dat*, să fie judecat numai pe criterii de comportament etnic. Distincţia faţă de celălalt a început să fie percepută în mod isteric şi a creat imaginea responsabilităţii colective. De aici şi pînă la masacre, deplasări „spontane" sau forţate de populaţii nu a mai fost decît un pas, lesne de făcut, dar cu urmări majore pe termen scurt, mediu şi lung. Însă nici această evoluţie nu a fost caracteristică doar Balcanilor, ci, mai mult sau mai puţin, întregii Europe.

Lucrarea lui Pavlowitch este, practic, o pledoarie echilibrată şi nuanţată în favoarea faptului că identitatea naţională în Balcani, ca şi în Europa, a fost un fenomen nu numai extrem de complex, dar şi relativ instabil de-a lungul ultimelor două secole. Ea nu a avut numai o componentă internă, ci a fost condiţionată de nenumărate influenţe externe, de circulaţia internaţională a ideilor şi a culturilor, a depins de luptele pentru putere din interiorul fiecărei societăţi, rivalităţi provocate direct sau indirect de influenţe externe, prin jocul de echilibre şi dezechilibre de pe scena europeană şi, deci, de rivalităţile de putere regionale sau internaţionale. Acesta a fost unul dintre motivele decisive pentru care mişcarea naţionalităţilor din Balcani a devenit potenţial „explozivă", iar uneori chiar a „explodat", în condiţiile în care vechile sisteme de putere, otoman şi habsburgic, se prăbuşeau sub loviturile noilor idei din Europa, ale conflictelor politice, diplomatice, economice şi militare dintre puterile europene.

Lucian Leuştean

Capitolul 1

Introducere

Coordonatele geografice şi impactul lor asupra istoriei • Bizanţul, monarhiile medievale, cucerirea otomană şi recucerirea habsburgică • Tranziţia din secolul al XVIII-lea

De la Imperiul Roman la cel Otoman

Peninsula Balcanică se caracterizează atît printr-o unitate geografică, cît şi prin una impusă de istorie. Cuvîntul „balcanizare" este adesea folosit cu înţelesul de fragmentare, dezordine şi răzmeriţe, dar istoricii peninsulei[1] au atras atenţia că istoria sa nu este mai zbuciumată decît aceea a oricărei alte părţi a Europei înainte de primul război mondial. Fragmentarea şi instabilitatea sînt, în orice caz, rezultatul constituirii sale, al aşezării sale pe hartă şi al luptei pentru controlul peninsulei.

Cuvîntul de origine turcă *balkan* înseamnă „munţi împăduriţi". Spre deosebire de Peninsulele Iberică şi Italică, Peninsula Balcanică este definită de însăşi masa muntoasă ce o compune. Munţii Dinarici se întind de la Alpii Sloveniei, de-a lungul coastei adriatice, pînă în Albania, după care se îndreaptă către interiorul continentului sub numele de Munţii Pindului. Aceştia se întind de-a lungul Greciei Centrale, lăsînd doar o fîşie îngustă de coastă la vest. Lanţul carpatic formează un „S" întors care începe în nordul României, coboară spre sud separînd cîmpiile Moldovei şi Ţării Româneşti de podişurile Transilvaniei, înainte de a se îndrepta spre sud-vest traversînd Dunărea pe la Porţile de Fier, iar apoi spre est prin Bulgaria formînd Munţii Balcani propriu-zişi. În fine, ţinuturile vechii Macedonii şi ale Traciei se prelungesc pînă în nordul Greciei.

Structura discontinuă a acestor munţi a descurajat procesul de integrare din interior şi nu a opus nici o rezistenţă penetrării din exterior. Accesul era permis printr-o reţea de văi, platouri şi depresiuni. Ele prezentau anumite particularităţi şi au favorizat legături, cuceriri şi schimburi. Cele mai importante căi de acces erau Dunărea şi drumul care lega Belgradul de Salonic, formînd împreună o cale de schimburi de forma unui T uriaş.

---

1. Ca de exemplu Dimitrije Djordjević şi Stephen Fischer-Galaţi, *The Balkan Revolutionary Tradition*, Columbia University Press, New York, 1981, p. xi sau John R. Lampe şi Marvin R. Jackson, *Balkan Economic History, 1559-1950: From Imperial Borderlands to Developing Nations*, Indiana University Press, Bloomington, 1982, p. 3.

În timp ce fluviul reprezentase o verigă de legătură cu Europa Centrală şi Rusia, prin depresiunile vechilor ţinuturi ale cîmpiilor dunărene trece un drum de importanţă vitală, şi anume prin văile Moravei şi Vardarului spre Marea Egee.

Influenţele durabile au venit din nordul deschis sau din sud prin intermediul căii de legătură euroasiatice şi au urmat drumurile după o direcţie de la nord la sud. Romanii au cucerit aproape în întregime Balcanii, dar nu s-au aşezat decît de-a lungul coastei adriatice şi pe malurile Dunării. Pînă la începutul secolului al VI-lea existau două zone lingvistice predominant urbane – romană la nord şi la vest, greacă la sud şi la est. Zona latinizată includea un bloc dunărean şi adriatic de coastă, separate de o zonă montană, mai superficial romanizată, şi una mixtă ce se dispersa în sudul elen.

Slavii din sud, originari din stepele Asiei Centrale şi care veniseră de la nord de Carpaţi în zorii perioadei migratoare, au trecut atunci Dunărea. Ei au măturat Balcanii, din Alpi pînă la Peloponez, modificînd în întregime structura etnică a peninsulei pe măsură ce se stabileau aici. Băştinaşii – elenizaţi, romanizaţi sau de altă factură – s-au retras spre adăposturile din munţi, de pe coastă sau din insule ori au fost încorporaţi de nou-veniţii, care au fost la rîndul lor asimilaţi pe măsură ce înaintau în interiorul ţinuturilor greceşti.

În cele din urmă, a fost slavizată o largă centură de mijloc situată între Adriatica şi Marea Neagră. Numele generic de sloven a fost asociat cu populaţiile de frontieră acolo unde exista un contrast clar cu nonslavii. Vechile denumiri ale triburilor conducătoare s-au răspîndit la acelea care se stabiliseră din cîmpiile vestice pînă la Adriatica – croaţi – şi la cele aflate de-a lungul afluenţilor Dunării şi în depresiuni – sîrbi. Populaţiile germanice, slave şi elene foloseau denumirea de valahi (variante cum ar fi cea de velşi şi valoni erau folosite în alte părţi), care e posibil să fi provenit dintr-un grup celtic romanizat, pentru a se referi la cei romanizaţi din mijlocul lor, dar totodată şi la alţii care aveau un mod de viaţă similar.

Un prim efort de creştinare fusese întrerupt de invaziile popoarelor migratoare. Convertirea ulterioară a slavilor prin intermediul influenţelor suprapuse ale papalităţii şi ale Bizanţului a condus la varianta latină predominantă în vest, cu forme greceşti într-o adaptare indigenă răspîndită cu mult peste sfera culturală elenă de către misionarii bizantini.

Confuzia rezultată în urma atacului noilor populaţii, urmată de schimbările din vest, a dat posibilitatea organizaţiilor feudale slave din sud să se ridice în spaţiul creat de fisurile dintre Imperiul Bizantin în est şi pretendenţii succesivi la moştenirea romană în vest. Originari de dincolo de Marea Azov, bulgarii aşezaseră tabere pe ambele maluri ale Dunării pînă la sfîrşitul secolului al IX-lea. Ei au fost asimilaţi de slavii din partea locului, dar nu înainte de a le fi împrumutat acestora numele lor, precum şi o formă de organizare, şi de a-i fi primit pe misionarii creştini. Regatul lor a atins apogeul cînd conducătorul lor Simeon a luat titlul de *ţar* (Caesar), încercînd să cucerească Constantinopolul în 925. Imperiul Bulgar aduna, în consecinţă, tribut din teritorii care se întindeau, într-un moment sau altul, de la Dunăre la Adriatica şi pînă în ţinuturile Greciei de Nord.

Spre nord, pe măsură ce maghiarii sau ungurii se stabileau în cîmpiile panonice şi adoptau religia creştină, se realiza trecerea la feudalism sub conducere germanică în teritoriile slovene, dar structurle tribale slave au evoluat astfel încît un regat croat a ajuns să controleze drumurile ce legau nordul adriatic de cîmpii. Coroana pe care regele Tomislav a dobîndit-o de la papă în 925 (în acelaşi an în care Simeon devenea ţar) a ajuns în posesia regelui Ungariei în 1102. Aceasta se întîmpla cînd Ungaria dobîndea totodată

şi controlul asupra Transilvaniei, un teritoriu de podiş aflat în interiorul arcului carpatic şi locuit de o populaţie mixtă, dar probabil majoritar romanizată, care şi-a păstrat, la fel ca şi Croaţia, un statut de autonomie.

Croaţia a acoperit întregul său teritoriu „istoric" abia sub primul ei rege ungur, dar aceasta nu a stat în calea a ceea ce a ajuns să se numească „triunitatea" ei – nucleul Croaţiei Centrale cu instituţiile sale, cîmpiile Slavoniei mai puternic supuse anterior influenţei ungureşti şi coasta Dalmaţiei, ale cărei oraşe se luptau să-şi confirme autonomia. În secolul al IX-lea se formau structuri politice embrionare şi în podişurile dinarice de sud. Veneţia şi Ungaria erau obstacole care abăteau ambiţiile conducătorilor sîrbi de la cîmpii şi Adriatica, îndreptîndu-le spre teritoriile bizantine ale coridorului Morava-Vardar. În timp ce Imperiul îşi începuse lungul său declin, regatul sîrb se îndrepta spre cea mai puternică dezvoltare politică atinsă de slavii balcanici în Evul Mediu.

El a exploatat atracţia Vestului faţă Bizanţ şi Pămîntul Sfînt, care accentuase diferenţele dintre Roma şi Constantinopol. Cînd Cruciada a IV-a a divizat fără milă Imperiul şi i-a prădat capitala, conducătorii sîrbi din familia Nemanjić i-au învrăjbit pe latini împotriva grecilor şi pe greci între ei. S-au extins pe seama bulgarilor şi a bizantinilor, au luat titlul de *crai* (Carolus), au dobîndit o coroană regală de la papă în 1217 şi autonomia ecleziastică de la patriarhul exilat la Niceea. Atunci cînd regele Dušan se încoronase ca împărat al sîrbilor şi grecilor în 1346 la Skopje, domeniile sale se întindeau de la Sava şi Dunăre pînă la Marea Adriatică şi Golful Corint. La moartea sa, zece ani mai tîrziu, părea să fie pe punctul de a-şi fi realizat dubla ambiţie de a se stabili în „oraşul împăratului" (după cum numeau slavii Constantinopolul) şi de a conduce defensiva Europei împotriva turcilor în calitate de „căpitan" al papei.

Deşi structurate după modelul Bizanţului, civilizaţiile sîrbe şi bulgare medievale nu erau influenţate exclusiv de Răsărit. Conducătorii lor priviseră spre ambele centre ale creştinătăţii, pînă au înţeles viguroasa forţă de integrare furnizată de conceptul bizantin în forma sa de adaptare locală şi au obţinut patriarhii autocefale (independente) în schimbul sprijinului acordat Bisericii Constantinopolului, dar erau de asemenea puternic influenţaţi de legăturile lor cu Apusul. Între secolele al XII-lea şi al XV-lea, întreaga peninsulă a fost un pod între Est şi Vest.

Ereziile se înmulţiseră atîta timp cît creştinismul depinsese de centre îndepărtate şi au continuat să se amplifice în zonele în care Biserica instituţionalizată s-a dezvoltat mai tîrziu şi în ţinuturile muntoase mai îndepărtate, dar şi acolo unde Răsăritul şi Apusul se suprapuneau de-a lungul principalelor rute de comunicaţie. Ele contestau autoritatea, împiedicau stabilizarea monarhiei bulgare şi s-au înrădăcinat în clasa feudală a Bosniei, care iniţia o dezvoltare autonomă în secolul al XII-lea sub suzeranitatea îngăduitoare a Ungariei. Ungaria era de asemenea implicată în lupta pentru supremaţie asupra centrelor de comerţ dalmate supuse treptat slavizării. Doar cel mai bogat dintre acestea, Raguza – mai cunoscut astăzi sub numele slav de Dubrovnik – a supravieţuit prin intrigi amestecului marilor puteri, pentru a se transforma într-un intermediar între Italia şi Balcani.

Au rămas zone locuite de populaţii romanizate ici şi colo, dar în principal în România de azi, în cîmpiile Dunării de Jos şi dincolo de Carpaţi. Prin aceste teritorii au trecut invazii şi migraţii în drumul lor spre sud, dar nici una nu s-a oprit în cîmpiile unde primele forme de organizare socială şi politică locală au apărut în secolul al XIII-lea – „valahii" Moldovei şi Ţării Româneşti, vorbitorii unui dialect roman, creştini de rit răsăritean, care foloseau scrierea slavonă. Alte populaţii preslave fuseseră împinse

înapoi în munți, în special în Albania, o regiune supusă multor incursiuni, pe care mulți au încercat să o controleze din Italia și din Balcani și care în cele din urmă a fost incorporată în imperiul lui Dušan.

Chiar și acesta din urmă nu a făcut altceva decît să-și impună autoritatea personală asupra vasalilor unui imperiu care la moartea sa s-a destrămat. Sfîrșitul puterii sîrbe a creat un vid de putere în Balcani. Ungaria și Veneția de la nord și mai ales turcii otomani de la sud s-au grăbit să-l umple. Eliberată de umbra copleșitoare a Serbiei, Bosnia a reușit să atingă o perioadă de glorie sub regele Tvrtko. Înrudit cu dinastia Nemanjić, al cărei moștenitor pretindea a fi, el s-a extins pînă în teritoriile sîrbești, dar și în Croația, de-a lungul coastei, sub titlul de rege al Serbiei, Bosniei, Croației și Dalmației ; cu toate acestea, domnia lui a pendulat între suzeranul său catolic maghiar și vasalii eretici. După moartea lui Tvrtko în 1391, regatul său a căzut pradă anarhiei feudale, prins între turci și unguri. Forța ereziei sale plasase Bosnia dincolo de limitele simpatiei Europei catolice.

De cînd puseseră piciorul în Europa în 1357, otomanii obținuseră fidelitatea vasalilor lui Dušan din Macedonia, a fărîmițatei monarhii bulgare și chiar a celui care odinioară fusese împăratul Bizanțului, acum doar o umbră. Bătălia de la Kosovo din 1389, în care conducătorul Serbiei, aliat cu regele Tvrtko al Bosniei, a fost învins, nu a pecetluit soarta Balcanilor, dar a fost considerată ca fiind de rău augur, din cauza eforturilor de a forma o alianță creștină care au precedat-o și a măcelului pe care l-a produs.

Împinse spre nord împotriva Ungariei, rămășițele regatului sîrb au supraviețuit pînă în 1459. În 1463 a fost rîndul Bosniei să se prăbușească. Societatea feudală s-a dizolvat treptat, eliminată de confruntări armate și represiune, integrată pentru o perioadă în noua ordine otomană, refugiindu-se în principatele din munți, pe coastă sau peste fluviu, în Ungaria, unde anarhia feudală era violentă. Deoarece plătea tribut și făcea comerț cu toată lumea, numai Raguza a fost salvată pentru a deveni o Elveție a secolului al XV-lea, unde toți autocrații balcanici se refugiau și își păstrau banii. Regatul ungaro-croat se dezmembra pe măsură ce amenințarea turcească se apropia. În 1493 o ofensivă importantă s-a îndreptat spre Styria și s-a întors trecînd prin centrul Croației, a cărei nobilime și-a depășit rivalitățile în bătălia de la Krbava, doar pentru a fi înfrîntă într-un alt masacru de proporții. Majoritatea nobililor care au supraviețuit au părăsit regiunile expuse din sud, iar Croația, împreună cu denumirea sa, s-a mutat de asemenea spre nord.

Atunci cînd Sfîntul Imperiu Roman al lui de Carol cel Mare a renăscut și și-a stabilit „marca de est", Austria, aflată în flancul Germaniei, a primit rolul de protectoare împotriva pericolelor venind dinspre est. „Marca" a căzut în seama Habsburgilor, al căror conducător a fost ales împărat în 1273. Ei înglobaseră deja în cadrul domeniilor familiei formațiunile feudale locuite de sloveni, iar influența lor s-a extins în ținuturile Coroanei ungare. Cînd în 1526 turcii i-au pus pe fugă pe unguri la Mohács, unde regele lor și-a găsit moartea fără să lase un moștenitor, preluarea habsburgică a ceea ce mai rămăsese din domeniile sale a fost validată prin alegerea lui Ferdinand de Habsburg ca rege al Ungariei și apoi al Croației.

După ce intraseră în Balcani ca mercenari luptînd pentru conducători creștini rivali, turcii otomani s-au deplasat încet spre nord, în perioada dintre căderea orașului Gallipoli, în 1357, și bătălia de la Mohács, profitînd la maximum de dezintegrarea ordinii feudale a peninsulei și de lipsa de unitate religioasă. Cucerirea teritoriilor grecești a fost finalizată abia după căderea Constantinopolului în 1453 (Istanbul în limba turcă, dar numit de obicei în Europa după vechea denumire grecească, pînă în secolul XX) și moartea în luptă a

ultimului său împărat. Atît orașul, cît și împăratul și-au păstrat pînă la sfîrșit importanța ca simboluri. Pînă la începutul secolului al XVI-lea, o dată cu înfrîngerea puterii navale venețiene, turcii își asiguraseră căile maritime de acces spre cuceririle ulterioare și au continuat prin a obține accesul pe uscat traversînd Dunărea și învingînd Ungaria.

Regatele medievale balcanice se întinseseră peste un teritoriu puternic supus fluctuațiilor. Centrele lor s-au deplasat; teritoriile lor s-au suprapus. Pe măsură ce și-au sporit puterea, conducătorii lor și-au atribuit titluri regale, iar apoi, ca în cazul Serbiei și al Bulgariei, titlul imperial, pentru a se instaura ca succesori ai Bizanțului, care, deși grec din punct de vedere cultural, a rămas pînă la sfîrșit roman ca structură socială, economică și militară. Au întreținut tot mai multe legături atît cu Vestul, cît și între ei. Populațiile nu erau mai omogene din punct de vedere etnic decît titlurile lor. Conducătorii nu erau interesați de identitatea etnică, deoarece aveau țeluri mai înalte.

În această lume aflată în schimbare au sosit otomanii. Înaintarea lor în Europa a afectat întreaga peninsulă. Chiar și ceea ce a rămas în afara hotarelor lor a servit ca zonă--tampon spre care și-au îndreptat incursiunile armate, fapt care a afectat relațiile cu vecinii lor. Stăpînirea turcească s-a întins peste Balcani ca parte a ceea ce Traian Stoianovich a denumit generic drept Războiul european de 100 de ani[2]. „Războiul la care facem aluzie nu este doar acela dintre Franța și Anglia, ci confruntarea complexă dintre un catolic și un alt catolic, dintre creștin și musulman, ortodox și catolic, dintre husiți și catolici sau Imperiul Roman de Națiune Germană, dintre taborit și utraquist, Polonia sau Lituania și ordinul teutonilor, dintre Imperiul Otoman și regatul Ungariei, aliat cu rămășițe ale Imperiului Bizantin și ale statului lui Ștefan Dušan, dintre moscovit și tătar sau novgorodian, Veneția și Milano pe de o parte și Geneva pe de altă parte, dintre Tamerlan și Baiazid, Danemarca și Hansa, confruntarea care a îndreptat un senior feudal împotriva altuia și pe țăran împotriva seniorului."

Săpînirea otomană și cea habsburgică

Societatea balcanică era un cîmp de luptă în care nobilii încercau să-și separe proprietățile feudale închizîndu-le, în detrimentul țăranilor și al localnicilor din clasa de mijloc și în alianță cu negustorii străini. Înaintarea turcească a fost inițial motivată de presiunea altor popoare. Turcii au fost ademeniți din podișurile stîncoase ale Anatoliei de pămînturile mai fertile ale Balcanilor. Dispuneau de superioritate militară și au găsit aici sprijinul prin care au impus ordinea și unitatea pe care apoi monarhiile centralizate au ajuns să le impună în Vest.

Acest proces s-a realizat treptat. Prima perioadă a cuceririi a fost caracterizată de acomodare. Otomanii doreau chiar să fie priviți ca moștenitori ai Imperiului Roman de Răsărit, iar Islamul tolera evreii și creștinii. În timpul ultimelor sale convulsii, Bizanțul se considera pierdut, indiferent dacă ar fi căzut pradă latinilor sau turcilor. Salvarea oferită de latini însemna pierderea ortodoxiei, un pericol care nu exista dacă turcii ar fi preluat puterea, iar majoritatea grecilor păreau în orice caz să prefere varianta din urmă.

2. Traian Stoianovich, *Balkan Worlds: The First and the Last Europe*, M.E. Sharpe, Armonk, New York și Londra, 1994, p. 154.

în ajunul căderii Constantinopolului, împăratul, în disperare de cauză, fusese gata să consimtă la unificarea Bisericilor sub conducerea papei. Aceasta s-a realizat în mod formal la Florenţa în 1453, dar a fost respinsă acasă, ca să nu mai vorbim de ortodocşii din alte părţi.

Între timp ocîrmuirea împăratului devenise un simbol vag. Cu toate acestea, patriarhul rămăsese conducătorul religios al multor creştini aflaţi deja sub dominaţia otomană, în timp ce conducătorii slavi din Balcani erau nerăbdători să se alipească Bisericii Mame, chiar dacă nu doreau ca mitropoliţii lor să depindă de Constantinopol. Sfîntul Imperiu a rămas un ideal.

Biserica ortodoxă reprezentase comunitatea credincioşilor din Imperiul Roman creştin considerat drept lumea civilizată (*oikoumene*). Împăratul era trimisul lui Dumnezeu pe pămînt; cu toate acestea, autoritatea lui era limitată de lege, de tradiţia Bisericii şi de opinia publică. Datorită unei tradiţii greco-romane în administraţie şi unei cultivate clase politice de laici, nu era necesară o organizare monolitică a Bisericii. Conducătorul acestei ierarhii era episcopul capitalei ecumenice, de unde rangul său de patriarh ecumenic. Biserica răsăriteană nu a fost niciodată „clericală" ca în Vest, unde, după prăbuşirea Imperiului Roman, clerul a devenit în limbaj comun „Biserica", instituţie îndeajuns de bine organizată pentru a menţine civilizaţia şi a se apăra.

Suveranitatea otomană reprezenta dreptul sultanului de a exploata şi apăra toate sursele de bogăţie şi de a menţine echilibrul între clasele sociale şi comunităţile etnico-religioase sau *millet*-uri (astăzi termenul turcesc modern pentru „naţiune"). Prima clasă socială era aceea a dregătorilor, otomanii; ei primeau o parte din veniturile de pe domeniile imperiale în schimbul serviciilor aduse.

O funcţie importantă a acestui sistem de proprietate era aprovizionarea şi întreţinerea cavaleriei. Seniorul *sipahi* era la început un slujbaş care furniza un anumit număr de oameni proporţional cu dimensiunile posesiunii sale de tip *timar*. El nu avea drepturi asupra pămîntului, dar primea de aici un venit şi cîteva zile de robotă. Strîngea din recolta fermierilor dijma stabilită pentru a-şi întreţine călăreţii pe care trebuia să-i aducă în campaniile de vară şi, în numele sultanului, taxa datorată de cetăţenii nonmusulmani ai Imperiului pentru a fi scutiţi de efectuarea serviciului militar. În ceea ce îi priveşte pe ţărani, sistemul era mai puţin oprimant şi asigura o mai mare siguranţă decît înainte. La fel cum agricultura de tip *timar* furniza surplusurile necesare hrănirii unei armate extinse, tot astfel sistemul manufacturier al breslelor o aproviziona cu echipament.

Cuceritorii turci preferau să trăiască în oraşe şi să folosească fertilele ţinuturi de la şes drept moşii. În măsura în care s-a realizat acest lucru, ei s-au stabilit la cîmpie, în bazinele rîurilor din zonele balcanice centrale şi de est şi în oraşe. În perioada otomană s-au înregistrat totuşi migraţii nemaiîntîlnite de la sosirea slavilor. Oamenii se mutau lăsînd drum liber armatelor şi erau reaşezaţi din motive strategice sau politice.

O parte a populaţiei s-a mutat spre nord o dată cu rămăşiţele regatului sîrb, în afara Macedoniei, ajungînd astfel dincolo de Sava şi Dunăre, pe măsură ce refugiaţii erau primiţi cu braţele deschise de către unguri şi Habsburgi pentru a cultiva pămîntul şi a apăra zona de frontieră. Pentru a repune pe picioare economia şi pentru a asigura soldaţi pentru sistemul defensiv al noilor lor achiziţii, turcii au atras şi ei emigranţi şi colonişti, oferindu-le privilegii. Aveau loc frecvente migraţii locale pentru a evita pedepsele aplicate în urma răscoalelor sau recrutarea obligatorie, *devshirme*, a băieţilor creştini, crescuţi pentru a servi ca sclavi în sistemul administrativ al sultanului şi în „noua sa armata" de elită formată din ieniceri.

Atacul iniţial al turcilor a dezmembrat aşezările de pe cîmpiile unde se cultivau cereale, populaţia rurală fugind deseori spre zone mai înalte şi mai sigure, unde slavii s-au amestecat cu valahii, i-au slavizat şi au adoptat modul de viaţă pastoral al acestora. Mulţi au migrat şi în Dalmaţia, unde au restrîns aria de folosire a limbilor romanice. Munţii au devenit adăpost în vremuri de restrişte, iar alteori constituiau rezervoare demografice. Oamenii nu erau supuşi unui control efectiv şi şi-au păstrat sau au revenit la un mod de viaţă seminomad, cu organizarea lui în obşti, economia pastorală şi agricultura menită să asigure traiul zilnic. Fiecare val succesiv de emigranţi venind sau îndreptîndu-se către munţi acolo a reactualizat memoria istorică şi a purtat mai departe procesul de interacţiune şi combinare a dialectelor şi grupurilor etnice slave, consolidînd cultura etnică la nivelul său şi evoluînd în comunităţi locale creatoare de identitate.

În acelaşi timp, la periferia Imperiului şi chiar dincolo de limitele sale, printre populaţiile revărsate sau împinse peste graniţe în zona maritimă marginală a Veneţiei şi în cîmpiile de la graniţa ungară sau habsburgică, s-au dezvoltat structuri sociale mai complexe, ca intermediari între lumea balcanică şi restul Europei. Încă şi mai spre est, decăderea regatelor slave şi a Bizanţului a permis Ţărilor Române să-şi consolideze poziţia. Cînd Imperiul Otoman şi-a extins în cele din urmă controlul asupra lor, acest fapt s-a realizat pe baza tratatelor încheiate între 1392 şi 1413, care i-au transformat pe conducătorii lor în aliaţii, vasalii şi tributarii sultanului.

Imperiul Otoman le folosea ca zone-tampon de unde strîngea tribut şi provizii. Nu au existat cazuri de turci care să se stabilească în Moldova şi Ţara Românească, a căror existenţă politică nu a fost niciodată pusă sub semnul întrebării. Fiind singurii conducători ortodocşi rămaşi în Balcani, prinţii acestor state (cunoscuţi la nivel local sub denumirea de *domn*), aleşi de către boierii pămînteni care alcătuiau nobilimea, se considerau continuatori ai tradiţiei bizantine. În contrast cu restul peninsulei, cultura ţărilor lor era legată de curţile domneşti, de boierime şi de ierarhia bisericească. Rezumată de către istoricul român Nicolae Iorga în lucrarea *Byzance après Byzance*[3], această cultură era una postbizantină îndreptată atît spre Imperiul Turcesc, cît şi spre Europa.

Imperiul Otoman era cel mai mare stat musulman. Suveranul lui era teoretic conducătorul tuturor musulmanilor de pretutindeni, din momentul în care califatul fusese preluat de sultan în secolul al XVI-lea, dar avea în subordine şi o majoritate creştină în provinciile sale europene. Turcii otomani făceau parte din ramura islamică principală Sunni şi se conduceau după interpretarea hannafită a Coranului, cea mai răspîndită şi mai liberală dintre interpretări. Islamismul a rămas o religie de frontieră în Balcani cu mulţi convertiţi şi criptocreştini, expusă ereziilor şi credinţelor creştine. Cuprindea de asemenea şi o ramură eterodoxă reprezentată de secta Bektashi, agreată de o mare parte dintre convertiţii *devshirme* – o ramificaţie Shia care avea numeroase puncte de contact cu creştinismul.

Creştinii şi evreii erau trataţi ca popoare autonome, fiindu-le permisă păstrarea legilor şi obiceiurilor proprii, dar rămîneau supuşi restricţiilor. Conducătorii lor, confirmaţi de sultan, făceau parte din structura ierarhică oficială a Imperiului şi însemnau o cale utilă de introducere a hotărîrilor guvernamentale. Evreii expulzaţi din Spania găsiseră adăpost în oraşele Imperiului Otoman. Patriarhia de la Constantinopol a fost consolidată de către cuceritorii săi pentru a-i abate pe supuşii creştini de la tentaţia de a se uni cu o

3. Nicolae Iorga, *Byzance après Byzance*, Balland, Paris, 1992 (publicată iniţal la Bucureşti, în 1935).

papalitate implicată în lupta împotriva otomanilor. Turcii nu au perceput subtilităţile canonice ale autocefaliei şi îi priveau pe toţi ortodocşii ca parte a *millet*-ului „roman" (bizantin). Structurile ierarhice locale au acceptat cu indignare protecţia patriarhului de la Constantinopol.

Unitatea a dat posibilitatea Bisericii răsăritene să fie un factor de stabilitate din mai multe puncte de vedere în cadrul Imperiului Otoman. Din moment ce prelaţii săi erau greci, cultura elenă a dăinuit în timp. La un nivel inferior, individualitatea etnică s-a păstrat prin asociaţiile realizate pe baza legăturilor de rudenie. Creştinii din Balcani au fost protejaţi de confuzia căreia i-a căzut pradă Europa pe parcursul războaielor religioase. Ei au opus rezistenţă atacului uniat în teritoriile de margine, în timp ce puterile catolice aflate în expansiune în dauna populaţiilor ortodoxe s-au folosit de condiţiile stabilite în 1453, conform cărora supremaţia papei era acceptată în schimbul păstrării practicilor răsăritene.

Unitatea ortodoxă reprezenta şi o modalitate de protejare împotriva islamizării, chiar dacă asimilarea nu era urmărită activ. Guvernarea otomană a contribuit în fapt la supravieţuirea unor grupuri etnice diverse datorită caracterului nonetnic al elitei sale. Dregătorii erau musulmani, dar aceasta reprezenta doar un criteriu pentru ocuparea funcţiei, ceea ce explică numărul mare de convertiri printre doritorii de privilegii şi poziţii. Era necesară obedienţa politică faţă de Imperiul Otoman, dar loialitatea religioasă şi identitatea etnică erau obligatorii doar în cazul cîtorva grupuri.

Arhiepiscopatul de Ohrida a fost prima instituţie ortodoxă inclusă în sistemul otoman. Turcii l-au extins pe măsură ce avansau către nord, pînă ce au ajuns în Ungaria. Apoi, pentru a da o oarecare satisfacţie sîrbilor care participaseră intens în război de ambele părţi şi pentru a se asigura că vor rămîne sub o autoritate spirituală pe care o va putea controla, sultanul a restabilit în 1537 patriarhia sîrbă de la Peć. Aceasta avea cea mai mare întindere din toate timpurile, pornind din nordul Macedoniei şi estul Bulgariei, încorporînd Serbia, Muntenegru, Bosnia-Herţegovina, pînă la aşezările ortodoxe din teritoriile habsburgice şi veneţiene.

Atunci cînd structura organizatorică otomană a fost impusă în Balcani, ea se afla la apogeul dezvoltării sale, sub Soliman Magnificul (1520-1566). Un secol mai tîrziu otomanii ar fi putut fi înfrînţi definitiv de către Habsburgi, care îşi consolidau puterea pe seama aristocraţiilor feudale din recent dobînditele provincii. Turcii au fost obligaţi să se retragă la Dunăre şi Carpaţi, iar Veneţia controla din nou ieşirile la mare.

Dominaţia otomană izolase aproape în totalitate Balcanii de restul Europei şi lumea ortodoxă de restul creştinătăţii. Ortodoxia greacă avea deja o poziţie antioccidentală ca urmare a distrugerii la care a fost supusă în timpul cruciadelor şi a influenţei înăbuşitoare a negustorilor italieni. Aceste sentimente fuseseră accentuate de felul în care Europa catolică a căutat să impună supremaţia papală în schimbul ajutorului militar împotriva otomanilor, şi, în cazul slavilor şi românilor, de uniatismul care a urmat recuceririi.

Ortodocşii au trebuit să se adapteze la statutul de locuitori de rangul doi ai Imperiului condus de musulmani. Episcopii sau ierarhii lor au devenit de asemenea lideri ai comunităţilor etnice, implicaţi într-o administraţie şi politică pentru care tradiţia bizantină nu îi pregătise. Prelaţii erau supuşi ai sultanului, căruia trebuiau să-i facă pe plac. Li se pretindea să plătească dări, datorii sporite care trebuiau să fie redobîndite de la credincioşi.

Otomanii au considerat rareori în mod serios Biserica ortodoxă drept un pericol potenţial. Fanaticii răsculau din cînd în cînd cîte o mulţime de musulmani şi aveau loc persecuţii întîmplătoare, dar autorităţile nu se opuneau practicilor creştine atîta vreme cît

creştinii îşi aminteau că au un statut inferior. Tocmai slăbiciunea sa din punctul de vedere al organizării a asigurat supravieţuirea Bisericii ortodoxe. Ea a fost ţinută în viaţă de faptul că majoritatea creştinilor se agăţau de credinţa lor. A învăţat să îndure pasiv umilinţele.

Religia se caracteriza printr-un profund sentiment al identităţii. A deveni musulman însemna a deveni otoman - un „turc" în limbaj comun. Altminteri, turcii balcanici nu erau deloc diferiţi de supuşii lor creştini. De la sfîrşitul secolului al XV-lea majoritatea era formată din convertiţi, iar elementele native erau asimilate constant. Bulgaria, Albania şi Bosnia erau în mod special afectate de răspîndirea islamismului. Turcii începuseră să se stabilească în estul Bulgariei înainte de cucerire şi existaseră cazuri de erezie în munţii din estul Traciei, dar convertirile nu au început aici cu adevărat pînă în secolul al XVII-lea.

Seniorii feudali din Albania aveau stăpîniri reduse şi erau independenţi. Otomanii au ajuns la un acord cu ei oferindu-le *timar*-uri, dar supunerea lor a fost mai dificilă. Ei „duseseră un trai ambiguu între catolicism şi ortodoxie"[4]. Islamizarea la scară largă a început după ce în 1468 a fost înăbuşită revolta lui Skanderbeg sprijinită de Veneţia, urmată de un exod al catolicilor spre sudul Italiei. Se estimează că, pînă la sfîrşitul secolului al XVIII-lea, aproximativ două treimi din populaţie era musulmană, iar numărul catolicilor a scăzut în continuare în urma represaliilor, întreprinse din cauză că s-au alăturat austriecilor. Mulţi deveniseră ortodocşi, şi mai mulţi încă se convertiseră la islamism. Majoritatea convertirilor au avut loc în depresiunile centrale unde existaseră oscilaţii din punct de vedere religios şi unde stăpînirea otomană era mai eficientă.

Catolicii au rămas în nord; majoritatea ortodocşilor erau în sud. O dată cu declinul arhiepiscopatului de la Ohrida, de care aparţineau diocezele lor, şi datorită represaliilor care au urmat războaielor din secolul al XVIII-lea, li s-a impus şi ortodocşilor să se convertească, iar bektashismul s-a răspîndit mai mult decît oriunde. Migraţia albanezilor musulmani spre Kosovo, Macedonia, Tesalia, Peloponez şi chiar spre insulele greceşti a contribuit la islamizarea şi albanizarea regiunilor slave şi greceşti. În ceea ce priveşte nobilimea convertită, ea a devenit o parte componentă a castei otomane, atît la nivel local, cît şi ocupînd funcţii pe întreg cuprinsul Imperiului.

În Bosnia şi Herţegovina, musulmanii au atins procentajul maxim de 75% din totalul populaţiei pînă la sfîrşitul secolului al XVI-lea, după care numărul lor a scăzut pînă sub 50% spre 1800. Este posibil ca la început ortodocşii să nu fi depăşit 10% din totalul populaţiei. Imigraţia continuă le-a crescut probabil numărul pînă la 40% către începutul secolului al XIX-lea. Pe de altă parte, populaţia catolică, care se dezvoltase substanţial pînă în ajunul cuceririi, a scăzut continuu datorită emigrării şi convertirii pînă la începutul secolului al XIX-lea, cînd era de cel mult 10%[5].

Cel mai intens proces de islamizare s-a produs în Bosnia Centrală, unde autoritatea „Bisericii bosniace" fusese puternică, şi totodată în districtele care reprezentaseră un măr al discordiei între două din cele trei confesiuni creştine aflate în dispută. Nobilimea şi-a păstrat rolul de componentă a castei otomane, sporit de importanţa Bosniei ca provincie de frontieră, atrăgînd mai tîrziu refugiaţi otomani din teritoriile pierdute. Puterea era deţinută de clasa militară musulmană, slavă sau slavizată.

Declinul puterii militare a otomanilor a permis unei alte puteri dinastice imperiale, aceea a Habsburgilor, să le uzurpe autoritatea în Balcani şi să influenţeze direct sau indirect

4. Stavro Skendi, *The Albanian National Awakening, 1878-1912*, Princeton University Press, Princeton, New Jersey, 1967, p. 5.
5. Traian Stoianovitch, *op.cit*, pp. 145-146.

peninsula. Pînă la sfîrşitul secolului al XVII-lea, ameninţarea turcească fusese respinsă, majoritatea teritoriilor Coroanei ungare recucerite, principatul vasal al Transilvaniei încorporat şi alţi slavi sudici aduşi pe pămînturile Habsburgilor.

Cei ce se aflau pe teritoriile de margine de la Adriatica şi Alpi au fost cel mai puternic afectaţi de evenimentele europene începînd cu secolul al XVI-lea. Într-un moment în care Veneţia trecuse de perioada ei de glorie şi Apusul nu-şi făcuse în mod serios intrarea în comerţul Levantului, republica oligarhică a oraşului Dubrovnik era mai bine plasată ca oricînd pentru a juca rolul de intermediar între manufacturile în dezvoltare ale Europei şi resursele şi pieţele din Estul otoman. Ea a luat parte la Renaştere, amplasarea între Italia şi Balcani dînd locuitorilor săi sentimentul unei identităţi distincte şi determinîndu-i să conştientizeze similarităţile cu toţi slavii sudici.

Micşorarea proprietăţilor locale a fost realizată cu uşurinţă de Habsburgi în ducatele alpine în care locuiau slovenii, dar aceste pămînturi deja germanizate parţial nu au fost niciodată izolate de restul Europei. Reducerea puterii instituţiilor locale în ceea ce mai rămăsese din Croaţia în secolul al XVII-lea era problematică. În timp ce, pe de o parte, aprecia protecţia oferită de Habsburgi împotriva pericolului turcesc, nobilimea o cultiva şi pe aceea oferită privilegiilor sale de către identitatea regatului lor medieval. Autorităţile imperiale au organizat defensiva prin atragerea de partea lor a locuitorilor pe care autorităţile otomane îi aşezaseră anterior la graniţe. Tot felul de refugiaţi şi dezertori au fost strămutaţi pe pămînturile Coroanei şi, în schimbul serviciului militar, li s-a acordat dreptul de a munci în comun pămîntul fără obligaţii feudale, bucurîndu-se de libertate religioasă.

Eşecul ultimei lovituri turceşti în Europa Centrală o dată cu ridicarea asediului Vienei în 1683 a schimbat în mod clar situaţia. Austriecii, dispunînd de mulţi soldaţi slavi din sud, au intrat în Serbia unde au primit sprijin. Prin Tratatul de la Karlowitz (astăzi Sremski Karlovci în Serbia) din 1699, au fost retrocedate formal împăratului cea mai mare parte a Ungariei şi Croaţia. Atunci cînd austriecii s-au retras, elita sîrbilor a plecat cu ei. O dată cu reluarea războiului în 1718-1739 şi în 1787-1792, austriecii au pătruns mai adînc în peninsulă, trimiţînd apeluri populaţiei, iar de fiecare dată cînd se retrăgeau aceasta emigra în număr tot mai mare.

Sudul Ungariei fusese practic depopulat. Pentru a-i ţine departe de această regiune strategică pe nesupuşii nobili maghiari, împăratul a repopulat-o cu străini. Majoritatea proprietăţilor funciare din teritoriile recuperate au fost împărţite nobililor străini. După Pacea de la Karlowitz, Leopold I facilitase imigrarea refugiaţilor sîrbi de la graniţă prin emiterea unei carte către „naţiunea" ortodoxă. Aceasta le dădea dreptul să aibă propria mitropolie în cadrul provinciilor ungureşti ca o ramură a patriarhiei de la Peć.

Aceasta era versiunea habsburgică a unui *millet*, depinzînd în totalitate de protecţia Curţii de la Viena împotriva presiunilor instituţiilor ungaro-croate şi ale Bisericii catolice. Fusese de asemenea menţionată posibilitatea unui voievod ortodox sau a unui conducător militar: dieta ungurească nu a fost de acord, dar numele teritorial de Voivodina s-a păstrat. Motive de ordin militar i-au ajutat pe sîrbi să introducă ceea ce le fusese acordat, deoarece generalii austrieci aveau nevoie de ei.

Cu fiecare nou război sau incursiune armată peste o frontieră extrem de permeabilă, mari mulţimi de oameni se puneau în mişcare, implantînd aşezări sîrbe în inima Croaţiei şi a Ungariei. Deşi majoritatea imigranţilor în Frontiera Militară instituţionalizată (*Militärgrenze* sau *Voijna Krajna*, acelaşi cuvînt slav ca şi în ucraineană) erau sîrbi

ortodocşi, solidaritatea dintre catolici şi ortodocşi era de mult caracteristică acelui tip de societate care, formată din fermieri-soldaţi, reprezenta atît un bastion împotriva încălcărilor turceşti, cît şi un instrument al autorităţii habsburgice.

Croindu-şi drum prin intrigi printre nobilii croaţi şi unguri, Carol al VI-lea a supus discutării Pragmatica Sancţiune în dieta Croaţiei în 1712, înainte de a prezenta rezervatelor Stări din Ungaria delicata problemă a succesiunii pe linie feminină.

Croaţii au votat în favoarea ei, dar au accentuat din nou statutul special al regatului lor. Politica de centralizare a monarhiei austriece în secolul al XVIII-lea era în primul rînd una financiară şi militară. Eşuînd în încercarea de a supune nobilimea ungară unui control eficient, ea trebuia să apere şi să supună la taxe teritoriile recent dobîndite prin alte mijloace.

Colonizarea zonelor de frontieră avea ca scop apărarea teritoriilor din sud-est, dar şi răspîndirea muncii calificate şi creşterea averii impozabile. Încă de la începuturile sale din secolul al XVI-lea în Croaţia, Frontiera Militară a fost extinsă pînă în Voivodina şi Transilvania, plasîndu-i pe românii ortodocşi, în cele din urmă toleraţi, sub jurisdicţia mitropoliei sîrbe. Într-un sens mai larg, reformele habsburgice au îmbunătăţit condiţia ţăranilor şi au extins accesul la educaţie, contribuind la creşterea numărului de slavi sudici şi români învăţaţi.

La sfîrşitul secolului al XVII-lea, Habsburgii au căutat să-i sprijine pe creştinii din Balcani împotriva turcilor, promiţîndu-le privilegii şi prezentîndu-se drept eliberatori. Fiecare dintre episcopii, boierii, conducătorii locali şi căpeteniile briganzilor care mizau pe Austria îşi urmărea propriul interes şi mobiliza un sprijin popular variabil. Războaiele purtate pe teritoriile otomane au oferit noi ocazii opozanţilor oricărei forme de ordine. Feluriţii haiduci (în limba maghiară *hajdu*, la plural *hajduk*) şi klefţi (în limba greacă *klephtes*) erau rebeli atavici, urmărind revenirea la structuri mai vechi percepute în mod confuz.

Pînă în secolul al XVIII-lea, Balcanii aveau o populaţie instabilă formată din soldaţi, dezertori, bandiţi – oameni care îşi pierduseră pămînturile, casele sau rudele pe măsură ce stăpînirea otomană se retrăgea sau revenea. Existau bande pasive, care cooperau cu autorităţile, şi bande sălbatice, în conflict cu acestea, dar statutul se putea schimba oricînd. Ele puteau fi folosite de duşmanii Porţii (guvernul sultanului) pentru a crea diversiuni pe timp de război, deoarece îi împingeau adesea pe ţărani de partea inamicului, transformînd răscoala în rebeliune.

Pentru a-i înlătura pe păgîni din Balcani, forţe externe au pus la cale revolte şi conspiraţii ce au izbucnit în timp de război în zone îndepărtate de controlul turcesc. Topografia Muntenegrului i-a împiedicat permanent pe turci să impună o dominaţie efectivă. Această ţară a fost în fruntea luptei constante împotriva comandanţilor otomani vecini sau a mai-marilor musulmani, manifestînd, sub conducerea episcopului ei, un sentiment al unităţii şi cultivîndu-şi imaginea ca singurul pămînt sîrbesc care nu şi-a pierdut niciodată libertatea. Sprijinul popular nu reflecta de altminteri decît nemulţumirea locală în privinţa anumitor abuzuri.

Fusese prevăzut ca apelul lui Petru cel Mare din 1711 adresat creştinilor din Balcani să aibă aceleaşi rezultate ca şi declaraţia împăratului Leopold din 1690. Anume, urmărea să exploateze speranţele, considerate nemărginite, ale creştinilor într-o cruciadă antiturcească. Cînd Rusia a declarat din nou război Turciei, singură sau aliată cu alte puteri, nu a demonstrat prea mare înţelegere faţă de starea de spirit a conducătorilor din Balcani

şi a susţinătorilor lor. Pe pămînturile greceşti, trupele otomane erau de fapt binevenite ca urmare a aversiunii create de tentativa veneţienilor de a-i converti pe ortodocşi. În 1774, Pacea de la Kuciuk-Kainardji (Kainarzha în Bulgaria de astăzi) dăduse totuşi dreptul diplomaţilor ruşi aflaţi la Poartă de a „face recomandări" în favoarea creştinilor ortodocşi.

Ierarhia grecizată de la Ohrida, la fel ca şi cea de la Peć, organizase manifestaţii împotriva turcilor şi chiar s-a îndreptat spre Roma pentru a cere sprijin. Acest fapt l-a determinat pe sultan să le desfiinţeze în 1767 şi să le cedeze oficial Constantinopolului. Biserica ortodoxă şi-a văzut drepturile reduse treptat; fusese absorbită de atmosfera generală de corupţie şi intrigă şi obligată să ceară protecţia puterilor străine, de regulă a duşmanilor sultanului. Dacă era vorba de catolici, faptul era considerat încă şi mai neloial, în special în cadrul ierarhiei bisericeşti. Părea mai firească îndreptarea spre Rusia ortodoxă. Suveranii Rusiei luaseră titlul imperial şi socoteau că Moscova devenise a treia Romă, dar nu moşteniseră şi tradiţia greco-romană de guvernare dimpreună cu credinţa creştină. Îi tratau pe episcopi drept supuşii lor şi ofereau ierarhilor din Balcani o imagine pervertită a idealului bizantin al unui Imperiu ortodox.

Nesiguri în privinţa loialităţii supuşilor lor creştini, în secolul al XVIII-lea turcii au încurajat islamizarea în zonele care puneau probleme. Aceasta s-a realizat prin restabilirea otomanilor întorşi din teritoriile pierdute, dar mai ales prin expansiunea albanezilor musulmani în cîmpiile şi văile înconjurătoare, care fuseseră masiv abandonate de sîrbi şi greci. Emigraţia grecească nu avusese amploarea celei sîrbeşti, dar reprimarea a determinat largi mişcări de pe coaste şi din regiunile rurale din nord, unde mulţi trecuseră de partea duşmanului.

Se estimează că pînă la sfîrşitul secolului al XVII-lea populaţia Balcanilor devenise turcă din punct de vedere etnic sau lingvistic în proporţii variind de la cel mult peste o treime în est la sub o zecime în vest. Se afirmase totodată caracterul slav al teritoriilor vestice şi cel latin al teritoriilor transdanubiene de est. Caracteristica elenă a zonei maritime sudice nu a fost contestată pînă la incursiunile albaneze. Cu toate acestea, regiunile continentale sudice şi estice deveniseră un conglomerat – elen, slav, latin, turcesc, albanez – de popoare cu o identitate ambivalentă şi o conştiinţă fluctuantă[6].

Din punct de vedere religios, Contrareforma, legată de Habsburgi, acumulase ceea ce era mai bun din protestantismul răspîndit în rîndul slovenilor prin intermediul nobililor germani şi al orăşenilor. Între timp, literatura religioasă indigenă furnizase baza de la care se putea dezvolta o identitate etnică slovenă în absenţa unei structuri instituţionale organizate. Elementul german a susţinut în rest Contrareforma, în timp ce Habsburgii încurajau aşezarea coloniştilor catolici, de pe pămînturile germane şi alte teritorii imperiale în provinciile recucerite. Aceştia erau folosiţi drept pîrghii împotriva nobililor maghiari, dintre care mulţi erau protestanţi, şi pentru a repopula zonele devastate.

În restul teritoriului, Habsburgii se foloseau de ortodocşi. Sîrbii erau aliaţi preţioşi în lupta împotriva nobilimii croate. Atunci cînd a fost extinsă Frontiera Militară, sîrbii, alături de croaţii de la graniţă, au jucat un rol similar celui jucat de români în Transilvania împotriva nobilimii ungare. Habsburgii şi-au asigurat astfel o loialitate militară care a menţinut graniţa sud-estică. De asemenea, austriecii au ocupat, administrat şi chiar

6. *Ibidem*, p. 133. El presupune că este posibil ca pînă la 10% din populaţia de la sud de Dunăre să fi fost reprezentată de vlahi la sfîrşitul secolului al XVII-lea.

preluat formal teritoriile otomane pentru un timp, respectiv părţi ale Serbiei şi Ţării Româneşti între 1714 şi 1739.

Situaţia relativ favorabilă a majorităţii zonei balcanice otomane s-a deteriorat din nou după ce turcii au trecut în Ungaria. Armatele au străbătut-o şi au iernat aici. Necesitatea de a se confrunta cu un inamic superior din punct de vedere tehnic i-a obligat pe otomani să se bizuie mai mult pe arme de foc şi pe infanteria de la oraşe, căreia i se plătea o soldă chiar dacă era recrutată dintre robi. Ienicerii nu aveau nici o obligaţie faţă de populaţie şi pînă în secolul al XVII-lea ajunseseră şi ei să-şi suplimenteze soldele prin controlul asupra breslelor. La fel ca şi ceilalţi monarhi europeni de la începuturile epocii moderne, într-un efort de a pune pe picioare o armată activă şi de a-şi hrăni capitala, sultanii au fost nevoiţi să-şi sporească drepturile de a impozita producţia agricolă. Aveau nevoie mai degrabă de taxe în bani decît în natură, pentru a-şi plăti trupele şi artileria. Cele două instituţii economice care susţinuseră armata – sistemul *timar* de posesiune nominală temporară asupra pămînturilor imperiale oferite în schimbul serviciului militar şi sistemul restrictiv al breslelor – nu mai erau suficiente.

Tranziţia din secolul al XVIII-lea

Structura socială otomană de tip tradiţional s-a destrămat la sfîrşitul secolului al XVIII-lea. Practica *devshirme* căzuse în declin deopotrivă cu sistemul de muncă al robilor. Clientela s-a impus în faţa ţărănimii în chip de proprietari secundari sau efectivi, introducînd sistemul dijmei care urmărea să satisfacă necesităţile oraşelor, angajînd gărzi de mercenari şi impunînd forme tot mai dure de arendă. Această formă de proprietate era cunoscută sub denumirea turcească de *chiftlik*, însemnînd la origine pămîntul pe care un *chift* sau o pereche de boi o puteau ara într-o zi.

Ciflicurile se aflau concentrate în provinciile balcanice centrale, cele mai sigure şi cele mai rodnice în privinţa cerealelor, bumbacului şi tutunului. Ele se aflau în posesia seniorilor musulmani şi a altor notabili, ce dispuneau de mijloacele necesare apărării, lor împotriva răzmeriţelor care începuseră să ia în stăpînire zona rurală, pe măsură ce ordinea stabilită a Balcanilor se prăbuşea. Ei au împins ţărănimea pînă în pragul şerbiei. Deşi Poarta ajunsese să accepte de fapt această uzurpare, ea nu era oficială. Aşa după cum o sugerează şi numele, majoritatea ciflicurilor nu erau mari – de obicei de mărimea unui sat numărînd zece pînă la douăzeci de familii. Doar cîteva moşii din estul Macedoniei şi vestul Bulgariei se întindeau pe sute de hectare şi zeci de sate.

Modelul rural predominant în ţinuturile de şes rămăsese acela al micilor proprietăţi. Legăturile de rudenie, gospodăriile, satele, asociaţiile de obşti şi clanurile ofereau sprijin, protecţie şi loc de muncă. Aceste comunităţi aveau de-a face cu arendaşii oficiali, care fuseseră introduşi de cînd Poarta nu se mai putuse bizui pe spahiii ce strîngeau de cîteva ori zeciuiala stabilită. Reducerea controlului guvernamental, incapacitatea de a impune reglementări economice şi caracterul rudimentar al unui sistem fiscal în care doar creştinii plăteau o taxă directă, toate acestea au contribuit la înmulţirea lipsurilor.

Mulţi ţărani de la şes au plecat şi s-au răspîndit în cătunele din ţinuturile muntoase care erau mai greu accesibile. Organizaţi în jurul unei familii lărgite încă şi mai riguros structurate, ei îşi cîştigau existenţa crescînd vite, acestea fiind supuse unor taxe mai mici şi mai uşor de ascuns. Răzmeriţele de la cîmpie, numărul limitat de oameni care se

puteau adăposti în ţinuturile muntoase şi emigrarea au determinat o scădere acută a populaţiei totale a Balcanilor – înregistrînd însă în paralel o creştere a populaţiei urbane – de la maximul atins în secolul al XVI-lea de aproximativ opt milioane la mai puţin de trei milioane pînă la mijlocul secolului al XVIII-lea[7].

Noua administraţie a fost de acord cu o mai mare autonomie locală a zonelor periferice şi cu dezvoltarea comunităţilor urbane creştine, în special de etnie greacă. Absenţa unei nobilimi creştine posesoare de pămînt a permis negustorilor să avanseze pe scara socială datorită multitudinii de funcţii. În secolul al XVIII-lea, prin comerţ şi camătă, cîţiva dintre aceşti notabili au ajuns să deţină controlul asupra pămîntului, dacă nu chiar să intre în posesia lui. Diversele sisteme de arendă şi exploatare a pămîntului ajunseseră ereditare în cazul comunităţilor creştine, al familiilor şi chiar al indivizilor, mai ales în zonele mărginaşe ale Imperiului, departe de Constantinopol şi de ciflicurile centrale. Nobilimea rurală era formată din producători, dar şi din cei ce adunau dările în cadrul comunităţii, din negustori de produse agricole, comercianţi, importatori şi cămătari. Ei ofereau împrumuturi şi protecţie în schimbul serviciilor aduse de ţăranii de rînd, în special în teritoriile greceşti, unde această relaţie s-a transformat în arendă moştenită şi clacă.

Migraţia pe distanţe lungi spre Ţara Românească şi Ungaria a fost o altă reacţie la perioada zbuciumată prin care trecea Imperiul Otoman. Astfel, tot mai mulţi slavi s-au alăturat grecilor, formînd o reţea comercială la periferia economiei otomane. Noua lor aşezare a asigurat baza unei existenţe mult mai sigure – adesea urbane – şi a unui negoţ cu Balcanii otomani. Aceste deplasări au mărit fluxul în creştere al comerţului balcanic dinspre Constantinopol spre Europa Centrală. Imperiul Otoman depindea mai mult decît oricînd de produsele fabricate în exterior, din moment ce producţia internă nu mai putea satisface necesităţile urbane şi rurale. Astfel, operaţiunile de comerţ în afara reglementărilor otomane şi chiar în afara teritoriului otoman au devenit mai importante decît se avusese în vedere iniţial, conform concepţiilor şi eticii islamice otomane.

Deoarece negustorii europeni se temeau de ostilităţile şi tulburările prezente pe rutele de uscat ale Imperiului, comercianţii greci au fost cei care, laolaltă cu cei evrei şi alţii din partea locului, au format o reţea urbană în Balcani. Aceasta se întindea spre centrul Europei, excepţie făcînd Grecia de Sud. Comerţul de ambele părţi ale graniţei se afla aproape în întregime în mîinile negustorilor aparţinînd uneia dintre etniile balcanice. Monarhia habsburgică nu se folosise prea mult de comerţul tot mai intens cu Imperiul Otoman pentru a domina teritoriile de frontieră, şi nici pentru a pătrunde pe piaţa economică a Balcanilor.

Populaţia vorbitoare de greacă de la Constantinopol îşi păstrase asociaţiile negustoreşti. Rămăşiţe ale aristocraţiei bizantine se grupaseră şi în Tracia şi chiar în capitală, sub protecţia patriarhiei. Adaptîndu-se la noile împrejurări pe măsură ce ocupaţia otomană cîştiga teren şi se stabiliza, profitînd şi de strămutarea negustorilor italieni, ei au valorificat la maxim şansele oferite devenind bancheri ai Porţii şi consilieri ai patriarhiei. Aceştia erau fanarioţii (denumiţi astfel după Fanar, cartierul în care se afla reşedinţa pariarhului), grupaţi la început într-un nucleu în jurul căruia s-au strîns apoi noi recruţi. Indiferent de validitatea pretenţiilor lor genealogice şi a originilor etnice, ei erau de fapt

7. John R. Lampe şi Marvin R. Jackson, *op.cit*, p. 38.

o aristocrație ortodoxă, elita lumii grecești în Imperiul Otoman. Așezarea lor, educația culturală și deschiderile oferite de către Poartă le-au permis să se dezvolte.

Fanarioții nu au avut nicăieri un succes mai mare ca în Țările Române, unde Imperiul Otoman în declin a reușit să își consolideze controlul indirect pe seama nobilimii autohtone posesoare de pămînt. Datorită războaielor purtate pe teritoriile lor, care au cauzat distrugeri și au stînjenit dezvoltarea economică, ele au trecut prin perioade de ocupație străină și, în cele din urmă, au pierdut părți din Moldova în favoarea Austriei (nordul Moldovei sau Bucovina în 1775) și a Rusiei (estul Moldovei sau Basarabia în 1812).

Fiind de fapt prea slabă pentru a prelua controlul asupra Moldovei și a Țării Românești, Poarta a fost nevoită să tolereze loialitatea permanent schimbătoare a domnilor și grupărilor aristocrate, atîta timp cît suzeranitatea sultanului nu era uzurpată de unul sau altul dintre dușmanii săi și sultanul își putea păstra capacitatea de influențare și manipulare. Un lanț de fortărețe otomane înconjurate de teritorii dependente din ce în ce mai numeroase a împins Principatele departe de Dunăre și Marea Neagră, iar Poarta influența din ce în ce mai mult alegerea domnitorilor.

După 1615, Poarta a ținut să investească doar candidați a căror credibilitate era garantată de familiile fanariote de viță nobilă de la Constantinopol. Apoi, din 1711, a recurs chiar la fanarioții de încredere, politică ce era în acord cu disponibilitatea ei de a consolida puterea fanariotă în general, pentru a stabiliza o economie otomană în pragul prăbușirii. Domnii nu mai puteau să-și spună cuvîntul în relațiile internaționale din sud-estul Europei sau să dispună de o forță armată independentă, dar confruntarea dintre imperiile rivale a contribuit la păstrarea, deși limitată, a autonomiei lor.

Încă din acea vreme, perioada „domniilor fanariote" a fost percepută în Principate ca una de decădere. Reprezenta un sistem de valori al loialității față de Poartă caracterizat printr-o ortodoxie conservatoare care, credincioasă tradiției sale postbizantine într-o lume divizată între Imperiul Otoman și Europa, a mijlocit în plus domnitorilor legătura cu absolutismul luminat. Ei au introdus reforme, deși cu greu au putut fi instituite măsuri directe în favoarea țăranilor, culminînd cu abolirea teoretică a șerbiei, din cauza opoziției boierilor care formau clasa politică. Aceste reforme, alături de persecuția acelora care căutau ajutor în afară și avansarea compatrioților fanarioți, au exacerbat sentimentul de ostilitate.

Exploatarea economică s-a intensificat. Tributul față de Poartă a rămas același, dar presiunea financiară a crescut în general. În afara devastării cauzate de război, cea mai mare povară financiară era probabil legată de investirea domnitorilor, care ajunsese practic să fie vîndută celui care oferea cel mai mult. Aceștia soseau cu datorii, rude, consilieri și suite. Cererea otomană de produse a crescut și a avut un efect dezastruos asupra economiei. Produsele care cădeau sub incidența dreptului otoman de preempțiune (inclusiv grîne și vite) luau calea Constantinopolului la prețuri fixate mult sub cel al pieței.

Domnitorii deveniseră ceva mai mult decît niște onorați oficiali de rang înalt, răspunzători în fața sultanului, care putea să-i mazilească și chiar să-i execute pentru înaltă trădare. Ei domneau o perioadă foarte scurtă de timp, iar guvernarea lor era lipsită de stabilitate, deși aveau puteri absolute în cadrul teritoriului stăpînit. Adunarea – instituția prin intermediul căreia boierii alegeau domnitorii, soluționau problemele extraordinare și căutau să influențeze guvernarea – decăzuse și nici măcar nu s-a mai întrunit de la jumătatea secolului al XVIII-lea, nici măcar formal, pentru alegerea domnitorilor. Pînă la acel moment, întregul aparat de guvernare deprinsese obiceiul de a stoarce cît mai mulți bani posibil din Principate.

Exista o nemulţumire generală a boierilor faţă de stăpînirea „grecească", faţă de restricţiile impuse autorităţii lor ca oligarhie şi mai ales faţă de desconsiderarea dreptului lor de a alege domnitorii. Nemulţumirea i-a determinat pe unii dintre ei să ceară ajutor Rusiei şi Austriei, alţii au emigrat în sudul Rusiei şi în Transilvania, dar nu au avut loc ostilităţi, din moment ce regimul fanariot era de preferat în fond dominaţiei austriece sau ruseşti.

Cele două Principate ale Moldovei şi Ţării Româneşti aveau acelaşi statut, acelaşi mod de viaţă, cu aceeaşi tranziţie de la păstoritul practicat în ţinuturile muntoase la cultivarea pămîntului la şes, şi între ele oraşele în care se aflau reşedinţele boiereşti, deşi moşiile acestora erau la cîmpie. Principatul Transilvaniei avea de asemenea o populaţie românească majoritară de religie ortodoxă şi un statut care oscilase între suzeranitatea ungară şi cea otomană pînă în 1688, cînd a revenit în cele din urmă Coroanei ungare. Nobilimea era şi aici clasa socială dominantă, dar populaţia era împărţită în mai multe „naţionalităţi" şi „religii", ducînd la excluderea grupului majoritar, format aproape în întregime din ţărani iobagi.

Protestantismul s-a dovedit a fi mai durabil în Transilvania decît oriunde în altă parte, iar monarhii habsburgi s-au confruntat cu sarcina de a domina nobilimea maghiară în marea ei majoritate protestantă. Ei au căutat să convertească la catolicism credincioşi care să depindă de Curtea de la Viena, dînd astfel clerului ortodox şansa de a-şi îmbunătăţi situaţia prin acceptarea condiţiilor impuse de Unirea de la Florenţa. Cu toate acestea, Biserica unită (cu Roma) nu a fost acceptată ca religie receptă şi nici nu era văzută cu ochi buni de unguri sau de ţărănimea ortodoxă credincioasă. Ea a devenit totuşi centrul unei mişcări intelectuale româneşti, datorită legăturilor sale cu Roma şi a educaţiei latine a clerului său. O dată cu reformele lui Iosif al II-lea, tentativa de a-i trata pe toţi românii drept greco-catolici a fost abandonată, iar ortodocşii au fost la rîndul lor toleraţi atît în Transilvania, cît şi în restul Imperiului Habsburgic.

Conducătorii Habsburgi şi veneţieni au profitat de retragerea treptată a Imperiului Otoman mai mult decît nobilimea autohtonă şi instituţiile sale vechi. Regatul Croaţiei era legat de Ungaria printr-un acord dinastic ce asigura formal autonomia nobililor săi, dar care varia în funcţie de distribuirea puterii între suveran şi nobili, în funcţie de război sau pace. Eforturile nobilimii de a-şi menţine privilegiile şi autonomia o determinaseră să accepte Pragmatica Sancţiune în schimbul garanţiei reînnoite a autonomiei cu accent pe protejarea privilegiilor ei.

Ban-ul (sau viceregele), care îl reprezenta pe suveran, a fost investit cu autoritate deopotrivă cu *Sabor*-ul (sau dieta Stărilor), care includea seniori, prelaţi şi reprezentanţi ai micii nobilimi şi ai oraşelor libere. Influenţa politică predominantă a fost cea conservatoare, astfel încît, pentru a se putea opune reformelor imperiale, Croaţia a cedat o mare parte din drepturile ei dietei ungare. Pămînturile reclamate au fost separate de „Croaţia civilă", în cadrul unei Frontiere Militare aflate sub control imperial direct. În Slavonia, politicile de relansare au distribuit proprietăţi seniorilor nemţi şi unguri şi au plasat ţara între influenţa Croaţiei autonome şi dominaţia totală a Ungariei.

Exista o mişcare constantă de-o parte şi de alta a unei graniţe dificil de menţinut, cu incursiuni ale grupărilor paramilitare şi ale haiducilor. Modul în care Habsburgii s-au folosit de membrii acestei populaţii, majoritatea sîrbi ortodocşi, în chip de colonişti militari a fost o sursă a tensiunilor cu dieta croată. Nobilimea vroia să reimpună vechea ordine feudală, iar Biserica catolică s-a opus libertăţii acordate ortodocşilor. „Croaţia militară" era în orice caz una dintre cele mai sărace regiuni ale monarhiei habsburgice

şi a continuat să trimită oameni la luptă pentru Austria. Croaţii şi sîrbii împăratului au fost folosiţi pe scară largă în războaiele din secolul al XVIII-lea, şi nu doar în Balcani.

Graniţa instabilă dintre Dalmaţia veneţiană şi Imperiul Otoman era de asemenea scena unor confruntări locale şi a unui aflux constant de refugiaţi din regiunile din interiorul ţării. Acesta din urmă finalizase procesul de slavizare a provinciei de coastă pînă la sfîrşitul secolului al XVII-lea, deşi dialectul italian veneţian pătrunsese atunci în oraşe prin intermediul influenţelor politice şi culturale. Raguza, chiar şi în declin, a rămas pentru Balcani o poartă deschisă spre Apus.

Pînă prin 1780, Iosif al II-lea şi Ecaterina a II-a întocmiseră planurile de împărţire a provinciilor europene ale sultanului. De altfel, cu Turcia s-au războit între 1787 şi 1792, dar, pe măsură ce secolul se apropia de sfîrşit, planurile de partajare se prăbuşeau. În ajunul Revoluţiei Franceze, puterile apusene, care pînă atunci participaseră în mod egal la negoţul levantin şi nu avuseseră nici un fel de interese agresive faţă de Imperiul Otoman, nu au mai putut să stea deoparte, lăsînd totul în seama Austriei şi Rusiei.

Perspectiva alarmantă a unor noi acţiuni riscante care s-ar fi folosit de nemulţumirile creştinilor în mod eficient a determinat totuşi Poarta să întreprindă măsuri represive. Printre acestea s-au numărat şi primele convertiri obligatorii la islamism, oficial încurajate mai ales în zonele cu probleme – în principal în munţii Albaniei şi în teritoriile greceşti şi sîrbeşti învecinate. Campaniile viguroase conduse de căpeteniile şi nobilii musulmani albanezi loiali au avut succes, dar au fost contraproductive. Ele au exacerbat relaţiile dintre musulmani şi creştini şi au facilitat încă şi mai mult uşa activităţile agenţilor austrieci şi ruşi în teritoriile în care Poarta era incapabilă să exercite un control.

În tot restul teritoriului, reacţiile otomane au fost mai puţin severe şi au avut tendinţa de a consolida puterea elementelor conducătoare din Grecia. Fanarioţii au reuşit să convingă Poarta că forţa *millet*-ului lor ortodox va pune capăt subversiunii şi că activitatea economică fanariotă va aduce mai multe venituri. După plecarea spre Austria, patriarhul de la Peć şi episcopii săi au fost înlocuiţi cu prelaţi greci de încredere, deşi pînă la urmă centrele ortodoxe autonome – încă independente formal faţă de Constantinopol – au fost desfiinţate cu totul.

Colaborarea cu Austria şi Rusia a forţelor politice din Balcani a fost minimă chiar şi în perioada războiului din 1787-1792, iar reacţia de bază a Porţii la declin a fost reforma. Oamenii de stat reformişti din Imperiul Otoman înţelegeau mai uşor realităţile schimbării din Balcani decît austriecii şi ruşii. Ei erau cu toate acestea incapabili să ajungă la o înţelegere cu noile forţe ridicate din populaţia creştină balcanică ca urmare a devastărilor provocate de război şi a prăbuşirii autorităţii pe zone întregi de teritoriu.

În perioada dominaţiei turceşti, în Balcani au pătruns tendinţele unor civilizaţii diverse. Tendinţa bizantină care era în principal elenă la momentul cuceririi a continuat prin intermediul Bisericii predominant greceşti, iar mai tîrziu datorită influenţei fanariote şi a negoţului dominat de greci.Tendinţa turcească, care se infiltrase înainte de cucerire, mergea mînă în mînă cu sistemul administrativ şi militar, s-a răspîndit apoi prin islamizare şi în final în mod indirect, prin migraţiile spre nord ale sîrbilor. Influenţele propriu-zis apusene, opuse celor central-europene, îşi găsiseră drum pe mare şi erau încă resimţite de-a lungul coastelor de vest. Expansiunea habsburgică, războaiele şi comerţul au adus tendinţe central-europene o dată cu versiunea iluministă a lui Iosif al II-lea. Influenţele europene care vor iniţia schimbări de perspectivă spectaculoase au început să vină timid din Franţa spre sfîrşitul secolului al XVIII-lea prin comerţ, diplomaţie şi intelectualitatea

iluministă, prin contrast cu sistemul administrativ iluminist. În acel moment, Revoluţia Franceză a mutat centrul atenţiei Habsburgilor din Balcani şi a propagat ideile revoluţionare legate de conceptul de „naţiune".

În pragul noului secol, Peninsula Balcanică a căzut pradă anarhiei, pe măsură ce nobili îndrăzneţi şi puternici şi-au extins autoritatea personală de la nivelul moşiilor la regiuni întregi. Guvernatori locali, magnaţi albanezi şi bosniaci, comandanţi de ieniceri rebeli şi alţi seniori războinici care trăiau de pe urma pămîntului au refuzat să dea ascultare ordinelor autorităţilor imperiale şi s-au interpus între stăpînirea sultanului şi supuşii săi creştini. Procedînd astfel, ei s-au folosit de creştini împotriva Porţii, la fel cum Poarta s-a folosit de creştini împotriva lor.

Introducerea noilor culturi agricole ca răspuns la cererea europeană în creştere şi încercările de reformare a administraţiei centrale şi a armatei după model european au adus schimbări. Specializarea pe anumite culturi şi creşterea de animale pentru pieţele străine în regiunile de frontieră au conturbat sistemul de aprovizionare al Imperiului în care marile oraşe depindeau de agricultura balcanică. Dificultăţile erau agravate şi mai mult de războaie, de pierderea bogatului bazin al Panoniei şi de impactul psihologic al înfrîngerii în faţa puterilor creştine. Pămîntul era pur şi simplu înhăţat de cei care puteau să o facă. Conducerea nu mai primea venituri sau servicii prestate de casta otomană care, în măsura în care supravieţuise, se rupsese de orice control.

Biserica servise drept instrument major de transmitere a tradiţiei, iar autorităţile otomane nu controlaseră niciodată sistemul de gîndire creştin. Literatura populară a avut continuitate, fiind în mare parte, dar nu exlusiv religioasă, cu tradiţii folclorice ce relatau poveşti din vieţile sfinţilor, martirilor, regilor şi eroilor. Faptele de vitejie ale războinicilor bizantini şi tragedia căderii Constantinopolului, legendele regilor, sfinţilor şi cavalerilor sîrbi, precum şi prăbuşirea lor au conservat sentimentul unei identităţi ortodoxe aparte şi, în acelaşi timp, al unei comunităţi istorice de culturi înrudite.

Nu toţi erau ortodocşi, chiar dacă ortodocşi existau pretutindeni. În cadrul celor trei credinţe – „greco"-ortodoxă, „romano"-catolică şi islamică – religia, geografia şi istoria au produs identităţi fragmentate care se diferenţiau, dar se şi asemănau. Diferenţele ce le separau erau deseori întărite de precaritatea resurselor. În cazul similarităţilor, ele constituiau un conglomerat de culturi înrudite marcate de experienţe istorice comune care le influenţaseră la niveluri diferite.

În Balcani existase o ordine şi o organizare otomană, pînă cînd posibilitatea de obţinere a bunăstării prin mijloace militare aproape nelimitate s-a epuizat, dar această ordine, deşi separa Balcanii de restul Europei, nu fusese niciodată o „cortină de fier". Ea nu a reuşit să impună o administraţie compactă pe un teritoriu atît de deschis spre nord şi spre Marea Mediterană. Populaţiile, în marea lor majoritate izolate de evoluţiile culturale europene ulterioare, nu fuseseră rupte de sursa anterioară a moştenirii lor comune.

Credinţa străină a turcilor a furnizat motivele revoltelor. Tema incursiunilor armate în Balcanii stăpîniţi de păgîni fusese un laitmotiv al opozanţilor dominaţiei otomane încă din momentul cuceririi. Pe la 1800, răscoalele ţărăneşti deveniseră mai sensibile la acţiunile de propagandă, pe măsură ce provincii întregi au ajuns sub stăpînirea unor noi seniori şi nobili războinici care nu intrau sub incidenţa legii, îşi obţinuseră pămîntul prin forţă, impuneau noi dări şi terorizau ţăranii creştini şi notabilităţile deopotrivă. În multe zone ţăranii creştini s-au confruntat cu ceea ce fusese odată aripa militară a stăpînirii

otomane, care acum nu mai era preocupată de impunerea legii sultanului, ci de preluarea puterii atît în detrimentul ţăranilor, cît şi al sultanului. Creştinii care nu obţinuseră nimic în urma noilor tulburări sociale au fost cei pe care spiritul revoluţionar i-a atras mai lesne, dar şi cei al căror succes le-a atras resentimentele noilor stăpîni ce se simţeau ameninţaţi.

Traian Stoianovich a subliniat importanţa milenarismului în Balcani[8], care a atins punctul culminant în cea de-a doua jumătate a secolului al XVIII-lea. La credinţa în venirea unui Mesia eliberator sub forma unui strămoş sau erou medieval s-au adăugat dezastrele naturale interpretate ca semne prevestitoare ale eliberării şi reînnoirii înfăptuite prin războaie, epidemii sau revoluţii. Aşa se manifestau speranţele unei întoarceri la o epocă de aur – o „re-voluţie" pentru a folosi termenul lui Stoianovich –, dar ele se sincronizau cu Revoluţia Franceză şi influenţa sa destabilizatoare pe tot cuprinsul Europei, cu tulburările din rîndul slavilor sudici şi al românilor din provinciile habsburgice, precum şi cu teama de anarhie sau o nouă oprimare din teritoriile otomane.

În Principatele Române, în Serbia şi în rîndul populaţiei greceşti urbane, milenarismul a făcut loc, cel puţin la suprafaţă, Iluminismului. În ciuda fărădelegilor, s-a produs o renaştere comercială pe măsură ce economia în expansiune a Europei stimula dezvoltarea unei clase de negustori şi marinari, mai ales de-a lungul graniţei habsburgice şi în teritoriile maritime. Ostilitatea otomană a împiedicat interesele Europei Apusene să cîştige o superioritate comercială directă, iar orientarea militară a otomanilor i-a împiedicat pe musulmani să dezvolte importante legături comerciale. Comerţul i-a favorizat astfel pe negustorii creştini, mai ales pe cei greci.

Negustorii erau cei care controlau o mare parte a comerţului cu restul Europei şi care au format nucleul unei noi lumi balcanice, mai sensibilă la influenţa apuseană, iniţiind inclusiv o mişcare a elitei intelectuale laice. Civilizaţia apuseană nu mai era percepută ca separată şi în dezacord cu ortodoxia, ci în primul rînd ca laică şi sub denumirea de Iluminism. Sistemul laic a oferit negustorilor şi intelectualilor ortodocşi şansa identificării cu Europa la nivelul vieţii de zi cu zi.

Negustorii din Principatele Române, din sudul Ungariei şi din oraşele de pe întinsul Europei au fost principalii agenţi ai acestei deşteptări. În Europa, ei erau alimentaţi în parte de ideile politice occidentale şi de renaşterea tradiţiei clasice, mîndrindu-se cu moştenirea greacă clasică sau căutînd să se revendice de la aceasta. Învăţaţii ce se concentraseră asupra monarhiei habsburgice şi-au îndreptat atenţia spre moştenirea culturală a pămînturilor natale de o parte şi de alta a graniţei, descoperind comori ale poeziei şi miturilor balcanice spre fascinaţia scriitorilor europeni din perioada romantică. Filantropii şi intelectualitatea dependentă de acţiunile acestora au devenit interesaţi de promovarea vieţii culturale a regiunilor natale.

La începutul secolului al XIX-lea, teritoriile de la periferie erau într-o fază de tranziţie, la fel ca pe vremea cuceririi otomane. Elenismul şi Europa iluministă şi romantică se redescopereau reciproc, dar era sortit ca diferendul sîrb între avansata şi puternica monarhie austriacă şi Imperiul Otoman înapoiat şi slăbit să iniţieze procesul de emancipare. Contactul dintre noile idei venind de la nord de Dunăre şi condiţia ţăranilor împinşi la disperare de la sud de fluviu va produce în cele din urmă scînteia revoluţiei.

8. Traian Stoianovich, *op.cit.*, pp. 168-170.

Capitolul 2

Trezirea naţionalităţilor, 1804-1830

De la bizantinismul fanariot la revoluţie • Revoltele care au avut cîştig de cauză • Instituirea domniilor pămîntene în Serbia, Grecia şi în Principatele Române • Imperiile suprapuse la periferii

De la bizantinismul fanariot la revoluţie

La începuturile secolului al XIX-lea, pe ruinele vechii orînduiri otomane, tradiţia bizantină supravieţuitoare în interpretările sale fanariotă şi rusească s-a confruntat cu noile idei ale Iluminismului şi ale Revoluţiei Franceze.

Sistemul de guvernare otoman nu impusese o cultură nouă şi nici nu a dus o politică de integrare. Izolînd în mare măsură Balcanii, el a împiedicat dezvoltarea zonelor rurale, dar a făcut posibilă supravieţuirea lor şi menţinerea vechilor valori. Modul de viaţă orientat spre trecut a estompat realitatea, dar a contribuit la păstrarea speranţei. Biserica şi folclorul fuseseră intermediarii dintre trecutul medieval şi cultura rurală. Individualismul lipsea.

Stabilitatea mediului rural era tulburată în răstimpuri de incursiunea armatelor, acţiunea agenţilor străini şi furia epidemiilor. Ţăranii, înspăimîntaţi şi acţionînd în virtutea impulsurilor, recurgeau deseori la haiducie ca reacţie la asemenea situaţii. Răscoalele locale nu duceau la nimic bun şi provocau represalii. Cu toate acestea, efectul cumulat timp de generaţii al războaielor şi insurecţiilor, precum şi dispariţia practică a fundamentelor sistemului otoman au pregătit terenul pentru revolta împotriva puterii centrale şi pentru apariţia ierarhiilor locale paralele cu autoritatea centralizată.

Deasupra noii clase de proprietari de ciflicuri se ridicase o categorie de conducători militari care controlau porţiuni întinse de pămînt. Aceştia erau eclipsaţi cu toţii de Ali paşa (1774-1822) din Ianina, a cărui stăpînire se întindea din Epir şi Macedonia Occidentală pînă în Peloponez, cuprinzînd partea centrală a Greciei. Prin dorinţa sa de independenţă şi priceperea militară de factură europeană, el se asemăna cu contemporanul său albanez Mehmet Ali (1770-1849), care se stabilise în Egipt. Pe treapta socială inferioară se aflau toţi proscrişii, mercenarii şi piraţii care îngroşau rîndurile efectivelor militare şi erau în prima linie a luptelor navale şi de uscat. Istoria retragerilor, expulzărilor şi migrărilor explică mobilitatea acestor grupuri şi implicarea lor în diverse revolte.

Pe măsură ce îşi atribuiau noi funcţii, fanarioţii au orientat tradiţia bizantină într-o nouă direcţie. Ajunseseră să fie numiţi în posturi centrale ale birocraţiei otomane fără a

se converti la islamism, teoretic în chip de „interpreți", de fapt în chip de consilieri pe lîngă instituțiile ce întrețineau relații cu străinătatea. Ei își foloseau influența și banii pentru a sprijini patriarhia pe care o conduceau din punct de vedere administrativ și financiar. Fanarioții politizau astfel patriarhia care, la rîndul ei, le asigura nu doar o identitate, ci și un sentiment al continuității istorice, prin intermediul relației sale speciale cu Bizanțul.

Fanarioții se bucurau atît de avuție și de o poziție de vîrf în cadrul elitei etnice grecești, cît și de o reală putere teritorială în Principatele Române, unde au constituit veritabile dinastii. Ei au consolidat aici influențele culturale grecești deja existente, i-au susținut pe negustorii greci și au patronat o mișcare care a condus la apariția unui tip de conștiință politică ortodoxo-bizantină. De la București și Iași chiar mai mult decît de la Constantinopol, fanarioții au avut posibilitatea să facă trecerea spre ceea ce poate fi considerat – în lipsa unui termen mai potrivit – drept un „naționalism" protoelen, putînd totodată să urmeze mai bine exemplul Europei și al Iluminismului ; astfel, domnitorii Țării Românești și ai Moldovei au avut la îndemînă surse de inspirație pentru înfăptuirea reformelor.

Modelul predominant a fost cel austriac. Monarhia austriacă era un stat de drept, iar ei puteau încerca să egaleze și să depășească politica imperială iluministă a acestuia prin eliberarea șerbilor și întemeierea în capitale a unor școli cu învățămînt de factură apuseană care să includă studiul științelor și al limbilor moderne. La toate acestea s-a adăugat un sentiment de renaștere tradus în viziune europeană occidentală, cu o influență crescîndă a culturii franceze asupra aristocrației. Acești fanarioți români de la sfîrșitul secolului al XVIII-lea au fost primii care au manifestat spiritul „libertății" ce emanase din Franța ca precursor al conceptului de „națiune".

În același timp, nemulțumiți de conducerea fanariotă din Principate, oamenii cultivați au fost împinși să ceară ajutor acelora care înlocuiseră imaginea ostilă a Apusului latin cu una, mai binevoitoare, a Europei iluministe. Bizanțul fusese asimilat Romei și înțelegerea reînnoită a acestui fapt a avut loc cu mai multă ușurință în teritoriile românești. Redefinindu-și civilizația prin intermediul unor termeni mai degrabă europeni decît latini, catolici sau protestanți, gînditorii iluminiști au oferit ocazia acelora dintre semenii lor din Balcani care au putut acționa ca mijlocitori datorită educației și relațiilor lor să-și întrevadă propria întoarcere la lumea comună a civilizației europene. Cu toate acestea, otomanii nu au reușit să înțeleagă atracția pe care Apusul o putea exercita asupra ortodocșilor sau măsura în care, sub structurile ce conservau temeliile de neschimbat ale ortodoxiei bizantine, ca rezultat al influențelor rusești și apusene deopotrivă, a evoluat ideea unei întoarceri la un trecut glorios.

Rusia își păstrase pentru sine rolul de succesoare a Bizanțului. Conform împărțirii plănuite cu Austria, sfera ei de influență din Turcia europeană ar fi urmat să fie formată din „Dacia" (Principatele Române) și „Bizanț" (Bulgaria, Macedonia și teritoriile grecești, inclusiv Constantinopol). Acest proiect nu a fost niciodată înfăptuit dar, pentru orice eventualitate, unul dintre nepoții Ecaterinei a II-a a fost botezat Constantin, iar noile elite creștine din Balcani au fost impresionate. „Noua" Rusie de Sud, cu teritorii pe coasta de nord-vest a Mării Negre, exercitînd o atracție deosebită pentru emigranții și refugiații de pe întreg cuprinsul Balcanilor, era o zonă propice inițierii unor astfel de influențe.

Aceste planuri au consolidat visul oligarhiei fanariote și al patriarhiei în privința unei renașteri a Bizanțului. Pentru ele era evident că ordinea otomană se dezintegra. Cu timpul

avea să se prăbuşească şi, cu puţin ajutor din partea Rusiei, urmau să preia puterea. Nu au pus la cale planuri imediate, întrucît nu considerau că este absolut necesar; trebuiau să fie cu băgare de seamă datorită poziţiei pe care o ocupau. Patriarhul a jurat credinţă sultanului – care mai era încă Cezarul căruia creştinii trebuiau să îi dea dreptul cuvenit – şi a dat asigurări că turma pe care o păstorea nu se va angaja în acţiuni trădătoare; cu toate acestea, patriarhul era un creştin şi, mai mult decît atît, un grec.

Atît el, cît şi prelaţii şi susţinătorii săi fanarioţi nu erau în general în legătură cu principala comunitate de vorbitori de greacă din provincii şi cu clericii de acolo. Aceştia priveau mai degrabă cu ochi bănuitori fastul afişat de semenii lor bogaţi din capitală şi chiar de membrii superiori ai clerului, adesea percepuţi ca neglijîndu-i pe credincioşi, cu excepţia cazurilor cînd aveau nevoie de bani. Exista o anumită ruptură între nivelurile superioare ale Bisericii ortodoxe, aflate sub influenţă fanariotă, şi cele de rînd din provincii[1].

Pornind de la nivelul nobililor fanarioţi învăţaţi, schimbările culturale s-au răspîndit pe o scară mai largă, cuprinzînd şi negustorii mai înstăriţi şi relativ şcoliţi, funcţionari, profesori, alţi intelectuali, precum şi cei pe care aceştia îi influenţau. În general, şi ei preferau reforma în detrimentul revoluţiei, dar o nouă stare de spirit îşi croia drum prin mijlocirea acelora care făceau negoţ în Europa dincolo de graniţele Imperiului Otoman – greci, dar şi slavi şi români. Viena, cu varianta sa „iosefinistă" a Iluminismului, devenise centrul unui alt tip de elenism, al unui slavism balcanic şi chiar al unui anumit tip de românism.

Cel mai cunoscut reprezentant al acestui spirit a fost Rigas (1760-1798), născut la Velestino în Tesalia, fost secretar pe lîngă demnitarii fanarioţi şi boierii de la Constantinopol şi Bucureşti, care s-a stabilit la Viena în ultimii ani ai secolului al XVIII-lea. Înainte de a fi extrădat turcilor şi executat la Belgrad, scrierile lui au realizat o sinteză între revoltele provocate de un elenism în evoluţie şi principiile proclamate de Revoluţia Franceză. El a chemat la luptă locuitorii Rumeliei, Moldovei şi Ţării Româneşti, ai insulelor şi ai Asiei Mici pentru a forma o republică elenă fondată pe principiile libertăţii, egalităţii, fraternităţii şi suveranităţii popoarelor.

Între creştinii din Imperiul Otoman s-a stabilit o nouă legătură sub forma unei mentalităţi revoluţionare. Ideile Revoluţiei Franceze au devenit catalizatorii dispersării comunităţii ortodoxe, furnizînd numitorul comun pentru formarea naţionalităţilor, chiar dacă legăturile dintre vechiul concept de credinţă şi cel nou, de etnicitate, au rămas puternice.

Întorcîndu-ne la vîrful ierarhiei sociale, găsim o altă versiune a acestui spirit pornind din mediul diferit al fraţilor Ipsilanti, educaţi la Bucureşti. Tatăl lor domnise peste ambele Principate înainte de a-şi sfîrşi zilele în exil în Rusia. Alexandru (1792-1828) mai ales, care fusese ofiţer în armata rusească în timpul războaielor cu Napoleon, viza reconstituirea Bizanţului printr-un apel îndreptat către toţi creştinii din Balcani.

După cum arată exemplul lui Rigas sau Ipsilanti, spaţiul ce se presupunea a fi ocupat de „naţiune" era încă extrem de întins în Balcani. Abia după succesul iniţial al revoltelor aveau să reacţioneze şi celelalte comunităţi etnice faţă de naţionalismul grec. Evenimentele

1. Pentru a nu mai vorbi de o anumită reacţie pornită din mijlocul intelectualilor de formaţie apuseană împotriva limitelor impuse de trecutul bizantin ortodox, considerat conservator şi prins în plasa prezentului otoman. Adamantios Korais (1748-1833) din Smirna, care a studiat şi şi-a petrecut cea mai mare parte a vieţii în Franţa, unde a dobîndit reputaţia unui învăţat clasicist, credea în necesitatea emancipării compatrioţilor săi printr-un sistem educaţional, pentru a-i scoate atît de sub influenţa jugului otoman, cît şi a trecutului bizantin.

din Franța și modul în care interpretarea lor a fost răspîndită pe cuprinsul Europei de armatele lui Napoleon au făcut loc unor concepții noi despre societate. Ele au contribuit la apariția a ceea ce Benedict Anderson a denumit „comunități imaginate"[2] – conservarea, crearea și modificarea sensului comunității ca răspuns la condițiile istorice specifice.

În viziunea universalistă a Iluminismului francez revoluționar, națiunea fusese privită ca un instrument al eliberării de tiranie și regionalism. Primii entuziaști din Balcani au considerat revoluția drept o confirmare a faptului că istoria poate fi în același timp construită și trăită. S-au organizat în societăți revoluționare tipice pentru acea vreme; erau influențați de francmasonerie și totodată unii de alții, pînă cînd în 1814 s-a format la Odessa cea mai faimoasă dintre aceste grupări, Philiki Etairia (Asociația Prietenilor).

De la fondarea sa în urmă cu douăzeci de ani, Odessa devenise un mare centru comercial cu o populație formată din ruși, evrei, popoare venite de peste tot din Balcani, italieni, emigranți francezi și alții. Era un centru al intrigilor politice ce lega Rusia de Marea Mediterană. Scopul declarat al Eteriei era promovarea culturii grecești, dar principala sa țintă era în fapt crearea unui imperiu neobizantin grec. Mișcarea a cuprins grupări radicale din interiorul și din jurul Odessei – exilați balcanici și simpatizanți ruși – apoi a abordat figuri mai conservatoare și mai influente care au îmbrățișat obiectivele unui stat creștin panbalcanic. Sub umbrela sa a apărut în cele din urmă proiectul unei insurecții generale avînd ca punct de plecare tulburările țărănești, acțiunile proscrișilor, influențele franceze și rusești și ideile neobizantine. Conducătorii săi, grupați în jurul lui Ipsilanti și în mare măsură occidentalizați, erau fanarioții unei generații noi, ce întrețineau relații cu aristocrația românească.

Emanciparea față de stăpînirea otomană a venit dinspre periferie. Evoluția procesului a fost treptată și neregulată, determinată de apropierea față de Europa în spațiu sau prin asociere spirituală. În prima decadă a secolului al XIX-lea, au izbucnit două revolte care merită denumirea de revoluție – aceea a sîrbilor din provincia Belgrad, în 1804, și cea a grecilor, în 1821, concentrată în Peloponez și în insule. În ambele cazuri, teritoriile în care ele s-au produs se bucuraseră de o perioadă de înflorire economică la sfîrșitul secolului, urmată de una de recesiune, însoțită de radicalizarea atitudinii populației ca rezultat al războaielor și tulburărilor sociale.

Teritoriile grecești se bucurau de o mai mare libertate și erau mai avansate. De la mijlocul secolului al XVIII-lea, în principal în Marea Egee, se dezvoltase o marină comercială, pe măsură ce negustorii și marinarii ortodocși fuseseră împinși spre sud de sărăcie, anarhie, război și presiunile musulmanilor albanezi și în timp ce statele europene aflate în război își alungau rînd pe rînd, fiecare flota celuilalt. Sfîrșitul războaielor napoleoniene și revigorarea transporturilor comerciale maritime europene au declanșat o criză ce a coincis cu noile vederi asupra elenismului împărtășite de notabilitățile rurale din Peloponez, de cler și soldați, de intelectualii formați în Europa și de europenii filoeleni.

O dată începute luptele, visul fanariot al unui nou Bizanț a făcut loc unei idei noi a statului grec, apărută în urma Războiului de Independență. Totuși, aceasta va apărea abia după ce mai puțin înzestrații nobili din zona rurală, împreună cu haiducii și țăranii din provincia Belgradului au fost determinați să înceapă prima revoltă care poate fi considerată retrospectiv inițiatoarea, deși cu totul întîmplătoare, a unei noi epoci în Balcani.

---

2. Benedict Anderson, *Imagined Communities: Reflections on the Origins and Spread of Nationalism*, Verso Editions, Londra, 1983.

„Revoluţia sîrbă"

Sangeacul Belgradului a profitat de pe urma faptului că era o îndepărtată provincie de frontieră, trecînd prin două perioade de ocupaţie şi administrare austriacă (1718-1739 şi 1788-1791), pe parcursul cărora fusese denumită oficial „Serbia" - împăratul luase titlul de „rege al Serbiei" - şi se bucurase de liberă trecere de persoane şi bunuri dinspre şi către malul stîng mai dezvoltat.

Reinstaurarea stăpînirii otomane în 1791 a fost însoţită de acordarea de amnistii şi autonomie pentru a nu nemulţumi provincia, strategie ce făcea parte din încercarea generală a sultanului Selim al III-lea de a contracara prăbuşirea sistemului administrativ în Rumelia. În comparaţie cu provinciile învecinate, sangeacul de Belgrad era un paradis. În mare parte se autoadministra, constituit fiind sub forma unei federaţii de comunităţi săteşti; imigrarea din sud a continuat şi s-au păstrat legăturile de peste graniţă. La început, sistemul de proprietate a ciflicurilor şi revoltele musulmane abia dacă şi-au lăsat amprenta. Sangeacul avea fortăreţe apărate de garnizoane şi o populaţie de 300.000-400.000 de oameni, dintre care probabil 20.000 erau în principal slavi bosniaci, vorbitori de sîrbă şi musulmani de la oraşe, inclusiv aproximativ 900 de spahii, ale căror relaţii cu ţăranii erau cu siguranţă mai bune decît cele ale boierilor valahi din ţara vecină.

Zelul reformist al lui Selim al III-lea nu a rezistat în faţa revoltei musulmane. Sistemul de proprietate al ciflicurilor şi administrarea defectuoasă s-au făcut simţite în curînd şi în Serbia, provocînd tensiuni între spahii şi răspîndind teamă printre ţărani şi notabili deopotrivă. Pînă în 1804, bandele de ieniceri preluaseră controlul prin forţă. Masacrarea unor bătrîni a avut un efect exploziv, notabili înspăimîntaţi organizînd ţărănimea îngrozită alături de haiduci şi de foşti militari din armata austriacă într-o mişcare de rezistenţă.

Nu era o răscoală împotriva sultanului, ci o revoltă a cîtorva dintre supuşii săi creştini îndreptată împotriva uzurpatorilor musulmani. A manifestat tendinţa de a rămîne de partea „turcilor" aflaţi în legitimitate şi s-a orientat spre Austria pentru a restabili regimul binevoitor anterior. Otomanii loiali au trecut de partea răsculaţilor. Cu toate acestea, în ţinuturile împădurite din Šumadija oamenii înarmaţi ai lui Karageorge Petrović (1752-1817) înteţiseră răscoala printr-o adevărată manevră haiducească - dînd foc reşedinţei unui căpitan de ieniceri şi ucigînd toţi turcii pe care i-au putut prinde.

Personalitatea dominatoare a lui Karageorge şi trecutul său - acela al unui ţăran înstărit datorită comerţului cu porci, care mai fusese şi haiduc, şi comandant al trupelor locale auxiliare din cadrul armatei austriece - au făcut din el un lider înnăscut. Căpitanii pe care îi conducea erau în general proscrişi ale căror bande incitau la revoltă. Mai erau şi creştini sîrbi care luptau pentru ieniceri şi mulţi alţii care erau indecişi. Pînă spre sfîrşitul campaniei din acea toamnă, provincia fusese eliberată de ieniceri, dar insurecţia a continuat.

Deşi ar fi greşit să considerăm prima revoltă sîrbă o urmare a Revoluţiei Franceze, noţiunea de „revoluţie sîrbă" a fost acceptată în Europa la vremea respectivă[3]. Prin

3. Potrivit sursei incontestabile a istoricului german Leopold von Ranke, *Die serbische Revolution; aus serbischen Papieren und Mittheilungen*, Hamburg, 1829. Scrisă după informaţiile furnizate de istoricul, etnograful şi filologul Vuk Karadžić, această carte este un studiu contemporan alert al transformării Serbiei în acea perioadă. Cu o a doua ediţie, publicată în 1844 şi o a treia,

demersul de înlăturare a ienicerilor din sangeac, revolta a distrus și fundamentul puterii otomane în zonă. Revolta creștinilor în aparență loiali s-a transformat în revoluție și încă într-una antiturcească. Nu se mai plăteau taxele de participare la vot și dijmele. Teritoriul eliberat era condus de propriul guvern rudimentar și apărat de armata locală în rezervă. Din haiduci, răsculații au devenit nucleul unei armate revoluționare ai cărei comandanți adoptaseră portul dregătorilor otomani pentru a-și evidenția victoria.

Acțiunile lor au avut ecou în provinciile vecine. Ei aveau legături cu alți proscriși, atrăgeau voluntari de la frontiera habsburgică, din Muntenegru, Bosnia și Herțegovina, precum și din alte părți ale Balcanilor[4]. Au obținut ajutor din partea negustorilor sîrbi din Croația și din alte teritorii, de la fanarioți și de la grecii din diaspora. Poarta se afla într-o situație dificilă. Din cauza prăbușirii generale a autorității sale, nu mai putea strînge trupe suficiente pentru a face față ambelor fracțiuni rebele. Situația era complexă și anunța și alte complicații. Pînă în 1805, răscola înfrînsese o armată otomană iar Poarta proclamase *jihad*-ul - războiul purtat în numele Islamului.

Chiar dacă răsculații sîrbi erau țărani rebeli, ei credeau că numai un alt împărat se putea opune sultanului, iar împărați erau trei - cel rus, cel austriac și cel francez. Franța devenise un factor de influență în Balcani din momentul în care Tratatul de la Pressburg (Bratislava, capitala actualei Slovacii) semnat în 1805, după bătălia de la Austerlitz (Slavkov, în Cehia), transferase fostele stăpîniri venețiene în cadrul regatului Italiei al lui Napoleon. Austria prevedea posibilitatea unei revolte la graniță, revoltă pe care mulți dintre supușii ei sîrbi urmau să o susțină. Rusia, interesată să evite o intervenție din partea lui Napoleon, dorea ca stăpînirea sultanului să devină suportabilă.

Prima revoltă sîrbă a fost prinsă în suișurile și coborîșurile relațiilor ruso-franceze și ale războaielor napoleoniene. Atunci cînd trupele rusești au intrat în Principate și Turcia a declarat război Rusiei în 1806, francezii au încurajat în timp ceea ce rușii au descurajat, adică încheierea unei înțelegeri cu Karageorge. Țarul Alexandru și-a oferit protecția și ajutorul material o dată ce trupele lui au ajuns la Dunăre. Acestea nu au trecut-o niciodată din cauza opoziției austriece, iar războiul cu Turcia a fost oprit pînă în 1809.

Lăsați să se descurce cu propriile mijloace, răsculații au descoperit lumea exterioară. Karageorge riscase, mizînd pe libertatea deplină. Înțelegînd că Rusia vrea mai degrabă să se folosească de el decît să îl ajute, a sondat terenul la Viena și la Paris, convins fiind că va avea de cîștigat de pe urma competiției, în vreme ce căpitanii și notabilitățile care se opuneu conducerii sale autocrate continuau să susțină dependența completă de Rusia. Deși în general sprijinit de combatanți, el a descoperit că țăranii se arătau neîncrezători față de orice formă de putere și că era din ce în ce mai izolat. Karageorge nu era un

---

mult mai extinsă în 1879, *Serbien und Türkei im neunzehnten Jahrhundert*, a fost o lucrare de referință pentru diplomații europeni ai timpului. A existat o traducere în limba engleză, *The History of Servia and the Servian Revolution*, Henry G. Bohn, Londra, 1853, dar o ediție sîrbă completă nu a apărut pînă în 1892, la șase ani după moartea lui Ranke. Karadžić a fost de asemenea culegător de folclor sîrb, care, alături de folclorul grec, a contribuit mult, prin traduceri în limbile germană și franceză, la aducerea Balcanilor în atenția scriitorilor europeni din perioada romantismului.

4. Deoarece anumite etichete moderne „naționale" nu sînt întotdeauna ușor de fixat, istorici balcanici au revendicat ca fiind ai lor reprezentanți de seamă ai răscoalelor sîrbe și mai tîrziu grecești care erau sîrbi/macedoneni/bugari/greci/albanezi.

conducător politic la fel de bun precum era în calitate de comandant militar, iar războiul nu fusese neîntrerupt. Perioada de luptă se limita în general la vară şi, pînă în 1807, Serbia era complet eliberată de sub controlul otoman.

Din cauza deteriorării relaţiilor cu Napoleon, Rusia s-a grăbit să încheie cu Turcia Tratatul de la Bucureşti din 1812, a păstrat Basarabia, acea parte a Moldovei dintre Nistru şi Prut (actuala Republică ex/post-sovietică Moldova) şi a obţinut pentru Serbia o întoarcere la condiţiile existente înainte de răscoală. Karageorge nu fusese consultat şi nu a acceptat situaţia. Aşteptîndu-se ca Franţa să atace Rusia, Poarta s-a grăbit să-i zdrobească pe sîrbi, încălcînd Tratatul. Cum marile puteri erau ocupate cu Napoleon, turcii au scăpat neobservaţi şi s-au răzbunat cu vîrf şi îndesat. În vara lui 1813, ei au invadat Serbia din trei părţi, au zdrobit opoziţia răsculaţilor, au masacrat, prădat, incendiat, deportat şi au instalat stăpînirea directă prin teroare. Populaţia s-a ascuns în păduri sau chiar s-a refugiat în străinătate. Mulţi dintre răsculaţi au trecut în Austria. Unii, printre care şi Karageorge, şi-au continuat drumul spre Basarabia.

Fără o bază ideatică de perspectivă sau vreun proiect politic, „revoluţia sîrbă" începuse într-un teritoriu obscur într-un moment de frămîntare generală. Pentru o perioadă, a părut că ar putea să devină o revoluţie balcanică, dar nu a atras atenţia Europei, iar preţul acelui răstimp de libertate fusese ridicat. Cu toate acestea, reuşise să distrugă vechiul sistem otoman în provincia Belgradului, care s-a ridicat din nou la luptă în aprilie 1815 sub Miloš Obrenović (1780-1860), unul dintre conducătorii care nu plecase în refugiu. Deşi Poarta a proclamat din nou *jihad*-ul, a doua revoltă sîrbă a fost diferită. Turcii au înţeles că o dată cu înfrîngerea lui Napoleon vor avea de-a face cu Rusia. Notabilii şi ţăranii Serbiei, istoviţi şi sărăciţi, s-au limitat la ceea ce puteau obţine. Miloš a negociat în aceeaşi măsură în care s-a luptat şi a făcut-o doar pentru a fi într-o poziţie favorabilă negocierii şi, pînă în noiembrie, a ajuns la un acord cu comandantul trupelor otomane.

Sub autoritatea nominală a sultanului, ierarhia locală reinstaurată era condusă de Miloš, care apoi a exploatat criza prelungită a Imperiului Otoman, pentru a obţine în 1830 recunoaşterea formală a tot ce realizase de fapt. Şi el şi-a încheiat socotelile cu adversarii care ezitau, care vroiau să obţină mai mult sau care nu erau de acord cu despotismul său. Eteria intenţiona să profite de noua situaţie şi îl recrutase pe Karageorge. Acesta a părăsit în secret Rusia în 1817, a traversat teritoriul Principatelor şi a ajuns apoi în Serbia, unde a fost executat pe loc. Miloš nu vroia un rival, şi nici să parieze pe Eterie. Politica lui era să costruiască treptat pe baza a ceea ce putea realiza în teritoriul său cu acordul Porţii.

Şi-a folosit poziţia de unic reprezentant politic al Serbiei în relaţiile cu guvernul otoman pentru a cîştiga din ce în ce mai multă autonomie. Dînd mereu impresia de loialitate, el a erodat constant autoritatea sultanului. Puţin după anul 1830, numărul turcilor în Serbia se redusese la 15.000, trăind în principal la Belgrad – armata, cîţiva funcţionari de stat, foşti proprietari de pămînt scăpătaţi şi o mulţime de paraziţi.

Venitul pe care a reuşit să-l strîngă Miloš i-a permis să-i mituiască la scară largă pe funcţionarii de stat otomani. Acest venit reflecta o activitate economică în creştere – pe primul loc fiind exportul de porci. Preţurile tot mai mari de pe piaţa austriacă i-au încurajat pe producători. Absenţa drumurilor practicabile pe care animalele ar fi putut fi transportate la Belgrad era compensată de siguranţa deplasării. Cîştigurile ţineau foarte bine pasul cu taxele impuse de noul guvern local pentru plata cheltuielilor proprii şi a tributului către Poartă. Miloš aduna cea mai mare parte a taxelor din comerţ, devenind cel mai bogat om din teritoriul pe care îl stăpînea.

După ce s-a ocupat de Napoleon, ţarul Alexandru s-a hotărît, la întoarcerea sa în Rusia în 1816, să abordeze disensiunile cu Turcia. Încă o dată Serbia a fost luată în discuţie împreună cu alte chestiuni. De data aceasta însă, statutul său a avut de cîştigat de pe urma situaţiei internaţionale. Împărţit între simpatia sa pentru cauza creştinilor ortodocşi şi dorinţa de a păstra stabilitatea legitimistă, Alexandru I s-a abţinut de la intervenţii directe. Existau şi alte subiecte de dispută între Rusia şi Imperiul Otoman, de la Caucaz pînă la Marea Egee, căci împăratul încerca să se înscrie în cadrul mai general al cooperării internaţionale. Succesorul său, Nicolae I, a îndemnat totuşi Poarta să aplice toate prevederile Tratatului de la Bucureşti. Ţinuturile greceşti erau sub arme, armata otomană se afla în criză în urma aplicării reformelor militare; turcii se temeau de intervenţii venind din Serbia şi Principate.

Rusia a fost în măsură să impună Convenţia de la Akkerman (Cetatea Albă, la graniţa cu Rusia) care confirma termenii din 1812 privitori la Serbia. Războiul cu Turcia din cauza chestiunii greceşti i-a întrerupt din nou, în 1828, aplicarea. Poarta se confrunta de asemenea cu revoltele nobililor musulmani antireformişti din Albania şi Bosnia, aşa încît a cerut oficial pacea. Toate neînţelegerile existente cu Rusia au fost rezolvate prin Tratatul de la Adrianopol (Edirne) în 1829. Printr-o serie de decrete imperiale între 1830 şi 1833 au fost definite graniţele Serbiei şi poziţia sa politică şi legală. Fiefurile militare au fost abolite în mod formal. Toţi turcii cu excepţia garnizoanelor aveau un an la dispoziţie să îşi lichideze proprietăţile şi să plece. Miloš a fost recunoscut ca prinţ moştenitor al principatului autonom şi tributar al Serbiei – un teritoriu de 38.000 km^2 în cadrul Imperiului Otoman. Miloš a plecat la Constantinopol pentru a fi învestit cu noul său titlu de către sultan.

Sfîrşitul dominaţiei fanariote în Principatele Române

Principatele Danubiene aveau un statut aparte în cadrul „Turciei europene". Ca „teritorii cu legămînt", acestea erau prinse între presiunea tot mai mare exercitată de puterile europene asupra Imperiului Otoman şi prăbuşirea organizării administrative în Rumelia. După pierderea teritoriilor de pe ţărmul de nord al Mării Negre, Poarta ajunsese să depindă de ele în calitate de „grînar al Europei", avînd drept de preempţiune asupra produselor destinate Constantinopolului şi armatei.

Teoretic suverani absoluţi după sultan, domnitorii guvernau din ce în ce mai mult doar pentru a-şi recupera importantele sume cheltuite pentru numirea în scaun şi erau nevoiţi să ţină seama şi de boierime. Prima dintre clasele sociale în care era împărţită societatea era formată din boieri, principala condiţie pentru a accede la acest statut fiind proprietatea asupra pămîntului, deşi la mijlocul secolului al XVIII-lea criteriul ce trebuia îndeplinit devenise, după modelul rusesc, serviciul în slujba statului.

Boierimea era departe de a fi unită şi nu era chiar atît de numeroasă, deoarece nu existau mai mult de 1.000 de boieri în dregătorii în ambele Principate la începutul secolului al XIX-lea, pentru o populaţie de 1,5-2,3 milioane de locuitori. Politica era dominată de conflicte între domnitori, care încercau să centralizeze guvernarea, şi boieri, care ţineau să-şi păstreze privilegiile folosindu-se de funcţii, intrigi şi influenţarea Sfatului ţării. Boierii controlau mai bine de jumătate din proprietăţile funciare, trăind de pe urma lor, dar fără a locui neapărat în zona rurală.

Clerul era încă şi mai puţin omogen. Preoţii parohi proveneau dintre ţărani, al căror mod de viaţă îl împărtăşeau în mare parte. Majoritatea ierarhilor de rang înalt erau de origine boierească sau grecească, iar prelaţii participau alături de marii boieri la adunările cele mai importante. Biserica acumulase prin donaţii întinse suprafeţe de pămînt. Acesta aparţinea în cea mai mare parte mănăstirilor închinate de către ctitorii lor Locurilor Sfinte de la Răsărit (Sfîntul Mormînt, mănăstirile de la muntele Athos sau muntele Sinai) în scopuri pioase, fiind astfel plasat în afara jurisdicţiei ecleziastice locale. Mănăstirile fuseseră de fapt preluate de călugări greci care trimiteau superiorilor lor de peste graniţă părţi tot mai mari din venitul lor. Cu toate acestea, mănăstirile închinate au furnizat datele cu privire la populaţie şi au asigurat un sistem de învăţămînt şi caritate, deoarece la trecerea în noul secol s-a înregistrat o veritabilă preocupare a unor prelaţi de la conducerea clerului pentru aspectul intelectual, deopotrivă cu o renaştere a vieţii monahale[5].

Aproximativ două treimi din pămînt erau în posesia domnitorilor, boierilor şi mănăstirilor. În momentul desfiinţării şerbiei în jurul anului 1740, jumătate din ţărani aveau mici proprietăţi funciare, dar ulterior pierduseră o mare parte din pămînt. Ţăranii care odinioară fuseseră legaţi de glie prestau zile de clacă şi plăteau zeciuieli în schimbul dreptului de a se folosi de loturile lor de pămînt. Rezultatul cumulat al monopolului otoman, războaielor, incursiunilor armate ale căpeteniilor vecine şi ale haiducilor din Carpaţi (chiar dacă se presupunea că i-ar fi jefuit pe bogaţi şi pe greci, şi nu pe localnicii săraci), la care se adăugau eforturile boierilor de a obţine mai multe produse de pe pămînturile lor a fost că populaţia românească din Principate era într-o situaţie mult mai dificilă decît cea din regiunile de la frontierele Greciei şi Serbiei, care s-a ridicat la arme în 1804-1821.

Clasa de mijloc de la oraşe era puţin reprezentată, slab închegată şi nu avea nici o influenţă asupra evenimentelor. Negoţul şi meseriile erau încă în mare parte în miinile grecilor şi evreilor, dintre care mulţi se aflau sub „protecţia" consulatelor care fuseseră deschise de pe la anul 1780. Ei au fost iniţial supuşi ai marilor puteri, bucurîndu-se de privilegiile extrateritorialităţii stabilite prin sistemul capitulaţiilor, ce reglementa drepturile străinilor de religie creştină într-un imperiu islamic. Grecii, adică ortodocşii, supuşii otomani cel puţin parţial elenizaţi şi evreii otomani făceau uz şi ei de drepturi şi privilegii. Acestora li se adăugau în număr tot mai mare emigranţi evrei veniţi de peste graniţă, din partea austriacă a Poloniei, atraşi de relativa toleranţă a mediului social şi de condiţiile economice favorabile. Numărul lor a crescut în Moldova de la 17.000 în 1803 la 37.000 în 1831, majoritatea locuind la oraşe şi reprezentînd aproximativ 30% din populaţia Iaşiului. Mulţi dintre ei erau, au rămas sau au devenit supuşi austrieci. Erau mai puţin numeroşi în Ţara Românească, aproximativ 3.000 pînă în 1831, majoritatea stabiliţi în Bucureşti.

Avînd o poziţie convenabilă între Dunăre şi trecătorile carpatice spre Ungaria, Bucureştiul – capitala Ţării Româneşti – era unic din punct de vedere al mărimii,

5. Influenţa lui Paisie Velicicovski (1722-1794) pune în lumină continuitatea caracterului supra-teritorial al ortodoxiei. Aflîndu-se în căutarea unei existenţe cu adevărat spirituale, acesta a părăsit Ucraina de baştină, ajungînd la muntele Athos şi la mănăstirile din Principate înainte de a se întoarce în Moldova, la mănăstirea Neamţ, unde a devenit stareţ şi pe care a transformat-o într-un mare centru spiritual. Traducerile sale în slavonă din Părinţii greci, importanţa pe care o acorda rugăciunii continue şi nevoia de a da ascultare unui frate mai vîrstnic urmau să aibă o mare influenţă asupra vieţii monastice din Rusia.

bunăstării şi amestecului de etnii. Prosperitatea sa şi stilul curţii domneşti au dat tonul, iar boierii şi-au construit reşedinţe la oraş, creînd locuri de muncă, servicii, meserii şi meşteşuguri. Populaţia Bucureştiului număra 60.000-70.000 de locuitori în 1824 şi era pe jumătate de origine greacă, compunîndu-se şi din ţigani, evrei, saşi, armeni, bulgari şi sîrbi.

Pămîntul continua să atragă investiţii. Cererea de servicii şi produse de la oraş era scăzută în afara zonei urbane. Negoţul s-a intensificat pe măsură ce s-au dezvoltat oraşele şi legăturile cu străinătatea, iar corupţia şi inventivitatea au permis desfăşurarea unor operaţiuni în afara limitelor impuse de drepturile otomane de preempţiune şi capitulaţii, dar domnitorii şi guvernele lor controlau prea puţin sau deloc negoţul cu străinătatea. Creşterea animalelor era cea mai importantă ramură a agriculturii. Războaiele, amestecul otomanilor în derularea schimburilor comerciale şi mîna de lucru insuficientă le-a redus boierilor posibilitatea de a încuraja extinderea cultivării grîului. Între timp, ţăranii adoptaseră cultivarea porumbului, care era scutit de preempţiune şi hrănea oameni şi animale deopotrivă. La fel ca în Serbia, valoarea exporturilor de porci către teritoriile habsburgice era egală cu totalitatea exporturilor de cereale.

Perioada 1806-1812 a fost dificilă. Domnitorii fuseseră numiţi în 1802 sub influenţă rusească, dar în 1806 au trecut în sfera de influenţă franceză. Rusia s-a opus şi a adus trupe, urmînd un război şi şase ani de control rusesc asupra Moldovei şi Ţării Româneşti. Domnitorii au fost reinstauraţi de Rusia şi Principatele au fost guvernate fără intervenţie otomană pînă în 1812, cînd au ajuns din nou sub autoritatea sultanului, noii domnitori fiind trimişi iarăşi de pe malurile Bosforului.

Rusia îşi redobîndise influenţa predominantă în teritoriile româneşti după căderea lui Napoleon, dar populaţia avea o atitudine negativă datorită ocupaţiei. Majoritatea boierilor aveau tendinţa să identifice interesele proprii cu cele ale ţării şi strîngeau rîndurile în faţa noilor-veniţi, indiferent cine ar fi fost ei. Teama lor faţă de turci scăzuse. Căutau o restabilire a ceea ce considerau a fi fost relaţiile iniţiale cu Poarta, recunoscînd totodată că nu puteau realiza acest lucru decît cerînd „protecţia" Rusiei. Dominaţia fanariotă consolidase relaţiile atît cu Biserica Rusiei, cît şi cu patriarhia ecumenică. Influenţa extrem de extinsă a culturii greceşti întărise legăturile cu lumea bizantino-ortodoxă şi oferise o deschidere către Apus. Prezenţa ofiţerilor ruşi şi a familiilor lor a fost benefică pentru influenţa culturală franceză.

Eteria, care se răspîndise în timpul ocupaţiei ruseşti, a furnizat un amestec straniu de idei provenind din surse diverse – principiile care au stat la baza Sfintei Alianţe constituite sub protecţia Rusiei, ideea că Grecia îi va conduce pe toţi creştinii din Balcani, francmasoneria, ideologia revoluţionară franceză şi mişcările liberale din Spania şi Italia. Au participat boieri români, negustori greci şi sîrbi şi alţii asemenea lor, aflaţi în exil. Deoarece nu dispunea de un program public, Eteria a însemnat pentru fiecare altceva. Legătura vitală dintre mişcare, suporterii ei din Balcani şi Rusia era tînărul de 29 de ani Alexandru Ipsilanti, care fusese de acord să o conducă în calitate de „protector". În octombrie 1820, au fost finalizate planurile unei revolte „greceşti". Confruntarea decisivă urma să aibă loc în Peloponez. Serbia lui Miloš a fost o dezamăgire, dar Principatele au reprezentat un punct de pornire potrivit.

În Moldova, prinţul Mihai Şuţu fusese admis în cadrul Eteriei. Deşi ruda lui din Ţara Românească, Alexandru Şuţu, nu era un susţinător al mişcării, Eteria întreţinea legături cu unii dintre marii boieri şi cu Tudor Vladimirescu (1780-1821), al cărui trecut nu era diferit de cel al lui Karageorge. El dobîndise pămînt şi rang de mic boier în Oltenia sa

de baştină. Organizase o armată locală formată din panduri care se opunea bandelor jefuitoare de peste Dunăre, iar oamenii lui au luptat împotriva armatelor austriece şi ruseşti. Fiind negustor de vite, călătorise pînă la Viena. El era în legătură cu Ipsilanti şi cu boierii de frunte care formaseră „comitetul de oblăduire" atunci cînd prinţul Alexandru Şuţu a murit în condiţii neelucidate în ianuarie 1821. Vladimirescu a fost însărcinat să iniţieze o revoltă care să coincidă cu înaintarea adepţilor lui Ipsilanti în Moldova. Oltenia era pregătită. La fel ca în Serbia vecină, perioada favorabilă a ocupaţiei austriece fusese urmată de una de nesiguranţă.

Vladimirescu le-a spus pandurilor săi că revolta fusese ordonată de ţar pentru dobîndirea libertăţii „noastre" şi a întregului popor „grec", pentru a-i pemite lui Ipsilanti să treacă Dunărea. I-a chemat pe ţărani să se răscoale împotriva abuzurilor boierilor şi dregătorilor, dar a făcut distincţie între boierii răi şi cei care erau cu „noi". Apelul lui era îndreptat mai degrabă împotriva fanarioţilor, decît a sultanului. Mii de ţărani i s-au alăturat. Ei au încetat plata dărilor şi a clăcii şi cutreierau prădînd, jefuind şi dînd foc moşiilor. Violenţa a luat amploare pe măsură ce suferinţele şi nemulţumirile pînă atunci îngrădite au explodat.

La începutul lui martie, Ipsilanti a trecut în Moldova şi a intrat în Iaşi însoţit de un mic grup de adepţi din sudul Rusiei. A preluat controlul asupra guvernului, a proclamat începutul războiului de eliberare a tuturor creştinilor şi a promis că o „putere teribilă" va pedepsi orice încălcare turcească a teritoriului Moldovei. Împreună cu domnitorul a trimis o scrisoare ţarului, care se afla la un congres european „de vîrf" la Laibach (Ljubljana, capitala Sloveniei actuale) cerînd retragerea imediată a trupelor ruseşti.

Eteriştii păreau să fi înţeles că participau la crearea unei situaţii care justifica o intervenţie rusească. Au înţeles însă greşit şi au supraestimat atît sprijinul local, cît şi pe cel venit din partea ruşilor. Ipsilanti abia plecase spre Bucureşti, cînd s-a aflat că ţarul îl dezavuase. La Iaşi s-a iscat panica. Domnitorul a abdicat şi a plecat în Transilvania. Ambele tronuri erau vacante. Boierii s-au simţit expuşi represaliilor turceşti ; indiferenţa faţă de greci s-a transformat în suspiciune.

Vladimirescu era deja la Bucureşti, purtînd negocieri cu guvernul şi făcînd apel la Poartă şi în faţa ţarului, cînd a sosit Ipsilanti. Ambii erau într-o postură dificilă, trăind pe seama ţării, stîrnind sentimente de furie şi provocînd deopotrivă fuga familiilor de boieri şi negustori. Au fost amîndoi nevoiţi să ceară sprijin boierilor ; deoarece se temeau unul de celălalt, au convenit să-şi menţină separate forţele armate. Ipsilanti, care nu mai putea traversa Dunărea, a rămas în nord-estul Ţării Româneşti, unde a intrat în conflict cu localnicii, în timp ce Vladimirescu se pregătea să apere Bucureştiul, încercînd să ţină în frîu tensiunile sociale pe care le provocase. El s-a străduit să-i convingă pe turci că nu avea nimic în comun cu Eteria grecească şi că se ridicase împotriva fanarioţilor.

La sfîrşitul lui mai, trupe otomane au intrat în ambele Principate fără a avea un acord anterior cu Rusia. Guvernul Ţării Româneşti a fugit în Transilvania. Vladimirescu şi Ipsilanti s-au retras în munţi. Fiind bănuit că era pe punctul de a se alătura tucilor, Vladimirescu a fost prins de eterişti, judecat şi executat. Armata lui s-a dezmembrat, la fel ca şi trupele lui Ipsilanti aflate în retragere, ale căror rămăşiţe au opus rezistenţă pentru ultima oară pentru a înlesni retragerea spre Austria şi Rusia. Ipsilanti a scăpat fugind în Transilvania, unde austriecii i-au impus domiciliu forţat pînă la moartea sa, în 1828. Pînă în septembrie, turcii dobîndiseră în mare controlul asupra situaţiei.

O dată trecute primele represalii, ocupaţia lor a fost mai degrabă oneroasă, decît violentă. Boierii de rang înalt căutaseră adăpost peste graniţă, iar sistemul administrativ

a funcţionat în continuare sub guvernatorii militari otomani. Un grup de boieri activi din punct de vedere politic a demarat negocieri, profitînd la maximum de situaţia dificilă în care se afla Poarta; alarmată de evoluţia evenimentelor din Grecia, aceasta dorea să izoleze problema românească, astfel că a fost de acord cu numirea unor domni pămînteni şi instituirea reformelor. Au fost numiţi doi domnitori supuşi Porţii – Grigore al IV-lea Ghica în Ţara Românească şi Ioniţă Sandu Sturdza în Moldova, dar turcii nu au părăsit Principatele pînă la sfîrşitul anului 1822.

Emigranţii s-au întors în ţară între 1822 şi 1826. Indiferent că veneau din Basarabia rusească sau Transilvania habsburgică, fuseseră conştienţi că erau încă de partea fraţilor lor români. Avînd timp din belşug, ei plănuiseră viitorul politic al ţării. Cultura lor tot mai puternic influenţată de Franţa s-a confruntat pentru prima oară în mod direct cu cea latinistă a românilor greco-catolici. Această întîlnire va furniza clasei conducătoare din Principate fermentul intelectual al unei identităţi româneşti. Mulţi dintre ei doreau de asemenea instituirea unor măsuri de reformă constituţională, fie şi numai pentru a garanta superioritatea politică a boierimii.

Rusia nu fusese consultată în privinţa ocupaţiei sau a numirii domnitorilor. A protestat, dar nu a întreprins nici un fel de acţiune în legătură cu acest fapt, pînă cînd noul ţar Nicolae I a hotărît în 1826 să revendice pentru Rusia influenţa predominantă asupra Principatelor şi a dobîndit prin Convenţia de la Akkerman reafirmarea prerogativelor Rusiei ca „putere protectoare". Cu toate acestea, relaţiile ruso-turce au continuat să se deterioreze datorită revoltei greceşti. Rusia a declarat război Turciei în 1828; trupele ei au traversat din nou Prutul. Sturdza, domnitorul Moldovei, a fost înlăturat şi trimis în Basarabia, iar Ghica, domnitorul Ţării Româneşti, a fugit la Viena; guvernele din Principate au fost puse în subordinea unui administrator rus. Mulţi boieri au fugit din nou în Transilvania, iar exercitarea protectoratului rusesc a cauzat nemulţumiri în rîndul tuturor claselor sociale.

Tratatul de la Adrianopol din 1829 a pus capăt războiului. Trupele otomane au fost retrase şi monopolurile din Principate au fost desfiinţate. Domnitorii urmau să fie aleşi pe viaţă şi trebuiau practic să primească sfatul Rusiei în toate aspectele guvernării. Prerogativele sultanului au fost limitate la învestirea domnitorilor, efectuată la Constantinopol, un tribut anual şi regimul capitulaţiilor. Principatele se aflau de fapt sub un protectorat rusesc.

Războiul grec de Independenţă

Revolta grecească din 1821 fusese o revoluţie în aceeaşi măsură ca şi răscoalele din Serbia înainte, însă una mult mai semnificativă. Avîndu-şi sursa în condiţiile locale, ea a fost susţinută de un larg spectru de influenţe şi a stîrnit un interes deosebit la nivel european. Modelul otoman de grupare a populaţiilor pe baza apartenenţei religioase, perpetuarea de către Biserică a amintirii Bizanţului şi continuarea legăturii sub forma unei influenţe europene asupra culturii greceşti, toate acestea au interacţionat pentru a da grecilor posibilitatea de a formula naţionalismul în Balcani în ideea unificării într-o singură organizare socială şi politică a tuturor populaţiilor greceşti compacte din Imperiul Otoman. Rămînea de văzut cine anume erau „grecii". Cultura greacă se răspîndise în

Balcani sub stăpînirea otomană; în restul teritoriilor ortodoxia, s-a perpetuat chiar şi atunci cînd limba greacă dispăruse[6].

În mare parte, această efervescenţă a avut loc în afara Imperiului sau în zonele sale de margine. Partea insulară şi cea de sud a actualei Grecii fuseseră vreme îndelungată sub dominaţia Veneţiei, iar Insulele Ionice, deşi autonome ca guvernare, au continuat să depindă de veneţieni, pînă cînd francezii au pus capăt stăpînirii Serenissimei republici. Interludiul francez a prilejuit răspîndirea unor idei noi înainte de preluarea acestor teritorii de către ruşi, iar în 1815 de către britanici. Puţini europeni se interesau de soarta altor populaţii balcanice şi de trecutul lor, dar admiraţia de care se bucura Grecia veche reprezenta un factor vital pentru stimularea conştiinţei unei identităţi elene a grecilor şi pentru stîrnirea interesului extern în privinţa sorţii lor.

Eteria reuşise să ţintească spre Peloponez (cunoscut la vremea aceea sub denumirea de Moreea), ca urmare a hotărîrii lui Mahmud al II-lea de a-l distruge pe Ali paşa. Ca în cazul Serbiei după 1791, acestei provincii i se acordase dreptul la autoguvernare după războiul din 1768-1774. Klefţii îi exploatau atît pe creştini, cît şi pe musulmani, dar în viziunea populară erau reprezentaţi ca apărători ai grecilor oprimaţi împotriva asupritorilor turci. Într-un efort de a-i controla şi de a asigura siguranţa trecătorilor, autorităţile otomane s-au folosit de localnicii creştini din afara trupelor armate, deşi graniţele dintre aceşti *armatoloi* şi klefţi erau uşor penetrabile. Trupele otomane fuseseră retrase aproape în întregime după 1819 pentru a lupta cu Ali paşa. Cu toate acestea, agenţi ai Eteriei au trebuit să incite spiritele pentru a declanşa răzvrătirea. Notabilităţile locale nu erau dispuse să rişte pierderea poziţiilor privilegiate; se temeau de greci la fel de mult ca şi de războinicii albanezi.

Faptul că iniţial conducerea a fost asigurată de străini prezenta atît avantaje, cît şi dezavantaje. O organizare de acest tip oferea o largă varietate de resurse şi puncte de susţinere, dar o structură astfel ramificată nu a fost niciodată cu adevărat pe măsura aspiraţiilor şi opiniilor diverselor regiuni şi facţiuni.

Planurile Eteriei erau panbalcanice, dar conducătorii Serbiei şi Muntenegrului nu doreau să se implice; în Principatele Române răzmeriţa a luat o turnură specifică, iar în Peloponez revolta a fost stinsă de evenimentele locale. Îngrijoraţi de posibilitatea unui sprijin în masă din partea creştinilor pentru Ali paşa, autorităţile au încercat să adune conducătorii locali. A urmat o izbucnire de violenţă şi, ca de obicei, cîteva dintre primele măsuri întreprinse au fost îndreptate împotriva aşezărilor turceşti. Acesta a fost începutul unei revolte prost coordonate, în aprilie 1821, care s-a întins din Peloponez în insule şi pe continent şi care a însemnat totodată sfîrşitul Eteriei şi al influenţei fanariote.

Cuvîntul rusesc „pogrom" - în sens strict „devastare", dar în acest context o incitare la crimă prin intermediul manipulării mulţimilor - nu fusese încă răspîndit în Europa, însă ceea ce s-a petrecut la Constantinopol în ziua de Paşti a anului 1821 a fost un pogrom din toate punctele de vedere, mai puţin cu numele. Masacrarea reprezentanţilor de frunte ai elitei fanariote din Constantinopol, începînd cu patriarhul, care a fost spînzurat la

6. Cîţi anume se considerau greci atunci cînd foloseau greaca drept a doua limbă sau ca limbă „superioară", profesională, ori cînd foloseau alfabetul grecesc pentru a scrie limba pe care o vorbeau - turca? *Karamanlides* erau grecii sau creştinii ortodocşi vorbitori de turcă ce trăiau în principal în Asia Mică. Ei erau aproximativ 400.000 la data schimbului de populaţii dintre Grecia şi Turcia din 1923.

poarta patriarhiei[7], a marcat sfîrşitul importantei perioade a fanarioților. Eteria şi-a pierdut tot mai mult din semnificație și importanță, dar ambele au lăsat urme semnificative. Idealul de inspirație bizantină al unei Grecii extinse va fi adaptat la „Marea Idee" a unei Grecii mari pur greceşti. Mulți fanarioți „destituiți" și greci din diaspora au rămas în continuare pentru a participa la Războiul grec de Independență și pentru a influența structurile constituționale ale statului grec în formare.

Răsculații s-au bucurat la început de succes. Conduşi de şefii klefți şi de ofițeri greci care serviseră în armate străine, susținuți de nave piratereşti și de comerț, ei au obligat puținele trupe otomane rămase să se retragă în fortărețele de pe coastă. Revolta a generat emoții în întreaga Europă. Partizanii elenismului au strîns bani, au trimis voluntari şi au organizat mişcări de susținere pe lîngă guvernele lor, dar au avut parte și de dezamăgiri.

În contrast cu revoltele din Serbia care s-au produs pe un teritoriu mic, unde un bărbat de excepție din partea locului se afla în mod evident la conducere chiar dacă se confrunta cu o puternică opoziție, Războiul grec de Independență a fost alcătuit din mai multe acțiuni militare necoordonate care nu aveau un lider suprem. În decurs de trei luni fuseseră instituite trei autorități regionale. În iulie, cînd Dimitrie Ipsilanti a sosit pentru a prelua comanda supremă în numele Eteriei şi al fratelui său Alexandru, despre a cărui soartă nu se știa încă nimic, el a organizat un Senat al Peloponezului, însă eşecul din Principate aproape l-a distrus, întrucît pe continent apăruseră autorități rivale. În ciuda acestui fapt, guvernul său central desemnat a convocat la Epidaur prima întîlnire generală a delegaților din diverse părți ale Greciei eliberate, pentru a întocmi o constituție, adoptată în ianuarie 1822. Ei au încredințat puterea nobililor, cu un guvern care abia dacă reuşea să se impună în fața autorităților regionale.

Fiecare dintre acestea avea propriul teritoriu, o forță armată proprie şi un guvern condus de aristocrați fanarioți mai tineri, educați în Apus, îmbrăcați ostentativ după moda pariziană, care încercau să introducă metode civilizate de guvernare, diplomație și conducere a ostilităților în caz de război. Cu ajutorul prietenilor filogreci, consilieri, voluntari şi colectori de fonduri, aceştia au reuşit într-o mai mică sau mai mare măsură să structureze o formă incipientă de guvernare, înzestrată cu retorica naționalismului romantic și a constituționalismului liberal şi împuternicită să facă un împrumut la Londra.

Ei nu erau agreați de căpitani care, precum corespondenții lor sîrbi, se făleau îmbrăcați în port turcesc aurit şi purtînd un arsenal de pistoale şi cuțite de abordaj, nici de nobili care, precum corespondenții lor sîrbi, doreau să înlocuiască dominația lor oligarhică cu aceea a turcilor. Pînă la sfîrşitul lui 1823, revolta degenerase în război intern. Sosirea lui Byron, cu reputația de care se bucura şi cu banii pentru împrumutul grecesc, a permis cu toate acestea relansarea guvernului „constituțional".

Formarea guvernului a coincis cu lichidarea lui Ali paşa. Turcii au continuat prin a supune Epirul, Tesalia și Macedonia în prima din cele trei campanii de vară, cînd forțele de uscat au intrat în Peloponez, iar cele maritime au susținut fortărețele de pe coastă. Din

7. Patriarhul Grigore al V-lea, un mare adversar al Iluminismului și al ideilor Revoluției Franceze, a făcut tot ce i-a stat în putință pentru a condamna rebelii eterişti, dar nu a reuşit să-şi asigure loialitatea credincioşilor. A fost declarat sfînt al Bisericii Ortodoxe la un secol după moarte, iar poarta principală a complexului patriarhal din cartierul Fanar al Istanbulului este şi astăzi închisă şi vopsită în negru.

armata otomană nu mai rămăsese decît o masă dezorganizată de oameni între care se numărau mulţi civili albanezi ce au devastat zonele rurale. Răsculaţii s-au dispersat, dar curînd s-au reunit pentru a hărţui trupele otomane ce se aflau în retragere toamna, la sfîrşitul perioadei campaniilor militare. Turcii recuperaseră în bună măsură zona continentală, parţial prin împăcarea cu liderii locali, dar au eşuat în încercarea de a supune Peloponezul.

La sfîrşitul lui 1824, Mahmud al II-lea şi-a asigurat sprijinul lui Mehmet Ali, vasalul său doar cu numele în Egipt, în schimbul permisiunii acordate acestuia de a lua Creta, deopotrivă cu postul de guvernator al Peloponezului dat fiului său Ibrahim. Egiptenii dispuneau de o armată şi o flotă instruită în manieră franceză. Cînd, la începutul lui 1825, au pus stăpînire pe Creta şi au debarcat în Peloponez, poziţiile rebelilor greci deja serios slăbite de lupte interne au devenit precare. Pe măsură ce egiptenilor li se alăturau trupe otomane ce veneau din teritoriile continentale pentru campaniile militare din vara lui 1826, ambele armate folosindu-se de albanezi, Grecia liberă mai însemna doar guvernul din Nauplia, cîteva insule, Atena şi Misolonghi pe continent.

Filoelenii nu reprezentau opiniile oficiale; guvernele lor – Franţa, Marea Britanie şi Rusia – se ţinuseră la distanţă pînă în acest moment. Rusia nu vroia să fie bănuită că i-ar simpatiza pe rebeli, dar erau în joc autoritatea şi interesele sale. Acolo unde era în mod direct interesată, a ales să negocieze singură cu Poarta. În cazul Greciei a optat pentru o cooperare strînsă cu celelalte puteri interesate. Agrea ideea unor guverne balcanice autonome aflate sub suveranitate otomană şi a sugerat acelaşi lucru şi pentru Grecia.

Celelalte puteri se temeau că Rusia s-ar putea folosi de evenimentele din Grecia pentru a-şi extinde influenţa în Imperiul Otoman. În aprilie 1826, în timp ce grecii au cerut oficial intervenţia puterilor, Anglia s-a alăturat Rusiei pentru a media pe baza unui acord de tipul celui sîrb. Franţa s-a coalizat şi ea cu marile puteri, deoarece ţarul a cerut o intervenţie navală combinată pentru a obliga Poarta să accepte acordul. O dată cu Tratatul de la Londra din iulie 1827, cele trei puteri s-au angajat să intermedieze încetarea luptelor şi reconcilierea dintre greci şi sultan.

Guvernul grec nominal abia rezista la Nauplia, dar era clar că puterile vor interveni şi că Adunarea delegaţilor, care fusese convocată, suspendată şi reconvocată şi care se destrămase în 1826, s-a reunit din nou pentru a redacta o nouă constituţie în mai 1827, cu parlament bicameral şi cu un „guvernator" executiv ales pentru o perioadă de şapte ani. Acesta era Ioannis Kapodistrias (1776-1831), un patrician corfiot venit din afară, care fusese în serviciul diplomatic al Rusiei[8]. Comandanţii britanici au preluat conducerea – amiralul Cochrane (un fost ofiţer britanic de marină care servise în Chile şi în Brazilia) şi generalul Church (care comandase infanteria uşoară greacă a ducelui de York în Insulele Ionice şi servise la Neapole).

Faptul că grecii îşi menţineau încă poziţiile, precum şi presiunea crescîndă exercitată de opinia publică europeană indiferent de orientările politice, au obligat puterile să-şi

8. Contele Kapodistrias (Capodistria) fusese la conducerea guvernului din Insulele Ionice aflate sub protectorat rusesc. Rămăsese în serviciul diplomaţiei ruse şi fusese responsabilul cu problemele Orientului Apropiat din cadrul Ministerului Afacerilor Externe pînă în 1822, cînd s-a retras la Geneva. A respins propunerile eteriştilor, considerînd planurile lor nerealiste. Poziţia lui s-a diferenţiat astfel de politica luptei de eliberare, deşi Capodistria promova totodată cauza grecilor prin relaţiile şi aptitudinile sale.

grăbească intervenția. Ele au ordonat flotelor din Mediterana să impună un armistițiu. În octombrie 1827, pe măsură ce flota reunită părăsea Peloponezul, atmosfera a devenit tensionată din cauza suspiciunilor. Navele aliate au intrat în golful Navarino unde era ancorată flota turco-egipteană. Un incident aparent neintenționat și încă neelucidat a dus la distrugerea a aproximativ 60 de nave turcești și egiptene și la moartea a 6.000 de marinari (dintre care mulți erau greci)[9].

Bătălia de la Navarino a reprezentat un moment de răscruce. Flota fusese scufundată de puteri care nu erau în război cu Imperiul Otoman; la Constantinopol exista un important curent antieuropean. Deoarece puterile nu primiseră nici un răspuns la propunerile avansate, și-au retras ambasadorii, Poarta a denunțat Convenția de la Akkerman, iar sultanul a proclamat războiul sfînt împotriva grecilor. În cele din urmă, în aprilie 1828, țarul a declarat război Porții și a invadat Principatele. Anglia și Franța au convenit să trimită o expediție în Peloponez pentru a obține evacuarea egiptenilor. Pînă la sfîrșitul anului, Peloponezul și Cicladele se aflau de fapt sub un triplu protectorat.

În martie 1829, cele trei puteri protectoare s-au hotărît de comun acord asupra existenței unui principat al Greciei, a cărui autonomie era strict definită și care trebuia să plătească sultanului un tribut anual ce includea despăgubirea datorată proprietarilor de pămînt musulmani. După ce Adrianopolul a căzut în mîinile rușilor, Poarta a cedat. A acceptat condițiile impuse prin Tratatul de la Adrianopol, dar a cerut rediscutarea frontierelor. Ca să reducă influența Rusiei, englezii au stăruit pentru obținerea independenței depline, dar au pledat pentru un teritoriu mai mic, dorind să amelioreze situația Porții – condiții cu care Rusia a fost de acord în totalitate. În februarie 1830, un nou tratat redactat la Londra a transformat Grecia în primul stat independent și suveran din Balcani, cu mențiunea că puterile semnatare s-au desemnat „protectoarele" lui, dispunînd de un teritoriu ce se întindea pînă la nord de Istm.

Între timp, primul conducător ales al Greciei își luase în primire postul în februarie 1828. El sosise într-o țară a cărei independență fusese asigurată, dar căreia nu i se hotărîseră frontierele. Dorea să introducă un sistem administrativ centralizat de tip european, însă nu dispunea de o structură de bază și nici de un grup de adepți. Ca și prințul Miloš în Serbia, el urmărea ca țăranii proprietari de pămînt să formeze coloana vertebrală a noului stat, dar s-a lovit de opoziția nobililor și a căpitanilor. Spre deosebire de Miloš, nu era unul de-al lor și avea nevoie disperată de bani. Piețele financiare nu mai erau de folos din cauza datoriilor acumulate în perioada revoluționară.

Fără sprijinul puterilor protectoare sau al fracțiunilor de acasă, planurile lui erau sortite eșecului. El nu putea să susțină financiar sistemul administrativ, și nici să plătească armata cu ajutorul căreia vroia să-și instaleze guvernul. Nu a putut rezolva problema redistribuirii pămînturilor rămase în urma turcilor ce părăsiseră Grecia înainte ca cea mai mare parte a lor să fi intrat deja în posesia nobililor. Totodată, el continua să amîne alegerile prevăzute în constituție, sub pretextul că acestea nu puteau fi organizate atîta timp cît trupele egiptene ocupau țara, frontierele erau instabile și nu exista nici o formă de organizare administrativă. El a sfîrșit prin a jigni toate grupările, fără a satisface vreuna.

9. Relatarea tradițională a bătăliei îi aparține lui C.M. Woodhouse, *The Battle of Navarino*, Hodder & Stoughton, Londra, 1965, împreună cu prelegerea sa cu ocazia celei de-a 151-a comemorări a evenimentului, editată ca eseu introductiv la lucrarea lui Richard Clogg (ed.), *Balkan Society in the Age of Greek Independece*, Macmillan, Londra, 1981.

A continuat negocierile cu marile puteri în privința statutului statului grec, hotărîndu-se în final că va fi o monarhie constituțională ereditară. Încă se mai dezbătea problema limitelor teritoriale și se căuta un rege. Capodistria l-a sugerat pe favoritul englezilor, Leopold de Saxa-Coburg (1790-1875), sperînd să liniștească puterea cea mai înverșunată împotriva oricărei extinderi a teritoriului și să încurajeze candidatul acesteia să colaboreze cu el la stabilirea unor frontiere mai avantajoase.

Prințul Leopold a fost ales și, într-adevăr, a lucrat mînă în mînă cu Capodistria, dar planul intîrzia acordarea acceptului pînă la stabilirea frontierelor a dat greș. El va deveni mai tîrziu regele belgienilor. Capodistria și-a asigurat în final o graniță de nord ce pornea în vest din Arta și mergea spre est pînă la Volos. În ciuda acestui relativ succes, s-a confruntat cu probleme serioase în sudul extrem al Peloponezului și a fost asasinat curînd după ce în sfîrșit se simțise obligat să convoace alegeri în 1831.

Haosul care a urmat a fost atenuat doar prin prezența rămășițelor unei forțe armate franceze. După alegeri a rezultat o Adunare care s-a despărțit în două guverne rivale, iar fracțiunile au intrat în conflict. Marile puteri au început prin a recunoaște guvernul „legitim" de la Nauplia, pentru a se decide apoi asupra unui rege, reprezentat în persoana lui Othon (ce urma să devină regele Otto), fiul mai mic al regelui filogrec al Bavariei, care a pus o serie de condiții. În mai 1832 s-a ajuns la un acord; prin Tratatul de la Constantinopol din iulie, sultanul a acceptat atît independența Greciei, cît și linia de frontieră Arta-Volos.

Era și timpul. Gherilele rumeliote invadaseră Peloponezul, mandatul guvernului din Nauplia nu trecea dincolo de limitele orașului, iar luptele au continuat pînă la sfîrșitul anului. Denumit *basileus* în greacă, asemenea împăraților bizantini, noul rege a debarcat la Nauplia în februarie 1833, protejat de soldații și navele celor trei puteri protectoare, într-un regat numărînd aproximativ 800.000 de locuitori (între o treime și un sfert din numărul total al grecilor din Imperiul Otoman), devastat de un deceniu de revolte, războaie și ocupație, incapabil să supraviețuiască fără protecția marilor puteri. Acestea au fost începuturile modeste ale Greciei moderne.

Imperiile suprapuse la periferii

Pînă în acel moment, tratatele internaționale recunoscuseră Moldova, Țara Românească și Serbia ca principate cu drept de autodeterminare în cadrul Imperiului Otoman, plasîndu-le sub protecția Rusiei. Grecia devenise un regat independent, primul din Balcani, dar se afla sub un triplu protectorat. Deși în Balcani nu existase o revoltă generală, perioada revoluționară a primelor trei decenii ale secolului a prilejuit instalarea unor conduceri la nivel local în trei zone periferice, care puteau purta negocieri cu Poarta și marile puteri. Ca urmare a prăbușirii ordinii otomane tradiționale, apăruse dorința de autodeterminare în vederea asigurării unei forme organizate de guvernămînt.

Pentru atingerea acestui scop a fost necesară o perioada de violență. Răzmerițele au început o dată cu masacrarea musulmanilor de rînd, ca răzbunări ale haiducilor sau ca tactici de gherilă pentru a determina autoritățile să reacționeze. În Serbia, reacția la teroarea cauzată de răsculați a fost de așa manieră încît populația „turcă" a fugit; represaliile care au urmat și înăbușirea răzmeriței au fost în mare parte opera acelora dintre

ei care s-au întors. În Moldova, civilii turci au fost uciși de eteriștii dezorganizați, iar trupele otomane venite în aparență pentru a reinstaura ordinea au apelat și ele la represiune.

Războiul grec de Independență a fost cel mai sîngeros dintre toate mișcările de revoltă. Speriați de perspectiva de a fi nevoiți să facă față în același timp rebelilor musulmani și problemei românești, turcii au comis masacre teribile și au tolerat acțiunile mulțimilor dezlănțuite în Macedonia, Tracia, Cipru și chiar în Anatolia și la Constantinopol. Ei se bizuiau pe aceleași trupe înarmate care inițial puseseră capăt insurecțiilor. Luptătorii greci s-au dezlănțuit asupra teritoriului eliberat, în special atunci cînd orașele fortificate s-au predat împreună cu populația refugiată acolo. Probabil că în această perioadă au fost uciși pînă la 15.000 de musulmani din cei 40.000 din Peloponez. Curînd, s-a ajuns la concluzia că „turcii" și creștinii nu mai puteau să conviețuiască, mai ales după ce musulmanii au fost deposedați de privilegiile lor. Revoluționarii s-au folosit de asemenea de măsuri din cele mai crude pentru a-i obliga pe nobilii și țăranii necooperanți să li se alăture; răscoala țărănească dezlănțuită în Oltenia a fost încă și mai violentă.

Situația locală a cauzat în provincia Belgrad o revoltă pe care planurile eteriștilor nu au putut-o prevedea. În Principate, planurile lor au condus doar la reinstalarea dominației exercitate de boierimea locală. Cu toate acestea, în Grecia s-au prăbușit idealurile reconstituirii Bizanțului sau ale unui elenism democrat atotcuprinzător. Existaseră totuși legături și scîntei de revoltă stîrnite de combinarea condițiilor locale, a programelor mai largi și a influențelor exterioare. Au apărut în cele din urmă, în ciuda condițiilor istorice, nucleele unor structuri organizatorice politice și sociale care aspirau la statutul de state naționale după modelul european apusean.

Întreaga peninsulă a resimțit, de o manieră sau alta, efectele acelei perioade revoluționare. Întreg teritoriul european al Turciei a avut de suferit. În afara pierderilor teritoriale reprezentate de constituirea regatului grec și a celor trei - de acum - Principate Dunărene, clanurile din Muntenegru considerau că nu făcuseră niciodată parte din Imperiul Otoman. Revolta greacă avusese un caracter particular, din cauza importantelor comunități de greci și creștini răspîndite pe tot întinsul Imperiului, dar nobilii musulmani s-au răzvrătit în aceeași măsură ca și țăranii. Era dificil de tratat cu ei acolo unde aveau sprijin local datorită originii, cum se întîmpla în Albania și Bosnia.

Toate puterile aflate la guvernare doreau să păstreze integritatea Imperiului după ce echilibrul său intern fusese perturbat; reformiștii și conservatorii au devenit adversari într-o luptă pentru o cauză comună. Reacționînd în fața înfrîngerii și dezintegrării, reformiștii de la conducere vroiau să reorganizeze forma de guvernămînt, inițiind astfel tendința care avea să fie cunoscută sub numele de *Tanzimat* sau reorganizare[10]. S-au confruntat cu opoziția adepților liniei dure și a grupărilor de interese de la putere.

Principala preocupare a reformiștilor a fost să pună bazele unei armate moderne. S-au opus reformei doar aceia care se împroprietăriseră cu mari suprafețe de pămînt, care aveau vechi proprietăți în provincii în afara controlului guvernului central sau care dispuneau de propriile armate și puteau plăti dările percepute de sultan. Opunînd rebelilor creștini astfel de trupe, Poarta era în pericol de a cădea din lac în puț.

10. Cuvîntul are același înțeles cu cel rusesc de *perestroika*. O dată ce schimbările din interior și presiunile externe și-au unit forțele pentru a distruge organizarea socială, politică și economică de sine stătătoare a Imperiului, reformiștii otomani, asemeni celor sovietici de mai tîrziu, au vrut să o mențină reorganizînd-o.

În vreme ce riposta împotriva revoltei creştinilor şi a războinicilor nobili musulmani şi se pregătea să elimine periculoşii ieniceri, acum inutili, Mahmud al II-lea (1808-1839) nu a avut altă cale decît să ceară ajutorul unui vasal mai puternic decît el, deşi încă loial, Mehmet Ali. Cînd, în 1826, ienicerii au pus la cale o revoltă, sultanul a reuşit să-i zdrobească, provocînd o baie de sînge care s-a întins pe tot cuprinsul provinciilor europene. Unul dintre ultimele bastioane ale rezistenţei a fost Sarajevo. Forţele conservatoare ce se opuneau reformei pierduseră nişte trupe militare străine, dar Poarta nu îşi adunase încă o armată. A trebuit să satisfacă cererile noilor conducători locali şi ale marilor puteri.

Popoarele balcanice încă se mai mutau în căutarea hranei şi din lipsă de siguranţă, fie pe timp de război, fie în perioade de pace, de la cîmpie la munte şi înapoi, de-a lungul provinciilor şi statelor de graniţă. Românii şi slavii sudici ocupau frontiera în mişcare dintre Imperiul Otoman şi cel Austriac. Frontiera Militară habsburgică a încorporat o mare parte a Croaţiei şi Transilvaniei. Fusese constituită din motive strategice şi agricultura sa era înapoiată. Măsurile politice au încurajat apariţia proprietăţilor comunale izolate şi în mare măsură de sine stătătoare, eliberate de obligaţiile senioriale ; serviciul militar şi impunerea unor dări mari indirecte, după suspendarea lor iniţială pe perioada acordului, erau o povară grea pe umerii economiei.

Apărată astfel de un Imperiu Otoman care nu o mai ameninţa din punct de vedere militar, monarhia habsburgică era un stat în care domnea legea, în ciuda restricţiilor şi a regimului său autoritar ; nemulţumirile etnice ocazionale nu s-au transformat totuşi într-o revoluţie. Într-adevăr, Europa romantică a redescoperit slavii sudici prin intermediul Vienei. Aici a prezidat Jernej Kopitar (1780-1844), poliglotul învăţat sloven şi bibliotecar imperial, un cerc de savanţi slavi. El i-a îndemnat să studieze limba şi poezia popoarelor lor şi a transmis rezultatele scriitorilor din apusul Europei.

Napoleon şi-a lăsat şi el amprenta prin anexarea între 1805 şi 1809 a unui şir de teritorii de pe coasta de est a Adriaticii, de la Carintia la Golful Kotor, administrate de la Ljubljana sub denumirea de Provinciile Ilirice ale Imperiului Francez. Au revenit toate sub stăpînirea austriacă după căderea lui Napoleon, dar legislaţia franceză a căutat să tempereze amestecul tulbure reprezentat de Vechiul Regim, introducînd egalitatea civilă şi religioasă, şcoli moderne şi folosirea oficială a slavonei ca limbă maternă. La fel ca în cazul Insulelor Ionice, stimulii aduşi de interludiul francez au avut un efect conturbator şi au acţionat retrospectiv, atunci cînd perioada „ilirică" a ajuns să fie considerată un experiment care îi unise pe sloveni, croaţi şi sîrbi într-o singură structură politică îndepărtată de sub controlul stăpînilor săi politici tradiţionali.

Reversul dominaţiei legii şi a cercetării savante a fost că între 73% şi 85% din populaţia românească şi a slavilor sudici din provinciile habsburgice aflată în afara Frontierei Militare era formată din ţărani legaţi de moşiile seniorilor germani şi mai ales unguri, în teritorii de la periferia Imperiului, recent recucerite sau achiziţionate şi prea puţin integrate în viaţa economică a acestuia. Ei erau slab reprezentaţi în cadrul nobilimii şi în rîndul negustorilor sau meşteşugarilor.

Teritoriul locuit de sloveni se înscria în întregime în domeniile alpine moştenite de Habsburgi, avînd acces direct la piaţa vieneză şi cu deschidere spre Trieste, aflat în plină dezvoltare. O componentă slovenă în creştere se adăuga populaţiei germane urbane majoritare, dar nobilimea proprietară de pămînt a continuat să fie de origine germană sau italiană. După căderea lui Napoleon, Dalmaţia (cu Dubrovnik) fusese transformată şi ea într-o provincie supusă Coroanei austriece. Acest fapt se înscria în politica habsburgică

de a jongla cu slavii săi sudici și cu alte populații pentru a contracara atracția exercitată de ideile liberale și naționaliste, de influența rusească, de Serbia autonomă și un Muntenegru practic autonom, precum și de a sta în calea consolidării poziției Ungariei.

Legătura Croației Centrale și a Sloveniei cu Ungaria fusese reînnoită sau menținută după recucerire. Clasa socială predominantă aici fusese nobilimea posesoare de pămînt, adică 4% din totalul populației, concentrată în Croația „civilă", unde trei sferturi din pămîntul arabil era deținut cu titlu „feudal", cea mai mare parte fiind acordat de Coroană. Domeniile mici și mijlocii, cuprinzînd nu mai mult de 400 ha, erau în proprietatea unor seniori care depindeau de dijma și claca obținută de pe urma țăranilor lor.

Dacă în partea inferioară a ierarhiei, nobilimea era în continuare croată, la vîrfuri devenea tot mai mult ungară sau maghiarizată. Depășiți numeric de moșierii din interiorul Ungariei, nobilii erau atașați de instituțiile tradiționale și se preocupau în primul rînd de poziția lor în calitate de clasă privilegiată care avea cuvîntul hotărîtor în cadrul guvernului local și în *Sabor*. Orașele aveau o populație eterogenă, cu o puternică reprezentare a componentei germane. În afară de Zagreb, care atinsese un număr de 15.000 locuitori în 1837, nici un oraș nu trecea de 5.000.

Pretenții croate specifice aveau să vină din partea micii nobilimi, și anume de la tinerii educați. Aceștia împărtășeau multe din ideile generației lor de pe cuprinsul Europei și considerau că țara lor cedase prea mult în fața Ungariei de dragul rezistenței comune opuse centralizării de la Viena. Prinși între măsurile politice represive adoptate în general de Imperiul Austriac după 1815 și presiunea crescîndă a naționalismului ungar, ei au început să pună sub semnul îndoielii caracterul asocierii dintre Croația și Ungaria. Gîndurile lor s-au îndreptat spre o Croație mai cuprinzătoare, care să încorporeze Croația „militară" și Dalmația, și spre o comunitate culturală a slavilor sudici bazată pe similitudinile limbii vorbite.

Transilvania era un alt teritoriu asociat cu Ungaria. Înconjurată din trei părți de Carpați, Transilvania fusese un sanctuar al emigranților, dar prea puțini au fost atrași spre ea după ce a fost recuperată de sub suzeranitatea turcească la sfîrșitul secolului al XVII-lea. Autonomia principatului fusese limitată. Au apărut tensiuni între Viena și nobilimea predominant maghiară care fusese destul de puternică pentru a rezista eforturilor de asimilare totală depuse de monarhie. Ungurii reprezentau aproximativ 24% din totalul populației sale (cu peste 12% sași). Românii erau în proporție de peste 63%, majoritatea țărani, dar nu făceau parte din „națiunile recepte" ale Transilvaniei și nu erau astfel incluși în clasa politică. Mai mult decît atît, erau împărțiți din punct de vedere religios în ortodocși și greco-catolici. Cererea de a fi recunoscuți drept „națiune" avea să vină din partea clerului greco-catolic, ce se bucura de o poziție mai bună și care a împrumutat argumentele din cunoștințele obținute în contactele cu Biserica Romei privitoare la originile lor romane, pentru a contracara pretențiile istorice ale ungurilor, potrivit cărora românii erau veniți mai tîrziu pe pămîntul Transilvaniei.

Slavii sudici și românii aflați sub stăpînirea habsburgică s-au găsit astfel pe teritorii integrate în chip variat în Imperiu, de la pămînturile Coroanei din Alpi pînă în Transilvania, trecînd prin ulterioara achiziție a Dalmației, teritoriile Frontierei Militare și ale Croației „civile". Într-un moment în care în Serbia, Principatele Dunărene și Grecia luau ființă forme locale de autoguvernare, doar mica nobilime croată și clerul greco-catolic român reușeau să înainteze plîngeri mai direct legate de comunitățile etnice. Existau deplasări

importante de la un imperiu la celălalt. Ţăranii români treceau Carpaţii spre Principate pentru a scăpa de prigoana religioasă şi de dările impuse de nobilii unguri în Transilvania, sau peste Frontiera Militară habsburgică pentru a scăpa de dările datorate boierilor valahi şi moldoveni. Negustorii se mutau din oraşele Voivodinei şi Transilvaniei la Belgrad şi Bucureşti. Scriitori sîrbi, români şi greci mergeau la Viena. Oameni de afaceri sîrbi şi greci din Austria îi finanţau pe răsculaţi; voluntari treceau Sava şi Dunărea pentru a-i ajuta, în timp ce rebeli sau boieri din Serbia şi Principate se refugiau pe pămînturile habsburgice.

Capitolul 3

Autonomia, constituţiile şi revoluţiile, 1830-1856

Apariţia nucleelor statelor naţionale după modelul european • Principatele Române, Serbia autonomă şi regatul grec • Garanţia colectivă europeană • Revoluţie şi restructurare în cadrul imperiilor

După războaiele napoleoniene, la frontiera dunăreană şi în zonele marginale maritime ale Imperiului Otoman apăruseră cîteva teritorii ce se autoguvernau. Balcanii erau astfel divizaţi în trei zone - aşa-numitele state naţionale noi, teritoriile rămase sub stăpînirea otomană directă şi pămînturile Habsburgilor. Întreaga peninsulă a resimţit consecinţele acelei jumătăţi de secol de revoluţie călăuzite de evenimentele franceze de la 1789 şi 1830. Principiul legitimităţii care stătea la baza ordinii internaţionale fusese adaptat la noile realităţi, datorită faptului că sultanul a fost convins să le aprobe în cadrul unor tratate cu marile puteri. Suzeranitatea otomană asupra acestor teritorii era desfiinţată sau nu era decît o ficţiune, înlocuită fiind de protecţia uneia sau mai multor puteri.

Serbia, Grecia şi Principatele Dunărene au devenit state ce încercau să-şi consolideze regimul intern prin adoptarea unor instituţii inspirate din acelea recent introduse în Europa de Vest. În formularea principiilor formei de guvernămînt, în limitarea autorităţii domnitorului şi în legalizarea supremaţiei oligarhiei, ele au fost influenţate de Carta revizuită a Monarhiei franceze din Iulie. În mod paradoxal, Rusia autocrată a fost aceea care a promovat guvernarea constituţională în regiune, deoarece dorea urcarea pe tron a unor conducători mai docili, prin urmare mai influenţabili, din moment ce considera guvernarea exercitată de clasa proprietarilor drept cea mai eficientă modalitate de a-şi atinge scopurile[1].

În ciuda denaturărilor derivate din altoirea modelelor occidentale pe societăţi care evoluaseră în circumstanţe complet diferite, nu trebuie să avem o poziţie exagerat de critică faţă de fondarea instituţională a statelor balcanice de la mijlocul secolului al XIX-lea şi

---

1. Rezervele Rusiei erau de ordin semantic. Nu dorea cu nici un chip ca legea fundamentală să se numească în vreun fel care să semene cu termenul francez „constituţie" (cum ar fi cazul în limba rusă sau română). Cu toate acestea, în Principate, Regulamentele Organice au reprezentat primele constituţii efective din Balcani. Sîrbescul *ustav* şi grecescul *syntagma* erau acceptabile, deoarece puteau fi traduse şi ca „reguli", deşi constituţia greacă a fost redactată după modelul celei mai avansate constituţii - cea belgiană din 1831.

să le considerăm niște simple copii ornamentale, fără a le compara cu alte state europene din acea perioadă. Intențiile lor nu erau democratice, chiar dacă Grecia a fost prima care a acordat de fapt bărbaților dreptul la vot, căci „statul național" era revoluționar în măsura în care se opunea principiului de imperiu. Naționalismul lor lua naștere de obicei din opoziția față de guvernarea imperială. Se bazau pe o unitate modelată din doze variate de religie sau limbă. Și-au separat organizarea ecleziastică de patriarhia ecumenică din Constantinopolul otoman și au subordonat-o statului național. Au purificat și au diferențiat limba scrisă, raportîndu-se la trecut și la limba poporului.

Tot ceea ce fusese moștenit de la stăpînii otomani a devenit incompatibil cu noua identitate națională – cu excepția mentalității sociale și politice, larg răspîndită, greu de evaluat. Toți cei care se considerau otomani nu-și găseau locul firesc în noile state. În afară de cei masacrați și expulzați în acțiunile violente întreprinse inițial, unii au plecat pentru că nu puteau accepta noua ordine sau au fost lăsați să înțeleagă că nu sînt bineveniți.

Statul-națiune implica o conceptualizare a teritoriului. Principatul Serbiei, regatul Greciei și Principatele Unite erau state ale sîrbilor, grecilor și respectiv românilor. Mai exact, ei reprezentau nucleul acestor state, deoarece nu-i cuprindeau pe toți aceia care se considerau sau erau considerați a fi sîrbi, greci și români. Noul stat centralizat care mobiliza resursele și proiecta o idee națională era în contradicție cu vechile concepții locale, provinciale, intra- sau chiar trans-imperiale ale notabililor creștini privilegiați, dar dependenți, care trebuiau acum să se pună în slujba guvernului local sau să-l conducă. El oferea de asemenea țăranilor cadrul care să le permită integrarea într-o cultură națională, o economie și o politică naționale, chiar dacă acestea erau conduse de la nivel urban și elaborate pe baza valorilor tradiționale.

Naționalismul balcanic din prima jumătate a secolului al XIX-lea a fost în primul rînd un fenomen cultural, dar într-o economie mondială ce era încă predominant comercială, statul răspundea în plus necesității de formare a unei piețe naționale. Imediat după procesul de emancipare, statele embrionare s-au angajat într-o luptă asiduă de formare a piețelor proprii, vizînd pe termen lung mărirea teritoriului pentru a cuprinde întreaga lor comunitate etnică, independent de o putere anume – în principal Rusia și/sau Austria.

O dată înfrînt Napoleon, Rusia s-a văzut pusă la încercare de apariția statelor balcanice și de amenințarea prăbușirii Imperiului Otoman, prinsă la mijloc între relațiile ei bazate pe legitimism cu celelalte puteri și legăturile religioase cu populațiile balcanice. Domnia lui Nicolae I (1825-1855) este reprezentativă pentru acea perioadă tensionată. După Tratatul de la Adrianopol (1829), el s-a lansat într-o nouă politică expansionistă indirectă exercitată asupra întregului Imperiu Otoman.

Disputa cu Napoleon al III-lea al Franței în privința Locurilor Sfinte, care a condus la Războiul Crimeii, a avut la origine dorința lui Nicolae I de a reafirma autoritatea Rusiei în zonă, deopotrivă cu reputația ei ca putere conservatoare și ortodoxă. Înfrîngerea suferită din cauza alianței încheiate între Turcia și puterile apusene a umbrit prestigiul Rusiei în Balcani. Tratatul de la Paris (1856), care a pus capăt războiului, a însemnat sfîrșitul protectoratului ei unilateral; el a plasat Moldova, Țara Românească și Serbia sub garanția colectivă a marilor puteri. Neînțelegerea lor în ceea ce privea chestiunea românească a deschis de asemenea calea principiului autodeterminării, prin adoptarea deciziei de a consulta voința populației.

Atunci cînd Rusia a fost oprită în Balcani, atît Turcia, cît și Austria au încercat să recupereze teritoriile din peninsulă. În Imperiul Otoman, mișcarea reformatoare a Tanzimatului luase o turnură serioasă. Declinul era oprit și controlat; chiar dacă opoziția a continuat, legile erau aplicate cu moderație, iar statele naționale atrăgeau tot mai mult atenția. În teritoriile habsburgice, o guvernare eficientă a stat în calea izbucnirilor revoluționare mai grave pînă în 1848, cînd aspirații etnice aflate în contradicție au fost prinse între pretențiile istorice și etnice ridicate de nobilimea ungară, pe de o parte, și subtilitatea politică și militară a Curții imperiale pe de altă parte. Un rezultat de durată al acestui fapt, pe lîngă o conștientizare mai crescută a identității etnice dincolo de granițe, l-a constituit desființarea definitivă a servituților la care erau supuși țăranii.

Principatele Române în timpul Regulamentelor Organice

După ce lupta de la Navarino a dat o dimensiune internațională revoltei din Grecia, Rusia a ocupat din nou Principatele Române pînă la Tratatul de la Adrianopol. Sultanul a fost de acord să respecte tratatele anterioare, conform cărora Moldovei și Țării Românești le vor fi acordate cîte un Regulament Organic și vor fi conduse de cîte un domnitor ales, confirmat de cele două puteri semnatare. Principatele au fost eliberate de monopolul comercial al Porții și li s-a permis să facă negoț în mod liber. Cetățile de pe malul stîng al Dunării au fost returnate; musulmanilor care încă mai dețineau proprietăți li s-au acordat 18 luni pentru a lichida totul înainte de a pleca. Turcia urma să plătească Rusiei o uriașă despăgubire de război, iar pînă atunci teritoriile românești urmau să rămînă sub ocupația trupelor rusești.

Războiul a distrus și ce mai rămăsese din sentimentele rusofile. Însă, o dată cu pacea, armata rusă a trecut printr-un proces de modernizare. Generalul Pavel Kiseleff (1788-1872) a fost trimis la București în calitate de comandant al armatei de ocupație și „președinte plenipotențiar al divanelor (sfaturilor) Moldovei și Țării Românești", avînd responsabilitatea de a duce la îndeplinire condițiile de pace. Găsind țara dezorganizată, pradă epidemiilor și foametei, generalul Kiseleff a solicitat ajutorul autorităților locale și a luat măsuri imediate pentru a face față problemelor urgente. Cea mai importantă realizare a sa a fost introducerea Regulamentelor Organice. Concepute de o comisie comună moldo-valahă, examinate atent la Sankt Petersburg și aprobate de Adunările extraordinare de la Iași și București, acestea au fost promulgate în 1831 în Țara Românească și în 1832 în Moldova, fiind de altfel primele constituții balcanice în vigoare.

Regulamentele Organice impuneau un raport de echilibru între autoritatea domnitorului și Obșteasca Adunare, aceasta din urmă reprezentînd un electorat restrîns format din boieri (aproximativ 40 de membri aleși de circa 3.000 de alegători în Țara Românească și mai puțini în Moldova). Aleasă o dată la cinci ani, Obșteasca Adunare aproba legislația și bugetul și avea dreptul de a reprezenta națiunea în fața domnitorului, a puterii suzerane și a celei protectoare, respectiv Rusia. Domnitorul – ales pe viață dintre boierii mai mari, de către o Adunare Extraordinară extinsă care cuprindea și delegați ai negustorilor și meșteșugarilor – numea miniștrii și funcționarii de stat și își rezerva dreptul de veto asupra legislației, precum și dreptul de a dizolva Adunarea, cu acordul celor două puteri. Acum au apărut învățămîntul de stat, un sistem judiciar

independent, o administrație publică dinamică și eficientă cu funcționari bine pregătiți și s-a uniformizat taxa de participare la vot.

Rusia vedea în dominația exercitată de către clasa proprietarilor funciari cea mai bună modalitate de a se asigura că teritoriile românești vor rămîne o zonă-tampon aflată sub influența ei. Această abordare se potrivea totodată cu noua ei politică de autoritate indirectă asupra Imperiului Otoman, stabilită prin Tratatul de la Unkiar Iskellessi în 1833. Reglementările în privința Țărilor Românești au fost sancționate în ianuarie 1834. Sultanul a tratat Regulamentele Organice ca decrete proprii, țarul a fost de acord să evacueze trupele și au decis împreună să-i numească pe cei doi domnitori pentru o perioadă de șapte ani – „doar de această dată". Armata rusă a început să se retragă; Kiseleff a plecat în aprilie 1834[2].

Influența Rusiei asupra Principatelor Române a fost mai profundă decît oriunde altundeva în Balcani, deși aceasta nu dispunea de resurse suficiente pentru a investi într-o penetrare economică. Controlul se exercita prin intermediul consulului general la București și al adjunctului acestuia de la Iași. În jurul domnitorilor, al Adunărilor boierești și al consulatelor rusești gravitau diverse grupuri de interese expunînd guvernul intervențiilor de ordin extern, fapt care a dat naștere unor resentimente.

Rusia se încredea atît de puțin în boieri, încît cele două puteri au încetat să mai țină cont de prevederile Regulamentelor și au numit domnitori dintre personalitățile afiliate Rusiei, dar hotărîte să pună în practică un proces de modernizare. Alexandru Ghica (1795-1862), domnul Țării Românești, era al optulea prinț domnitor din familia sa. Dornic să fie un conducător energic și patriot, era iritat de orice fel de tutelă și i-a fost imposibil să coopereze cu legislativul. Provenind dintr-o familie mai ilustră și mai bogată, domnul Moldovei, Mihai Sturdza (1795-1884), a cultivat relațiile cu Rusia și prin urmare nu s-a confruntat cu aceeași opoziție. Cei doi domnitori au îmbunătățit administrația, drumurile, sănătatea și învățămîntul.

Abia ce fuseseră confirmate Regulamentele, că Rusia a și început să exercite presiuni pentru adăugarea unui „articol adițional" – care împiedica adoptarea oricărei modificări fără sancțiunea celor două Curți. Sturdza a obținut cu ușurință aprobarea legislativului din Moldova, spre deosebire de Ghica în Țara Românească, care a trebuit să recurgă la presiuni. El s-a opus atît liberalilor, cît și naționaliștilor și a pierdut sprijinul celor două Curți. În urma unor plîngeri, a fost înlăturat de la domnie în 1842.

Ca succesor al său a fost ales Gheorghe Bibescu (1805-1875), educat la Paris și animat de un patriotism romantic. Cea mai mare realizare a domniei sale a fost renunțarea, de comun acord cu Moldova, la taxele vamale, adoptarea unor legi comune privitoare la cetățenie și a denumirii oficiale de „Principatele Unite". Regimul de ocupație tratase Principatele ca pe un întreg, Regulamentele se refereau în mod explicit la „fuziunea poporului moldo-valah", iar unirea deveni aproape un program oficial. Cu toate acestea, nu se putea pune capăt conflictului cu puterea legislativă, ceea ce l-a determinat să se bizuie și mai mult pe ruși și l-a costat aprecierea de care probabil s-a bucurat la începutul domniei.

Perioada în cauză era totuși una plină de schimbări. Îndepărtarea restricțiilor otomane a făcut posibilă exploatarea la maxim a bogatelor cîmpii dunărene și deschiderea lor spre

2. Mai tîrziu, Kiseleff a devenit amabasadorul țarului la Curtea lui Napoleon al III-lea, între 1856 și 1862, și s-a retras la Paris, unde și-a petrecut restul vieții. A construit la București bulevardul numit în onoarea sa, în 1843, Șoseaua Kiseleff, care a devenit versiunea bucureșteană a bulevardului parizian denumit după mareșalul Foch.

comerţ. Sfîrşitul războiului şi al tulburărilor, măsurile de combatere a bolilor, o mai mare stabilitate fiscală şi o mai bună organizare a administraţiei au redus emigraţia şi au încurajat chiar imigraţia. Populaţia a crescut de la un total de aproximativ trei milioane în jurul anului 1830 la peste patru milioane spre sfîrşitul anilor '50. Această creştere vizibilă a fost determinată de exodul rural, deoarece pămîntul destinat agriculturii nu mai era suficient pentru a hrăni populaţia.

S-au ridicat oraşe noi, iar cele vechi s-au extins. Cele două porturi de la gurile Dunării – Galaţi în Moldova şi Brăila în Ţara Românească – aveau împreună o populaţie de 40.000 de locuitori în 1840. Bucureştiul era cea mai mare capitală balcanică, cu o populaţie în creştere de la 70.000 de locuitori la începutul anilor '30, la 120.000 de locuitori în 1859[3]. Pe măsură ce populaţia urbană creştea, componenţa ei suferea diverse schimbări. Spre jumătatea secolului, negoţul şi meşteşugurile deveniseră forţa dinamică a dezvoltării oraşelor.

O parte importantă a clasei de mijloc era de fapt de origine străină, în special în Moldova. Grecii pierdeau teren în faţa etnicilor nonturci – evrei şi imigranţi din Imperiul Habsburgic de diverse naţionalităţi (inclusiv români). Clauzele tolerante ale Tratatului de la Adrianopol au încurajat imigrarea evreilor din Rusia şi Austria. Fiindu-le interzis prin lege să deţină pămînt sau chiar să se stabilească în zonele rurale datorită faptului că erau străini, aceştia s-au aşezat în oraşele mai mari sau lucrau în afara structurilor existente – de exemplu, administrarea hanurilor.

Boierii căutau cu orice preţ să-şi extindă controlul asupra unor suprafeţe cît mai mari de pămînt, pentru a produce şi exporta grîu. Regulamentele Organice validau drepturile de proprietate absolută ale boierilor asupra unei treimi din averile lor. Dreptul de folosinţă al pămîntului a fost limitat la două treimi pentru ţăranii dependenţi, în timp ce proprietarii trebuiau să cedeze în continuare pămînt în schimbul taxelor şi obligaţiilor în muncă. Raporturile erau bine definite, dar boierii reuşeau în fapt să reducă numărul proprietăţilor existente şi majoritatea ţăranilor trebuiau să ia în arendă din ce în ce mai mult pămînt.

Producţia era în creştere, dar agricultura nu putea satisface în aceeaşi măsură cererile din ce în ce mai mari ale pieţei internaţionale şi nevoile unei populaţii tot mai numeroase, deoarece nu exista nici o schimbare semnificativă de organizare sau metodologie. Industria rămînea modestă ca dezvoltare, din moment ce acumularea de capital era redusă şi servea achiziţionării de pămînt, finanţării comerţului sau satisfacerii nevoilor personale. Prelucrarea produselor alimentare era cel mai important sector de activitate, oferind cîştiguri rapide negustorilor şi arendaşilor.

Cea mai mare parte a producţiei de cereale provenea în continuare de la ţărani, care munceau sau luau în arendă mai mult pămînt. Pînă pe la mijlocul secolului, aproximativ jumătate din moşiile Moldovei şi mai mult de jumătate din cele din Ţara Românească erau arendate. Proprietarii de pămînturi se mulţumeau să lase producţia în seama ţăranilor, dar erau dornici să-şi extindă drepturile de proprietate şi să profite de pe urma creşterii valorii terenului datorită arendării în favoarea celui mai bun ofertant. Fiind obişnuiţi cu o economie bazată preponderent pe creşterea vitelor, ţăranilor le-a fost mai greu să tragă foloase dintr-o economie bazată pe comerţul cu cereale.

---

3. Deoarece cifrele variază considerabil, voi adopta la fel ca şi Lampe rezultatele lui David Turnock („Bucharest: The Selection and Development of the Romanian Capital", în *Scottish Geografic Magazine*, no. 86, 1970, pp. 59-62). Iaşiul era de două ori mai mic decît Bucureştiul şi la fel de mare ca oraşul Salonic.

În ciuda unei puteri politice bine consolidate, aristocraţia era subminată de forţe sociale şi culturale. Keith Hitchins semnalează un proces accelerat de *embourgeoisement* a micii boierimi care îşi conducea propriile moşii[4]. Prăpastia dintre generaţii continua să se adîncească în cadrul marilor familii, pe măsură ce tot mai mulţi tineri se întorceau de la studii din Occident.

Obiceiul de a-şi trimite descendenţii la studii în Franţa s-a încetăţenit printre boierii bogaţi ; aceştia vorbeau o franceză fluentă şi considerau deja că fac parte din Europa. În timp ce corespondenţii lor greci şi sîrbi trebuiau să trăiască din burse guvernamentale mici şi să studieze din greu într-o franceză rudimentară pentru a se întoarce peste cîţiva ani cu o diplomă care să le asigure un loc de muncă, românii nu cunoşteau asemenea oprelişti. Uşile saloanelor le erau deschise, frecventau cercurile literare, cafenelele artistice şi coteriile radicale. Se întîlneau în cercul prinţului Adam Czartoryski cu polonezii aflaţi în exil, care vorbeau despre misiunea Poloniei de a conduce lupta împotriva Rusiei. Formau cercuri revoluţionare şi sensibilizau societatea urbană de acasă.

Procesul de modernizare a favorizat dezvoltarea unei conştiinţe naţionale politice, pe măsură ce guvernul a asigurat un cadru învăţămîntului public cu accent pe specializarea profesorilor şi pe educaţia universitară în academiile domneşti. Scriitorii români reprezentativi ai timpului proveneau din rîndurile aristocraţiei şi credeau că literatura are o valoare didactică. Teoria originii latine era acceptată în cercurile celor învăţaţi. Istoria făcea apel la trecutul glorios ; cel mai cunoscut susţinător al său era viitorul om de stat Mihail Kogălniceanu (1817-1891)[5].

Societăţile pentru promovarea limbii române, literaturii şi muzicii au adus laolaltă intelectuali cu aceleaşi orientări şi au virat spre un program politic. Idealurile lor romantice nu se măsurau decît cu distanţa lor faţă de „popor" ; cu toate acestea, pînă în 1840, ei evoluaseră de la vechea concepţie juridică de „naţiune", bazată pe privilegiile boierilor, înspre ideea unei comunităţi etnice atotcuprinzătoare, ceea ce i-a determinat să sprijine folosirea limbii române pentru a contracara „galomania" domnitorilor şi boierilor.

Tinerii aristocraţi întorşi de peste hotare au fost iniţiatorii unei opoziţii care lega independenţa de liberalism şi de o atitudine prooccidentală. Spre sfîrşitul anilor '40, nevoia de schimbare se exprima deja în aproape toate cercurile politice. În timp ce marii boieri se certau cu domnitorii sau încercau să-i convingă să iniţieze reforme moderate, ţăranii reacţionau prin acte de violenţă împotriva îndatoririlor crescînde, însoţite de catastrofe naturale, iar boierii tineri educaţi în Franţa se aflau undeva la mijloc. Evenimentele europene au furnizat scînteia şi cadrul exploziei din 1848.

Toţi românii din Paris au participat la demonstraţiile de la sfîrşitul lui februarie de acolo. Cînd evenimentele de la Budapesta şi Viena au adus revoluţia mai aproape de casă, aceştia s-au întors, ajungînd la Bucureşti şi Iaşi la începutul lui aprilie. La Iaşi totul s-a terminat în trei zile. O adunare a întocmit o petiţie propunînd reforme constituţionale, pe care domnitorul le-a acceptat în parte, înainte de a proceda la arestări. La Bucureşti, acţiunea a fost întîrziată de teama de Rusia, de speranţa de a cîştiga în faţa domnitorului şi de trimiterea unui emisar pentru a linişti Constantinopolul, pînă cînd un comitet revoluţionar a hotărît să răscoale ţăranii şi să provoace o revoluţie.

4. Keith Hitchins, *The Romanians 1774-1866*, Clarendon Press, Oxford, 1996, p. 178.
5. Cartea sa *Istoria Ţării Româneşti, a Moldovei şi valahilor de peste Dunăre* a fost publicată în franceză la Berlin în 1837.

În fața unei mulțimi adunate pe cîmpia de la Islaz în Oltenia, a fost citită o proclamație în data de 21 iunie. Aceasta era un amestec ambiguu de idealuri constituționale și reforme agrare. Pașoptiștii au pornit spre București și acolo au ars Regulamentul Organic în piața publică. Domnitorul a fost de acord să le semneze proclamația și a acceptat guvernul lor provizoriu, dar a abdicat la cererea consulului rus. Promisiunea de a desființa obligațiile în muncă și efectul electrizant pe care aceasta l-a avut asupra țăranilor amenințau să se sfîrșească printr-un dezastru economic. Lăsat singur la conducere, guvernul provizoriu, divizat, a început să se teamă, pe măsură ce creșteau zvonurile despre o intervenție ruso-otomană. Acesta a renunțat la orice idee de unire și reformă agrară, a reafirmat fidelitatea față de Poartă și s-a îndreptat spre puterile occidentale.

Sub presiunea Rusiei, Turcia a fost de acord cu o intervenție comună. Trupele otomane au intrat în București la sfîrșitul lui septembrie ; guvernul revoluționar s-a prăbușit. Au urmat trupele rusești, reducîndu-i pe turci la poziția de observatori. Cele două puteri au încheiat Convenția de la Balta-Liman, lîngă Constantinopol, la 1 mai 1849, prin care au revizuit Regulamentele Organice : domnitorii urmau să fie numiți din nou pe șapte ani de către cele două puteri, Adunările Obștești alese erau înlocuite de consilii consultative desemnate. Ocupația avea să continue pînă cînd se restabilea ordinea.

Bibescu abdicase și părăsise Țara Românească ; a urmat Sturdza. Succesorii lor au fost în Țara Românească fratele lui Bibescu, Barbu Știrbei (1799-1869), care luase numele părinților săi adoptivi, iar în Moldova un alt Ghica, Grigore Alexandru al V-lea (1807-1857). Rușii nu s-au retras decît în 1851, pentru a se întoarce în 1853. În ciuda handicapului lor, noii domnitori, administratori eficienți, au continuat un program de reforme.

Izbucnirea de la 1848 ajunsese pînă în Țările Române datorită efectelor combinate ale evenimentelor de la Paris și din Transilvania. Pentru intelectualii români, ea însemna triumful ideii de „națiune", din moment ce aceștia invocau dreptul comunității lor etnice la autodeterminare – în Moldova și în Țara Românească prin îndepărtarea protectoratului rusesc și prin unire, iar în Transilvania, Banatul unguresc și Bucovina austriacă prin unirea tuturor românilor sub Coroana habsburgică. Ei luau în considerare posibilitatea unirii românilor de ambele părți ale Carpaților.

Existau cu toate acestea priorități mai stringente și totodată contradictorii în teritoriile românești. În Transilvania, conducătorii români s-au declarat a fi de partea Rusiei și a Coroanei habsburgice și împotriva ungurilor. Nici „România Mică" din Principate nu s-a materializat sub conducerea tinerilor intelectuali, care nu au reușit să transpună în viață nici unul dintre interesele poporului în numele căruia vorbeau.

Totuși, idealismul generației pașoptiste a rezistat în timp. Pașoptiștii și-au concentrat eforturile pentru unificarea Principatelor sub sceptrul unui domnitor străin. Au admis că domnia unui prinț pămîntean a condus la instabilitate și că Rusia, mai degrabă decît Turcia, a devenit obstacolul principal. Majoritatea s-au întrunit din nou la Paris ; propaganda lor a fost intensă și de succes, reușind să declanșeze un curent de simpatie în multe capitale europene. Cu toate acestea, acțiunea lor a influențat prea puțin cursul evenimentelor din patrie pînă la Războiul Crimeii.

O dată sfîrșită marea criză, Rusia și-a intensificat politica de dominație asupra Imperiului Otoman. Deteriorarea relațiilor dintre cele două puteri s-a accentut cu ocazia unei dispute asupra dreptului Rusiei de a interveni în favoarea supușilor ortodocși ai sultanului. În 1853, cînd Rusia a plasat din nou trupe pe teritoriul Principatelor, ea nu era interesată de aceste teritorii, ci urmărea să amplifice presiunile exercitate asupra

Porţii şi să-şi întărească influenţa în Balcani. Armata rusă şi cea otomană s-au înfruntat pe Dunăre într-un „război ciudat" timp de opt luni[6], pînă cînd Marea Britanie şi Franţa au declarat război în 1854 şi în cele din urmă în Crimeea au început să se desfăşoare operaţiuni militare efective.

Rusia se aştepta la recunoştinţă din partea Habsburgilor după ajutorul pe care li-l dăduse în 1849, dar aceştia din urmă priveau acţiunea ruşilor ca pe o ameninţare la adresa intereselor proprii. După o încercare de mediere, Austria a obţinut permisiunea Porţii de a asigura evacuarea Principatelor prin metodele pe care le-ar fi considerat mai potrivite. Ea a cerut ruşilor să-şi retragă trupele; spre sfîrşitul lui septembrie 1854, aceştia s-au conformat.

Poarta, care anulase oficial prerogativele speciale ale Rusiei, a încercat să reinterpreteze acordul în favoarea sa şi şi-a trimis trupele. Austria a contracarat prin aducerea propriei armate sub pretextul ocupaţiei comune. După ce puterile occidentale au invadat Crimeea, trupele otomane au fost transferate acolo, iar motivaţia formală a Austriei – de a acţiona în favoarea Europei – a devenit o realitate. Temîndu-se de atracţia pe care Principatele o reprezentau pentru supuşii ei de naţionalitate română, Austria îşi juca propria carte pentru supremaţia asupra Principatelor. Deşi guvernarea ei eficientă era percepută ca un rău mai mic în comparaţie cu cel reprezentat de Rusia, domnitorii erau departe de a fi supuşi; nici Marea Britanie, nici Franţa nu erau pe deplin mulţumite de rolul Austriei în conflict.

Moartea ţarului Nicolae I şi epuizarea resurselor au pus capăt războiului. Rusia a acceptat condiţiile care i-au fost impuse, iar la Paris au demarat tratativele de pace. Aproximativ două sute de români aflaţi acolo au manifestat susţinut pentru unire şi au cîştigat sprijinul lui Napoleon al III-lea. Sardinia şi Prusia au susţinut poziţia Franţei şi, destul de ciudat, Rusia a făcut acelaşi lucru pentru a dobîndi simpatia Franţei şi a recîştiga bunăvoinţa românilor. Turcia, secondată de Austria şi Marea Britanie, a fost cel mai ferm adversar al unirii Principatelor.

Tratatul semnat la Paris la 30 martie 1856 reafirma suzeranitatea otomană şi privilegiile Principatelor şi punea capăt protectoratului rusesc. Congresul a stabilit o procedură de revizuire a Regulamentelor Organice prin convocarea unor adunări numite adunări ad-hoc, formate din reprezentanţi ai tuturor judeţelor şi claselor sociale, care să dea glas dorinţelor populaţiei. O comisie europeană de anchetă urma să facă recomandări despre viitoarea formă de guvernămînt şi să consilieze marile puterile înainte de a se lua o decizie definitivă. Toate trupele străine trebuiau să fie retrase; s-a reglementat navigaţia pe Dunăre; Rusia a trebuit să cedeze controlul gurilor fluviului.

Ulterior au intervenit întîrzieri. Din moment ce amîndoi domnitorii se aflaseră în fruntea mişcării pentru unire, Viena şi Constantinopolul nu vroiau ca aceştia să fie desemnaţi din nou. Poarta însăşi a ales locţiitorii, printr-o nouă încălcare a Regulamentelor. Austria şi-a condiţionat retragerea de delimitarea satisfăcătoare a noii graniţe dintre Rusia şi Moldova. Abia în ianuarie 1857, marile puteri au soluţionat disputa asupra graniţei şi au cerut Austriei să se retragă. Soluţiile definitive în privinţa Moldovei şi a Ţării Româneşti au fost amînate, dar dreptul la autodeterminare a fost recunoscut în mod tacit pentru prima dată.

---

6. Un istoric francez specialist în istoria Balcanilor a aplicat acest termen retrospectiv în cazul de mai sus, precum şi în cazul altor *războaie ciudate* (Bernard Lory, „La Serbie et la guerre de Crimée", in *Ilija Garašanin (1812-1874) – medjunarodni skup*, Serbian Academy, Belgrad, 1991, p. 83).

Serbia autonomă

Nici Serbia nu mai era după 1830 un teritoriu insurgent. Mai mică decît regatul doar nominal independent al Greciei, ea reprezenta un principat autonom al cărui statut era protejat prin tratate încheiate între Poartă şi Rusia. Toate acestea fuseseră realizate de un conducător local care a exploatat tulburările din alte teritorii, dar a ştiut să se ţină departe de ele. Aici se afla încă reşedinţa unui guvernator, reprezentant al suzeranităţii sultanului, care îşi exercita autoritatea directă asupra unui număr de şase oraşe în care erau încartiruite garnizoane otomane şi asupra rămăşiţelor populaţiei turceşti. Acestora din urmă li se dăduse un termen de cinci ani (mai mult la Belgrad) pentru a-şi lichida proprietăţile şi a pleca, dar, fiind supuşi la presiuni, numărul otomanilor scădea cu repeziciune.

Revoltele lăsaseră economia într-un impas. Trupe violente de albanezi şi bosniaci prădaseră între timp teritoriul ţării. Schimburile comerciale urbane de la est la vest aproape că se prăbuşiseră. Ţara era depopulată, însă domnea o oarecare siguranţă, iar pămînt disponibil era din belşug. Ţăranii abandonaseră limitele restrictive ale obştii. Coborîseră din munţi către şes, venind şi din provinciile învecinate. Oferta prinţului Miloš – distribuirea gratuită de pămînt scutit de plata taxelor vreme de trei ani – a provocat o goană după pămînt.

În timp ce Grecia independentă se confrunta cu o emigraţie constantă, Serbia autonomă a continuat să atragă imigranţi, responsabili pentru mai mult de jumătate din totalul creşterii populaţiei pînă la aproape un milion în 1854. Populaţia urbană în toată diversitatea sa se cifra la cel mult 50.000 din totalul celor 700.000-800.000 de locuitori la sfîrşitul anilor '30, cu doar două aglomerări de peste 10.000 de locuitori, dintre care una era Belgradul, numărînd probabil 18.000 de locuitori.

A urmat o răspîndire a culturii cerealelor, deoarece populaţia avea nevoie de grîu pentru a se hrăni şi de porumb pentru a îngrăşa porcii daţi la export, din moment ce pădurile fuseseră defrişate şi nu se mai putea găsi ghindă. Cu toate acestea, productivitatea nu a crescut. Nu existau proprietăţi vaste pentru a pune în aplicare tehnici agricole mai avansate, deşi fruntaşii locali îşi însuşiseră cele mai bune pămînturi disponibile cerute şi s-au folosit de munca prestată gratuit de ţărani, care odinioară era datorată autorităţilor locale. Ei au format o aşa-zisă elită împreună cu funcţionarii şi comercianţii care se puseseră în slujba lui Miloš. Dorind să îşi modeleze felul de trai după acela al boierilor valahi, ei aspirau la reinstaurarea în beneficiul lor a feudelor otomane.

Aceste aspecte au fost înăbuşite în faşă de Miloš, care nu vroia interpunerea unor mijlocitori între popor şi iniţiativele sale paternaliste. Ţăranii se agăţau de concepţia că pămîntul aparţinea plugarilor, chiar şi atunci cînd plăteau dările cuvenite spahiilor. Dispariţia ciflicurilor, urmată în 1830 de desfiinţarea legală a feudelor spahiilor în schimbul despăgubirilor plătite din tributul anual, se traducea prin faptul că ţăranii nu trebuiau să plătească în mod explicit pentru titlul de proprietate asupra pămîntului. Pămîntul spahiilor era pur şi simplu returnat celor ce îl lucrau iar Miloš a desfiinţat claca datorată funcţionarilor. Mica proprietate a rămas predominantă în Serbia, deşi curînd ţăranii au acumulat datorii faţă de micii cămătari.

Comerţul exterior cu animale era dominat de sîrbi, dar importurile şi ceea ce mai rămăsese din comerţul cu bunuri de consum erau încă monopolizate de greci şi alţi

negustori. Cu toate acestea, orașele erau populate de tot mai mulți localnici, pe măsură ce sîrbii care soseau deveneau majoritari în cadrul populației urbane, a Belgradului în special, formată din negustori, meșteșugari și mici meseriași.

Miloš era un om „nou", în sensul că a oprit cu repeziciune orientarea manifestă spre un feudalism indigen. A anihilat de asemenea autarhia anarhică a țăranilor. Construia cu străşnicie o autoritate centralizată permanentă, urmînd deopotrivă exemplul puterii otomane și pe cel tradițional local. Întrucît în principat nu se găsea suficient personal administrativ din cauza nivelului slab de alfabetizării, a oferit locuri de muncă sîrbilor din provinciile habsburgice. Miloš nu era un principe fanariot, bavarez sau corfiot, ci doar un lider local analfabet, dar ingenios, care obținuse puterea în același fel în care dobîndise autonomia. Erou național, eliberator și conducător, el a domnit slujindu-se doar de cîțiva servitori și cît mai puțini birocrați și funcționari posibil. Mentalitatea sa politică a rămas aceea a unui pașă.

Adunările notabililor au continuat să se întrunească, în mare măsură asemeni Camerelor parlamentului englez la începuturile sale, convocate de prinț de două ori pe an pentru a autoriza aplicarea impozitelor și cheltuielile. Existau de asemenea Adunări extraordinare care puteau să cuprindă pînă la cîteva mii de participanți, la care funcționarii locali participau însoțiți de delegații de notabili, pentru a-și da aprobarea în privința unor măsuri importante sau pentru a transmite instrucțiuni venite de la nivelurile ierarhice superioare.

Atîta vreme cît Serbia a fost un teritoriu insurgent, paternalismul lui Miloš a fost tolerat. El a exploatat nemulțumirea poporului față de elită. Revoluția ajunsese curînd să fie considerată drept o „luptă de eliberare", interpretată într-o multitudine de feluri – eliberare de turci, dar și libertatea și siguranța absolută a persoanei, proprietății și statutului, libertatea de a face comerț în afara monopolurilor și a restricțiilor, precum și libertatea de a influența guvernul. O dată stabilit teritoriul și statutul, Miloš a fost nevoit să se confrunte cu opoziția. Se ridica o nouă generație, mai învățată și cu alte idei. Nemulțumiți de despotismul local sub care se aflau, notabilii i-au convins pe țărani să le acorde sprijinul, promițîndu-le legalitate, libertatea de a face negoț și impozite mai mici.

Ei cereau ca puterile prințului să fie limitate printr-o constituție și astfel opoziția a ajuns să fie cunoscută sub denumirea de partid „constituțional". Acesta și-a mascat principala cerere, aceea de a i se garanta participarea la guvernare, atribuind-o voinței țăranilor, și a găsit sprijin în rîndul oficialităților ruse și otomane.

Avuseseră deja loc cîteva răscoale locale conduse de notabili, înainte ca revolta de mai mare amploare din 1835 să-l determine pe Miloš să acorde mai degrabă o constituție decît să dea Rusiei și Porții ocazia să intervină. Acceptată fără nici o dezbatere de către o Adunare, aceasta a satisfăcut opinia publică din țară – ambițiile politice ale notabililor, cererile modeste ale țăranilor și pe cei cîțiva intelectuali care priveau cu admirație la structurile organizatorice sociale și politice mai avansate ale Europei. Constituția formula drepturi și obligații. Puterea legislativă și executivă era exercitată de prinț și de un Consiliu ales de acesta. O Adunare Națională aleasă dintre cei mai de seamă cetățeni avea să se întîlnească anual pentru a aproba bugetul și a redacta petiții. O lege specială urma să reglementeze sistemul electoral.

Poarta otomană suzerană și guvernul puterii protectoare ruse au obiectat. Doreau o lege fundamentală care să limiteze puterea lui Miloš, și nu o constituție dată de prinț, ce conferea Serbiei statutul de națiune independentă și îi permitea prințului să acționeze între un Consiliu și o Adunare. Miloš a fost chiar încîntat să o dea uitării. Rusia i-a propus

ajutorul în redactarea unui Regulament după liniile directoare ale acelora introduse în Principatele Române; Poarta l-a invitat la Constantinopol pentru convorbiri.

Pe timpul vizitei sale la Constantinopol, în vara lui 1835, Miloš a intrat în contact cu manevrele Porţii şi diplomaţia la nivel înalt. El îşi contura deja viziunea unei unificări a zonelor slave; şi-a imaginat acest lucru, la fel ca şi îmbunătăţirea ulterioară a poziţiei sale oficiale, ca modalitate de a evita ameninţarea împărţirii Imperiului Otoman şi ca ieşire din situaţia dificilă de acasă. Deoarece opoziţia îşi asigurase sprijinul Porţii, al Rusiei şi al Austriei, el s-a gîndit la Franţa şi Anglia. Pentru o vreme, la sfîrşitul anilor '30, Palmerston avusese în vedere posibilitatea de a se folosi de Serbia într-un plan de oprire a avansării influenţei ruseşti în Imperiul Otoman. Diplomaţia engleză a dat greş dar planul a deschis, cu toate acestea, drumul viitoarelor intervenţii diplomatice europene în Serbia, conducînd totodată la formarea convingerii publice că Miloš încercase să vîndă Serbia Angliei.

Înţelegerea pusă la cale la sfîrşitul lui 1838 a luat forma unui decret al sultanului ce acorda un Regulament Organic provinciei Serbia. Regulamentul prevedea statutul ereditar al prinţului şi îi reducea prerogativele la cele ale unui monarh constituţional modern prin introducerea a ceea ce era de fapt guvernarea „prinţului şi a Consiliului". Orice decizie trebuia luată în acord cu un Consiliu de Stat compus din şaptesprezece personalităţi eminente şi reprezentative, alese de prinţ şi care nu puteau fi revocate decît dacă încălcau legile. Nu exista o Adunare generală.

„Constituţia turcească" (după cum era numită în Serbia) a fost promulgată la Belgrad în februarie 1839. Patru luni mai tîrziu, Miloš a abdicat şi a plecat în exil. Serbia scăpase de prinţul-eliberator, care o descătuşase de dominaţia otomană directă. Plecarea lui Miloš şi promulgarea constituţiei au marcat începuturile statului modern, dar acesta era încă inapt să ţină piept Porţii fără să ceară ajutor Rusiei sau Austriei.

Cei doi fii ai lui Miloš s-au succedat rapid la tron. Unul dintre ei a murit de tuberculoză, iar celălalt a fost nevoit să se retragă în 1842, deoarece nu era maleabilul conducător de faţadă care ar fi trebuit să fie. O Adunare l-a ales atunci prinţ pe Alexandru Karadjordjević (Karageorgevici, 1806-1885), fiul lui Karageorge. Politicienii numiţi în general „apărătorii constituţiei" sau „constituţionaliştii" au fost adevăraţii conducători pînă în 1858. Poarta nu a recunoscut dreptul la succesiune al noului lor prinţ. Acesta nu era o figură populară şi nici nu se bucura de autoritate, dar avea un nume prestigios şi a fost acceptat ca simbol al statului.

Constituţionaliştii aveau un sistem de gîndire bazat pe conceptul de lege şi al statului de drept. Se considerau ocrotitori fireşti ai obiectului tutelei lor – poporul. Şi-au instituţionalizat poziţia constituind o oligarhie birocratică permanentă, în acord cu noţiunea lor despre un guvern european luminat. Au dat de asemenea garanţii legale ţăranilor proaspăt împroprietăriţi. În aceasta consta puterea lor, la fel cum punctul forte al politicii lui Miloš a constat în redistribuirea pămîntului către plugari.

Ei au desfiinţat toate restricţiile impuse comerţului, care a continuat să se dezvolte realizînd un surplus bazat pe forţa exporturilor de vite în provinciile habsburgice. Clasa recent apărută a exportatorilor şi-a mutat cartierul general la Belgrad şi a exercitat o influenţă puternică asupra guvernării. Tariful otoman scăzut aplicat importurilor, de 3% *ad valorem*, a încurajat fluxul de bunuri de import pe măsură ce burghezia în ascensiune s-a întors spre Europa. Cu toate acestea, absenţa unui sistem organizat de credite şi a unei rezerve monetare interne a impus limitări sectorului comercial sîrb. Se aflau în

circulaţie diverse monede, pînă cînd, datorită declinului continuu al monedei otomane, cele austriece au rămas singurele acceptate pe scară largă în comerţ.

Percepţia de sine a elitei era simbolizată prin titlurile şi uniformele de tip central--european şi rusesc pe care le-a adoptat. Aceasta a fost influenţată de sîrbii austrieci care au invadat noile instituţii. Cea mai mare realizare a lor a fost Codul Civil din 1844 bazat pe modelul austriac şi astfel de două ori mai îndepărtat de cel napoleonian. O dată cu acesta, s-a organizat şi un sistem judiciar separat. Deşi îi lipsea personalul calificat, ceea ce însemna că nu putea funcţiona corespunzător o perioadă lungă de vreme, el a fost înfiinţat deliberat ca un standard şi a contribuit la popularitatea iniţială a regimului.

Constituţionaliştii aveau nevoie de personal specializat; ei nu doreau să depindă de importurile habsburgice mai multă vreme decît era necesar. Nu au precupeţit nici un efort pentru a îmbunătăţi sistemul de învăţămînt, mai ales la nivel superior. *Lycée*, o universitate incipientă fondată în 1838, a fost extins; s-au fondat şcoli pentru învăţămîntul militar, ecleziastic, comercial şi chiar agricol (ultimele nu au fost un succes, deoarece elevii lor nu s-au mai întors la munca pămîntului). Toate acestea au fost însoţite de o reţea de „săli de lectură" – de fapt mici biblioteci care organizau o serie de evenimente.

Guvernul a finanţat programe de studii în străinătate, mai ales la Paris. Numărul acestor studenţi era inevitabil mic, ajungînd la 20 pe an pînă în 1858. În 1848, existau aproximativ 100 de absolvenţi „autohtoni" cu studii în străinătate şi numărul lor s-a dublat pînă în 1858. Ei au constituit prima elită intelectuală locală. Prin intermediul lor a apărut influenţa franceză, rivalizînd cu influenţa austriacă a sîrbilor habsburgici şi contrabalansînd-o. „Parizienii" au fost integraţi şi în *Lycée*. Belgradul a ajuns să ofere învăţămînt superior studenţilor din Muntenegru şi Imperiul Otoman.

Această dezvoltare a creat o discrepanţă între generaţii. În vreme ce „părinţii" erau constituţionalişti cu funcţii înalte, care formaseră o birocraţie pe care populaţia trebuia să o respecte, „fiii" erau funcţionari inferiori, cu diplome în străinătate şi cu idei de libertate politică ce aveau să fie influenţate de mişcarea de la 1848. Aceştia nu doreau doar să preia controlul sistemului, ci să îl şi schimbe. Noua elită intelectuală s-a transformat într-o opoziţie liberală pledînd pentru o guvernare reprezentativă.

Baza oligarhiei o constituia Consiliul. Ea venise la putere cu sprijinul Rusiei, dar, o dată instalaţi la conducere, notabilii s-au împotrivit intervenţiei ruseşti; pentru că Serbia nu era încă independentă, influenţa otomană indirectă a fost însă restabilită. Ei doreau să dea principatului un solid cadru instituţional. Erau şi naţionalişti, în sensul că aveau în vedere un ţel final – unificarea cu alte teritorii slave sudice în cazul dezmembrării Imperiului Otoman.

O figură importantă în formularea acestui sistem de gîndire, în unirea constituţionaliştilor mai vechi, a mai tinerilor liberali influenţaţi de modelul francez şi a altor naţionalişti slavi a fost primul-ministru Ilija Garašanin (1812-1874). El a elaborat programul politicii externe pe termen lung în urma sfatului primit din partea Societăţii Democratice poloneze aflată la Paris şi înfiinţată după eşecul insurecţiei din 1830, ale cărei activităţi se extinseră spre Balcani ca bază potenţială de acţiune împotriva Austriei şi Rusiei.

„Proiectul" lui Garašanin din 1844 consta într-un memoriu confidenţial al ideilor sale privitor la păstrarea şi lărgirea independenţei, pentru a face faţă destrămării Imperiului Otoman. Pentru a reuşi să lucreze în direcţia unificării sîrbilor de la bun început, Serbia ar fi trebuit să consolideze eliberarea Bulgariei, Bosniei şi Herţegovinei,

unirea cu Muntenegrul şi să-şi asigure o ieşire la Adriatica. Acest plan nu putea fi realizat decît cu sprijinul puterilor apusene, al sîrbilor din afara Serbiei, al altor slavi sudici şi al unor albanezi. Era legat de necesitatea obţinerii unor garanţii internaţionale şi de înţelegerea faptului că Serbia va fi subordonată economic atîta vreme cît era legată de pămînt. Dincolo de aceasta se afla viziunea unui stat slav sudic, tolerant din punct de vedere religios, ce se întindea de la Adriatica la Marea Neagră.

Constituţionaliştii nu au abordat totuşi contradicţia dintre expansiunea Serbiei şi Serbia ca factor unificator al celorlalţi slavi sudici sau dintre demersul diplomatic cu care erau de acord şi necesitatea unei intervenţii revoluţionare. Cînd flacăra revoluţiei de la 1848 a ajuns în teritoriile habsbugice, tinerii educaţi ai Belgradului au fost profund afectaţi de mişcarea de solidaritate a slavilor sudici de peste frontieră şi au făcut presiuni asupra guvernului pentru a le da ajutor. Efervescenţa de la Belgrad a reunit atitudini diverse – chemarea de a veni în apărarea nou proclamatei Voivodine sîrbe din sudul Ungariei, cu protestele împotriva „străinilor" (i.e. sîrbii habsburgici) din administraţie, în favoarea independenţei faţă de Turcia şi pentru drepturi interne.

Poarta şi Rusia se opuneau, la fel ca şi Curtea imperială habsburgică de altfel, oricărei mişcări a Serbiei. Guvernul sîrb a rămas neutru, dar a fost nevoit să convoace o Adunare pentru a da expresie sentimentelor de frustrare, în timp ce peste graniţă treceau mari sume de bani şi un număr impresionant de voluntari şi arme. Acţiunile lui au deviat atenţia opiniei publice de la problemele interne, dar au cauzat pierderea de către regim a unei importante doze de popularitate. Deşi se temea că agitaţia i-ar putea spulbera planurile pe termen lung, Garašanin a continuat să aibă în vedere provocarea unor revolte în teritoriile slave ale Imperiului Otoman. A menţinut legăturile cu lupta dublă continuă din Bosnia, a nobililor musulmani împoriva reformelor Porţii şi a ţăranilor creştini împotriva seniorilor lor.

Tensiunile au ieşit din nou la suprafaţă în perioada Războiului Crimeii, cînd opinia publică a ţinut partea Rusiei, dar, datorită prezenţei trupelor otomane şi austriece la graniţă, guvernul a rămas o dată în plus neutru şi a ţinut sub control presiunea populară. Sultanul acordase Serbiei dreptul de a rămîne neutră şi a desfiinţat protectoratul rusesc. Tratatul de la Paris a plasat autonomia Serbiei, alături de cea a Moldovei şi Ţării Româneşti, sub garanţia colectivă a puterilor.

Cu toate acestea, opinia publică nu lua în considerare decît faptul că cei de la conducere abandonaseră Rusia pe timpul războiului, la fel cum procedaseră cu slavii habsburgici în 1848. În orice caz, între consecinţele imediate ale garanţiei colective se număra şi aceea că Austria lua locul Rusiei. Franţa şi Anglia avuseseră nevoie de Austria pentru a controla influenţa Rusiei în Balcani în timpul războiului, astfel că o lăsaseră să se ocupe de Serbia.

Poziţia rusofililor din Consiliu se deteriorase. Prinţul Alexandru a întrevăzut o ocazie de a-şi afirma autoritatea cu sprijinul austriecilor, dar şi-a asumat o sarcină care îl depăşea şi încercarea sa a dat greş. Deoarece încetase să mai fie o figură docilă, constituţionaliştii au încercat să se descotorosească de el. Pentru aceasta, aveau nevoie să-şi asigure suportul popular prin intermediul unei Adunări şi au descoperit că şi prinţul, şi Consiliul îşi pierduseră popularitatea. Noua generaţie politică era atît naţionalistă, cît şi liberală. În spatele ei a apărut o cerere generală în favoarea întoarcerii lui Miloš. Ţăranii aveau pămînt, erau liberi să facă negoţ, dar nu dispuneau de bani pentru a-l valorifica la maximum. Acumulaseră datorii şi erau tot mai săraci. Această combinaţie avea să pună capăt

întregului regim în 1858. Guvernarea constituţionaliştilor a pus bazele liberalismului în rîndul intelectualilor de la oraşe, dar şi ale apariţiei ulterioare a radicalismului datorită perioadei tulburi pe care o trăise ţărănimea.

Regatul grec al lui Otto

Cele trei puteri puseseră capăt luptelor din Grecia, au impus o soluţie, au definit un teritoriu de 47.500 km², au găsit un monarh şi au garantat un împrumut. Regele Bavariei fusese împuternicit să numească un consiliu de regenţă care urma să guverneze în numele regelui minor Otto (1815-1867), pînă cînd acesta avea să împlinească douăzeci de ani. Grecia nu participase la stabilirea condiţiilor acordului, iar regele ei venise însoţit în 1833 de o administraţie complet străină – trei regenţi bavarezi, cu o mulţime de funcţionari germani.

Preocuparea lor imediată a fost crearea unei infrastructuri instituţionale şi remedierea ravagiilor cauzate de război. În ciuda vagilor asigurări date de regele Bavariei privitoare la elaborarea unei constituţii, regenţii au căutat să introducă doar ceea ce considerau ei a fi o formă de guvernare europeană luminată. Se confruntau cu o societate complexă pe care o considerau primitivă. În măsura în care era astfel – şi în unele aspecte era la fel de slab dezvoltată ca şi Muntenegrul –, nu se putea adopta modelul bavarez. În acelaşi timp, unii greci – în special fanarioţii – erau mai rafinaţi decît funcţionarii străini. Între cele două extreme existau tradiţii locale de guvernare care supravieţuiseră, reuşind să perpetueze slabele forme ale unei organizări sociale şi politice pe care bavarezii le ignorau.

Bisericii i-a fost impus de asemenea un model napoleonian-german. În măsura în care acţiunea a fost inspirată de un precedent ortodox, acesta era Rusia petrină, ţară ce nu constituia un reper potrivit. Separarea de patriarhia din Constantinopol a fost confirmată, încă o dată unilateral şi prin urmare în afara canonului, iar structura ierarhică piramidală a fost plasată sub conducerea unui sinod numit de Coroană. Acesta a fost un demers mai puţin popular, cu atît mai mult cu cît a fost întreprins de străini neortodocşi. Marile puteri puseseră la dispoziţia regelui şi regenţilor o forţă armată de 4.000 de soldaţi bavarezi, la care aveau să se adauge 1.000 de greci (flota armată fiind în întregime greacă). Teritoriul era împînzit de stînjenitoarele trupe de gherilă din Războiul de Independenţă, dintre care cele mai multe veneau din regiuni încă otomane şi erau în consecinţă dezrădăcinate; multe au trecut din nou la haiducie. Principala chestiune care trebuia rezolvată era aceea a pămîntului.

Din cei 65.000 de nobili musulmani, majoritatea plecaseră şi aceştia deţinuseră controlul asupra unei jumătăţi a pămîntului. Restul fusese în mare parte în proprietatea nobililor creştini, în timp ce ţăranii care formau grosul populaţiei munceau de regulă în sistemul învoielilor agricole. Guvernul revoluţionar naţionalizase fostele proprietăţi otomane ce totalizau pînă la 721.000 ha, pentru a obţine un profit în aşteptarea unei reglementări de vînzare sau distribuire către cei fără pămînt. Deoarece reuşise cu greu să îşi consolideze drepturile de proprietate sau să aplice promisiunile făcute, 300.000 ha fuseseră de fapt luate în stăpînire de nobili, dar şi de ţărani, dintre care pînă în 1833 o şesime au ajuns să deţină dreptul de proprietate asupra pămîntului.

Regenţa a favorizat formarea unei clase de mici proprietari, dar a fost împiedicată să stabilizeze situaţia din cauza dezastrului financiar moştenit. Presiunile exercitate de

clasele de jos erau reduse. Poziția țăranilor se îmbunătățise, existau și alte modalități de cîștigare a traiului (pe mare, practicarea meșteșugurilor și creșterea vitelor), iar emigrarea din regat spre provinciile otomane a continuat.

Pentru a finanța lungul război, răsculații făcuseră împrumuturi în străinătate. Lipsa de experiență i-a făcut să accepte clauze nefavorabile. Sumele primite erau în realitate sub valoarea nominală a împrumuturilor și nu au fost întotdeauna folosite în cel mai înțelept chip cu putință. În 1827, rambursările fuseseră întrerupte. Prin acordul din 1832, marile puteri oferiseră garantarea unui „împrumut pentru eliberare" de 600 de milioane de franci.

Regența a întreprins numeroase măsuri pentru reorganizarea statului, dar a fost împiedicată de discrepanța dintre ambițiile și scopurile sale și, în aceeași măsură, de faptul că a exclus de la guvernare elita. Fiind de acord cu războiul, notabilii au putut să facă parte din forța revoluționară alături de lideri militari, prelați, filoeleni, haiduci, fanarioți iluminați, armatori, pirați, negustori din diaspora și conducători ai comunităților țărănești. În momentul dobîndirii independenței, ei s-au văzut excluși de la putere de către o monarhie străină ale cărei prerogative nu erau limitate printr-o constituție. Fără a fi clar diferențiați din punct de vedere social sau politic, s-au grupat în jurul unor figuri influente, formînd fracțiuni ce reflectau rivalitățile regionale și influența statelor protectoare.

Clerul și nobilimea din Peloponez priveau cu admirație la fostul lider politic și militar, odinioară kleft, Theodoros Kolokotronis (1770-1843), și spre Rusia. Veteranii din Grecia continentală, împreună cu „intelectualii", căutau să obțină protecția Franței și s-au strîns în jurul epirotului Ioannis Kolettis (1788-1847). Acesta fusese la conducerea trupelor de gherilă de la nord de Istm și dispunea de loialitatea războinicilor a căror cauză o îmbrățișase. „Partida engleză" era reprezentată de grecii din insule și de negustori grupați în jurul lui Alexandru Mavrocordat (1791-1865), un aristocrat fanariot care prezidase Adunarea de la Epidaur.

Din moment ce chiar și în cadrul regenței existau puncte de vedere diferite, reprezentanții celor trei puteri au avut numeroase ocazii de a se amesteca în politica internă, deoarece considerau cu toții, asemeni reprezentantului englez, că „o Grecie cu adevărat independentă este o absurditate". La sfîrșitul anului 1834, mica scenă politică a Greciei „independente" a fost transferată la Atena pentru a cîștiga prestigiu. Marele sat în ruină simboliza ascendența clasică a Greciei. A fost organizată o nouă capitală într-o manieră care combina stilul oficial al Münchenului cu cel neoclasic, ce respecta ruinele antice, dar ignora vestigiile secolelor ce-au urmat.

Nemulțumirea față de conducerea bavareză luase amploare, la fel ca și sentimentul de nesiguranță, pînă cînd Kolettis a fost chemat în 1834 ca ministru al Afacerilor Interne și i s-a cerut să ia măsuri în această privință. El s-a conformat, folosindu-și adepții rumelioți ca trupe auxiliare de jandarmi. Deoarece briganzii s-au retras din nou în munți și păduri o dată ce fuseseră împrăștiați, autoritățile locale erau împuternicite în mod curent să înroleze veterani pentru a lupta împotriva lor.

După ce regența a luat sfîrșit în 1835, regele Otto a devenit suveran deplin, mai ales după căsătoria din 1836 cu frumoasa și ambițioasa Amalia de Oldenburg. A numit curînd miniștri greci, dar a fost nevoit să comploteze împotriva partidelor „rusă", „engleză" și „franceză", care își manipulau protectorii în aceeași măsură în care erau manipulați de către aceștia. Regele dispunea de asemenea de o armată greacă – majoritatea trupelor bavaraze au părăsit țara în 1838 – dar aceasta nu asigura un suport demn de încredere. Deși nu era adeptul unui regim autoritar, Otto a rămas un suveran absolut.

Nu toate problemele au dispărut o dată cu plecarea bavarezilor. Nemulţumirile cauzate de absenţa unei constituţii şi a unui succesor ortodox s-au combinat. Catolicul Otto şi regina protestantă Amalia căzuseră de acord ca moştenitorul tronului să fie crescut în religia ortodoxă, dar acesta nu a apărut. Partida rusă vroia cel puţin ca viitorul rege să fie de religie ortodoxă, Biserica să urmeze cu stricteţe canonul, iar Balcanii să fie conduşi de suverani obedienţi. Englezii se temeau că Otto s-ar putea retrage de sub influenţa lor şi s-au alăturat francezilor pentru a-i sprijini în cererea de limitare a prerogativelor regale.

Cererea de alcătuire a unei constituţii exprima nemulţumirea nobililor locali şi a veteranilor faţă de faptul de fi excluşi de la guvernare, întîi de o guvernare predominant străină, iar apoi de un monarh absolut, dar şi din cauza prezenţei multor greci mai bine instruiţi şi în consecinţă mai capabili, care veniseră din alte părţi pentru a-şi lua în primire funcţiile administrative. Nobilii din partea locului s-au unit într-un complot; condiţiile impuse în vederea primirii următoarei tranşe a împrumutului au determinat lovitura de stat din septembrie 1843.

Un grup de politicieni ce aveau sprijin militar s-au adresat regelui cerîndu-i o constituţie. Contrar aşteptărilor, acesta a fost de acord să convoace o Adunare pentru redactarea ei şi să numească un guvern format în totalitate din greci, din care să facă parte membri ai tuturor partidelor[7]. Aceasta a fost prima Adunare la care au existat criterii stricte de participare. Anterior nu se făcuse distincţie între repezentanţii teritoriilor eliberate şi reprezentanţii zonelor care nu erau independente: toţi cei care doreau să participe erau bineveniţi. Acum singurii delegaţi din afara regatului erau din Epir, Macedonia şi Tesalia, iar Adunarea, atunci cînd s-a întrunit, a votat chiar în favoarea excluderii din funcţie a grecilor din Imperiul Otoman care nu participaseră direct la război. Toate partidele au colaborat la redactarea constituţiei, pe care regele a depus jurămîntul în martie 1844.

Alcătuită după modelul constituţiei belgiene din 1831, aceasta prevedea un parlament bicameral, cu un Senat al cărui membrii erau numiţi pe viaţă de Coroană şi o Cameră a reprezentanţilor, aleşi pentru un mandat de trei ani prin votul alegătorilor de parte bărbătească. Constituţia atribuia largi prerogative suveranului, al cărui moştenitor urma să fie cea mai apropiată rudă de sex masculin şi de religie ortodoxă[8]. Cu toate acestea, deşi în Grecia fusese instituită o monarhie constituţională, convingerile monarhului au rămas neschimbate, iar constituţia nu a rezolvat problemele ţării şi nici nu a scos-o de sub protectoratul celor trei puteri.

Cooperarea dintre acestea şi partidele subordonate a luat sfîrşit de îndată ce constituţia a intrat în vigoare. Absolvenţii de învăţămînt superior s-au alăturat în număr tot mai mare partidului aflat sub tutelă franceză, în timp ce reprezentanţilor şcolilor străine, în general franceze, li se adăugau cei ai Universităţii din Atena. Fondată în 1837 (cu un an înaintea Liceului din Belgrad) în ideea că Grecia luminată avea datoria de a transmite

---

7. De atunci, piaţa din faţa palatului regal din Atena, în prezent clădirea parlamentului, a fost numită Piaţa Constituţiei.
8. Este interesantă comparaţia cu modelul belgian. Senatorii greci erau numiţi pe viaţă de rege şi făceau parte din anumite categorii de cetăţeni, asemeni pairilor francezi ai Monarhiei din Iulie, iar deputaţii erau aleşi prin votul direct al alegătorilor de parte bărbătească, condiţionat de posesia *unor* bunuri, mobiliare sau imobiliare. În Belgia, senatorii erau aleşi dintre cetăţenii mai vîrstnici şi mai bogaţi, iar deputaţii de un electorat care îndeplinea condiţiile de proprietate.

mai departe moștenirea sa intelectuală „Orientului grec", universitatea atrăgea studenți din întreaga lume greacă.

În aceste condiții, doi erau politicienii care ieșeau în evidență. Mavrocordat, conducătorul partidei filoengleze, considera că prima îndatorire a statului era să transforme regatul într-un model de structură politică și socială, într-un nucleu la care aveau să fie adăugate treptat alte teritorii grecești. El era de asemenea sincer în intențiile sale cu privire la o bună administrare și guvernare. Pentru Kolettis, care se afla la conducerea partidului filofrancez, prioritatea de vîrf era obținerea mai multor teritorii, din moment ce nucleul teritorial grec era sărac, dependent de mai mulți factori și nu cuprindea nici una din regiunile sau centrele mai importante. Grecia, așa cum era constituită, avea nevoie de pămînturi pentru cultivarea cerealelor și de rute maritime. Deoarece Kolettis a refuzat să intre într-o coaliție guvernamentală, regele s-a adresat lui Mavrocordat în vederea ocupării pentru prima oară a funcției de prim-ministru al unei monarhii constituționale.

Dovada onestității lui Mavrocordat este adusă chiar de înfrîngerea suferită de acesta în primele alegeri constituționale. Kolettis a preluat conducerea și a rămas prim-ministru pînă la moarte. A colaborat intens cu Otto și a organizat „sistemul", ceea ce a însemnat întrebuințarea resurselor statului în folosul asociaților proprii și totodată a aparatului de stat în vederea asigurării victoriei partidului său în alegeri. Politica sa internă gravita aproape exclusiv în jurul rămînerii la putere. Desemnarea unor perceptori pentru încasarea regulată a impozitelor a pus capăt rentei din agricultură. Noi suprafețe din terenul aflat în proprietatea statului au fost distribuite prin lege veteranilor și emigranților veniți din teritoriile neeliberate și totodată prin recunoașterea legală a drepturilor celor stabiliți provizoriu pe terenuri aflate în proprietate publică.

Politica externă a lui Kolettis era în favoarea expansiunii, dar, deoarece marile puteri se opuneau, nu a cîștigat nimic concret. Cu toate acestea, regimul său se bucura de popularitate. Partidul lui Kolettis era asociat cu tradițiile democratice de origine franceză, îmbibate de discursul politic al dragostei pentru popor și pentru teritoriile ce nu fuseseră eliberate. Opoziția a venit din partea conservatorilor oameni de afaceri „englezi" și a nobilimii rurale „ruse", care nu dispuneau de un program consecvent și care probabil că nu ar fi sprijinit nici o amenințare la adresa ordinii existente. Kolettis a fost cel care a creat și a popularizat temenul de *Megali Idea*, „Marea Idee", aceea a unei Grecii a tuturor grecilor implicați în istoria greacă și care a înflăcărat imediat imaginația maselor[9].

După moartea lui Kolettis în 1847, foștii eroi ai războiului au menținut cu mai puțin succes sistemul. Economia a reușit să progreseze în ciuda situației financiare disperate în care se afla guvernul și a suișurilor și coborîșurilor în privința măsurilor de securitate în zona rurală. Garanția marilor puteri asupra „împrumutului pentru eliberare" a fost extinsă de-a lungul unei perioade de doisprezece ani, timp în care au folosit-o ca mijloc de influențare a politicii externe a Greciei. Obligat în 1836 să suspende asigurarea curentă a serviciilor, guvernul a efectuat neregulat rambursările. Marile puteri au acordat de fiecare dată o nouă tranșă din împrumut pentru a înlesni rambursarea parțială a tranșei anterioare, emiterea noilor obligațiuni pentru efectuarea rambursărilor scadente

9. Acestea se petreceau în 1844, an în care Kolettis a devenit prim-ministru, iar Garašanin a scris *Načertanije*, care totuși nu reprezenta un document politic și era foarte puțin cunoscut la vremea respectivă.

diminuînd drastic valoarea pe care împrumutul inițial ar fi putut-o avea ca instrument al reconstrucției economice.

Abia în 1841 a fost înființată o Bancă Națională a Greciei, în urma unei inițiative particulare. Ca vîrf al structurii tradiționale de credit existente, aceasta atrăgea capitalul local, perpetua dominația notabililor asupra creditelor și bloca șansa oricărei industrializări reale. Între timp, meșteșugurile care supraviețuiseră războiului nu reușeau să concureze cu manufacturile englezești. Pe măsură ce tot mai mulți țărani aveau suficient pămînt pentru a-și cîștiga traiul, în Peloponez s-a răspîndit practicarea agriculturii intensive, cu recolte care necesitau multă muncă și suprafețe mici de pămînt (struguri, măsline, tutun), într-o încercare de a realiza suficiente cantități de produse destinate exportului pentru a plăti importurile de cereale. Populația a sporit numeric în ciuda emigrării continue, trecînd de un milion în 1856, an în care cea a Atenei a crescut la 35.000 de locuitori.

Departe de a fi un semn al prosperității, creșterea continuă a flotei după cîștigarea independenței reflecta lipsa de perspective cu care se confrunta comunitatea de pe insule. Stimulată de vînzări, condusă de cooperative, incapabilă să se adapteze schimbărilor de structură din transporturile maritime, aceasta reacționase într-o manieră defensivă încurajată de false așteptări și profituri pe termen scurt. Dreptul larg de vot acordat bărbaților a favorizat zonele agrare mai populate; locuitorilor din insule le-a fost mai greu să se integreze în sistem.

Un stat grec slab dezvoltat ce se constituia aproape ca o enclavă într-un teritoriu otoman, expansiunea către regiunile învecinate locuite de greci, iată principala idee care stătea la baza politicii externe. *Megali Idea* era mai mult decît un mijloc de dobîndire a voturilor. Ea făcea conexiunea dintre continuarea mișcării de eliberare națională concentrată în jurul unei Grecii independente cu superioritatea economică a elenismului din afara țării. Aceasta era însoțită de o schimbare în natura elenismului. După 1843, statul grec a făcut legătura dintre limbă și religie, pentru a promova unirea tuturor supușilor otomani ortodocși vorbitori de greacă cu Grecia independentă ca scop al politicii sale externe pe termen lung. S-a semnat pacea cu patriarhia, care a recunoscut statutul autocefal al Bisericii Greciei în 1850.

În ciuda visurilor și a scopurilor pe termen lung, situația financiară a regatului și situația sa de stat aflat sub protectoratul marilor puteri i-a limitat politica externă la nivelul activităților societăților patriotice secrete și a bandelor armate de peste graniță. Ambele au stîrnit proteste din partea turcilor și măsuri represive îndreptate în special împotriva grecilor otomani. La frontieră au avut loc incidente serioase. O criză diplomatică de proporții ce s-a suprapus cheltuielilor militare în 1847 a provocat o descărcare de mînie a englezilor.

Palmerston s-a hotărît să umilească Grecia. Avea nevoie de un pretext, care i-a fost furnizat în 1850 de afacerea Don Pacifico. Diverse pretenții ieșite din comun au fost înaintate de supuși ai Coroanei engleze și prezentate sub forma unui ultimatum susținut printr-o blocadă navală[10]. Brutalitatea acestei acțiuni l-a ajutat pe Otto. A rezistat

10. Cea mai importantă revendicare, totalizînd 27.000 de lire sterline, aparținea omului de afaceri din Gibraltar David Pacifico, cu titlu de despăgubire pentru o proprietate din Pireu devastată de mulțime în timpul tulburărilor din 1847. Ea a fost ulterior redusă la 150 lire sterline de comisia mixtă care a evalut revendicările. O altă cerere, mai modestă, a venit din partea istoricului filoelen George Finlay, vizînd un teren inclus în proprietățile palatului regal.

cu demnitate şi în ţară a fost păstrat calmul. Rusia şi Franţa au intervenit, dar guvernul grec a fost nevoit să cedeze.

Aceste acţiuni au avut drept efect final crearea unei reale legături între rege şi opinia publică şi orientarea lui către Rusia. Relaţiile dintre Grecia şi Anglia au devenit şi mai încordate datorită războiului Crimeii, cînd regele Otto a atins noi cote de popularitate. O dată cu declanşarea ostilităţilor dintre Rusia şi Turcia, Epirul, Tesalia, Macedonia şi Ciprul au fost cuprinse de flacăra luptelor. Grupuri de voluntari s-au grăbit să se alăture insurgenţilor. Poarta a întrerupt relaţiile diplomatice cu Grecia şi a adoptat măsuri represive. Liderii greci aveau opinii diferite cu privire la justeţea implicării în război. Sprijinit de entuziasmul popular în viziunea sa asupra Greciei aliate cu Rusia în procesul de anihilare a Imperiului Otoman, regele a continuat preparativele de război, pînă cînd insurecţia a început să se clatine şi puterile apusene au hotărît să impună neutralitatea.

Folosindu-se de pretextul că banii alocaţi rambursării împrumutului fuseseră destinaţi unor scopuri militare, trupele franceze şi engleze au debarcat la Pireu. Regele a fost nevoit să accepte un „guvern de ocupaţie" condus de Mavrocordat, care se retrăsese deja de pe scena politică şi care a primit această ingrată responsabilitate. Au fost restabilite relaţiile diplomatice cu Imperiul Otoman, dar Grecia a fost exclusă de la Congresul de la Paris din 1856. Regimul de ocupaţie a continuat pînă în 1857, cînd a fost impusă o comisie de control financiar.

Mavrocordat s-a retras definitiv în 1855. La fel ca în Serbia, era în curs de maturizare o nouă generaţie, care primise o educaţie universitară în apusul Europei sau la Atena. Prea tineri pentru a fi fost implicaţi în Războiul de Independenţă, membrii acestei generaţii s-au simţit excluşi de la preocuparea pentru obţinerea şi păstrarea cu orice preţ a funcţiilor, cu unicul scop de evitare a protectoratului marilor puteri. Ei erau animaţi de idei liberale şi considerau că singura soluţie aplicabilă stagnării politice era o guvernare cu adevărat parlamentară. Erau de asemenea nerăbdători să ocupe funcţii de conducere şi se întorceau treptat împotriva regelui.

Cînd şi-a sărbătorit în 1858 cea de-a 25-a aniversare a urcării pe tron, Otto era mai popular ca oricînd, şi totuşi, patru ani mai tîrziu, a fost detronat. Războiul de Independenţă contribuise la formarea unui sentiment naţional care le depăşea pe cele ce puneau în mişcare condeiul sau puşca, dar nu exista încă o loialitate bine definită faţă de regat, perceput ca un teritoriu stabilit în mod arbitrar ce cuprindea doar o mică parte din populaţia greacă.

În timp ce primii naţionalişti priviseră exclusiv spre trecutul clasic, către mijlocul secolului aceştia începeau să susţină că făceau parte dintr-o tradiţie neîntreruptă ce justifica aspiraţia lor de a unifica toate aşezările greceşti din Orientul Apropiat între graniţele aceluiaşi stat. S-a menţinut preocuparea pentru trecutul glorios, într-o încercare de a compensa sărăcia din acea vreme şi de a da noi dimensiuni aspiraţiei Greciei de a se număra din nou printre statele europene.

Accesul la mare contribuise la stabilirea unor contacte cu continentul ; cu toate acestea însă, identitatea Greciei ca ţară europeană era incertă. Statul care apăruse era dezorganizat din punct din punct de vedere economic. A rămas divizat în enclave aproape total independente una faţă de cealaltă şi adesea puternic influenţate de Imperiul Otoman. Clasele de comercianţi, a căror dezvoltare contribuise chiar la înfăptuirea revoluţiei, au continuat într-o mare măsură să-şi desfăşoare activitatea la nivelul Imperiului Otoman. Marii comercianţi au abandonat piaţa grecească în favoarea intensificării legăturilor internaţionale. Vechea nobilime a regatului era mai săracă, cu orizonturi mai restrînse,

amenințată de autoritatea propriului stat și de către mica burghezie în curs de apariție ce întreținea legături cu guvernul și sectorul terțiar. Împinsă către o alianță cu păturile sociale inferioare, nobilimea a adoptat cerințe democratice în lupta împotriva regalității.

Tanzimat și revoluție în imperii

În perioada dintre Tratatul de la Adrianopol și Războiul Crimeii, Poarta a trebuit să facă față revoltei conduse de Mehmet Ali și să accepte protecția unei alianțe defensive cu Rusia. Confruntîndu-se cu și mai multe probleme în provinciile europene, sultanul a reacționat prin adoptarea unor reforme și acordarea unor concesii. În 1832, insula Samos din Marea Egee a obținut statutul de principat autonom, urmînd să fie condusă de un prinț creștin numit de sultan. Au existat unele răscoale în Creta legate de campaniile lui Mehmet Ali împotriva suzeranului său: seniorii musulmani locali sfidau rigida administrație egipteană și erau sfidați la rîndul lor de țăranii creștini de pe moșiile lor.

Nobilii musulmani din Bosnia și Albania s-au împotrivit reformelor militare și de impozitare, cerînd ajutorul prințului Miloš. Prințul le-a oferit bani și a profitat pentru a alipi la principatul său cîteva districte de frontieră care făcuseră parte din teritoriul lui Karageorge și pentru a șantaja Poarta să accepte această situație în 1832.

Miniștrii Tanzimatului doreau să reafirme autoritatea guvernului central asupra a ceea ce mai rămăsese din teritoriu, un guvern funcțional ce avea să asigure tuturor o existență sigură și prosperitate. O armată modern structurată, susținută de un sistem fiscal eficient, și un sistem de proprietate asupra pămîntului care asigura exporturile agricole pentru a plăti importurile de manufacturi erau două importante mijloace de atingere a acestor țeluri. Conducătorii otomani aveau o viziune clară asupra acestor probleme, dar erau incapabili să schimbe peste noapte instituțiile și practicile care separaseră grupările sociale și religioase timp de secole.

Sistemul proprietăților funciare militare a fost desființat în 1834; acei spahii care își îndepliniseră obligațiile militare au primit dreptul de a-și păstra în întregime feudele. Strîngerea dărilor în agricultură a fost încredințată unor noi contractanți. A fost desființată obligația în muncă în sistemul de arendă. În 1839, a fost emis primul act dintr-o serie de decrete solemne care promiteau drepturi egale tuturor supușilor sultanului. Oricare ar fi fost sensul real al prevederilor acestuia, el a însemnat pentru creștini acordarea prin lege a dreptului de a deține pămînt și o dată cu el au dispărut toate monopolurile.

Rezultatele au fost sub așteptări în nucleul ciflicurilor din zona balcanică centrală, unde exportul de produse agricole a stagnat, în ciuda exploatării mai intense a țăranilor. Evoluția regiunilor din Bulgaria era totuși comparabilă într-o mare măsură cu ceea ce se întîmplase în Serbia, cu excepția faptului că exploatarea acestora s-a petrecut mai aproape de centrul puterii otomane și că a înflorit sub stăpînirea otomană reformată, iar nu în ciuda proastei sale administrații.

Reinstaurarea ordinii, reformele și cererea tot mai mare de grîu de pe piața europeană au determinat o revigorare a ceea ce fusese pentru multă vreme o regiune foarte înapoiată, în special în ținuturile producătoare de cereale de la șes. Proprietarii turci, care pierduseră posibilitatea de a-și suplimenta veniturile prin strîngerea taxelor, au început să-și lichideze proprietățile, vînzîndu-le creștinilor, și să plece. Cei mai săraci

dintre țărani, care suferiseră cel mai mult de pe urma tulburărilor din anii precedenți, au continuat să înregistreze pierderi din cauza datoriilor acumulate și s-au alăturat mișcărilor de revoltă ale țărănimii din cadrul provinciilor balcanice ale Turciei și Austriei.

Plătind in produse și bani în locul obligației în muncă, cei mai înstăriți au reușit să producă un surplus pe piață. O categorie superioară implicată în negoțul cu animale a început să cumpere pămînt de la turcii care plecau. Ei erau cei mai vîrstnici membri ai comunităților sătești, ale căror familii, la fel ca în Serbia sau în Peloponez, îndepliniseră funcții administrative și care erau cunoscuți sub straniul nume de ciorbagii, *chorbadji* (de la termenul folosit de ieniceri *chorbadjibasha*, referindu-se la cel mai vîrstnic bărbat al celei mai mici structuri sociale care împărțea inițial *ciorba*). Instalarea lor după reformele din anii '30 ca funcționari locali și perceptori a reprezentat adesea recunoașterea oficială a funcțiilor pe care le îndeplineau deja. Încasarea dărilor și camăta a permis multora dintre ei să acumuleze pămînt, prin ridicarea dreptului de răscumpărare a ipotecilor de la țăranii datornici, chiar înainte de achiziționarea pămîntului cumpărat de la turci.

Noua armată era constituită din garnizoane și funcționa pe bază de contracte. Datorită creșterii pe scară largă a oilor, într-o regiune în care revolta nu luase anvergură și care era aproape de Constantinopol, guvernul a încredințat negustorilor de animale și lînă bulgari sarcina de a produce material textil și pielărie pentru uniforme. Laolaltă cu prelucrarea tradițională a metalelor, aceasta a asigurat supraviețuirea și chiar dezvoltarea meșteșugurilor tradiționale pînă mult dincolo de jumătatea secolului. Era un avantaj suplimentar al Bulgariei față de celelalte provincii otomane din Balcani.

Legăturile comerciale au creat o clasă de negustori itineranți care călătoreau în provinciile otomane și peste Dunăre, spre Principate și sudul Rusiei[11]. Acolo au întîlnit compatrioți care se stabiliseră anterior în regiune ca refugiați din perioada războaielor, s-au alăturat lor și numeroșilor voluntari ce s-au înrolat în armatele rusești și au plecat în 1830. Erau de regulă grădinari, croitori sau alți meșteșugari și mici negustori. O dată cu instalarea păcii și a unei relative prosperități, mulți dintre ei s-au întors. Populația de pe teritoriul Bulgariei s-a dublat pînă în 1875, de la 1,5 milioane la 3 milioane.

Populația urbană a crescut de asemenea, reprezentînd o cincime din total, dar s-a răspîndit în aproximativ douăzeci de orașe ce numărau peste 5.000 de locuitori, aceștia fiind treptat asimilați. Țăranii ce își pierduseră pămîntul s-au mutat la orașe, într-o perioadă în care meșteșugurile lor aveau căutare ; la fel au procedat și ciorbagiii care au devenit nucleul unei burghezii locale în formare – o burghezie ce era strîns legată de sistemul otoman și se opunea continuării oricăror reforme care i-ar fi subminat pozițiile dobîndite.

Ceea ce ajunsese să se numească „Renașterea Bulgară" nu se datora ciorbagiilor și cu atît mai puțin țărănimii. Cu toate acestea, însăși înapoierea țăranilor se traducea prin faptul că ei nu erau afectați de elenizarea formelor existente de cultură. Cei ce au participat direct la „Renaștere" proveniseră din rîndul negustorilor și meșteșugarilor, mai ales

11. Se estimează că pînă la mijlocul secolului al XIX-lea mai mult de jumătate de milion de bulgari trăiau în Țara Românească (dintre care peste 10.000 în București) și în provinciile din sudul Rusiei, iar unii chiar în Imperiul Habsburgic. Alți 50.000 de bulgari trăiau la Constantinopol (J.R. Lampe, *The Bulgarian Economy in the Twentieth Century*, Croom Helm, Londra, 1986, p. 140).

dintre cei ce se stabiliseră în străinătate, şi în special profesorii şi scriitorii care depindeau de primii, cum se întîmplase şi în cazul renaşterilor culturale din Grecia şi Serbia.

Structura otomană a breslelor şi meşteşugurilor a făcut posibilă o ucenicie pe plan politic. Existau reprezentanţi ai breslelor în cadrul noilor consilii municipale, care demaraseră înfiinţarea unor şcoli primare de meserii cu predare în limba bulgară, chiar înainte de a li se promite reprezentanţilor *millet*-urilor ocuparea unor poziţii în noile consilii de provincie înfiinţate în 1840. Ciorbagiii se bucurau de o poziţie puternică în consiliile locale, dar prezenţa lor simbolică în consiliile de provincie a permis clerului grec şi musulman să-şi exercite influenţa la nivelul acestora din urmă pînă în anii '60. Relativa prosperitate a meşteşugarilor şi negustorilor a alimentat şi consolidat o mişcare ce a indus o conştiinţă etnică în cadrul sistemului de învăţămînt şi guvernare locală.

Romantismul a oferit Europei şansa de a descoperi Balcanii, iar „intelectualilor" din Balcani - acelora care primiseră o educaţie şi care citeau şi scriau - ocazia de a se descoperi pe sine o dată cu descoperirea Europei. În provinciile habsburgice, perspectiva herderiană asupra naţiunii definită de limba şi obiceiurile sale era factorul primordial în a-i determina pe slavii sudici şi pe români să se considere entităţi etnice distincte.

Pentru a face faţă presiunilor de a folosi oficial limba ungară în teritoriile Coroanei maghiare, intelectualii croaţi au căutat să elaboreze un standard al limbii materne literare şi au adaptat ideea „ilirică" a imperiului lui Napoleon la realitatea anului 1848. Cel mai de seamă exponent al acestei mişcări a fost Ljudevit Gaj (1809-1872), care studiase atît în Ungaria, cît şi în Austria. Era la curent cu opera lui Karadžić şi era nerăbdător să scoată la iveală substratul unei culturi slave unice, care ar fi putut fi folosită pentru a contracara pretenţiile ce susţineau superioritatea germană şi ungară. A fost adoptată denumirea clasică de „iliri", la fel cu aceea a presupuşilor strămoşi comuni ai slovenilor, croaţilor, sîrbilor şi bulgarilor.

Ca şi în cazul românilor din Transilvania, excluşi din politică pe considerentul apartenenţei lor la o anumită clasă socială şi religie, un grup recent constituit, format din indivizi ce exercitau o profesie în mediul urban şi recunoscuţi drept „intelectuali" într-o societate în mare măsură analfabetă, a căutat să-şi definească naţiunea făcînd apel la istoria lor ca urmaşi ai coloniştilor romani stabiliţi în Dacia şi la caracterul latin al limbii vorbite. Atît în Croaţia, cît şi în Transilvania, mişcarea a fost transpusă în termeni politici în anii '40.

Scopul Partidului Iliric, care a devenit „Naţional" atunci cînd primul nume a fost interzis, era să reorganizeze Imperiul în structuri etnice. Menţinea legătura cu Belgradul, deşi partidul era în esenţă o mişcare croată a cărei perspectivă de viitor era „iugoslavă" sau panslavă, din moment ce avea nevoie de o bază mai largă de acţiune pentru a-i contracara pe filomaghiarii croaţi. Naţionaliştii au atras de partea lor mica nobilime ; ei nu erau pe placul membrilor mai tradiţionalişti ai clerului şi nobilimii. Aveau de asemenea adepţi în Slavonia şi Dalmaţia, printre sîrbii din Voivodina şi franciscanii din Bosnia, dar majoritatea intelectualilor sloveni nu erau nerăbdători să participe la o mişcare ce viza în principal un context ungar.

Cînd febra revoluţionară de la 1848 s-a mutat de la Paris la Pesta, Praga şi Viena, parlamentul german întrunit la Frankfurt a constatat că era în dezacord cu Congresul slav de la Praga, influenţat de cehi, şi cu noul parlament maghiar. Românii şi slavii sudici au reacţionat la evenimentele din Ungaria, o dată ce împăratul acordase acesteia dreptul de

a avea propriul guvern. Ei au ripostat la extinderea limbii şi instituţiilor maghiare asupra teritoriilor învecinate şi a majorităţii nonmaghiare[12].

În timp ce constituţia adoptată la Viena în aprilie pentru teritoriile nonmaghiare, cu privilegiile privitoare la venituri şi desfiinţarea dărilor în muncă aplicate ţăranilor, satisfăcea majoritatea slovenilor de pe scena politică, la Zagreb erau înaintate revendicări revoluţionare vizînd reorganizarea teritorială, relaţiile feudale şi legăturile cu Ungaria. Împăratul Ferdinand (1793-1875) a desemnat un *ban* fără a consulta guvernul maghiar. Acesta era un general croat „ilir" foarte agreat, baronul Josip Jellačić (1801-1859), ce a fost aclamat de o Adunare generală care cerea unificarea teritorială şi desfiinţarea reprezentării parlamentare pe criteriul apartenenţei la o clasă socială. Atunci cînd dieta s-a întrunit pentru a aproba numirea sa în funcţie, în absenţa episcopului catolic de Zagreb, depunerea jurămîntului a fost consfinţită de mitropolitul ortodox de Sremski Karlovci, liderul religios al sîrbilor din Ungaria. „Sîntem cu toţii un singur popor; am abandonat ideea de sîrbi sau croaţi", s-a adresat el *Sabor*-ului, iar episcopul Peter al II-lea de Muntenegru l-a salutat ca pe un salvator al slavilor sudici[13].

Populaţia urbană sîrbă din sudul Ungariei începuse de asemenea să formuleze revendicări la nivel local, între care unele privitoare la limba maternă. În mai, o Adunare generală a delegaţilor la Sremski Karlovci l-a proclamat pe mitropolitul Josif (Rajačić, 1785-1861) „patriarh sîrb" şi a ales drept lider militar un colonel de la Frontiera sîrbă, înrolat la vremea respectivă în Italia. Acesta conducea un teritoriu definit drept Voivodina sîrbească, supus Casei de Austria şi Coroanei ungare şi aliat cu Regatul trinaţional reunit al Croaţiei, Slavoniei şi Dalmaţiei – ceea ce era cu totul inacceptabil pentru guvernul de la Pesta. Faptul că numărul sîrbilor din Voivodina sîrbească nu depăşea 29% din totalul populaţiei, care includea aproape la fel de mulţi români, ilustrează dificultăţile cu care s-au confruntat în 1848 liderii diverselor naţionalităţi cînd au încercat să dobîndească autonomia teritorială pe baze etnice.

Zagrebul ceruse suveranului său, împăratul, reconstituirea Regatului trinaţional (format din Croaţia şi Slavonia, cu Dalmaţia şi părţi din teritoriile locuite exclusiv de unguri, inclusiv portul Rijeka) şi reorganizarea federală pe criterii etnice a Imperiului. Naţionaliştii sperau chiar într-o includere a Voivodinei într-un regat unic al Iliriei sub guvernarea constituţională a Habsburgilor.

În Transilvania s-a întrunit de asemenea o Adunare Naţională a delegaţilor români în mai, lîngă Blaj (Blasendorf/Bálaszfalva), pentru a cere recunoaşterea naţiunii şi limbii române în cadrul aceleiaşi structuri teritoriale. Ei şi-au declarat loialitatea faţă de împărat şi au înfiinţat un Comitet Naţional Român permanent la Sibiu (Hermannstadt/Nagyszeben), sub conducerea episcopului ortodox de orientare moderată Andrei Şaguna (1809-1873). Relaţiile s-au deteriorat cînd dieta transilvană, dominată de nobilii unguri, a votat în favoarea integrării totale în Ungaria, iar guvernul maghiar a ignorat cererile românilor.

---

12. Maghiarii reprezentau mai puţin de 40% din totalul de 14,6 milioane de locuitori ai teritoriilor ungureşti, ce includea 2,5 milioane de români, 1,3 milioane de croaţi şi peste un milion de sîrbi.
13. Ortografierea modernă este Jelačić, dar el a folosit forma de „Jellačić". Din cauza popularităţii de care se bucura, a fost menţinut în funcţie cu rezultate pozitive şi după perioada revoluţionară, pînă la moartea sa. Cea mai pitorească piaţă din Zagreb îi poartă numele şi este împodobită cu o statuie a sa în ipostază ecvestră. Atît statuia, cît şi numele au fost îndepărtate de autorităţile comuniste după cel de-al doilea război mondial, iar apoi reinstalate cînd Croaţia şi-a proclamat independenţa în 1991.

Cîtă vreme guvernul maghiar nu a întrerupt relaţiile cu monarhia habsburgică, croaţii, sîrbii şi românii aflaţi sub conducerea unor lideri conservatori au căutat şi ei să ajungă la un acord. Curtea imperială a rămas neutră; ea părăsise Viena aflată în revoluţie, iar armata sa formată în mare parte din slavi sudici era prinsă în nordul Italiei; dar, după ce Praga fusese doborîtă şi Piemontul înfrînt, trupele erau nerăbdătoare să îi oprească pe unguri. Luptele au izbucnit pe parcursul verii, în timp ce Kossuth a preluat conducerea unui guvern maghiar radical.

Între români şi slavii sudici nu existase o unitate, fuseseră prinşi între Pesta şi Viena în lunga vară a lui 1848. La Bucureşti şi Iaşi se desfăşurau revoluţii separate. Constituţionaliştii din guvernul de la Belgrad împărtăşeau opinii contrare. Ei erau în legătură cu Zagrebul; încercau să întrevadă felul în care cooperarea sîrbo-croată ar putea fi corelată cu insurecţii în teritoriul otoman şi ţinteau spre stabilirea unei legături federale cu Bulgaria sub suzeranitatea sultanului. Dar erau totodată nerăbdători să-şi păstreze relaţiile diplomatice cu Poarta suzerană şi cu puterea protectoare, Rusia. Pe de altă parte, tinerii intelectuali din Belgrad, care gîndeau pur şi simplu în termenii unei mişcări revoluţionare democratice ce ar fi trecut din Croaţia în Bulgaria, au făcut presiuni pentru o susţinere făţişă a acesteia.

În Croaţia, Jellačić a avut grijă să rămînă fidel împăratului şi, în acelaşi timp, să ţină cont de starea de spirit a soldaţilor lui sîrbi. Şi aici, intelectualitatea urbană a exercitat presiuni în favoarea unei reorganizări riguroase a Imperiului şi a unei deschideri mai mari spre sîrbi, spre alte popoare şi chiar către ungurii revoluţionari. Gaj vorbea de obiectivele pe termen lung ale unei Iugoslavii cu centrul la Belgrad, iar exilatul Miloš Obrenović şi-a făcut apariţia la Zagreb. Influenţa ungurească a rămas puternică în Slavonia, în timp ce în Dalmaţia elementul urban, ce avea o conştiinţă mai dezvoltată din punct de vedere politic, nu tindea cu tot dinadinsul spre o unificare cu Croaţia. Voivodina sîrbească era de asemenea divizată între naţionalişti şi filomaghiari, nobilimea conservatoare şi tinerii radicali. Românii nu aveau aceeaşi opinie în privinţa autonomiei, iar în sudul Ungariei relaţiile cu sîrbii erau tensionate, mai ales în Banat (unde românii erau în general mai numeroşi decît sîrbii).

Pe măsură ce guvernul ungar avea pretenţii tot mai radicale şi era din ce în ce mai intransigent în atitudinea sa faţă de populaţiile nonmaghiare, conservatorii ce se situau de partea Vienei au cîştigat în popularitate în rîndul acestora din urmă. O dată ce Curtea s-a întors definitiv la Viena, Ferdinand a abdicat în decembrie în favoarea nepotului său Franz Joseph (1830-1916). Jellačić, care ajutase la redobîndirea Vienei, a fost numit guvernator al Dalmaţiei şi totodată al Rijekei; patriarhul sîrb şi voievodul au fost confirmaţi. Abia atunci a cerut Comitetul Român din Transilvania constituirea unui principat românesc (similar cu cel al Voivodinei) şi unirea tuturor românilor din Imperiu sub conducerea împăratului, în calitate de mare principe al românilor.

Dispunînd de o armată loială, guvernul imperial recăpătase controlul asupra întregului teritoriu cu excepţia Ungariei, iar românii, sîrbii şi croaţii luptau alături de trupele armate imperiale împotriva ungurilor. În martie 1849, o nouă constituţie imperială i-a luat pe toţi prin surpindere, deoarece păstra vechea organizare a provinciilor. În aprilie, dieta maghiară a recuzat dinastia habsburgică. Franz Joseph a cerut intervenţia trupelor ruseşti în Principatele Dunărene. O serie de înfrîngeri a pus capăt rezistenţei maghiare şi în Ungaria a fost restabilită autoritatea imperială.

În 1848 s-a înregistrat pentru prima dată o oarecare mișcare populară iugoslavă, dar aceasta fusese rudimentară și necoordonată. Ideea unor drepturi individuale și etnice aflate la antipodul drepturilor istorice căpătase importanță, dar nu pînă într-atît încît să determine abandonarea argumentelor istorice. Intransigența nobilimii ungurești a împiedicat o acțiune comună a națiunilor îndreptată împotriva Vienei și, pe măsură ce mișcarea ungurească devenea mai radicală, se insista tot mai mult asupra faptului că Ungaria ar trebui să fie un stat unitar de sine stătător. Toate popoarele erau admise în cadrul „națiunii" ei, cu condiția să se considere maghiari și să vorbească limba maghiară. *Croații, sîrbii și românii manifestaseră un atașament real față de naționalismul ungar,* pînă a devenit clar că programul său intra în conflict cu propriile lor aspirații privind recunoașterea națională și autonomia teritorială.

Eșecul mișcărilor revoluționare de la 1848 a însemnat reinstaurarea centralizării pentru toți. Românii și slavii sudici nu au fost răsplătiți pentru serviciile aduse cauzei habsburgice. În cadrul monarhiei nu a avut loc nici o reorganizare pe criterii etnice. Transilvania și Croația-Slavonia au rămas separate de Ungaria, la fel ca și Frontiera Militară și teritoriul redus al Voivodinei. Perioada care a urmat a constituit o tentativă de întoarcere la un absolutism mai mult sau mai puțin luminat, care ar fi urmat să ofere maximum de eficiență statului. A fost introdus un regim centralizat și autoritar. Teritoriile istorice ale Coroanei habsburgice au fost menținute ca entități administrative golite de *semnificații reale*. „Voivodatul Serbiei" (*Vojvodstvo*, sau ducat), *redus* ca suprafață, era sîrb doar cu numele. Cei 300.000 de locuitori sîrbi erau depășiți ca număr de germani și români ; limba oficială era germana. Împăratul a luat titlul de „mare voievod al Serbiei".

Reformele înfăptuite pretutindeni în 1848 desființaseră ceea ce mai rămăsese din servituțile la care erau supuși țăranii ; în această privință, nu mai exista cale de întoarcere. Uneori, starea de lucruri creată nu însemna mai mult decît recunoașterea legală a unui fapt împlinit, deoarece marea nobilime dorise de multă vreme să pună capăt regimului arhaic. Drept compensație, țăranii au devenit proprietarii suprafețelor de pămînt pe care le arau, *în timp ce stăpînii au păstrat restul pămîntului. O aristocrație în general străină* a rămas, în consecință, cu proprietăți funciare consolidate, iar țărănimea, cu șanse reduse de a influența desfășurarea evenimentelor. Mica nobilime și țăranii cu proprietăți mici au avut de suferit, în special în teritoriile ungurești. Pînă în 1848, jumătate din țărani au rămas fără pămînt ca urmare a vînzării acestuia pentru a reduce din dările în muncă și pentru a plăti impozitele. În această perioadă, nobilii de rang inferior au înregistrat pierderi mari. Muncile prestate erau ineficiente și reprezentau singura modalitate de a produce o recoltă de cereale, din moment ce țăranii preferau să-și folosească pămîntul propriu mai degrabă pentru creșterea animalelor, decît pentru cultivarea grînelor, ca să nu mai plătească impozitele.

În deceniul de centralizare care a urmat, abolirea vechii ordini a „națiunilor" în *Transilvania a făcut cel puțin ca românii să fie egali în această privință cu ungurii și sașii.* „Pașoptiștii" s-au retras din viața publică sau au luat calea exilului alături de omologii lor din Principate, dar ideea unei națiuni române s-a păstrat. De partea slavilor sudici, promotorii iugoslavismului veritabil fuseseră recrutați din cadrul elitei intelectuale și al tineretului idealist. La Zagreb, ei au ridicat în slăvi unitatea culturală a iugoslavilor pentru a sprijini aspirațiile croaților. La Belgrad, o mare parte a tinerilor intelectuali au adoptat

şi au popularizat ideea unei limbi comune, dar concepţia lor în privinţa unei naţiuni comune a gravitat în jurul Serbiei autonome. Se împotriveau ideii de a renunţa la un nume deja susţinut de statul lor aflat în curs de afirmare pentru denumirea ambiguă de „Iliria". Naţionaliştii din Zagreb au adoptat în curînd termenul de „iugoslav", iar mulţi dintre adepţii lui Gaj l-au preferat în cele din urmă pe cel de „croat". Au existat variaţii, neînţelegeri şi dezacorduri. Ideea laică a unei comunităţi lingvistice mai presus de afiliaţiile religioase a fost adesea greu de acceptat, dar, cu toate acestea, scriitori reprezentativi din ambele tabere au ajuns la un acord în privinţa unei limbi literare comune în martie 1850, la Viena.

Capitolul 4

Statele balcanice în perioada slăbirii controlului marilor puteri, 1856-1878

Statele balcanice profită de neînțelegerile dintre marile puteri • De la regele Otto la regele George I • De la Alexandru Karadjordjević la Mihail Obrenović • Unirea Principatelor

Legitimitatea constituise principiul aflat la baza ordinii internaționale în epoca postnapoleoniană. Izbucnirile revoluționare fuseseră ținute în frîu pînă la Războiul de Independență al Greciei, dar legitimitatea fusese profund afectată o dată cu separarea *de facto* a unui stat grec de Imperiul Otoman. Cînd, la rîndul său, Belgia s-a desprins din Țările de Jos, marile puteri (sau „comunitatea internațională", conform jargonului actual) s-au hotărît să salveze principiul prin aprobarea unor modificări, inclusiv numirea unor noi monarhi legitimi.

Anglia, Franța, Austria, Prusia și Rusia erau garanții Belgiei; Anglia, Franța și Rusia erau garanții și protectorii Greciei. Congresul de la Paris din 1856 a extins principiul și la principatele autonome din Balcani. Întărit mai demult prin tratate bilaterale între țar și sultan, suzeranul lor legitim, statutul lor era acum garantat de șapte puteri, de cînd Sardinia (sau Piemontul) devenise noul membru al concertului european.

Cele două decenii care au urmat au cunoscut dizolvarea concertului, dar nu și abandonarea sistemului. Neînțelegerile dintre marile puteri au permis celor protejați să aibă niște inițiative îngrijorătoare. Prusia și Piemontul erau ocupate cu unificarea Germaniei și, respectiv, a Italiei, în numele unui alt principiu, subversiv de data aceasta, și anume principiul naționalităților. În vreme ce Prusia măcar a luat notă de existența altor prinți germani, atitudinea Piemontului față de suveranii celorlalte state italiene era revoluționară. Austria și Rusia se confruntau tot mai des cu răscoale și conspirații ale nobililor unguri și polonezi, tot în numele principiului naționalităților.

Mișcarea pentru unificarea italiană i-a entuziasmat pe naționaliștii slavi sudici, eleni și români. Dintre marile puteri, Franța lui Napoleon al III-lea era dispusă să sprijine aspirațiile naționalităților emergente și să refacă harta Europei, din motive care țineau atît de ideologie, cît și de prestigiu. Al Doilea Imperiu era un membru respectabil, deși nu la fel de „legitim", al concertului Europei. Acesta dorea să joace un rol major și a fost inițial secondat de Rusia, care spera astfel să obțină din nou influența pe care o pierduse în Balcani după înfrîngerea din Războiul Crimeii.

Cu toate acestea, Rusia nu avea o politică explicită în privința Peninsulei Balcanice. După insurecția poloneză din 1863, relațiile sale cu Franța s-au răcit și s-au orientat în schimb spre Prusia. Cu greu poate fi vorba despre o „politică rusească", așa cum se vorbește despre o politică englezească sau franceză. Miniștrii, ambasadorii și generalii se luptau pentru favorurile țarului, formînd clici rivale sau acționînd pe cont propriu, iar aceste rivalități interne slăbeau poziția internațională a Imperiului. În vreme ce panslaviștii vehiculau agenți, idei și sprijin, chiar la nivelul ambasadei de la Constantinopol, cei aflați la cele mai înalte niveluri în Ministerul Afacerilor Externe nu erau dornici să acționeze fără sprijin din partea unei alte mari puteri.

Austria era cea mai înfocată susținătoare a *statu-quo*-ului și a drepturilor de suveranitate ale sultanului, dornică să intervină ori de cîte ori acestea erau încălcate, dar împiedicată de către Rusia și Franța și descurajată de multiplele sale probleme interne. Austria pierdea lupta pentru hegemonia asupra Germaniei și Italiei, slăbită fiind de înfrîngeri militare și experimente constituționale care se loveau mereu de problema ungurească. Peninsula Balcanică era pe la 1860 sediul central pentru diverși naționaliști italieni, unguri și polonezi, panslaviști ruși, diplomați italieni, francezi și prusaci. Fiecare în parte spera să creeze diversiuni care să ușureze atingerea scopurilor urmărite. Toți se aflau în legătură cu diverse guverne și mișcări din Balcani, la fel cum acestea întrețineau la rîndul lor legături unele cu altele. 1866 a fost anul care a furnizat cea mai bună ocazie, nefructificată însă, deoarece diverșii actori din Balcani nu erau destul de pregătiți, uniți sau hotărîți pentru planurile mai mărețe pe care le avuseseră în vedere.

Cu toate acestea, începeau să își ia soarta în mîini. Statele balcanice aveau deja propria diplomație și făceau eforturi pentru a modifica protectoratul internațional, astfel încît să slujească propriilor lor interese. Prin detronarea unor domnitori și numirea altora, prin introducerea unor măsuri constituționale, ele semnalau faptul că nu mai erau dispuse să accepte ca instituțiile lor să fie rezultatul aprobării Porții suzerane sau a puterilor protectoare. Asemenea vizionarilor italieni ai *Risorgimento*-ului, statele balcanice adoptau o atitudine *farà da sè* („prin noi înșine") prin intermediul domnitorilor, al grupărilor politice mai îndrăznețe în cadrul adunărilor și al plebiscitelor. Divizate cum erau, marile puteri erau dispuse să țină cont de verdictele locale, ca o modalitate de a surmonta neînțelegerile dintre ele.

Statele balcanice erau hotărîte să acționeze ca și cum ar fi fost suverane ; domnitorii lor adoptau atitudini europene, acreditînd sau primind agenți cvasidiplomatici, încheind alianțe, alăturîndu-se organizațiilor internaționale și emițînd monedă proprie. Importanța simbolică era la fel de mare ca și avantajele practice[1]. S-au încheiat acorduri de cooperare în jurul unei alianțe greco-sîrbe din 1867, pentru pregătirea unor revolte în Imperiul

1. Cînd Napoleon al III-lea a lansat Uniunea Monetară Latină cu Franța, Belgia, Italia și Elveția, aceasta (o veritabilă predecesoare a Uniunii Monetare Europene) nu a reușit să traverseze Canalul Mînecii sau Rinul. Anglia a preferat să se țină deoparte, iar Prusia vroia mai întîi unificarea cu Germania din punct de vedere politic și monetar. România însă și-a menținut leul, noua sa monedă, la cursul francului francez, prin aderarea la rata de schimb fixă în 1867 ; Serbia a adoptat dinarul său în 1873. Aceste măsuri erau o strategie împotriva efectului destabilizator continuu al monedelor otomane, dar mai ales un simbol al suveranității, din moment ce noile monede românești și sîrbești nu reprezentau decît o fracțiune din banii austrieci și otomani aflați în circulație în aceste țări.

Otoman, la nivelul operațiilor militare și al strategiilor diplomatice obișnuite. Fiecare parte căuta sprijin pentru aspirațiile proprii. În afară de indicarea extinderii minime și maxime, acordurile nu au clarificat chestiunea teritoriilor. Cu toate acestea, au luat în calcul consultarea dorințelor populației și întemeierea unui stat bulgar.

Noile state au legalizat rezultatele rebeliunilor și revoluțiilor și au început să organizeze cadrul dezvoltării ulterioare. Ele s-au format pe criterii etnice, dar cadrul formal a fost importat din Europa de către sîrbi, greci și români educați peste hotare și de către consilieri străini. Războaiele și revoluțiile întăriseră tendința spre monarhii birocratice centralizate întrebuințînd vocabularul liberal, dar întrebarea constituțională fundamentală a rămas dacă era de preferat un monarh puternic sau o oligarhie. Deși noua organizare birocratică a sporit progresiv distanța dintre sate și țărani, pe de o parte, și orașe și stat, pe de altă parte, monarhul și oligarhia erau nevoiți să concureze pentru sprijinul acordat de țărani. Acesta era cazul societăților cu un caracter mai pronunțat egalitar, care ieșiseră direct de sub dominația otomană, unde cei care munceau pămîntul primiseră loturi, unde oligarhia se ridicase din mediul rural, iar țăranii obținuseră dreptul de vot. Evident, egalitatea în fața legii nu abolea inegalitățile economice de pretutindeni, deoarece explozia demografică de după 1860 i-a lăsat pe țărani cu pămînt din ce în ce mai puțin, pe măsură ce deveneau „din ce în ce mai egali"[2].

Deși a aceptat o constituție de tip belgian, regele Otto al Greciei a distorsionat-o în practică, astfel încît a ajuns să domnească, prin tutelă, în chip de șef al unui partid al regelui. Mihail Obrenović în Serbia și Alexandru Ioan Cuza în Moldova și Țara Românească se inspirau din modelul celui de-al Doilea Imperiu. Ei doreau instrumente constituționale care să concentreze puterea în mîinile domnitorului, deoarece considerau că numai despotismul luminat putea să învingă egocentrismul oligarhiei și să ridice nivelul material și cultural. Scopurile lor de autocrați binevoitori erau mai mari decît capacitățile de care dispuneau.

Ei împărtășeau naționalismul opiniei publice și au devenit prizonierii săi. Capacitățile statelor lor nu erau adecvate politicilor externe costisitoare pe care le duceau. Se confruntau cu o generație politică mai numeroasă și mai bine educată, în același timp liberală și naționalistă. Autocrația a luat sfîrșit. Deși veniseră la putere pe culmea unui val de popularitate și nu fuseseră niciodată percepuți ca tirani, Otto a fost detronat în 1862, Cuza a fost obligat să abdice în 1866 și Mihail Obrenović a fost asasinat în 1868.

După domnia lor a avut loc o întoarcere, cel puțin în teorie, la un model constituțional liberal. Acesta opera deseori prin patronaj, nepotisme și manipulare, dar a introdus treptat cîteva din practicile guvernării parlamentare. Ceea nu s-a întîmplat doar atunci cînd au fost liberalii la putere, ci și în timpul conservatorilor, care fuseseră în opoziție și foloseau sistemul parlamentar de dragul ordinii și al europenismului. Coroana a păstrat un important rol de arbitru.

Naționalismul era un fenomen eminamente urban, derivînd din identificarea culturală. Conștiința națională era formulată în termenii unei deșteptări, făcînd apel la sentimentul unui trecut național, precum și al unui viitor național, chiar dacă aceasta însemna fabricarea unor mituri moderne cu material din istoria medievală. Corelarea identității etnice

2. Traian Stoianovich, *Balkan Worlds: The first and Last Europe*, M.E. Sharpe, Armonk, New York și Londra, p. 205.

cu religia a determinat subordonarea Bisericii față de noile state de către elitele cu educație occidentală și fără atașament față de tradițiile ortodoxe. Pe măsură ce statele moderne s-au desprins din Imperiul Otoman, a apărut ideea că mitropoliții nu mai puteau rămîne sub jurisdicția patriarhului din capitala sultanului, Constantinopol, luînd așadar parte la sistemul otoman de guvernare; oricum, acesta devenise o întruchipare a elenismului.

În mod cu totul ironic, tocmai Grecia a fost cea care a impus separarea de Constantinopol. Deși relațiile canonice au fost în cele din urmă restabilite, iar autonomia a fost acordată formal, guvernele au preluat Biserica după un model mai degrabă luteran decît ortodox, laolaltă cu o nouă interpretare a autocefaliei, configurată de independența politică[3]. A fost adoptat un fel de principiu *cuius regio eius religio*, urmînd o lungă tradiție a transferurilor de populație din Balcani, pînă cînd Tratatul de la Berlin din 1878 s-a pronunțat în favoarea minorităților religioase din statele independente recunoscute de curînd. Principiul avea legătură cu puterea politică, dar poate că într-o măsură și mai mare cu deținerea de pămînt, din moment ce în general țăranii creștini erau subordonați proprietarilor musulmani de pămînt în teritoriile otomane pe care statele balcanice le considerau proprietatea lor de drept.

Căderea lui Otto și venirea la putere a lui George I

Popularitatea lui Otto a intrat într-un declin rapid după sărbătorirea celor 25 de ani de domnie. Acesta transformase constituția într-un instrument al autocrației regale; orice pretenție de guvernare constituțională fusese abandonată. Politicienii care își păstraseră o oarecare poziție independentă fuseseră trimiși în misiuni diplomatice în străinătate, prim-miniștrii erau simple marionete și, cu toate acestea, regele, complet absorbit de detalii, nu reușea să ia decizii rapide. El nu putea să ofere unei generații politice mai tinere și mai bine educate nici avantajele unei politici externe fericite, nici participarea la guvernare.

Pînă în jurul anului 1860 opoziția crescuse, dar dacă Otto ar fi găsit un moștenitor ortodox, i s-ar fi iertat multe. Nu avea copii și frații săi bavarezi nu considerau că merită să renunțe la catolicism de dragul tronului grecesc. În lipsă de moștenitori de parte bărbătească, regele avea dreptul constituțional de a numi un succesor în fața parlamentului, dar el nu a întreprins nici un gest în această direcție. Grecia nu avea posibilitatea să acționeze în timpul războiului din Lombardia din 1859, dar s-a întîmplat că regele și poporul nu mai împărtășeau aceleași simpatii cînd s-au dat bătăliile de la Solferino și Magenta. În vreme ce opinia publică sprijinea cu entuziasm cauza unificării Italiei, Otto bavarezul se pronunța în favoarea Austriei.

Alegerile din 1860 au fost astfel manipulate încît, atunci cînd s-a reunit în februarie 1861, noua Cameră nu mai avea nici o autoritate. A avut loc o înlocuire rapidă de cabinete pe fondul unor demonstrații studențești și comploturi militare. 1861 a fost un an plin

---

3. Autocefalia era de obicei impusă de stat, iar mai apoi acceptată de patriarhia de la Constantinopol (în 1850 pentru Biserica Greciei, în 1885 pentru România și abia în 1945 în Bulgaria). Doar Serbia a reușit să își impună punctul de vedere în 1879, fără a pune patriarhia ecumenică în fața faptului împlinit cu privire la autocefalia modernă. Evoluția statutului Bisericii Serbiei, care a urmat-o pe cea a Principatelor Române în autonomie și independență, a luat o cale canonică, însă, la fel ca în Grecia sau România, Biserica era subordonată statului.

de evenimente pentru Peninsula Balcanică, prezența continuă a garnizoanelor otomane în Serbia ducînd la bombardarea Belgradului, iar prințul Nicolae al Muntenegrului (1841-1921)[4] luptîndu-se cu otomanii din Herțegovina.

Otto spera că va putea să îndrepte din nou atenția opiniei publice înspre ideea Greciei Mari și să se salveze prin implicarea în chestiuni externe. El a purtat convorbiri cu Serbia, Muntenegru și chiar cu adepții lui Garibaldi. Anglia a încercat să îl mituiască, oferindu-i Insulele Ionice. Astfel, aceasta ar fi împușcat doi iepuri, scăpînd de grija Insulelor, care deveniseră de neguvernat, și obligîndu-l pe Otto să „nu ridice problema orientală" - preluarea de teritorii de la un Imperiu Otoman aflat în declin. Otto a refuzat, îndreptîndu-se spre Rusia, nemulțumindu-i pe britanici și nereușind să convingă opoziția.

Planul său de diversiune nu a dus la nici un rezultat, căci Mihail al Serbiei a acceptat înțelegerea oferită de marile puteri, Nicolae al Muntenegrului a trebuit să încheie pace cu turcii, iar Garibaldi nu s-a implicat. Regele Otto trezise ostilitatea celor trei puteri protectoare: britanicii nu aveau încredere în acțiunile sale antiotomane, francezii erau nemulțumiți de simpatiile sale austriece, rușii erau îngrijorați de lipsa unui moștenitor ortodox. Ca o ironie, opinia publica greacă îl considera un obstacol, din momentul în care pierduse favoarea marilor puteri, și se arăta de acord cu multe dintre criticile aduse de acestea.

Otto a făcut un tur al țării în luna octombrie, pentru a contracara o serie de demonstrații urbane organizate de politicieni, veterani și studenți cu acordul tacit al armatei, dar nu a reușit decît să le accelereze desfășurarea. În absența sa, garnizoana din Atena s-a revoltat și guvernul a ajuns la concluzia că detronarea regelui era inevitabilă. Cînd iahtul său s-a întors, se instaurase deja un guvern provizoriu. Otto a fost detronat; a fost convocată o Adunare Constituantă pentru elaborarea unei noi constituții. Reprezentanții marilor puteri l-au sfătuit pe Otto să accepte situația. Acesta s-a mutat pe un crucișător britanic de unde a transmis o declarație potrivit căreia, pentru a evita vărsarea de sînge, avea să părăsească pămîntul pe care îl iubea[5].

Deși îndepărtarea de la putere a lui Otto afectase aranjamentele făcute de cele trei puteri, acestea contribuiseră prin faptul că își pierduseră interesul în legătură cu regele Greciei. Guvernul provizoriu a organizat ceea ce poate fi numit un plebiscit semioficial pentru a consolida puternica preferință față de al doilea fiu al reginei Victoria, Alfred (viitor duce de Edinburgh și viitor duce de Saxa-Coburg-Gotha). Gestul era simbolic, deoarece șansele prințului erau nule datorită apartenenței sale la casa regală a uneia dintre puterile protectoare, care și-a subliniat încă o dată autoritatea numindu-l pe prințul William al Danemarcei (1845-1913), a cărui soră, Alexandra, tocmai se căsătorise cu prințul de Wales. Tronul i-a fost oferit în mod formal de către Adunarea Constituantă greacă, atunci cînd aceasta s-a întrunit. Prințul a fost declarat major, deși încă nu împlinise 18 ani. Astfel a debarcat în octombrie 1863, fără nici un regent, pentru a domni sub numele de *regele George I (ultimul și singurul său nume de botez traductibil în greacă)*.

Anglia i-a dăruit la înscăunare Insulele Ionice în martie 1864 - pentru a se descotorosi în mod elegant, a calma entuziasmul expansionist al Greciei și a supraveghea răspîndirea

4. La ascensiunea sa pe tron în 1851, prințul Danilo separase statutul princiar de cel al mitropolitului. El a fost urmat de nepotul său Nicolae în 1860.
5. Și-a petrecut ultimii patru ani ai vieții „în exil" în Bavaria sa natală, îmbrăcat deseori în portul grec și înconjurat de o mică societate de greci care îi rămăseseră fideli.

influenţei ruseşti. Aceasta a fost prima extindere a Greciei independente, cu 50.211 km^2 şi un sfert de milion de locuitori care fuseseră mai expuşi influenţelor occidentale decît oricare alţi locuitori ai regatului. Noul monarh a vizitat Insulele, ai căror deputaţi s-au alăturat Adunării Constituante din Atena.

Astfel, Grecia s-a plasat în fruntea constituţionalismului în Balcani nu doar prin întoarcerea spre modelul belgian, ci şi prin faptul că a fost unul din primele state (de pretutindeni) care a adoptat sufragiul pentru toţi adulţii de parte bărbătească. Adunarea Constituantă funcţionase încă de la sfîrşitul lui 1862, condusă de negustori şi proprietari de pămînt, dar cu o participare radicală care se făcea auzită, mai ales după sosirea deputaţilor din Insulele Ionice. Constituţia din 1864, pe care regele George a jurat să o respecte în noiembrie, a introdus un regim parlamentar bazat pe o singură Cameră a deputaţilor, aleşi pe patru ani prin vot direct şi secret.

Coroana a păstrat totuşi o prerogativă importantă, prin autoritatea de a numi şi a demite miniştri, precum şi de a dizolva parlamentul. Atît noul monarh, cît şi noua constituţie aveau să dăinuiască multă vreme. Regele George a contribuit cu legături dinastice valoroase, personale, şi prin căsătoria cu marea ducesă Olga a Rusiei, la o domnie care s-a întins pe jumătate de secol. Epoca precedentă a partidelor şi politicienilor afiliaţi diplomaţiei britanice, franceze sau ruseşti se sfîrşise, deşi partidele încă nu erau altceva decît grupări în jurul unor politicieni angajaţi în lupta pentru putere. Puterea conferea prestigiu şi accesul la tutelă. Statul constituia o importantă sursă de locuri de muncă şi alegerile erau vehement contestate. Coaliţii schimbătoare, incapabile de a asigura majorităţi parlamentare stabile, au întărit poziţia Coroanei.

Iniţial o metodă de apărare faţă de conducerea otomană arbitrară şi neglijentă din ultima perioadă, relaţiile clientelare au fost adaptate sistemului parlamentar. Participarea electorală a maselor a întărit vechile reţele prin obligaţiile deputaţilor faţă de alegătorii lor, deşi de obicei nu se putea oferi altceva decît un provizoriu loc de muncă în slujba statului. Procesul constant de filtrare operînd o astfel de recrutare a consolidat influenţa claselor de sus asupra clientelelor, deşi statul nu le oferea prea multe în schimb, în afara patronajului şi a prestigiului. Revendicările care ajungeau la politicieni erau de aşa natură încît puţini dintre ei prosperau de pe urma poziţiei lor. Această democratizare aproximativă şi precoce a creat o relaţie echilibrată între păturile sociale într-o societate în general deschisă, în vreme ce o presă activă funcţiona ca un instrument de control al abuzurilor mai flagrante ale sistemului.

Stabilitatea socială din mediul rural a crescut o dată cu reforma agrară din 1871. După ce obiecţia creditorilor străini faţă de disponibilizarea domeniului naţional fără acordul lor a fost depăşită, distribuirea pămînturilor publice a fost în sfîrşit legalizată şi pusă în practică. În ciuda unui accent mai pregnant asupra produselor comerciale, surplusul scăzut din agricultură nu furniza suficient capital pentru restructurarea sa. O parte a acestuia se folosea pentru defrişări, pentru ameliorarea terenurilor sărace sau se investea în creşterea producţiei. Au existat puţine schimbări în structura proprietăţii sau la nivelul metodelor de producţie.

Economia era dominată de reţele financiare, adică de capitalism la scară redusă, concentrat în jurul unor ierarhii locale, ale căror profituri se reinvesteau în comerţ şi în sistemul de credite. Ierarhiile aveau legături cu întreprinzători greci din diaspora, din Imperiul Otoman şi de pretutindeni, care au început să investească masiv în regat

spre sfîrşitul anilor '60. Aceştia aveau tendinţa să investească într-un mod conservator (în sectorul terţiar, în Banca Naţională, în construcţiile urbane) sau speculativ (în proprietăţi sau la bursă). Ei au contribuit la modernizarea şi dezvoltarea Atenei şi chiar la evoluţia cantitativă a producţiei agricole, dar nu şi la industrializare. Sistemul tradiţional de credite era închis, cu foarte puţin capital rulant pentru credite pe termen lung sau investiţii industriale directe.

Cu toate acestea, progresul economic încet şi sigur a continuat. După Războiul Crimeii, interesele britanice şi franceze în Orientul Apropiat au crescut, producînd o reacţie economică fără precedent. Întreprinzătorii greci au avut de cîştigat, în ciuda tensiunilor cu Imperiul Otoman şi a dezvoltării naţionalismului în Balcani. Etnicii greci aveau încă un cuvînt greu de spus în comerţul ţărilor balcanice, incluzînd o parte importantă a traficului de la Marea Neagră şi de pe Dunăre. În Egipt şi Imperiul Otoman în perioada Tanzimatului, membrii comunităţilor greceşti au evoluat din punct de vedere economic, acţionînd în chip de bancheri şi asociaţi ai firmelor occidentale.

Acest lucru s-a resimţit în regat prin strîngerea relaţiilor cu exteriorul lumii elene. Investiţiile au crescut o dată cu imigrarea în regat din Peninsula Balcanică şi Imperiul Otoman, astfel încît populaţia a crescut de la 850.000 în 1840 la peste un milion la sfîrşitul domniei lui Otto. Atena devenise între timp un oraş cu aproximativ 30.000 de locuitori, concentrînd serviciile guvernamentale şi o mare parte a activităţilor economice ale ţării, cu multe clădiri publice construite datorită contribuţiilor filantropilor din diaspora. Devenise totodată şi centrul cultural de necontestat al elenismului, chiar dacă centrul economic al acestuia era Constantinopolul.

Deşi Grecia era încă exclusă de pe marile pieţe financiare, avea acces la cele levantine, iar guvernul se mulţumea de obicei cu ce oferea Banca Naţională. Porturile şi drumurile s-au dezvoltat, dar nu suficient. Iredentismul continua să înghită o parte semnificativă a resurselor statului şi să îngroaşe datoria publică. El se subordona ideii Greciei Mari, care oferea o sinteză a Antichităţii clasice, Bizanţului şi Greciei moderne. Ideea Greciei Mari reprezenta o ideologie, comparabilă cu *Risorgimento*-ul italian. La fel cum acesta din urmă era crezul celor care după 1861 se identificau cu încheierea procesului de unificare, ideea oferea clasei conducătoare a Greciei o viziune grandioasă. Ea se preta la diverse interpretări, însă avea baze reale şi în rîndul populaţiei elene din mai multe regiuni ale Imperiului Otoman, iar progresul economic al elitei acestor comunităţi amintea mereu de dimensiunile mici ale Greciei. Influenţa Rusiei în chip de putere care să încurajeze asemenea ambiţii scăzuse, dar Atena se mai bizuia încă pe sprijin rusesc în vara lui 1866, cînd a izbucnit marea revoltă din Creta. Răscoale periodice urmate de represalii pe insulă, despre a cărei unire cu Grecia marile puteri nici nu vroiau să audă, au apropiat Atena de Belgrad în anii '60, prin plănuirea unui efort comun de emancipare a întregii peninsule faţă de stăpînirea otomană.

Cînd, în septembrie 1866, o Adunare cretană a proclamat unirea, s-a produs o mare agitaţie pe tot cuprinsul Peninsulei Balcanice. Guvernul grec a permis trimiterea de ajutoare, arme, voluntari, inclusiv de ofiţeri. Au fost instigate revolte şi în nord, în Epir, Tesalia şi Macedonia, pentru ca presiunea asupra Cretei să scadă. Cu toate acestea, Greciei nu i s-a permis să intre în război şi Creta a fost devastată de represalii. Grecia făcuse cheltuieli enorme şi nu cîştigase decît zeci de mii de refugiaţi cretani. Şi Turcia suferise pierderi militare şi financiare imense. La începutul anului 1869, Grecia a fost

nevoită să accepte să nu mai trimită ajutoare rebelilor de pe teritoriul otoman, insurecţia a fost în final înăbuşită, iar marile puteri au hotărît soarta Cretei: ea urma să fie o provincie privilegiată a Imperiului Otoman, cu un statut special.

De la Alexandru Karadjordjević la Mihail Obrenović

O dată cu reducerea drastică a influenţei ruseşti după Tratatul de la Paris şi cu influenţa austriacă în ascensiune, prinţul Alexandru a încercat să îşi afirme autoritatea în Serbia. Ca urmare a tentativei sale din 1857 de epurare a Consiliului, oponenţii săi au profitat de noul statut internaţional al principatului şi au făcut apel la reprezentanţii marilor puteri. Manevra prinţului s-a întors împotriva lui, iar el şi-a pierdut întregul prestigiu. Constituţionaliştii s-au hotărît să îl răstoarne de la putere, dar, pentru a-l îndepărta pe prinţul ales, aveau nevoie de sprijinul opiniei publice, prin intermediul unei Adunări.

Aceasta presupunea obţinerea ajutorului tinerei elite belgrădene care, asemenea corespondentei sale ateniene, era atît liberală, cît şi naţionalistă. Liberalii credeau că o naţiune ca a lor, cu un trecut medieval glorios, trebuia să aibă un stat independent şi să fie o naţiune suverană modernă în cadrul acestuia. Şi ei vroiau o Adunare sub forma unui corp reprezentativ instituţionalizat şi erau sprijiniţi de adepţii fervenţi ai lui Obrenović, care doreau să găsească o rezolvare pentru toate nemulţumirile.

A fost emisă o lege a Adunării Naţionale, care preciza compoziţia şi procedurile electorale pentru ceea ce fusese pînă atunci o reuniune tradiţională convocată ori de cîte ori guvernul simţea nevoia. Legea se aplica doar acestei Adunări, a cărei misiune era pur şi simplu să îşi exprime părerea asupra chestiunilor prezentate în faţa sa. Garašanin şi membrii oligarhiei, liberalii şi adepţii lui Obrenović nu erau uniţi în ceea ce vroiau să înfăptuiască, cu excepţia îndepărtării lui Alexandru de la domnie.

Întîlnindu-se într-un spirit revoluţionar în decembrie 1858, Adunarea, ale cărei şedinţe au fost conduse de către liberali, a cerut abdicarea prinţului. După ce Garašanin l-a îndepărtat efectiv punîndu-l la adăpost în fortăreaţa otomană, Adunarea l-a proclamat pe Miloš Obrenović. Luat prin surprindere, guvernul nu a putut face altceva decît să insiste în favoarea unei regenţe provizorii pînă ce Poarta ar fi acceptat schimbarea. Adunarea condusă de liberali pusese capăt oligarhiei constituţionale. Austria a vrut să intervină şi să restabilească ordinea, însă Franţa şi Rusia s-au opus. Miloš a aşteptat mai bine de un an la Bucureşti confirmarea Porţii.

Cu puţin înainte de întoarcerea lui Miloš, liberalii au obţinut o lege ce transforma Adunarea Naţională într-o instituţie permanentă, votată de toţi contribuabilii, dar avînd un rol pur consultativ. O dată confirmat, Miloš s-a întors în ianuarie 1859. După o absenţă de aproape două decenii, avînd în jur de 80 de ani, i se iertase tot, dar nu uitase nimic, nu învăţase nimic şi i se părea foarte convenabil că „poporul" distrusese sistemul din 1838 în beneficiul său. El a numit liberali în posturile importante, nu pentru că le împărtăşea ideile, ci pentru a-i răsplăti pe cei care îi facilitaseră revenirea. Se grăbea să consolideze din nou autoritatea domnitorului şi să ofere cîteva avantaje ţăranilor.

Deşi obţinuse din partea sultanului statutul ereditar încă din 1830, el şi succesorii săi au fost încă o dată confirmaţi de Poartă. A cerut Adunării să voteze o lege a succesiunii ereditare şi a ridicat problema şi la Constantinopol. Era sincer preocupat de posibilitatea

ca deținerea pămîntului de către țărani să fie subminată de cămătari. Deoarece liberalii și constituționaliștii, acum numiți conservatori, dezbăteau problema, dar nu dădeau soluția rapidă de care avea Miloš nevoie, acesta a recurs la măsuri pe termen scurt, cum ar fi facilități în acordarea creditelor din fonduri ale autorităților locale, cu o dobîndă fixă și relativ scăzută de 12%, condiția fiind să existe doi garanți respectabili.

Restaurarea lui Miloš se transformase într-o mișcare populară împotriva birocraților și cămătarilor; pentru el mișcarea era binevenită, deoarece avea nevoie de sprijin pentru a se elibera de controlul Porții și al birocraților. La moartea sa, survenită în toamna anului 1860, nu făcuse minunile pe care poporul le așteptase din partea prințului țăranilor, dar era totuși o legendă, deși atît pentru liberali, cît și pentru conservatori nu era decît un despot arbitrar care îmbătrînise.

Mihail M. Obrenović al III-lea[6] (1823-1868) avea 37 de ani la a doua sa urcare pe tron. Avea o educație aleasă, călătorise mult ca urmare a celor 16 ani de exil și împărtășea aspirațiile acelor slavi sudici care, entuziasmați de evenimentele din Italia, visau să se elibereze de sub stăpînirea străină și să se unească. El vroia să își pregătească principatul pentru rolul de Piemont iugoslav și să unească Balcanii într-un ultim război de eliberare. Îngrozit de înapoierea Serbiei, considera că numai despotismul luminat putea să creeze condițiile preliminare pentru domnia legii și a bunăstării materiale.

Deoarece nu a reușit să obțină un guvern unit format din conservatori și liberali, el a început împreună cu o mînă de tehnocrați să reformeze instituțiile în conformitate cu ideile sale. Apoi a apelat la experimentatul Garašanin care, în 1861, s-a întors să conducă un guvern de conservatori, în vreme ce liberalii se aflau într-o opoziție loială. Aceste denumiri nu spuneau mare lucru decît belgrădenilor cu educație. Pe cuprinsul țării, persoanele exercitînd o oarecare influență ajunseseră să gîndească în termenii loialității dinastice. Politica de reconciliere a prințului Mihail, urmată de conducerea cu sprijinul celor mai capabili miniștri, indiferent de afilierile lor trecute, nu s-a făcut înțeleasă în general. Se considera că domnește împreună cu unii dintre adepții lui Karadjordjević care îi răsturnaseră pe prinții Obrenović, dar care erau văzuți ca niște renegați de către alți adepți ai lui Karadjordjević, deoarece îl slujeau pe un Obrenović.

Poarta nu a avut nimic împotrivă ca el să modifice constituția, atîta vreme cît făcea acest lucru cu aprobarea sultanului, adică exact ceea ce nu vroia Mihail. A obținut ceea ce urmărea nu modificînd formal constituția din 1838, ci aplicînd o serie de așa-numite Regulamente Organice care o schimbau de fapt în punctele esențiale. O nouă lege a Adunării Naționale a înlocuit-o pe cea din 1859. Avînd același electorat și rol consultativ, era mai mică și mai strict controlată. Cele trei Adunări din timpul domniei sale au expus chestiuni rezolvate amiabil, care nu au trezit interesul electoral.

Consiliul a fost transformat într-un arbitru din punct de vedere legal și financiar, aflat la poruncile prințului. Astfel, deși își păstra funcțiile, el transmitea puterea legislativă către prinț. Cabinetul a fost instituționalizat sub forma unui consiliu de miniștri, aflat în fruntea unei birocrații care nu mai conducea statul, ci îl servea. Introducerea simbolurilor monarhice și a protocolului de curte sugera faptul că Mihail Obrenović ducea greutatea statului, deși domnia sa se baza pe lege.

Nu a căutat nici un fel de sprijin exterior și, în consecință, și-a pierdut treptat popularitatea, deși la început fusese aclamat în chip de salvator al unei țări care avea

6. Cum mai era numit, fiind al treilea prinț Obrenović al Serbiei.

nevoie de ordine. Consolidarea instituţională a poziţiei domnitorului nu era exact ceea ce speraseră liberalii să se întîmple. Cum nu aveau libertatea să îşi exprime nemulţumirea, aceştia s-au întors împotriva prinţului. Cu timpul, şi conservatorii au început să se împotrivească autorităţii exagerate a miniştrilor care îşi păstrau prea multă vreme posturile. Nemulţumirea s-a întins şi printre membrii elitei intelectuale şi chiar în rîndul ţărănimii, care plătise şi se pregătise pentru un război ce nu a mai avut loc pînă la urmă. Cu toate acestea, Mihail a domnit fără restricţii vreme de opt ani.

Cea mai mare realizare a sa a fost introducerea trupelor de jandarmi în 1861. Inovaţia a constat în instruirea ţăranilor în acelaşi loc în care trăiau, mai degrabă decît recrutarea lor şi îndepărtarea de munca agricolă, dar, deşi nu avea nevoie de uniforme şi barăci, „armata poporului" avea totuşi nevoie de arme. Cum Imperiul Otoman şi Austria nu îi dădeau voie Serbiei să le importe, armele trebuiau strecurate pe teritoriul României. Prinţul Mihail credea că formase o armată: era suficient ca fiecărui ţăran să i se dea o puşcă şi un minim de instrucţie. Această idee romantică a circulat pînă cînd a fost pusă la încercare în 1876. Între timp, jandarmii făceau impresie. Pe hîrtie, se numărau 50.000 de bărbaţi între 25 şi 35 de ani şi 40.000 în rezervă. Experţii străini credeau că Serbia putea chema la arme 150.000 de oameni pe timp de război. Puterea sa militară era luată în serios de Poartă, de marile puteri şi încă şi mai în serios de opinia publică sîrbă, care a început din nou să se gîndească la posibilitatea eliberării.

Cu o structură de stat stabilită pe tot cuprinsul unui teritoriu bine definit şi condiţii sociale şi educaţionale transformate, tineretul informat devenise mai receptiv la simţul identităţii cultivat peste graniţe de către elita ecleziastică, intelectuală şi comercială a comunităţii sîrbe din teritoriile habsburgice. Deşi diferenţa religioasă ar fi putut mobiliza ţărănimea împotriva stăpînirii otomane, naţionalismul a început ca o mişcare laică şi culturală în rîndul orăşenilor educaţi. Intelectualii împleteau elemente de limbaj, folclor, amintiri ale perioadei preotomane şi simboluri religioase, într-o identitate exprimată sub forma statului naţional. Religia era doar unul dintre igrediente, ceea ce explică în parte legăturile dintre Belgrad şi Zagreb, în ciuda diviziunii între catolicism şi ortodoxie.

Mihail s-a bucurat de sprijin public în momentul în care a transformat Serbia în centrul activităţii naţionaliste din Balcani. Serbia făcea încă parte din Imperiul Otoman conform legilor internaţionale, dar, cu excepţia trimiterii unor comisari imperiali pentru a reaminti acest lucru în perioade de criză, Poarta nu se amesteca în chestiunile interne. Jandarmeria era o altă chestiune. Deşi Mihail nu făcuse publice intenţiile sale războinice, guvernarea otomană ştia ce urmăreşte şi făcea presiuni diplomatice şi militare.

Tensiunea crescîndă a cauzat incidente. În iunie 1862, un asemenea incident la Belgrad a dus la moartea unui copil: turcii au fost atacaţi de populaţie şi împinşi în fortăreaţă, de unde au deschis focul asupra oraşului. Fie că era menit să sperie guvernul sîrb pînă la supunere, fie că era rezultatul panicii dintr-o fortăreaţă suprapopulată, bombardamentul a cauzat mai multă alarmare decît pagube şi a fost o adevărată mană cerească pentru prinţul Mihail, care a ordonat mobilizarea şi a cerut evacuarea imediată a tuturor turcilor.

Ambasadorii marilor puteri s-au întîlnit la Constantinopol: Anglia şi Austria sprijineau Poarta, Franţa şi Rusia erau de partea Serbiei. S-a ajuns la un compromis. Toţi civilii otomani urmau să plece, două forturi mai mici aveau să fie distruse, iar compensaţii pentru pagubele cauzate aveau să fie plătite de ambele părţi. Au urmat cinci ani de pace armată, în timpul cărora contrabanda cu arme introduse prin România a fost mai discretă,

turcii şi-au întărit ce a mai rămas din prezenţa lor militară, iar prinţul Mihail a continuat cu planurile sale panbalcanice.

Politica Serbiei era îndreptată înspre pregătirea unei ridicări generale împotriva stăpînirii otomane, mai ales în Bulgaria şi Bosnia, unde intervenţia sa militară ar fi fost încurajată. Mihail credea în dreptul la autodeterminare al naţiunilor, în puterea lor intrinsecă şi în decadenţa Imperiului Otoman. Aceste pregătiri au rămas fără finalitate, rămînînd fără ecou economic şi social pentru masele ţărănimii, şi nu au luat în calcul complexităţile etnice ale teritoriilor de împărţit.

În orice caz, ritmul a fost accelerat. Austria era îngrijorată că Serbia va ridica din nou problema orientală. Imperiul Otoman, confruntat cu o revoltă formidabilă în Creta şi un posibil război cu Grecia, se temea de răspîndirea revoltei în provinciile balcanice continentale, unde Serbia avea o importanţă considerabilă. Atunci Mihail Obrenović i-a propus sultanului să i se încredinţeze fortăreţele pentru păstrare şi au căzut de acord asupra unei formule. Deşi rămîneau ale sultanului în mod formal, fortăreţele au fost predate prinţului, care în schimb s-a dus să îi prezinte omagiul de vasal sultanului. Cînd garnizoanele au părăsit Serbia în aprilie 1867, singurele semne ale suveranităţii otomane au rămas tributul şi steagul otoman lîngă cel al Serbiei deasupra citadelei Belgradului. Serbia era vasală doar cu numele, dovadă că imediat a pornit să bată propria monedă şi să încheie alianţe.

Prinţul Mihail era liber să adauge tuşele finale la planurile sale privitoare la Peninsula Balcanică. Discuţiile lui Garašanin cu episcopul croat Josip Juraj Strossmayer (1815-1895) în vederea unei entităţi iugoslave comune, independentă de Austria şi Imperiul Otoman incluzînd asumarea de către Serbia a responsabilităţii activităţilor diplomatice şi militare au fost acceptate de către Partidul Naţional de la Zagreb. A fost semnat cu Grecia un acord defensiv bilateral în eventualitatea unui război cu Imperiul Otoman şi s-au făcut planuri de împărţire a teritoriilor, conform cărora Serbia urma să supravegheze Bosnia şi Herţegovina, iar Grecia, Epirul şi Tesalia. Au fost încheiate tratate şi cu Muntenegrul şi România.

Între timp, acasă regimul pierdea din popularitate. În 1864, sentinţele unui grup de adepţi înflăcăraţi ai lui Karadjordjević, condamnaţi pentru complot împotriva guvernului, au fost revocate la apel, în lumina opoziţiei populare faţă de recent introdusul impozit pe venit. Şocat, guvernul a reacţionat prin aplicarea retroactivă a unei legi asupra responsabilităţii legale a judecătorilor. O asemenea încălcare a independenţei justiţiei nu a fost bine văzută.

Elita intelectuală îşi pierdea încrederea. Domnia lui Mihail intenţionase să îşi concentreze eforturile asupra unei politici externe naţionaliste, dar pînă în acel moment nu realizase foarte multe pentru eliberarea Serbiei şi era costisitoare. Armata şi diplomaţia erau răspunzătoare pentru cele 61 de procente în plus ale cheltuielilor guvernamentale între 1858 şi 1868. Produsul naţional nu putea creşte decît o dată cu populaţia, deoarece sistemul de impozite se baza încă pe impozitul individual tradiţional. În 1861, se luase măsura îndrăzneaţă de a se introduce impozitul pe venit, abandonată trei ani mai tîrziu ca urmare a împotrivirii generale. Deficitul continua să fie acoperit din rezerva de stat. Chiar la sfîrşitul domniei sale, Mihail s-a gîndit să facă un împrumut la Londra garantat cu averea sa particulară, moştenită de la prinţul Miloš.

Serbia încă nu avea putere economică şi culturală. În 1862, ideea creditului de stat, propusă de liberali, a fost preluată pentru a uşura datoriile ţăranilor. Toate fondurile

fiduciare din Trezorerie au fost plasate într-o Administrație Centrală a Fondurilor, din care s-au oferit 6% în împrumuturi ipotecare. Cum nu existau filiale în afara capitalei, comercianții din Belgrad au profitat mai mult decît țăranii săraci de pe urma lor, dar un progres se realizase.

Deși au fost discutate multe alte proiecte economice și financiare, ele nu au fost puse în practică, din cauza lipsei de bani. Resursele Serbiei nu erau adecvate politicii sale interne. Industria era practic inexistentă, cu excepția unei turnătorii de arme. Creșterea comerțului exterior era singurul indicator al modernizării Serbiei, în ciuda permanentelor limitări suferite de sectorul comercial. Urbanizarea era cel mai vizibil semn. Belgradul, care mai avea doar 17.000 locuitori după plecarea turcilor în 1864, crescuse la 25.000 pînă în 1867, iar cei 8-9% orășeni din totalul populației reprezentau avangarda politică, economică și culturală a țării.

Și din punct de vedere cultural, principatul rămînea în urmă față de centrele urbane ale Ungariei de Sud. Cu toate acestea, alfabetizarea a crescut de la 4,2% în 1866 la 6,7% în 1874, pe măsură ce numărul școlilor, al profesorilor și al elevilor creștea constant. Gimnaziul a făcut loc unei protouniversități, cu 30-40 de studenți, majoritatea la drept. Mai important, poate, decît deschiderea în 1858 a unei Biblioteci Naționale era sprijinul permanent acordat sălilor de lectură.

Cu toate acestea, măreţul plan balcanic a eșuat cu repeziciune. Cel mai bun moment pentru război și revoltă ar fi fost 1866, cînd Serbia obținuse fortărețele. Asemenea multora care cunoșteau situația din interior, prințul Mihail credea că Austria va înfrînge Prusia. Franța și Rusia îl îndemnau să stea liniștit, ceea ce a și făcut, deoarece nu era tocmai pregătit. Atunci cînd Mihail și aliații săi au fost pregătiți, momentul trecuse. După războiul austro-prusac, Franța s-a apropiat de Austria, iar Rusia nu mai era atît de dispusă să sprijine Serbia. Compromisul austro-ungar din 1867, care dăduse un nou avînt monarhiei habsburgice, a coincis cu criza politică din Serbia.

Chestiunea cea mai urgentă era o a doua căsătorie a prințului, care era despărțit de soția sa și nu avea moștenitor direct. Împotrivindu-se, Garašanin și-a semnat condamnarea. Pe cînd țara aștepta ca Obrenović să ia o hotărîre decisivă – să se recăsătorească, să pornească un război, să facă o reformă liberală – și întregul Belgrad vorbea de comploturi, prințul a fost asasinat în iunie 1868 în timpul unei plimbări, de către complotiști izolați. Opinia publică a fost profund șocată[7]. Prințul nu meritase o asemenea moarte, deși reușise să suprime viața politică din țară. Nu exista nici un moștenitor recunoscut. Singurul Obrenović de parte bărbătească era Milan, pupila lui Mihail, un văr de gradul al patrulea aflat la școală la Paris. Garašanin, care nu avea o poziție oficială, a reunit guvernul pentru a convoca o Adunare Națională care să desemneze o regență provizorie, dar colonelul Milivoje Blaznavac (1824-1873), conducătorul armatei, instruit în Franța și Austria, și-a determinat trupele să îl sprijine pe Milan. Adunarea nu a făcut altceva decît să îl proclame pe Milan M. Obrenović al IV-lea și în același timp să aleagă o regență.

Blaznavac a împărțit regența cu Jovan Ristić (1831-1899), un diplomat educat la Heidelberg și Sorbona, care în 1867 fusese alternativa eșuată a liberalilor la Garašanin.

7. Prințul Mihail Obrenović este comemorat printr-o statuie ecvestră ridicată la Belgrad în 1882 în fosta Piață a Teatrului. De atunci, piața a fost rebotezată Piața Republicii, dar statuia nu a fost niciodată îndepărtată.

A urmat rezultatul unui compromis între regență și liberali. Asasinii lui Mihail au fost supuși unei judecăți inchizitoriale, ceea ce a satisfăcut nevoia publică de înfăptuire promptă a justiției. Acesta a fost corect politic prin faptul că îi blama pe adepții lui Karadjordjević și îi disculpa pe liberali.

A fost numit un comitet consultativ pentru a discuta o nouă constituție. Produs spiritual al lui Ristić, ea a fost votată de o Adunare Națională și promulgată în 1869. Constituția definea Serbia drept „o monarhie constituțională ereditară cu un organ reprezentativ național". Acesta din urmă era reprezentat de o Cameră aleasă a deputaților și un Senat numit, reunite într-o Adunare Națională. Două treimi din membri erau aleși de către toți contribuabilii (excluzînd un număr redus de țărani fără pămînt și servitori, precum și personalul armatei), iar o treime erau aleși de către prinț dintre cetățenii „remarcabili prin învățătura lor sau experiența în chestiunile publice". Adunarea se întrunea anual și împărțea puterea legislativă cu prințul.

Romantismul a făcut loc realismului. Din moment ce Serbia cea fără conducător nu mai putea fi în frunte, liga balcanică s-a dezintegrat, în vreme ce regența încerca să găsească un echilibru diplomatic între Austria și Rusia și un echilibru politic între liberali și conservatori. A reușit să introducă noua constituție, care nu fusese aprobată de sultan. Regența îi urmărea în justiție pe cei care în viziunea sa subminau politica de moderație – în termeni dinastici, „adepții lui Karadjordjević", iar în termeni politici, cei etichetați drept „radicali" sau „socialiști", care păreau a fi mai la stînga decît liberalii.

Viața politică a luat cu adevărat avînt cînd partidele au fost confruntate cu problemele mediului rural. Constituția făcuse din liberali forța dominantă a Adunării, deoarece conservatorii erau un partid tributar trecutului, dar după ce Milan a devenit major, în 1872, el a încercat să guverneze împreună cu aceștia din urmă. Rezultatul a fost interesant. Atmosfera politică permeabilă, o nouă generație a elitei intelectuale și experiența conservatorilor în opoziție îi revigoraseră ca partid. Sub conducerea lui Jovan Marinović (1821-1893), guvernul s-a lansat într-o serie de reforme, de la presă la sistemul metric, de la procedura penală la învățămînt, de la facilități în acordarea creditelor și menținerea loturilor de pămînt ale țăranilor la introducerea unei unități monetare din argint.

Pe parcursul acestor reforme și deoarece conservatorii nu aveau majoritatea în Adunarea Națională, Marinović, preocupat de standardele europene ale legalității, a demonstrat Adunării ce înseamnă guvernarea parlamentară. În această atmosferă au apărut mugurii socialismului, introdus de Svetozar Marković (1846-1875). În 1870, la întoarcerea sa de la studii din Rusia și Elveția, el a adus o ideologie menită să convertească Serbia la socialism prin intermediul obștilor țărănești și astfel să evite capitalismul.

Acesta înfiera statul monarhic centralizat și birocratic și denunța naționalismul liberalilor care nu puteau elibera Serbia, dar plănuiau unificarea slavilor sudici. A murit de tuberculoză în 1875, la vîrsta de 25 de ani, după executarea unei pedepse cu închisoarea de 18 luni, dar nu înainte de a aduna în jurul său un grup de tineri nemulțumiți din aripa stîngă a liberalilor și a vedea cîțiva dintre adepții săi aleși în Adunare. Prin apelul la mai mult realism în politică și la măsuri de compensare a nemulțumirilor țăranilor care plăteau prețul progresului economic mai mult în beneficiul orașelor, ei au fost precursorii viitorului Partid Radical.

Unirea Principatelor Române

Tratatul de la Paris a avut un efect şi mai important asupra Principatelor Dunărene, unde sultanul a convocat la începutul anului 1857 adunările ad-hoc. Ultimele trupe austriece şi otomane au plecat, refugiaţii s-au întors, comisia celor şase mari puteri a sosit pe teritoriul Principatelor şi mişcarea unionistă a căpătat amploare.

În acest scop au primit drept de vot 13.000 de persoane, împărţite în colegii electorale. Dorinţa de unire era mai puţin pregnantă în Moldova, unde caimacamii[8], cu sprijin austriac şi otoman, au profitat cît au putut de absenţa statisticilor pentru a manipula listele electorale, obţinînd astfel o majoritate antiunionistă în luna iulie. Validitatea rezultatelor a fost contestată. În urma unei întîlniri între împăratul Napoleon al III-lea şi regina Victoria, s-a hotărît ca Anglia să sfătuiască Poarta să anuleze alegerile din Moldova, iar Franţa în schimb să nu facă presiuni pentru unirea deplină. Noile alegeri din septembrie în Moldova şi Ţara Românească au avut ca rezultat două Adunări generale care au cerut unirea Principatelor sub conducerea unui prinţ străin (din cauza numeroşilor pretendenţi locali).

Marile puteri s-au reunit la Paris în luna mai. Sprijinită de Rusia, Prusia şi Sardinia, Franţa era dispusă să îndeplinească dorinţa românilor. Cu Austria şi Poarta împotrivindu-se şi Anglia într-o poziţie ambiguă, negocierile au avut ca rezultat Convenţia de la Paris din 1858, un hibrid caracterizat cel mai bine de numele său, „Principatele Unite ale Moldovei şi Ţării Româneşti".

Convenţia sublinia garantarea colectivă a statutului acestora sub suzeranitatea sultanului, exprimată printr-un tribut mărit şi prin faptul că el învestea oficial domnitorii. Ea introducea noi instituţii paralele în cele două Principate. Fiecare urma să fie condus de un domnitor ales. Privilegiile şi titlurile boiereşti au fost abolite. Ales pe viaţă de către Adunare dintre cetăţenii fiecărui principat, domnitorul guverna împreună cu un consiliu de miniştri răspunzător în faţa Adunării legislative, aleasă de cîteva mii de alegători, stabiliţi pe baza venitului şi împărţiţi în colegii. Ca o concesie făcută sentimentelor unioniste, o Comisie Centrală discuta legislaţia comună. Înţelegerea a scos Principatele Române de sub influenţa exclusiv rusească, dar a păstrat cele două entităţi distincte în mod formal, deşi toată lumea ştia că unirea lor era inevitabilă.

Adepţii unirii erau încurajaţi de veştile de la Belgrad, unde liberalii tocmai schimbaseră domnitorul prin intermediul Adunării. În Moldova, aceştia s-au întrunit pentru a alege un singur candidat – Alexandru Ioan Cuza (1820-1873). Paşoptist cu studii la Paris, acesta atrăsese atenţia asupra sa cînd îşi dăduse demisia din postul de pîrcălab al Galaţiului, în semn de protest faţă de falsificarea listelor electorale. „Domnilor, mă tem că nu veţi fi mulţumiţi de mine", se spune că ar fi zis, dar a acceptat numirea ca pe un

8. Ultimul dintre aceştia a fost Nicolae Vogoride (sau Vogorides, sau Bogoridi), fiul lui Ştefan Vogorides, supranumit „le Talleyrand de l'Orient". Acest fanariot de origine bulgară, crescut la Bucureşti şi care deţinuse diverse posturi în Principatele Române, fusese numit întîiul prinţ de Samos, dar combinase poziţia din anii '30 cu cea de trimis la Constantinopol al domnitorului de atunci al Moldovei, ginerele său, şi cu cea de sfetnic al unor miniştri otomani. Naturalizat în Moldova în 1846, Nicolae spera să devină domnitor după vechiul model fanariot. Fratele său Alecu, fost diplomat otoman, a devenit în 1878 guvernator general al Rumeliei Orientale.

mandat de a săvîrşi unirea sub conducerea unui prinţ străin şi a fost unanim ales domnitor al Moldovei în ianuarie 1859.

Ideea de a alege acelaşi domnitor a fost urgent preluată de Bucureşti în semn de sprijin faţă de unire. Din nou, Cuza a acceptat cu tact. Luate prin surprindere, marile puteri s-au întîlnit şi, după întreruperea cauzată de războiul franco-austriac în Italia, au acceptat, conform formulei britanice de a transforma necesitatea într-un lucru pozitiv, să recunoască dubla alegere ca pe o excepţie.

Cuza era un patriot plin de intenţii bune, un om îngăduitor cu sine însuşi şi un politician nu foarte abil. Indiferent de defectele personale, domnia sa a fost o perioadă de mari schimbări. Cu două seturi de instituţii care îl îndemnau să adopte o nouă constituţie unitară, el nu îndrăznea să înainteze prea repede. Cuza a crezut, asemeni corespondentului său sîrb, că ţara sa nu are o cultură politică suficient de dezvoltată pentru guvernarea parlamentară şi a cerut imediat Porţii şi marilor puteri acordul pentru schimbări. A făcut o bună impresie cînd s-a dus la Constatinopol în octombrie 1860 pentru învestire. Pînă în primăvara următoare, Poarta aprobase majoritatea cererilor sale, dar refuza să accepte unirea pe o perioadă mai lungă decît domnia sa.

Între timp, Cuza era acuzat în ţară că nu realizase nimic. Partidele se întreceau în înflăcărare unionistă pînă la a ameninţa cu o întrunire comună a celor două Adunări pentru a-l detrona şi a proclama unirea. Actul sultanului din decembrie 1861 a venit exact la timp. Pe perioada domniei lui Cuza, era de acord cu un singur guvern şi o singură Adunare. Pentru a nu fi acuzat că leagă unirea de persoana sa, Cuza a întîrziat publicarea actului propriu-zis, anunţînd doar că unirea fusese „îndeplinită" : „Naţiunea română a luat fiinţă... Trăiască România!". Cînd textul a fost publicat în 1862, termenul „România" se folosea deja în documentele oficiale.

Alexandru Ioan I, după cum se autonumea acum, săvîrşise unirea, dar încrederea publică în el pălise. Nu a reuşit să-şi formeze propriul partid, care să adopte calea de mijloc între cele două largi grupări ale boierimii identificate sub numele de conservatori şi liberali. Privilegiile boierilor fuseseră abolite practic fără opoziţie. Majoritatea celor 5.400 de boieri aveau titluri netransmisibile, de rang inferior, şi nu mai aveau un venit de pe urma acestora. Dimpotrivă, boierii cu titlu ereditar îşi menţinuseră influenţa considerabilă bazată pe moşii, care le sporiseră veniturile şi, în schimb, cauzaseră înrăutăţirea relaţiilor sociale. Cîteva sute de familii constituiau nucleul politic al conservatorilor, care susţineau dreptul la conducere al clasei moşierilor. Conducătorii lor, conştienţi de numărul limitat al electoratului lor, încercau să atragă sprijinul ţărănimii libere şi chiar al comercianţilor. Cu toate acestea, mulţi boieri şi ţărani liberi mai înstăriţi erau atraşi de industrie şi comerţ, îngroşînd rîndurile unei burghezii formate din industriaşi, meşteşugari, slujbaşi şi funcţionari de stat, al căror număr a rămas însă mic. Schimbările economice şi buna funcţionare a instituţiilor reprezentative au contribuit la propagarea spiritului liberal. Liberalii, majoritatea încă boieri, erau continuatorii tuturor aspiraţiilor reformiste şi radicale începînd cu 1830. Ei sprijineau dezvoltarea industriei, o lărgire a drepturilor electorale şi reforma agrară. Conducătorii lor, conştienţi de structura socială dezechilibrată a României şi de absenţa unei clase puternice de industraşi şi comercianţi, aveau în vedere capitalul electoral al ţăranilor, după instruirea atentă a acestora.

Confruntat în 1862 cu un parlament unificat dominat de conservatori, Cuza a încercat să domnească împreună cu ei, dar relaţiile s-au înrăutăţit după ce el a hotărît să grăbească

programul de reformă pe care îl pregătise. Chestiunile naționaliste uniseră la început toate convingerile politice, la fel cum se întîmplase în Serbia. România a închis ochii la contrabanda cu arme pentru Serbia, transportate prin spațiul Principatelor. Îngrijorată de acțiunile Serbiei, de agitația din Grecia și de neglijența României față de obligațiile sale, Poarta a cerut confiscarea armelor și pedepsirea vinovaților. Guvernul român a protestat față de orice măsură care i-ar fi încălcat autonomia și a tras de timp pînă cînd armele s-au aflat în siguranță în afara granițelor.

În octombrie 1863, Cuza i-a cerut fruntașului liberal, istoricul Kogălniceanu, să vină în fruntea unui guvern care să pună reformele în practică, începînd cu moșiile mănăstirilor închinate aflate sub protecția Bisericii grecești. Ele se ridicau la mai bine de un sfert din totalul pămîntului arabil, dar, avînd alternativa de a intra în proprietate rusească, aceste comunități obstrucționau introducerea procedurii stipulate prin Convenție. Abia ajuns la conducere, Kogălniceanu a luat taurul de coarne, fiind sprijinit cu entuziasm atît de boieri, cît și de țărani. A fost promulgată o lege a secularizării, prevăzînd despăgubiri considerabile. Marile puteri au recunoscut legea, dar, din moment ce patriarhul de la Constantinopol și călugării greci au refuzat principiul însuși, precum și despăgubirea, oferta a fost declarată expirată.

Cuza a continuat seria propunerilor de reformă prezentate Adunării. În aprilie 1864, a fost prezentată o reformă intens popularizată care acorda tuturor țăranilor o bucată din pămîntul pe care îl lucrau și oferea proprietarilor valoarea capitalizată a îndatoririlor și serviciilor. Cum nu îndrăzneau să o respingă, conservatorii au modificat-o, acordînd țăranilor pămînt de la stat, nu din moșii, și au votat o moțiune de cenzură. Cuza a forțat nota, organizînd un plebiscit. Deoarece Adunarea legislativă a refuzat să discute cu un guvern împotriva căruia își exprimase deja votul de neîncredere, ea a fost dizolvată în mai. Domnitorul a preluat întreaga putere și, organizînd un plebiscit la care participau toți contribuabilii de parte bărbătească de peste 25 de ani, adică cei întrunind condițiile de vot pentru alegerile locale, a supus aprobării o lege electorală și un Statut.

Cu 682.621 de voturi pentru, 1.307 voturi împotrivă și 70.220 de abțineri, Statutul instituia un parlament bicameral subordonat executivului, cu acces electoral extins, contrabalansat de împărțirea în colegii electorale și votul indirect pentru țărănime[9]. Cuza s-a dus din nou la Constatinopol, unde a convins Poarta că o acceptare plină de tact a situației era preferabilă riscului unor complicații internaționale.

Marile puteri au căzut de acord cu Poarta asupra unui „Act Adițional la Convenția din 1858" care, cu excepția unor schimbări minore, nu numai că întărea Statutul, ci le și lăsa Principatelor libertatea de a-și modifica organizarea internă după plac. Din nou, Cuza s-a hotărît să nu publice actul, ci să explice că fusese necesară obținerea acordului marilor puteri față de schimbările votate prin plebiscit.

Lovitura de stat a lui Cuza care îi luase pe toți prin surprindere a lăsat cale liberă reformelor pe care și le planificase domnitorul. Reforma agrară a fost instituită prin

9. Pentru Cuza, la fel ca și pentru Mihail Obrenović, modelul nu mai era constituția belgiană din 1831, ci cea franceză, prezidențială și apoi imperială, din 1852. Numele provenea de la *Statuto*, pe care regele Carol Albert îl acordase în 1848 regatului Sardiniei și care a devenit în 1861 legea fundamentală a regatului unit al Italiei. Domnitorul a inițiat legislația redactată de Consiliul de Stat, pe ai cărui membri îi numea. Propunerile erau discutate de o Adunare aleasă, înainte de a fi trimise unui Senat compus din senatori de drept și senatori numiți de domn din listele de diverse categorii prezentate de către județe.

decret în august 1864 şi a fost pusă în practică în anul următor. Ţăranii dependenţi au fost scutiţi de toate îndatoririle şi serviciile. Ei au primit loturi de pămînt, reprezentînd maxim două treimi din pămîntul arabil al moşierilor, pentru care vărsau plăţi compensatorii într-un fond de despăgubiri. Moşierii au primit bonuri de tezaur cu o valoare de zece ori mai mare decît dările anuale primite pînă atunci.

Legea a fost primită cu entuziasm. Pentru Cuza, România însemna mai mult decît boierii săi. Îi considera pe ţărani potenţialii săi aliaţi şi s-a străduit sincer să îi ajute. Probabil în jur de două milioane de hectare au fost trecute în proprietatea a 500.000 de familii. Cu toate acestea, reforma nu a rezolvat întru totul chestiunea agrară. Nu numai că statul şi boierii păstraseră 70% din terenul arabil şi păşuni, ci, în plus, boierii, care controlau administraţia locală, au fost în măsură să distribuie pămîntul astfel încît să îşi păstreze cele mai bune terenuri. Majoritatea ţăranilor au primit prea puţin, plăţile de despăgubire erau mari şi beneficiile redistribuirii au fost în mare parte anulate de creşterea demografică.

Marii moşieri se aflau într-o poziţie favorabilă pentru a beneficia de pe urma cererii crescute de produse agricole pe piaţa externă. Absenteismul a intensificat tensiunile sociale. Proprietăţile au fost arendate întreprinzătorilor care le dădeau mai departe în arendă ţăranilor aflaţi în căutare de pămînt sau au fost lucrate în continuare de ţărani în căutare de venituri suplimentare. România a rămas o ţară cu moşii întinse şi o ţărănime nevoiaşă, spre deosebire de Serbia sau Grecia.

Cealaltă reformă majoră din 1864 a lui Cuza a fost legea învăţămîntului public, care instituia un sistem educaţional complet, de la clasele primare obligatorii şi gratuite la cele două universităţi din Bucureşti şi Iaşi, oferind burse pentru studenţii săraci. Deşi multe dintre proiecte aveau să rămînă pe hîrtie din lipsă de fonduri, ele au impus nişte standarde pentru viitor. Au fost introduse sistemul metric şi codurile juridice după modelul francez.

Tot pentru a consolida capacitatea de modernizare a statului, Biserica a fost lipsită de puterile sale civile şi subordonată guvernului. S-a introdus calendarul gregorian, pentru prima oară într-o ţară ortodoxă, şi a fost instaurată o ierarhie eterogenă la toate nivelurile. Patriarhia nu se bucura de popularitate din cauza mănăstirilor închinate, iar elita românească, deşi nu îşi nega apartenenţa ortodoxă, se simţea diferită de greci şi slavi prin afinităţile sale „latine".

Politica externă a lui Cuza urmărea recunoaşterea internaţională a unirii şi consolidarea autonomiei. Avînd sprijinul lui Napoleon al III-lea şi al lui Cavour, care vroiau să folosească România în chip de ameninţare în coasta Austriei, el s-a gîndit să profite de nemulţumirea ungurilor, pentru a cîştiga concesii din partea Vienei. Încercările de a purta discuţii cu conducătorii maghiari au eşuat cînd a venit vorba despre drepturile etnicilor români din Transilvania. Fiind atent să nu se lase folosit pe post de unealtă şi solidarizîndu-se deplin doar cu Mihail Obrenović al Serbiei, Cuza a obţinut limitarea a ceea ce mai rămăsese din suzeranitatea sultanului şi din tutela marilor puteri.

Austria, îngrijorată de legăturile sale cu liderii românilor din Transilvania şi cu emigranţii unguri, a primit cu răceală propunerile lui Cuza şi nu a profitat de ocaziile de a pătrunde pe piaţa românească. În 1865, ea încă era, cu cele 18 procente, a doua piaţă de desfacere pentru exporturile româneşti, în vreme ce Imperiul Otoman acoperea 78 de procente. Creşterea exporturilor de grîu spre pieţele occidentale a venit doar ca o consecinţă a reformei agrare şi a dezvoltării unei infrastructuri a transporturilor. Cuza nutrea

planuri ambiţioase, dar speranţele pe care şi le punea într-un capital masiv francez şi englez nu s-au materializat. Pentru o perioadă de timp, deficiturile mici şi împrumuturile au dat o impresie de prosperitate. Contururile României moderne erau deja trasate. Elita politică şi intelectuală avea conştiinţa acută a misiunii de a extinde graniţele statului înspre limitele sale etnice.

Conducerea autoritară, dar binevoitoare a lui Cuza realizase multe, dar poziţia lui a fost treptat subminată. Starea de nemulţumire a crescut rapid în 1865, în momentul în care viaţa sa particulară dezordonată a fost exploatată de către duşmanii săi. Simţindu-se umbrit, l-a forţat pe un Kogălniceanu deziluzionat să demisioneze, în urma unei crize financiare. Cuza îşi atrăsese antipatia marilor moşieri, a liberalilor din cauza stilului său dictatorial şi a clerului, într-un fel sau în altul. El îi dezamăgise pe cei din mediul rural prin aplicarea defectuoasă a reformelor şi pierduse bunăvoinţa marilor puteri.

Se pare că domnitorul român a considerat acel moment potrivit pentru alegerea unui moştenitor şi l-a adoptat pe unul din fiii săi nelegitimi. În acea vară a făcut un tur al Europei Occidentale, probabil legat de planurile sale dinastice. Aflate brusc în aceeaşi tabără din cauza temerii de tulburări publice şi dictatură, partidele au hotărît să îl oblige să abdice şi să găsească un domnitor de origine străină. Ele au trimis emisari pentru a contracara acţiunile lui Cuza şi pentru a obţine sprijin din partea puterilor străine.

Cuza s-a întors în grabă, dar îşi pierduse voinţa de a se lupta pentru a-şi apăra poziţia. În timpul următoarei sesiuni parlamentare, s-a oferit din nou să se retragă în favoarea unui domnitor străin. Condusă de liberalii radicali aflaţi sub îndrumarea lui Ion Brătianu (1821-1891), care avea deja un dosar complet de paşoptist şi conspirator la Bucureşti şi Paris, opoziţia s-a hotărît asupra unei lovituri de stat-fulger, cu sprijinul garnizoanei bucureştene. În noaptea de 22 februarie 1866, conspiratorii au pătruns prin forţă în palat, iar Cuza şi-a semnat calm abdicarea şi a plecat în străinătate.

S-a instituit o regenţă compusă din trei persoane şi un guvern provizoriu, incluzînd moderaţi de vază din ambele partide şi cinci foşti candidaţi la tron. Situaţia era critică. Principatele urmau să se separe din nou, iar puterile străine încurajau un anumit resentiment existent în Moldova, pentru că aceasta juca rolul de subordonat faţă de Ţara Românească. Trezoreria era goală. Toţi erau de acord că ţara avea nevoie de un domnitor de origine străină, din diverse motive – sprijinul puterilor străine, stabilitate, pentru a stăvili deopotrivă despotismul şi radicalismul. Parlamentul s-a reunit şi l-a ales pe contele de Flandra, fratele mai mic al regelui belgian Leopold al II-lea, să fie regele Filip I de România[10]. Acesta a refuzat. Măsura trebuia să dovedească unitatea. Parlamentul a fost dizolvat, iar alegerile au avut ca obiect o Adunare Constituantă. Sultanul a protestat, convocînd marile puteri şi adunînd trupele.

Din fericire, marile puteri nu căzuseră de acord în chestiunea Principatelor şi, în plus, erau preocupate de probleme mai urgente, căci Europa se pregătea de războiul dintre Austria şi Prusia pentru hegemonia Germaniei. Marile puteri s-au reunit la Paris dar nu au ajuns la nici o concluzie, în vreme ce Brătianu era ocupat să găsească un prinţ pe gustul lui Napoleon al III-lea şi să afle părerea prinţului Carol de Hohenzollern-Sigmaringen (1839-1914), un ofiţer prusac foarte instruit în vîrstă de 27 de ani, avînd ascendenţă franceză. Încă înainte ca acesta să se fi hotărît propriu-zis, alegerea sa a fost

10. Era fiul regelui Leopold I care, ca prinţ de Saxa-Coburg, nu reuşise în urmă cu 36 de ani să devină rege al Greciei.

supusă unui plebiscit şi acceptată cu 685.969 de voturi pentru şi 224 împotrivă. În mai, numele său a fost românizat şi a fost declarat rege al României de către o Adunare Constituantă care a proclamat România „una şi indivizibilă". Carol, care călătorise înspre Bucureşti incognito, a depus jurămîntul în cadrul Adunării şi în entuziasmul general.

El a numit un guvern reprezentativ, a cărui sarcină imediată era adoptarea unei noi constituţii, acceptată în mod unanim de parlament în luna iunie. Încă o dată, Belgia a constituit modelul. Existenţa României şi neutralitatea sa erau garantate de către marile puteri. Aceasta se dorea a fi „Belgia Estului", de unde şi alegerea iniţială a unui prinţ belgian. Statul era o monarhie ereditară cu parlament bicameral. Regele a primit prerogative importante: el numea miniştrii, comanda armata şi încheia tratate (clauză care făcea abstracţie de faptul că România era încă un principat autonom din cadrul Imperiului Otoman). De asemenea, avea drept de veto asupra legislaţiei şi putea dizolva parlamentul.

Puterea legislativă se împărţea între prinţ şi cele două Camere ale parlamentului. Toate trei părţile puteau propune legi. Senatul, format din notabilităţi, avea drepturi egale cu cele ale Camerei deputaţilor. Aleasă pe timp de patru ani, aceasta se reunea anual. Un sistem de colegii electorale împărţea alegătorii în funcţie de venit şi rezidenţă, asigurînd predominanţa celor instruiţi şi care deţineau proprietăţi[11]. Constituţia din 1866 avea numeroase precedente contemporane în acordarea de drepturi, care nu erau chiar atît de egale cum păreau la prima vedere, dar era totuşi un manifest al independenţei şi unităţii României, fără a face vreo referire la Imperiul Otoman şi fără participarea puterilor.

Napoleon al III-lea a invitat marile puteri la Paris în martie. Poarta a protestat faţă de acceptarea necondiţionată a lui Carol, pretinzînd că unirea nu mai este validă şi cerînd permisiunea să ocupe Principatele. Cererea i-a fost respinsă, dar, în contextul războiului austro-prusac, al revoltei din Creta şi al tensiunilor din Serbia, nu s-a întreprins nici o altă acţiune. De fapt, puterile îşi dăduseră acordul pentru cele întîmplate. Guvernul de coaliţie al României, format după primele alegeri conform noii constituţii, a purtat negocieri cu Poarta.

Avînd probleme în altă parte, Imperiul Otoman era gata să facă unele concesii, dar insista ca simbolurile suzeranităţii să fie păstrate. În octombrie, Carol a fost recunoscut domnitor ereditar al unui teritoriu pe care Poarta îl numea „Principatele Unite"[12] şi care plătea un tribut mărit. A fost investit în mod formal la Constantinopol, iar recunoaşterea marilor puteri a urmat curînd. Din moment ce suzeranitatea sultanului se manifesta în primul rînd simbolic, lupta României pentru afirmare era în principal una a simbolurilor – numele, România, evitarea referirilor la vasalitate, semnele de recunoaştere ale statului tipic european, de la eticheta de curte pînă la relaţiile internaţionale, precum şi tradiţiile locale alese cu grijă. Prinţul Carol participa în mod public la ritualul ortodox, cu toată apartenenţa sa la catolicism, şi era de acord să îşi boteze copiii ortodox, după căsătoria sa în 1869 cu luterana Elisabeta de Wied.

Carol a învăţat repede să se confrunte cu grupările şi indivizii din opoziţie, jucînd un rol important prin dreptul său de a numi miniştri şi de a dizolva parlamentul. A acţionat moderat însă, supunîndu-se în general opiniei majoritare vehiculate în rîndul micii elite

11. În 1883, mai puţin de 7.000 de alegători, dintre care majoritatea erau mari moşieri, alegeau senatorii. Deputaţii erau aleşi de 650.000 de alegători; 96% dintre aceştia erau ţăranii din al patrulea colegiu electoral, care votau indirect pentru 30 din 118 deputaţi.

12. Pînă de curînd exista la Paris un Hôtel des Principautés-Unies, pe strada Vaugirard.

politice prin intermediul parlamentului, presei şi al întrunirilor publice. Înainte de 1871 a avut loc o succesiune rapidă de guverne şi parlamente. Conservatorii erau majoritari în parlament, dar nu aveau o platformă clară. În rîndul liberalilor, gruparea radicală a lui Ion Brătianu se pregătea să creeze o organizaţie cu ecou în rîndul populaţiei.

Relaţiile dintre liberali şi prinţ s-au tensionat însă cînd aceştia au încercat să îl folosească în chip de instrument într-o politică ce le-a atras blamul majorităţii marilor puteri – încercările de a elimina ultimele vestigii ale suzeranităţii otomane, sprijinirea românilor din Ungaria sau a revoluţionarilor bulgari, limitarea activităţilor economice ale evreilor străini. Ele au atins punctul critic în timpul războiului franco-german, cînd liberalii şi-au arătat deschis sprijinul pentru puterea care fusese principala susţinătoare a României şi au organizat demonstraţii antigermane vizîndu-l pe Carol. Acesta a luat în considerare posibilitatea abdicării, înainte ca liderii politici să acţioneze şi să potolească furtuna, iar un lider conservator a format în martie 1871 un guvern care a rămas în fruntea ţării în următorii cinci ani.

Într-adevăr, aceşti ani de guvernare conservatoare stabilă i-au hotărît pe liberali să facă ultimul pas şi să formeze în 1875 Partidul Naţional Liberal. Cînd, la începutul lui 1876, conservatorii au căzut de la putere, Brătianu a format un guvern liberal şi a rămas prim-ministru pînă în 1888, cu excepţia unei perioade scurte în 1881.

Carol şi conducătorii ambelor partide au căzut de acord că urmăresc acelaşi lucru, independenţa şi siguranţa statului, dar că au opinii diferite în privinţa realizării lor. Liberalii doreau o politică antiotomană făţişă şi legături mai strînse cu Rusia, dar nu şi cu Franţa. Ajunseseră la concluzia că Austria, şi nu Rusia constituia principala ameninţare. Conservatorii, dintre care mulţi studiaseră în ţări vorbitoare de germană şi erau moldoveni, considerau încă Rusia principalul pericol. S-au semnat înţelegeri comerciale şi cu Austro-Ungaria în 1875, şi cu Rusia în 1876, provocînd protestele Porţii. Aceste tratate erau privite ca promovînd independenţa şi dezvoltarea economică, asemenea unităţii monetare din argint, pe care România a introdus-o cu trei ani înaintea Serbiei.

Planurile pentru continuarea eliberării şi unificării aveau legătură cu chestiunea agrară; organizaţiile revoluţionare şi propaganda naţionalistă erau exportate din statele balcanice în provinciile otomane pentru a exploata nemulţumirile legate de pămînt. Sistemul otoman făcuse discriminări în favoarea musulmanilor, atît în privinţa puterii politice, cît şi a deţinerii de pămînt. Cea mai mare parte a terenurilor din Balcanii otomani se aflau încă în miinile musulmanilor. Deşi ideea unei revolte generale a ţăranilor creştini nu a fost pusă în practică, atmosfera era favorabilă unor mişcări regionale care izbucneau din motive locale, influenţate de propaganda de peste graniţă.

Răscoala ţărănimii din Herţegovina în 1875 a fost o astfel de mişcare. Ea s-a întins în Bosnia, părţi ale Macedoniei, Bulgaria, chiar şi Albania şi s-a transformat în marea *Criză Orientală*. Revolta s-a deplasat rapid de la nivelul social la cel politic şi apoi naţional, devenind unul dintre cele mai mari războaie de gherilă pe care le-a cunoscut Europa modernă.

Pînă în 1875, acţiunea din deceniul precedent îi trezise într-adevăr pe slavii sudici. Răscoala a avut un ecou răsunător în teritoriile austro-ungare din Balcani: Dalmaţia, Croaţia şi Voivodina. Serbia şi Muntenegrul au pornit un război împotriva Imperiului Otoman, din care mai făceau încă parte cu numele. Şi în România cauza lor a trezit simpatie, deşi aceasta din urmă era afectată doar prin faptul că se afla între Rusia şi Imperiul Otoman. Cînd Rusia s-a hotărît să intre în război, România şi-a oferit cooperarea

în schimbul recunoaşterii statutului şi a teritoriilor sale şi a pornit şi ea lupta împotriva suzeranului său. Implicarea Greciei a fost tangenţială. Guvernul nu a reacţionat la ofertele Serbiei de a se întoarce la alianţa din 1867. Deşi a fost nevoit să cedeze în faţa opiniei publice, intervenţia sa din ceasul al unsprezecelea în revolta din Tesalia a venit prea tîrziu.

Criza Orientală s-a sfîrşit prin revizuirea completă a graniţelor din Balcani. Tratatul de la Berlin din iulie 1879 a adus independenţa formală a României, Serbiei şi Muntenegrului. Tot ce a obţinut Grecia a fost intervenţia marilor puteri pentru ca Turcia să nu îi declare război, precum şi recomandarea ca graniţa de nord să fie ajustată. Între timp, Ciprul fusese transferat sub administraţie britanică. Serbia şi Muntenegrul obţineau cîteva teritorii otomane în plus, dar nu atîtea cîte cuceriseră. Ele au rămas separate şi au fost nevoite să accepte transferul administraţiei Bosniei şi Herţegovinei în mîinile Austro-Ungariei. România nu a obţinut integritatea teritorială la care sperase. În ciuda cîştigurilor, iluziile celor trei state în legătură cu Rusia fuseseră spulberate pentru o bucată bună de vreme.

Capitolul 5

Balcanii în timpul crizelor imperiale și al reformelor, 1856-1878

Ausgleich-ul austro-ungar și *Nagodba* ungaro-croată • Reînnoirea Tanzimatului și exarhatul bulgar • Criza Orientală, Tratatul de la San Stefano și Congresul de la Berlin

Compromisuri habsburgice: *Ausgleich* și *Nagodba*

Dinastia Habsburgilor domnise asupra unui conglomerat de provincii fără un nume pînă în 1804, cînd s-a hotărît ca acestea să fie numite Imperiul Austriei. Un atare realism aparent o deosebea de restul monarhiilor europene care, după ce au devenit constituționale, au început să se identifice cu națiunile pe care le stăpîneau, ceea ce Habsburgii nu puteau să facă. Deși majoritatea naționalităților le-au rămas loiale vreme îndelungată, au existat probleme specifice în Italia și Ungaria. Mișcarea naționalistă italiană privea dincolo de granițele Imperiului spre o Italie unificată. Mișcarea naționalistă maghiară aspira la propriul stat constituțional independent, care s-ar fi putut afla sub conducerea dinastiei habsburgice, dar nu în cadrul Imperiului Austriac.

Supraviețuind furtunii revoluționare, împăratul Franz Joseph a încercat să fie cîrmuitorul unui imperiu „austriac" format din multiple naționalități și, în același timp, să rămînă la conducerea tuturor germanilor. Acasă trebuia să mențină un echilibru dificil, confruntîndu-se cu pericolele liberalismului (în special de factură germană) și ale naționalismului (mai ales cel maghiar), în vreme ce făcea față provocărilor Germaniei și Italiei. După înfrîngerea suferită în Italia în 1859, la Viena a debutat o perioadă de experimente constituționale pentru a restabili poziția Imperiului și a-i menține coeziunea. Diploma din octombrie 1860 și Patenta din februarie 1861 sugerau o abordare constituțională, acceptînd pentru început o tendință de descentralizare, prin reorganizarea structurii provinciilor, anulată apoi printr-un liberalism centralist.

Conform Diplomei, pămînturile Coroanei cu drepturi egale au obținut diete, votate indirect și public de un număr foarte limitat de alegători, împărțiți în colegii și depășind rareori 8% din populație. Patenta extindea vechiul *Reichsrat* sau Consiliu al Imperiului, care a devenit astfel un parlament central a cărui Cameră inferioară era compusă din reprezentanți ai dietelor. Doar cu ajutorul concesiilor, promisiunilor false și al unei cooperări fluctuante cu locuitorii de origine nemaghiară din Ungaria a putut Curtea vieneză să înfrîngă opoziția ungurească.

Slavii sudici trăiau în următoarele teritorii ale Coroanei: Dalmaţia, Istria, Gorizia, Carniola, Carintia şi Styria, precum şi în Croaţia şi Ungaria propriu-zisă. Românii trăiau mai ales în Transilvania, precum şi pe teritoriul Ungariei şi al Bucovinei. În 1861, dieta croată (*Sabor*), care nu reprezenta mai mult de 2% din populaţie, s-a întîlnit să discute condiţiile de reînnodare a legăturilor cu Ungaria. Singurul rezultat a fost că reprezentanţii Croaţiei „militare" (*Krajna*) s-au întrunit în cadrul dietei, astfel încît pentru prima oară sîrbii au pătruns în structura politică legală a Croaţiei, şi că dieta a votat ca limba folosită atunci să fie numită „iugoslavă"[1]. Următoarea dietă însă a optat pentru „croată", numele oficial al limbii vorbite în Croaţia, dar acesta nu era decît unul din numeroşii termeni folosiţi pentru sîrbo-croată.

Anii '60 au fost o perioadă importantă pentru dezvoltarea ideologică a mişcării slavilor sudici din teritoriile habsburgice. Succesorii ilirilor s-au reunit în jurul lui Strossmayer[2] în încercarea de a găsi un program cuprinzînd legături politice şi culturale extinse între slavii sudici. El a condus Partidul Naţional care la începutul anilor 1860 urmărea ţelul politic al unei Croaţii mai mari, incluzînd nu doar Slavonia şi Croaţia „militară" (care separa Croaţia „civilă" de Slavonia), dar şi Dalmaţia şi chiar Slovenia. Spre sfîrşitul anilor '60, anticipînd o eventuală dezintegrare a Imperiului Austriei, a elaborat împreună cu Garašanin planurile unei confederaţii iugoslave care să includă Bulgaria. Idealismul înţelegerii acoperea o realitate mai complexă, căci, deşi păstrau legătura cu Belgradul, naţionaliştii croaţi ezitau între Viena şi Buda.

Partidul Naţional, mai mult un „front" decît un partid, şi o mişcare comună cu reprezentanţii celor 26% sîrbi ai Croaţiei, s-a scindat în timpul Patentei din februarie, din cauza chestiunii cooperării cu Viena. Cum Ungaria boicota participarea la *Reichsrat*, majoritatea naţionaliştilor sprijineau poziţia maghiară, dar o fracţiune numită Partidul Naţional Independent sprijinea Viena. În 1865, cele două grupări au cîştigat majoritatea în dietă, dar unioniştii au rămas activi. A apărut o nouă grupare, Partidul Drepturilor, numit astfel deoarece lupta pentru drepturile de „stat" ale Croaţiei – adevăraţi naţionalişti croaţi sub conducerea lui Ante Starčević (1823-1896), un ilir deziluzionat, care ajunsese să se opună orientării iugoslave a naţionaliştilor, întrucît nu dorea un parteneriat permanent nici cu Viena, nici cu Ungaria şi susţinea că toţi slavii sudici sînt de fapt croaţi.

Iniţial menţinută ca o provincie separată, „Voivodina sîrbă" a fost desfiinţată în decembrie 1860, ca urmare a încercărilor Curţii de a împăca Ungaria. Comunitatea sîrbă a fost nevoită să se întoarcă la adunările sale tradiţionale bisericeşti, compuse din reprezentanţi ai clerului, armatei şi laicilor, care aveau în grijă parohiile şi şcolile, dar nu aveau o semnificaţie politică.

1. Au ajuns la această concluzie după ce au luat în considerare patru opţiuni: limbă naţională (neutră, dar populistă), croato-slavonă (de la numele oficial al teritoriului), croată sau sîrbă (corectă din punct de vedere etnic) şi iugoslavă (ideologică).
2. Numit de către Jellačić în 1849 în fruntea întinsei şi bogatei dioceze a Djavokului din Slavonia, jurisdicţia sa se întindea în Bosnia şi cuprindea catolicii Serbiei după numirea sa în 1851 ca vicar apostolic. El a fondat în 1861 Academia Iugoslavă (acum croată) din Zagreb. Diversitatea şi profunzimea activităţilor sale au dat naştere la o serie de interpretări mai mult sau mai puţin apropiate de adevăr, deoarece era un prelat catolic urmărind legături strînse cu ortodoxia: se opunea dogmei Infailibilităţii, dar i-a rămas fidel papei, croat şi iugoslav deopotrivă, în aceeaşi măsură idealist şi realist.

În contextul dificultăţilor constituţionale prin care trecea monarhia habsburgică şi al planurilor de a-i ridica la arme pe slavii din Imperiul Otoman, iugoslavismul se confrunta cu o dilemă: să ajungă la maturitate în cadrul monarhiei habsburgice sau în afara ei? Prima opţiune presupunea restructurarea federală a teritoriilor habsburgice şi supremaţia culturală a Zagrebului. A doua însemna dizolvarea lor pe cale revoluţionară şi supremaţia politică a Belgradului. Indiferent de dificultăţile cu care se confrunta acesta, dezintegrarea Imperiului Habsburgic nu era o chestiune de zile. Iugoslavismul a apărut ca o ideologie supranaţională, sprijinind cauzele specifice ale diverselor comunităţi şi regiuni.

Ca ideologie, acesta putea fi îmbunătăţit, interpretat, pus sub semnul întrebării. Avea puncte slabe şi puncte forte, explicate în parte de tensiunile existente între cei doi poli ai săi, Zagrebul şi Belgradul, dar punea în discuţie drepturile „istorice" şi susţinea drepturile „naturale", bazate pe entităţi lingvistice şi etnice. Ideea iugoslavă, oricît ar fi fost de cuprinzătoare, era considerată un pericol de toţi cei care se bazau pe drepturile istoriei, stabilite sau imaginate. Ea se afla la originea neîncrederii Austriei faţă de Serbia şi a uşurării sale faţă de turnura pe care au luat-o evenimentele, după moartea prinţului Mihail.

Experimentele de la începutul anilor '60 au dat românilor şi slavilor sudici speranţe, urmate de dezamăgire. Diploma din octombrie menţinea *statu-quo*-ul în Transilvania, unde dezbateri aprinse şi o presă activă contribuiau la cele două curente în opinia publică românească. În vreme ce capii Bisericii, sub conducerea mitropolitului Andrei Şaguna, în continuare figura dominantă, îndemnau la cooperarea cu Viena în baza egalităţii între toate comunităţile existente pe teritoriile Coroanei habsburgice, intelectualii laici din generaţia tînără susţineau împărţirea teritoriului pe criterii etnice.

Cooperarea a fost răsplătită după Patenta din februarie prin extinderea drepturilor electorale, astfel încît în dietă existau cîţiva membri români în plus faţă de cei unguri. Ca urmare a boicotului ungurilor, dieta din 1863 a recunoscut dreptul românilor la egalitate cu celelalte „naţiuni". Realizările nu au fost însă de durată. Formalităţile necesare aplicării nu fuseseră încă îndeplinite în momentul în care Curtea vieneză a început negocierile cu conducătorii maghiari. Dieta transilvană s-a întîlnit pentru ultima oară la începutul lui 1866, în prezenţa membrilor maghiari, pentru a vota unirea cu Ungaria.

Cînd Curtea vieneză a înţeles că numai un compromis cu adepţii unui program maghiar moderat putea să rezolve impasul constituţional, a ignorat interesele celorlalte naţionalităţi. Înfrîngerea suferită în 1866 în faţa Prusiei în lupta pentru supremaţia asupra Germaniei, care a avut drept urmare pierderea Veneţiei, a determinat *Ausgleich*-ul, sau Compromisul din 1867, care îi mulţumea pe unguri – adică nobilimea ungară –, în defavoarea naţionalităţilor mai mici.

Cele două părţi s-au subestimat reciproc, de unde a rezultat şi compromisul de a menţine ceea ce fiecare considera esenţial: dinastia habsburgică, Imperiul, iar maghiarii, propriul stat. Fără sprijin internaţional, ungurii au renunţat la pretenţia lor de independenţă totală, în schimbul respectării teritoriului lor istoric. În felul lor erau nişte liberali, încercînd să reconcilieze ireconciliabilul – independenţa, o monarhie constituţională sub dinastia imperială şi integritatea teritoriului.

Conglomeratul peste care domneau Habsburgii a fost transformat în două entităţi constituţionale, cu un monarh comun şi alte cîteva instituţii comune. Ungurii considerau compromisul „austro-ungar" un acord prin care aveau unele chestiuni în comun cu un stat vecin numit Austria. Austria însă rămînea ceea ce fusese şi pînă atunci, dar fără

Ungaria - oficial „pămînturile şi domeniile reprezentate în Consiliul Imperiului". Ea a păstrat astfel nu numai un imperiu pentru împăratul Austriei, ci, pînă în 1871, şi speranţa deşartă că îşi va putea recăpăta într-o zi poziţia dominantă în lumea germană.

Ausgleich-ul a avut un efect devastator asupra dezvoltării politice a celorlalte naţionalităţi. Pentru cei doi poli ai slavilor sudici, Belgradul şi Zagrebul, planurile şi speranţele s-au risipit. Chiar în momentul în care statele balcanice erau mai mult sau mai puţin pregătite să lanseze atacul asupra Imperiul Otoman şi se aşteptau cel puţin la nişte tulburări în Imperiul Austriac, acesta s-a reorganizat într-o monarhie dualistă, iar dispariţia prinţului Mihail a semnalat sfîrşitul tuturor planurilor de revoltă şi război.

Ungaria a devenit un stat puternic centralizat. Noua sa conducere a simţit nevoia unei înţelegeri doar cu Croaţia, care reprezenta singura sa problemă internă. Alegerile pentru un nou parlament, conform unei noi legi electorale, o nouă interdicţie şi măsurile administrative împotriva Partidului Naţional au produs o majoritate parlamentară unionistă, care a trimis o delegaţie la Buda (unită cu Pesta abia în 1872) pentru a negocia o înţelegere, al cărei rezultat a fost *Nagodba* (compromisul) din septembrie 1868. Croaţia-Slavonia era un teritoriu adiacent al Ungariei, bucurîndu-se de un oarecare grad de autonomie în administraţie, sistemul judiciar şi învăţămînt, cu propria dietă şi putere executivă locală, toate acestea conform unei reglementări aprobate de primul-ministru maghiar. În rest, avea acelaşi rege, guvern şi parlament ca Ungaria.

În acel moment, episcopul Strossmayer s-a retras din activitatea politică, deşi şi-a păstrat influenţa considerabilă pînă la moartea sa, în 1905. Solidaritatea slavilor sudici nu s-a stins, dar a devenit mai realistă. Opinia publică din Croaţia, pe la 1860, şi-a pus mari speranţe în Serbia, iar apoi s-a întors pentru o perioadă spre solidaritatea slavilor sudici din cadrul monarhiei habsburgice. Pînă în 1870, monarhia dualistă era acceptată ca o întoarcere la stabilitate, iar structura sa era considerată o realitate cu puţine şanse de schimbare. Înţelegerea din 1868 a reprezentat iniţial o măsură de autonomie, o barieră în calea maghiarizării şi apoi în calea integrării complete în 1881 a Croaţiei „militare". Partidul Naţional a acceptat reformele limitate pentru a deveni partid de guvernămînt în Croaţia.

Croaţia a constituit singura excepţie într-un stat ungar de altfel unitar. Teritoriul din jurul oraşului Fiume (Rijeka), Voivodina şi Transilvania erau compet reintegrate, dar noii conducători ai Ungariei se arătau liberali în intenţiile lor declarate în legătură cu „naţionaliştii". A fost emisă în 1868 o lege a naţionalităţilor care făcea distincţia politică între „naţiunea" maghiară şi „naţionalităţi", comunităţi cărora li se permitea întrebuinţarea propriei limbi la nivelurile inferioare ale administraţiei, în tribunale şi şcoli[3].

Disensiunile dintre conducătorii românilor din Transilvania s-au adîncit. Elita urbană s-a împărţit în două tendinţe, „activă" şi „pasivă". Cînd Biserica ortodoxă din teritoriile habsburgice a fost reorganizată ca urmare a dualismului, importanţa Bisericii ortodoxe româneşti în Ungaria a fost subliniată prin ridicarea episcopiei de la Sibiu la rang de mitropolie, separată de Sremski Karlovci, care era predominant sîrbă. Şaguna, acum mitropolitul Andrei, se declara în favoarea participării loiale la sistemul constituţional, pentru a se putea bizui pe Viena, dar o generaţie nouă de intelectuali propovăduia rezistenţa pasivă - o completă retragere din viaţa politică. Sub conducerea lui Ioan Raţiu

3. Această distincţie va fi preluată mai tîrziu de constituţionalismul sovietic şi apoi de cel comunist iugoslav.

(1828-1902), avocat şi fost paşoptist, ei credeau că dualismul va eşua şi aveau ca ţel recăpătarea autonomiei Transilvaniei, pe care o legau de promovarea drepturilor naţionale ale românilor. Intelectualii s-au confruntat cu mitropolitul, care prin măsuri politice realizase organizarea şi dezvoltarea Bisericii, astfel încît aceasta devenise un bastion al identităţii româneşti în Transilvania. Ramurile sale ortodoxă şi greco-catolică patronau şcoli în limba română.

Ambele tendinţe erau însă reduse la poziţia de spectatori politici, iar pînă în 1875 pasivismul îşi întărise poziţiile. Şaguna a murit în 1873. În anul următor, o lege electorală deosebit de restrictivă a adus la putere în Ungaria noul Partid Liberal al contelui Kálmán Tisza (1830-1902), cu o platformă urmărind consolidarea dominaţiei maghiare. Disensiuni similare au apărut şi în cadrul conducerii sîrbilor. Naţionaliştii din Voivodina s-au împărţit, pe măsură ce prelaţii conservatori, proprietarii de pămînt şi funcţionarii se grupau în funcţie de privilegiile acordate de Curte şi Biserică, dar avocatul Svetozar Miletić (1829-1901) a fondat Partidul Naţional Liberal Sîrb, care cerea egalitatea de cetăţenie într-o Ungarie democratică şi constituţională.

Românii şi slavii sudici au rămas dezbinaţi pe perioada monarhiei dualiste. Pînă la sfîrşitul secolului, în regatul Ungariei erau aproximativ 2,8 milioane de etnici români (20% din populaţie) şi încă 230.000 în Bucovina austriacă, care fusese despărţită de Moldova în 1774[4], precum şi în jur de 2,6 milioane de slavi sudici (sîrbi şi croaţi) în Ungaria (inclusiv Croaţia) şi 1,1 milioane (sloveni, croaţi şi sîrbi) în provinciile austriece.

Ce rămînea din Austria ar fi fost o ciudată întindere geografică în formă de semilună, care nu avea nici măcar continuitate teritorială de-a lungul coastei adriatice, cu o populaţie eterogenă, dintre care patru cincimi nongermană, singurul lucru care o menţinea fiind vechiul principiu dinastic. Însă pînă în 1871, o dată cu formarea sub conducere prusacă a Imperiului German, dinastia şi împreună cu ea toţi austriecii de origine germană pierduseră speranţa de a mai juca vreun rol în Germania. În acelaşi timp, un veto maghiar împiedicase formarea unui compromis al dinastiei cu Boemia, ceea ce a afectat loialitatea cehilor şi a slavilor în general. Sîrbii priveau spre Serbia, italienii spre Italia şi toţi se întrebau de ce ungurii fuseseră răsplătiţi pentru loialitatea lor dinastică destul de dubioasă din 1848-1849.

După aceea, diversele grupări şi teritorii, ţinute cu grijă la distanţă unele de altele, au dus lupte necoordonate, variind în funcţie de condiţiile locale. În Dalmaţia, Partidul Naţional, avînd în principal membri de origine urbană, fusese o mişcare comună a sîrbilor şi croaţilor (dintre care primii reprezentau aproximativ 16% din populaţie) şi obţinuse o majoritate în dieta provinciilor din 1870. Deşi a ajuns să considere unirea cu Croaţia o imposibilitate, acesta a devenit şi mai croat din punct de vedere cultural, acţionînd prin intermediul sălilor de lectură şi al ziarelor bilingve. Dialectul local (numit aici dalmato-iliric) era, la fel ca italiana, oficial încă din vremea interludiului napoleonian. Restructurarea Bisericii ortodoxe din teritoriile austriece ca mitropolie a Bucovinei şi Dalmaţiei a contribuit în mod semnificativ la viaţa culturală a românilor şi a sîrbilor, dar fiind comună tuturor ortodocşilor nu putea fi folosită în chip de cadru etnic, precum în cazul mitropoliilor din Ungaria.

---

4. Fără a mai menţiona milionul din Basarabia, cealaltă parte a Moldovei luată în 1812 de Rusia, unde românii nu aveau posibilitatea să participe în mod vizibil la viaţa politică, fiind totodată supuşi unei intense rusificări.

Răspîndiţi în cele şase provincii austriece, majoritari doar în două dintre acestea şi confruntaţi cu germanizarea, slovenii, în număr de un milion, formau o societate predominant rurală. Elita lor intelectuală, incluzînd clerici catolici, s-a străduit din răsputeri să profite de regimul constituţional austriac pentru producerea unei renaşteri lingvistice şi culturale prin intermediul ziarelor, sălilor de lectură şi al întrunirilor publice. Deoarece intelectualii nu puteau să apeleze la nici un fel de drepturi „istorice", au cerut colegii electorale separate din punct de vedere etnic în fiecare provincie, în virtutea drepturilor „naturale".

Aceste provincii au fost de fapt primele teritorii locuite de slavi sudici sau români care au cunoscut industrializarea modernă, pe măsură ce procentajul ţărănimii a scăzut treptat de la 83% în 1857 la 73% pînă la sfîrşitul secolului. Existau zăcăminte importante de fier şi cărbune, iar extragerea acestora a fost extinsă pentru a face faţă cererii căii ferate Viena--Trieste şi a industriei construcţiilor din Trieste. Această perioadă a cunoscut începuturile producerii componentelor de cale ferată şi vapoare, ale fabricilor de cherestea şi hîrtie. Cu toate acestea, industrializarea era asociată în principal cu germanizarea, deoarece burghezia slovenă era în continuare formată din comercianţi şi funcţionari.

La polul opus se afla Dalmaţia, izolată geografic, dar şi administrativ. Împărţită între oraşele italienizate şi un mediu rural înapoiat, populaţia sa era încă rurală în proporţie de 90% şi se afla într-o anumită formă de dependenţă, practicînd un tip tradiţional de cultură mediteraneană, pe loturi foarte mici de pămînt. Spre Bosnia otomană nu se îndreptau decît caravane, cu Croaţia nu existau legături comerciale, iar comerţul pe mare nu făcea faţă competiţiei cu Trieste şi Fiume.

În general, cele două părţi ale monarhiei au rămas separate economic. Chiar şi portul maghiar liber Fiume suferea de pe urma faptului că graniţa se afla la doar 16 km şi că nu avea acces la o sursă apropiată de minereu de fier sau la pieţe disponibile. Capacitatea de industrializare a Croaţiei era redusă de rivalitatea existentă între cele două componente ale monarhiei în construcţia de căi ferate. Ea era stînjenită şi de menţinerea pînă în 1881 a Frontierei Militare, a cărei viabilitate Ungaria o submina cu orice ocazie, deoarece încă nu uitase rolul jucat în 1849 de regimentele lui Jellačić.

Emanciparea ţărănimii nu a avut un efect imediat asupra agriculturii în partea maghiară a monarhiei. Drumurile erau proaste, iar resursele maghiare încă nu permiteau construcţia de căi ferate. Liniile austriece nu cuprindeau comerţul între Orient şi Occident, astfel încît regatul a rămas fragmentat. Abia spre sfîrşitul secolului, accesul la căile ferate şi credite şi adoptarea de către marii moşieri din nordul Ungariei a unor tehnici mai eficiente au determinat dezvoltarea sectorului agricol. Chiar şi atunci, lipsa legăturilor feroviare directe cu pieţele austriece, precum şi graniţa au împiedicat micii proprietari români şi croaţi să îşi vîndă grînele şi vitele altundeva decît în Ungaria.

O dată ce rolul Habsburgilor în Germania şi Italia s-a diminuat, aristocraţia, armata şi birocraţia, care se identificau cu dinastia, au inventat o misiune în Balcani. Demersul trebuia să reprezinte o nouă infuzie de viaţă, dar şi o modalitate de evadare din faţa acumulării treptate a problemelor şi conflictelor înspre o politică externă a prestigiului. Aceasta a pregătit monarhia pentru o implicare în Criza Orientală, mai ales prin includerea printre teritoriile sale a provinciilor otomane Bosnia şi Herţegovina.

Reforme otomane: reînnoirea Tanzimatului şi a exarhatului

În Imperiul Otoman, Tanzimatul îşi recăpătase vigoarea după 1856, o dată cu miniştrii care se inspirau din politica franceză şi promiteau egalitatea între creştini şi musulmani, precum şi consolidarea şi modernizarea administraţiei centrale. Scopul lor era să fie pe placul puterilor care garantau acum integritatea teritoriilor rămase în stăpînirea sultanului, dar şi ca Imperiul să îşi ocupe locul cuvenit pe scena europeană. Ei porneau de la premisa că, o dată ce drepturile individuale erau garantate prin lege, atît progresul intern, cît şi cel diplomatic vor urma automat şi că loialitatea cumva secularizată faţă de Imperiul Otoman va contracara ameninţarea naţionalismului şi va preveni războaiele religioase.

Sistemul *millet*-urilor a fost reformat după ce statul a preluat o serie de responsabilităţi ale grupurilor etnice şi religioase. *Millet*-urile existente au fost reorganizate între 1862 şi 1868, începînd cu cel mai mare, comunitatea ortodoxă (*Rum*). În urma noilor regulamente au apărut reprezentanţi laici ai regiunilor şi profesiilor, astfel încît puterea a trecut din mîinile ierarhiei bisericeşti în cele ale elitei urbane (în cazul comunităţii ortodoxe, de origine greacă sau elenizată). Poarta a constituit apoi o serie de *millet*-uri noi, mai mici, pînă în 1875, cînd existau în total nouă.

S-a introdus un buget de tip european, au fost fondate şcoli laice pentru clasele de sus, iar în 1858 s-a instituit un cod funciar ce proteja interesele proprietarilor şi ale celor care trăiau de pe urma pămîntului. În 1864, a fost elaborat un plan extins, urmînd a fi aplicat progresiv, pentru reorganizarea administraţiei provinciilor, întărirea controlului, redefinirea graniţelor provinciilor şi reducerea numărului acestora.

Birocraţia otomană nu a avut probleme în acceptarea principiului egalităţii religioase, dar, cu toate acestea, reformatorii au întîmpinat opoziţie din toate părţile. Intelectualii din cadrul mişcării „Junilor turci", crescuţi în spiritul Tanzimatului, acuzau reformatorii de copiere aleatorie a Occidentului şi de eliberarea voinţei arbitrare a sultanului de constrîngerile instituţiilor otomane tradiţionale. Ei doreau să se treacă la guvernarea constituţională avînd la baza drepturilor politice conceptul de apărare a patriei şi asociindu-le cu legea Islamului. Majoritatea populaţiei musulmane avea pur şi simplu reţineri faţă de occidentalizare, iar elita intelectuală mai ales o considera o ameninţare la adresa poziţiei sale speciale, sau cel puţin a ceea mai rămăsese din ea. Deoarece elitele comunităţii musulmane se aflau în mare parte în afara economiei de piaţă, ca urmare a puterii crescînde a grupurilor comerciale şi profesionale nonmusulmane, sfera politică şi cea militară erau considerate domeniile esenţiale rezervate musulmanilor.

Reformele au mulţumit puţină lume. Entuziasmul Tanzimatului secase deja la începutul anilor '70. Acesta subminase organizarea tradiţională a comunităţilor religioase nonmusulmane, dar efectul fusese altul decît cel scontat. Sistemul politic se transformase într-o imitaţie cvasimodernă a guvernării centraliste europene, dar fără nici o coeziune socială, culturală sau chiar ideologică şi se identifica din ce în ce mai mult cu majoritatea musulmană. Prin facilitarea legăturilor între clasele sociale din cadrul aceleiaşi comunităţi, prin limitarea puterii clerului înalt şi sporirea puterii elitei laice, prin formarea unor comunităţi noi, reformarea *millet*-urilor a accelerat diferenţierea

între musulmani şi creştini. Religia a rămas un factor important în determinarea poziţiei individului, dar termenul *millet* a căpătat un sens secundar, cel pe care îl are acum în turca modernă cuvîntul „naţiune".

Naţionalismul claselor de mijloc s-a infiltrat şi printre ţărani, influenţaţi de preocupările propriilor *millet*-uri, ale statelor naţionale cărora aparţineau etnic, dar şi datorită nemulţumirilor cauzate de neajunsurile statului otoman. Pentru a evita creşterea directă a taxelor, acesta a făcut împrumuturi din ce în ce mai mari, care l-au adus spre sfîrşitul anilor '70 în imposibilitate de plată, şi a luat avansuri de la strîngătorii de taxe, ceea ce a determinat devalorizarea şi a mărit presiunile asupra contribuabililor. Creşterea zeciuielii şi a costurilor serviciilor pentru construcţia căilor ferate s-au adăugat atmosferei deja încărcate din cauza răscoalelor sporadice şi receptive la acţiunile organizaţiilor secrete.

Islamul era încă dominant. Musulmanii rămăseseră în posturile de conducere. Recrutarea nu funcţiona bine, guvernul s-a văzut nevoit să introducă o taxă de scutire de armată, iar serviciul militar era în general restrîns la musulmani, majoritatea turci. În Peninsula Balcanică otomană, musulmanii încă deţineau controlul printr-o varietate de mijloace. Numărul lor crescuse şi atitudinea lor antiortodoxă se acutizase deseori datorită celor care părăsiseră teritoriile independente sau autonome. Funcţionarii de stat şi cadrele militare erau în general musulmani. O mare parte a pămîntului se afla încă în mîinile musulmanilor.

Moşiile întinse, a căror existenţă fusese favorizată de apropierea de Constantinopol, predominau între Balcani şi coasta Mării Egee. Şi în Macedonia proprietarii de pămînt erau în general turci, spre deosebire de puţinii ţărani musulmani, care erau slavi. În Bulgaria, existau mult mai mulţi slavi care trecuseră la islamism, purtînd numele de „pomaci" („cei care au părăsit"). Mai bine de un milion de musulmani cerchezi emigraseră în Imperiul Otoman în anii '60, după ce Rusia a cucerit Caucazul. Autorităţile aşezaseră între 100.000 şi 200.000 dintre aceştia de-a lungul unei fîşii teritoriale ce ridica destule probleme, şi anume Dobrogea şi Bulgaria de nord-est pînă la Prizren, în Macedonia. Colonizarea lor a cauzat un dezechilibru. Deoarece nu s-au integrat şi nici nu au fost bine primiţi, vieţuiau în condiţii mizere şi mulţi au ales traiul în afara legii. Deşi ideea unei răscoale a ţăranilor creştini nu a fost pusă în practică, atmosfera generală era favorabilă izbucnirilor locale, care se puteau influenţa reciproc.

Reformele au întîmpinat rezistenţă în Bosnia şi Albania, unde circumstanţele istorice adăugaseră nişte deformări particulare ale avantajelor convertirii la religia dominantă. Albanezii erau răspîndiţi pe teritoriul celor trei provincii redefinite de curînd: Scutari (Shkodër/Skadar), Ianina şi Monastir (Bitolj/Bitolia). Moşiile fuseseră transformate în ciflicuri. Zonele muntoase scăpau în general competenţei administraţiei obişnuite şi partea nordică era organizată în clanuri. Musulmanii reprezentau 70% din populaţia albaneză, estimată la peste un milion. Minoritatea creştină era împărţită între 20% ortodocşi, concentraţi în sud, şi 10% catolici, majoritatea aflaţi în jurul oraşului Scutari.

Albanezii vorbeau diverse dialecte ale propriei limbi, care nu era folosită în instituţii oficiale sau de învăţămînt, cu excepţia şcolilor catolice finanţate de austrieci sau italieni. Turca otomană era limba guvernării, araba cea a Islamului, iar greaca furniza mediul religios şi educaţional pentru ortodocşi. Spre sfîrşitul anilor '60, guvernul sîrb reuşise să atragă cîţiva înalţi demnitari albanezi în planurile sale antiotomane şi, deşi acestea erau destul de vagi, lăsaseră impresia în regiune că formarea unui stat slav mai mare în jurul Serbiei era doar o chestiune de timp.

În Macedonia, orașele au rămas eterogene, separate de mediul rural și incapabile de a oferi o conducere eficientă. Nici unul nu avea o populație mai mare de 30.000 de locuitori, cu excepția Salonicului, cu 60.000 de locuitori, dintre care 40.000 erau evrei – „caz neobişnuit al unui oraş grec din punct de vedere istoric, turc din cel politic, bulgar din cel geografic şi evreiesc din cel etnic"[5]. Populaţia urbană musulmană scăzuse într-atît, încît era depăşită de elementul creştin; o parte dintre locuitorii creştini se mutaseră în regiunile învecinate, integrîndu-se printre greci, bulgari şi sîrbi. Pe măsură ce au fondat şcoli sîrbeşti şi bulgăreşti pentru a le egala pe cele greceşti, creştinii din mediul urban au început să se separe etnic, uneori chiar în sînul aceleiaşi familii, în funcţie de şcolile pe care le urmaseră. Restaurarea ordinii politice în Bulgaria, însoţită de „renaşterea" sa economică, dusese la un fenomen cultural paralel[6], pe măsură ce profesorii subvenţionaţi de comunităţile bulgăreşti din România şi sudul Rusiei au început să fondeze şcoli bulgăreşti după modelul şcolilor greceşti. Această mişcare trebuia să depăşească lipsa de standardizare a limbii populare, penuria de cărţi în bulgară şi opoziţia ierarhiei bisericeşti, care nu agrea greaca populară, ca să nu mai vorbim de bulgară.

Pînă la mijlocul secolului, majoritatea comunităţilor mai mari aveau şcoli în bulgară, subvenţionate de consiliile locale şi de bresle. O trăsătură importantă a renaşterii a fost instituirea sălilor de lectură, cu activităţile lor multiple specifice tuturor acestor renaşteri ale slavilor sudici, de la Alpii habsburgici pînă la coasta otomană a Mării Negre. Cei mai înzestraţi studenţi din oraşe erau trimişi în străinătate, din nou pe cheltuiala negustorilor, breslelor şi consiliilor locale, sau cu burse acordate de organizaţiile ruse slavofile. Majoritatea celor care s-au întors au intrat în învăţămînt, avînd idei deseori contrastante cu cele ale notabilităţilor care îi plăteau. În anii '60, numărul lor era între două şi trei mii, lucrînd în aproximativ 2.000 de şcoli şi în cîteva institute pedagogice şi seminarii preoţeşti.

Regiunea aleasă de Poartă să servească drept model al reformei administrative în provincii a fost chiar de la început, în 1864, provincia Dunării. Aceasta se întindea de la Marea Neagră la munţii Albaniei şi includea regiunea bulgară de la sud de Dunăre. Numărîndu-se printre cele mai prospere teritorii otomane, putea să impresioneze creditorii europeni cu veniturile rezultate din impozite, dacă acestea erau colectate eficient. Midhat paşa (1822-1884), unul dintre iniţiatorii principali ai reformei şi cel mai capabil administrator al guvernării otomane, a fost numit guvernator. Provenit dintr-o familie de pomaci, a rămas în funcţie pînă în 1867 şi în aceşti patru ani a făcut multe pentru dezvoltarea materială a provinciei. De asemenea, a realizat şi misiunea care îi fusese încredinţată, îmbunătăţirea veniturilor fiscale peste medie, ceea ce în practică însemna creşterea impozitelor.

5. După cum îl descriau domnişoarele Muir Mackenzie şi Irby după vizita lor din 1863; citat din a cincea ediţie (2 volume) a lui G. Muir Mackenzie şi A.P. Irby, *Travels in the Slavonic Provinces of Turkey in Europe*, cu o prefaţă de W.E. Gladstone, Daldy, Isbister & Co., Londra, 1877, p. 57.
6. Unul dintre iniţiatorii mişcării fusese călugărul Paisie din mănăstirea Hilandar de pe muntele Athos, pe la mijlocul secolului al XVIII-lea. Citind în biblioteca mănăstirii, aflase de vechiul regat bulgar şi fusese cuprins de mîndrie faţă de istoria poporului său. El a scris într-un fel de slavonă bisericească o *Istorie slavono-bulgară a poporului, ţarilor şi sfinţilor şi ale faptelor lor şi a felului bulgăresc de trai*. Lucrarea lui a făcut mai mult decît să ridice în slăvi trecutul bulgarilor, l-a ridicat deasupra gloriei tuturor celorlalţi slavi: bulgarii erau primul popor care a cunoscut creştinismul şi a avut domnitori, patriarhi şi cel mai întins teritoriu. Slăvirea bulgarilor mergea mînă în mînă cu dispreţuirea culturii greceşti. Istoria lui Paisie a fost copiată pe ascuns, pînă cînd prima ediţie tipărită a apărut în 1844 în Ungaria.

Prosperitatea relativă a Bulgariei a dat naştere unor speranţe, pe care autorităţile otomane le-au întîmpinat cu o administraţie mai bună ce includea obligaţia unei contribuţii mai mari. Reforma legală permitea recunoaşterea proprietăţii, cumpărarea de pămînt de la turcii care plecau şi chiar o reţea de case de economii agricole oferind cîteva credite restrînse. Pînă în anii '70, majoritatea ţăranilor deveniseră, în mare, proprietarii pămîntului pe care îl lucrau.

Numărul ciflicurilor cu ţărani, încă dominante în Macedonia şi Tesalia, scăzuse în mod constant[7]. Nu exista suprapopularea mediului rural, iar fabricarea în gospodărie a produselor textile, din piele şi a uneltelor furniza un venit suplimentar. Cu toate acestea, condiţiile materiale îmbunătăţite nu erau la nivelul aşteptărilor şi sporiseră nemulţumirea ţăranilor faţă de autorităţile locale şi reprezentanţii bulgari ai acestora. Comerţul local a rămas dependent de pieţele otomane importante, fără sprijin din partea autorităţilor imperiale, confruntîndu-se cu impozitări mai eficiente şi cu deprecierea monetară continuă. Şi în acest sector reformele otomane dăduseră naştere la speranţe urmate de dezamăgire.

Din ce în ce mai mulţi bulgari făceau presiuni pentru a fi recunoscuţi ca grup etnic în cadrul Imperiului Otoman. Un succes remarcabil fusese obţinut de comunitatea bulgară din Constantinopol, numărînd 30.000 de oameni, cînd Poarta a fost de acord cu construirea unei biserici unde slujba se ţinea în propria lor limbă. Sfinţită în 1849 şi existînd şi în prezent, biserica Sf. Ştefan din Fanar a reprezentat vîrful de lance al mişcării pentru o organizare bisericească separată. Reforma comunităţii ortodoxe produsese elenizarea acesteia, iar ca urmare bulgarii nu mai aveau cum să se aştepte la o participare mai mare. După ce breslele s-au împărţit în secţiuni greceşti şi bulgăreşti cu aprobarea autorităţilor, atenţia s-a îndreptat spre Roma. Misionarii catolici şi protestanţi profitau de nemulţumirea bulgarilor, acţiunile lor axîndu-se pe atracţia pe care o exercita greco-catolicismul în combinaţie cu liturghia în slavonă.

Patriarhia era sensibilă la subiectul unităţii ortodocşilor, avînd în vedere propriile interese, dar şi încurajarea participării grecilor la planurile lui Mihail Obrenović şi îndepărtarea temerilor legate de unirea cu Roma. Patriarhul a numit cîţiva episcopi bulgari şi a acceptat o serie de consfătuiri pentru a discuta plîngerile bulgarilor, însă s-a confruntat cu nemulţumirea crescîndă atît din partea grecilor, cît şi a bulgarilor. În slujba de Paşti a anului 1860 în biserica Sf. Ştefan, numele patriarhului a fost omis din rugăciuni, lucru ce s-a întîmplat şi în alte parohii. Omisiunea era echivalentă cu retragerea de sub autoritatea acestuia. Acţionînd ca şi cum se aflau în afara jurisdicţiei sale, episcopii bulgari cereau mai mult decît simpla participare sau autonomie: ei urmăreau un statut separat.

Ambasadorul rus pe lîngă Poartă, generalul Nicolai Ignatiev (1832-1907), s-a străduit din răsputeri să faciliteze un compromis care să evite o schismă sau eventuale conflicte naţionaliste în Balcani, să îi satisfacă pe bulgari şi să nu-i nemulţumească pe greci. El a intervenit pentru alegerea în 1867 a patriarhului Grigore al VI-lea, care a oferit o jurisdicţie autonomă asupra teritoriului dintre Dunăre şi Munţii Balcani, aflat sub autoritatea unui arhiepiscop bulgar care stătea la Constantinopol, purtînd titlul de „exarh", sau reprezentant al patriarhului. În vreme ce planul era astfel negociat, Poarta s-a hotărît să pună

7. Recensămîntul agricol efectuat de funcţionarii ruşi în 1878 înainte de plecarea în masă a turcilor a numărat aproximativ 200 de ciflicuri. Dintre cele înregistrate, circa 59% erau în mîinile turcilor (33% nu aveau proprietari înregistraţi) şi doar 15% aveau peste 50 de hectare (dintre care 48% neînregistrate).

capăt disputei printr-un act al sultanului în februarie 1871 - o declarație a intenției de a recunoaște o comunitate bulgară separată, aflată sub autoritatea unui exarh. O serie de episcopii aveau să fie transferate imediat sub jurisdicția acestuia, altele urmau să fie reîmpărțite și existau prevederi ca, dacă cel puțin două treimi din enoriașii unei eparhii își exprimau dorința de a se alătura exarhatului, acest lucru să fie posibil.

Negocierile au continuat totuși cu Ignatiev ca mediator neoficial, deoarece patriarhia vroia anumite episcopii, fără diviziuni etnice și fără expansiune teritorială, pe cînd partea bulgară încerca să obțină mai multe episcopii imediat. Cînd discuțiile au intrat în impas din cauza eparhiei de la Skopje (Üsküb) și a celei de la Ohrida, Poarta a organizat un plebiscit. Majoritatea slavilor au optat pentru liturghia în slavonă și episcopi numiți fără aprobarea patriarhului, care a convocat un conciliu.

Conciliul de la Constantinopol din septembrie 1872, la care au participat prelați greci din Imperiul Otoman, incluzînd conducătorii Bisericilor autocefale ale Alexandriei, Antiohiei și Ciprului, a condamnat erezia filetismului, adică determinarea jurisdicției ecleziastice în cadrul Bisericii ortodoxe pe criterii etnice, mai degrabă decît teritoriale, și i-a excomunicat pe inițiatorii acestei erezii, numindu-i printre ei pe episcopii bulgari și adepții lor[8].

Compromisul patriarhiei a venit prea tîrziu. Bulgarii vroiau deja ceva mai mult. Poarta i-a încurajat, temîndu-se să nu se alieze cu grecii. La mijloc se afla o chestiune de naționalism, care nu avea nimic de-a face cu religia. Mai-marii bulgari obținuseră recunoașterea ca *millet* distinct și aveau astfel un cadru în care să continue dezvoltarea națională. O dată stabilit, exarhatul a devenit un factor de conducere esențial, reprezentînd interesele bulgarilor pe lîngă Poartă și subvenționînd școlile și bisericile bulgărești din episcopiile mixte. Pe măsură ce s-a extins înspre sud și est, acesta a alimentat sentimentele antislave ale grecilor, alarmîndu-i pe sîrbi.

Elita bulgară avea de-acum propria comunitate religioasă, care nu se vădea împotriva dominației otomane, iar nemulțumirea țăranilor nu s-a transformat în răscoale împotriva turcilor, din lipsa conducătorilor potriviți. Cîțiva bulgari izolați luaseră parte la tulburările din alte părți ale Balcanilor și la războaiele ruse, dar activiștii politici erau puțini și fără influență. Primele semnale ale rebeliunii armate împotriva dominației otomane au venit de la revoluționarii de stînga din străinătate. Aceștia erau „intelectuali", dintre care mulți educați în Rusia, adepți ai unor acțiuni frontale cu sprijin economic de la simpatizanții bulgari stabiliți în străinătate.

La început au operat din Serbia, care le-a furnizat modelul, motivul și adăpostul, ajutorul și cărțile pentru studenți, precum și o bază de unde să trimită trupe armate (*ceta*). După asasinarea lui Mihail Obrenović și căderea lui Cuza, centrul s-a mutat la București, unde îi sprijineau liberalii români și o numeroasă comunitate bulgară. Comitetele politice reprezentau diverse tendințe, mai ales înspre instigarea la răscoală a țăranilor și provocarea turcilor la represalii care să afecteze opinia europeană.

Rusia (în special lobby-ul slavofil) a început să manifeste un interes crescînd față de Bulgaria, demonstrat prin mai multe burse pentru studenți, care au căzut pradă

8. Sinodul moscovit fusese invitat să trimită reprezentanți și apoi să semneze documentele conciliului. Acesta nu a făcut nici una, nici alta, fără a condamna sau a sprijini deschis exarhatul. Biserica bulgară avea să cunoască reconcilierea abia în 1945.

influenţelor stîngii ruse. În ciuda concentrării tendinţelor militante sub umbrela unui Comitet Central Revoluţionar Bulgar cu sediul la Bucureşti, revoluţionarii aveau dificultăţi în organizarea de acţiuni. Radicalismul lor nu le atrăsese mulţi aliaţi în Bulgaria, existau conflicte personale, iar autorităţile otomane au dejucat rapid cîteva tentative peste Dunăre. Cu toate acestea, s-a luat iniţiativa organizării unei insurecţii în septembrie 1875.

La acea dată Herţegovina era deja sub arme, urmată de Bosnia. Între 1850 şi 1851, Omer Latas paşa (1806-71), un sîrb din Krajna convertit la islamism, care fusese între 1848 şi 1849 conducătorul armatei otomane de ocupaţie în Principatele Dunărene, frînsese puterea politică şi militară a vechii nobilimi latifundiare, într-un gest preliminar introducerii Tanzimatului. Cele şapte districte ale Bosniei şi Herţegovinei fuseseră reorganizate într-un mare provincie a Bosniei, iar cadrul administrativ şi legal fusese îmbunătăţit. Bisericile creştine trecuseră printr-o perioadă de reînnoire şi fondau şcoli în cadrul comunităţilor lor. Rusia proteja ortodocşii; Austro-Ungaria făcea acelaşi lucru pentru catolici.

Deşi anii '60 au reprezentat din multe puncte de vedere o îmbunătăţire pentru Bosnia, provincia a rămas otomană. Prinse între Dalmaţia austriacă, Croaţia ungurească şi Serbia autonomă, Bosnia şi Herţegovina au rămas unele dintre cele mai înapoiate teritorii balcanice. Estimările privitoare la populaţie variază şi trebuie privite cu reticenţă. Dintr-o populaţie totală de aproximativ 1,3 milioane, probabil 400.000 erau musulmani, dintre care 7.000 pînă la 10.000 formau elita proprietară de pămînt, în condiţiile în care elementul slav autohton, deosebit de puternic, fusese capabil să asimileze turcii şi alţi musulmani stabiliţi de mai puţină vreme. Aceştia trăiau mai degrabă la oraş decît pe moşiile lor şi nu toţi erau bogaţi. Majoritatea erau vorbitori de sîrbo-croată, puţini ştiau araba sau turca otomană, majoritatea se simţeau „otomani", dar erau dezamăgiţi de modul în care guvernul otoman îi tratase şi nu îi agreau pe turci. Mulţi păstrau urme de obiceiuri creştine. Relaţiile cu creştinii variau, de la paternaliste sau prieteneşti la duşmănoase sau fanatice. Distribuirea elementului musulman coincidea în mare cu controlul exercitat asupra oraşelor, cîmpiilor şi văilor.

Existau în jur de 500.000 de ortodocşi, dintre care marea majoritate erau ţărani ce lucrau pe proprietăţile nobililor musulmani. Într-adevăr, peste jumătate din numărul total al ţăranilor erau implicaţi în sistemul învoielilor agricole: aproape toţi erau creştini (74% ortodocşi şi 21% catolici), datorînd proprietarului între o treime şi jumătate din recoltă. Catolicii („latinii") se ridicau la aproximativ 250.000, majoritatea fiind ţărani şi neavînd o elită propriu-zisă. O clasă mică, dar în curs de dezvoltare, de comercianţi orăşeni ortodocşi a fost primul segment al populaţiei care s-a modernizat conform preceptelor otomano-europene, alături de o comunitate prosperă de evrei sefarzi (de origine spaniolă sau portugheză), concentrată în Sarajevo. Centru al administraţiei otomane, acesta era un oraş cu aproximativ 50.000 de locuitori, dominat, la fel ca toate oraşele, de musulmani. Avea mai multe şcoli decît orice alt oraş din provincie, dar nici o librărie pînă în 1878.

Negustorii şi cîţiva dintre creştini prosperaseră, însă masa ţărănimii plătea nu numai dările faţă de nobili, ci şi statului echivalentul financiar al unei zecimi din recoltă, precum şi o nouă taxă în schimbul serviciului militar. Încă o dată, eficientizarea administraţiei sporise speranţele şi scăzuse nivelul de trai al ţăranilor, dintre care cei mai mulţi, afectaţi de propaganda anilor '60, priveau încrezători spre Serbia.

Criza Orientală şi Congresul de la Berlin

Răscoala ţăranilor din Herţegovina şi din Bosnia a fost spontană. Nu era destul că Poarta avea dificultăţi în a-şi impune reformele legale în faţa nobilimii locale ; în mod paradoxal, tocmai modernizarea statului, în măsura în care a afectat aceste provincii, a sporit constrîngerile fiscale ale ţăranilor. În 1873 recolta slabă din Anatolia, urmată de o iarnă grea şi de inundaţii, îngreunase situaţia provinciilor europene. Herţegovina a cunoscut o recoltă dezastruoasă în 1874, iar colectorii de taxe au recurs la metode violente pentru a aduna zeciuiala statului. Ţăranii creştini de la graniţa dinspre est cu Muntenegru s-au ascuns în munţi pentru a evita plata.

Răscoala a fost separată de orice fel de propagandă din partea Muntenegrului sau a Serbiei, însă nu a rămas insensibilă la aceasta. Dominaţia sultanului nu fusese niciodată eficace în micuţul şi muntosul Muntenegru. Nerecunoscînd nici un fel de granițe politice în activităţile pastorale (incluzînd furturile de vite) sau în legăturile de sînge, clanurile sale reprezentau o ameninţare constantă la adresa influenţei otomane în teritoriile adiacente, deoarece făceau incursiuni şi în Herţegovina, şi în nordul Albaniei. Conducătorii Muntenegrului se considerau sîrbi, sprijinind în general cauza „sîrbă" şi arătîndu-se dornici să coopereze cu Serbia, deşi acordau prioritate propriilor obiective teritoriale.

Guvernul sîrb sprijinise comitetele locale în plănuirea unei revolte în care Serbia şi Muntenegrul aveau să se unească pentru asumarea responsabilităţii operaţiunilor militare împotriva trupelor otomane. În regiune mai operau şi alte „organizaţii nonguvernamentale" ale căror scopuri se deosebeau destul de mult de cele ale Muntenegrului. Propaganda sîrbă era departe de a fi omogenă. În general, aceasta nu predica reforme sociale radicale. Toate variantele minimalizau diferenţele religioase pentru a putea implica cele trei credinţe în acţiunea lor, nu doar ţăranii catolici şi clerul lor franciscan, ci şi musulmanii şi în special nobilimea lor.

Revolta s-a răspîndit rapid fără o organizare centrală. Sătenii, al căror mod pastoral de viaţă îi ducea deseori în munţi, ştiau unde să se refugieze şi cum să supravieţuiască doar din vînat. Familiile muntene s-au alăturat ţăranilor răsculaţi. În primele două luni au reuşit să izoleze garnizoanele din Herţegovina, au distrus căile de comunicaţie şi au înfrînt întăririle otomane. Pînă la sfîrşitul lui august, răscoala se întinsese în Bosnia, mai ales de-a lungul frontierei austriece. Acolo s-a limitat în general la ortodocşi, în vreme ce în Herţegovina participaseră catolicii, dar zonele musulmane ale Bosniei Centrale şi Nord-Estice au rămas fidele otomanilor. Era un război de gherilă, cu răsculaţi atacînd din munţi, ceea ce îi făcea aproape imuni la orice contraatac. Operaţiunile au încetat o dată cu sosirea iernii şi au fost reluate în primăvară. Tipul operaţiunilor amintea din multe puncte de vedere de revoltele sîrbe şi greceşti de la începutul secolului, dar amploarea şi violenţa lor erau mult mai mari. Pînă în primăvară, se strînseseră în jur de 25.000 de răsculaţi înarmaţi înfruntîndu-se cu 30.000 de otomani. S-au comis atrocităţi de ambele părţi, refugiaţii fiind prigoniţi, iar satele abandonate, prădate sau distruse. Se estimează că 200.000 de refugiaţi au trecut graniţa în teritoriul austriac şi că numărul morţilor s-a ridicat la 150.000.

Muntenegrul era important pentru Herţegovina. Organizarea în Bosnia a ajutorului venea în mare parte de la un comitet din Belgrad, prezidat de un arhiepiscop şi bucurîndu-se

de sprijinul financiar al guvernului sîrb care aduna şi redirecţiona echipament, provizii, bani, arme, propagandă şi voluntari şi avea grijă de refugiaţi. Revolta şi-a găsit ecou în teritoriile habsburgice prin comitetele de întrajutorare active în Voivodina, Dalmaţia, Croaţia şi chiar Slovenia. Ea a atras grupările socialiste şi feluriţi alţi voluntari, printre care şi Peter Karadjordjević (1844-1921)[9].

Avînd în vedere destabilizarea situaţiei din Balcani şi numărul crescînd de voluntari bulgari, noua conducere a Comitetului bulgar de la Bucureşti se hotărîse să profite de tulburările existente pentru a provoca o insurecţie în Bulgaria în septembrie 1875, care a eşuat. Fără să se descurajeze, aceasta a pus la cale o altă revoltă în primăvara următoare, coincizînd cu reizbucnirea războiului de gherilă şi cu prevăzuta intervenţie a Serbiei şi a Muntenegrului.

„Răscoala din aprilie" a însemnat încă un dezastru. Deşi mai tîrziu a devenit unul din evenimentele esenţiale pentru interpretarea pe care Bulgaria o dădea propriei istorii, aceasta nu ar fi atras prea multă atenţie dacă nu ar fi fost vorba de modul în care a fost suprimată. Incapabili să trezească o reacţie favorabilă, conducătorii au fost nevoiţi să-şi îndrepte atenţia asupra cîtorva oraşe din munţi. Majoritatea participanţilor erau învăţători, preoţi, studenţi şi meşteşugari. Marea masă a populaţiei nu vroia să aibă nimic de-a face cu revolta, nici măcar după ce începuse, şi o proporţie semnificativă a sprijinit de fapt stăpînirea otomană. Pătura creştinilor mai înstăriţi nu îşi dorea să trăiască o aventură revoluţionară, iar elementul islamic cu atît mai puţin. Au existat trădări şi incriminări reciproce.

Poarta era hotărîtă să zdrobească orice încercare de revoltă în această regiune cu probleme. Deoarece nu se putea dispensa de trupele active, majoritatea ocupate în Bosnia sau în Serbia, aceasta a recurs la recrutarea unor *bashi-bozuk* din rîndul populaţiei musulmane. Localnicii turci, pomaci, cerchezi şi refugiaţi ai stăpînirii „păgîne" s-au răzbunat groaznic pe ţăranii creştini, în general nevinovaţi de uciderea civililor musulmani care însoţise răscoala. Excesele au fost deseori comise de oameni care fuseseră ei înşişi victime ale răscoalei – săteni ale căror familii fuseseră masacrate sau cerchezi oropsiţi. Majoritatea răsculaţilor au fost decimaţi; în plus, sate întregi au fost trecute prin foc şi sabie şi probabil că au murit nu mai puţin de 30.000 de oameni (deşi cifrele au fost exagerate sau scăzute în funcţie de simpatii). În cîteva săptămîni, răscoala a fost înăbuşită.

Între timp, la alte niveluri se produsese o reconsiderare. Austro-Ungaria îşi prelua noul ei rol în Balcani. Rusia era pregătită să recunoască drepturile Austro-Ungariei, dacă şi cînd era necesar, pentru a-şi recăpăta influenţa în regiune mai ales în privinţa Strîmtorilor. Deoarece conducătorii răsculaţilor bosniaci respinseseră planul de reformă iniţiat de Austro-Ungaria, luptele se reluaseră în primăvara lui 1876, după cum era de aşteptat. Opinia publică din Serbia şi Muntenegru cerea intervenţia marilor puteri. Cît despre „atrocităţile bulgare", acestea cauzaseră nu numai acutizarea unei conştiinţe a bulgarilor, ci şi o reacţie internaţională. Pînă atunci ignorat, numele Bulgariei a ajuns aproape peste noapte pe buzele tuturor, iar soarta ei a devenit preocuparea filantropilor şi a politicienilor liberali.

---

9. Fiu al fostului prinţ Alexandru, educat la Geneva şi la Paris, acesta trecuse prin şcolile militare franceze şi luase parte la războiul franco-prusac. Îşi făcuse apariţia în Bosnia pentru a-şi îmbunătăţi şansele unei cariere politice, căci pînă atunci fusese un fante, în ciuda faptelor sale de arme. Participarea sa la răscoală i-a fost de folos, deoarece avea să devină rege al Serbiei, deşi abia în 1903.

În anul care a rămas cunoscut sub numele de „anul celor trei sultani", Abdül Aziz a fost detronat printr-o lovitură de stat ce a adus la putere o coaliţie de opoziţie sub conducerea lui Midhat paşa. În iunie, Serbia şi Muntenegru au declarat război suzeranului lor, trimiţînd trupe în Bosnia şi Herţegovina, formate din voluntari iugoslavi, români, bulgari, greci, ruşi şi alţi europeni, zădărnicind astfel speranţele unei înţelegeri în regiune pe cale diplomatică. Propaganda oficială sublinia aspectul iugoslav al războiului, care nu era nici social, nici religios şi încerca să îi liniştească pe musulmani. În Croaţia, unde popularul Partid Naţional prefera abandonarea Bosniei în schimbul unirii cu Serbia pentru crearea nucleului unei viitoare federaţii iugoslave, *Sabor*-ul (parlamentul) a trebuit să se vadă ameninţat înainte de a renunţa să îi sprijine pe rebeli. Opinia publică rusă făcea presiuni pentru o intervenţie, sub forma unei contraofensive otomane pe frontul sîrb.

România acţionase prudent, încercînd să se folosească de criza existentă pentru a-şi urmări propriile interese. Guvernul liberal al lui Brătianu venise la putere în iunie 1876 şi susţinea o atitudine oficială de neutralitate, în schimbul căreia ceruse Porţii şi marilor puteri să recunoască „individualitatea statului român". Totodată, ceruse Rusiei ca, în eventualitatea că aceasta va intra în război şi va trece prin România, să îi recunoască independenţa, să îi garanteze integritatea teritorială şi să îi accepte participarea militară.

Rusia a obţinut, în schimbul neimplicării sale în Bosnia, aprobarea Austro-Ungariei să intervină pentru a împiedica înfrîngerea Serbiei şi Muntenegrului de către turci. Armata otomană reformată nu suporta comparaţia cu detaşamentele sîrbe în privinţa experienţei, instruirii şi armamentului. La Belgrad se vorbea de febra războiului, dar ţăranii recrutaţi dezertau pentru a-şi strînge recolta. Serbia nu ar fi putut să reziste multă vreme. În octombrie 1876, un ultimatum rus înmînat Porţii a pus capăt ostilităţilor şi a salvat Serbia de la înfrîngerea totală. Aceasta a fost nevoită să urmeze sfatul Rusiei, acceptînd întoarcerea la situaţia de dinainte de război şi încetarea oricăror acţiuni ulterioare pe teritoriul otoman.

Rusia se pregătea de război, dar în acelaşi timp urmărea să obţină aprobarea europeană de a face presiuni pentru reformarea Balcanilor prin orice mijloace. A existat o ultimă tentativă diplomatică de a concepe un plan de restabilire a ordinii în provinciile răsculate. Conferinţa ambasadorilor reuniţi la Constantinopol a emis un protocol în ianuarie 1877 – stabilirea districtelor în funcţie de majorităţile religioase, regruparea lor în două mari provincii cu un anumit grad de autonomie şi adunări alese de toţi deţinătorii de proprietate.

Opinia publică otomană a reacţionat împotriva dictatului marilor puteri. Bucurîndu-se de sprijin, guvernul de la Constantinopol a răspuns prin promulgarea unei constituţii a sultanului Abdül Hamid al II-lea. Măsura a întărit poziţia elitei politice, a dat satisfacţie reformatorilor, a proclamat unitatea Imperiului Otoman şi a respins intervenţia străină în treburile sale interne. În aprilie, simţind reţinerea Angliei de a susţine în continuare presiunea europeană asupra sa, Poarta a respins propunerile Conferinţei ; un parlament ales avea să rezolve toate problemele în sistemul reprezentării directe. Rusia a interpretat respingerea ca un mandat pentru a declara război.

Ea înlesnise eşecul puţin surprinzător al Conferinţei, printr-o altă înţelegere secretă cu Austro-Ungaria în ianuarie. În cazul unui război ruso-turc, Austro-Ungaria avea să adopte o atitudine de neutralitate favorabilă Rusiei, iar aceasta avea să îşi limiteze operaţiunile la estul Balcanilor. La sfîrşitul crizei, Austro-Ungaria se alegea cu Bosnia şi Herţegovina, iar în Balcani nu avea să apară nici un stat mare.

În aprilie, Rusia a convenit cu România asupra logisticii şi implicaţiilor politice ale staţionării şi transportării trupelor sale pe teritoriul românesc. România avea să asigure accesul liber şi cooperarea deplină; Rusia trebuia să îi respecte „drepturile politice" şi integritatea teritorială. Imediat ce Rusia a declarat război şi trupele sale au pătruns în România, parlamentul de la Bucureşti a declarat starea de război cu Imperiul Otoman şi „independenţa deplină" a ţării. Participarea la război era considerată o modalitate de obţinere a recunoaşterii acestei independenţe.

Sultanul Abdül Hamid a profitat de război pentru a-şi da arama pe faţă, a-l concedia pe Midhat şi a abroga constituţia, care avea să fie repusă în drepturi abia o dată cu revolta „Junilor turci" în 1908. În iunie ruşii au trecut în sfîrşit Dunărea. Ei au fost primiţi de către populaţia bulgară ca nişte eliberatori, dar rezistenţa otomană era înverşunată. Înaintarea trupelor a fost oprită atît în Munţii Balcani, cît şi prin îndelungatul asediu al Plevnei. Muntenegrul intrase din nou în acţiune în acelaşi timp, îndreptîndu-se spre coasta dalmată şi spre Scutari.

Serbia s-a conformat şi ea în decembrie, ajutîndu-i pe ruşi printr-o ofensivă împotriva oraşului Niš. Încă şi mai decisivă a fost însă intervenţia armatei române. Rusia se opusese categoric oricărei participări active a României pînă la impasul din vară, cînd tonul s-a schimbat. În primă fază, prinţul Carol a fost rugat să trimită trupe pentru a lua prizonieri şi a menţine teritoriul ocupat, astfel încît ruşii să aibă libertatea de acţiune, iar apoi să ia parte efectiv la operaţiuni avînd comanda supremă la Plevna. Tenacitatea şi răbdarea românilor au adus o contribuţie decisivă la victorie, dar pierderile au fost grele de ambele părţi.

Căderea Plevnei a deschis calea Bulgariei, liniile de apărare otomane s-au prăbuşit şi armata rusă a înaintat rapid. În 1878, Sofia şi Adrianopolul au căzut şi chiar Constantinopolul era ameninţat; turcii au obţinut un armistiţiu. Rusia s-a grăbit să impună termenii păcii pentru a confrunta marile puteri cu un fapt împlinit. La 3 martie, în apropierea Constantinopolului[10], la San Stefano, s-a semnat sub numele de „preliminarii ale Păcii" *un act prin care Serbia şi Muntenegrul erau recunoscute ca state independente* şi obţineau teritorii în plus, adică valea superioară a Moravei pentru Serbia şi acces la Adriatica pentru Muntenegru. România, recunoscută şi ea ca independentă, primea o parte din Dobrogea în schimbul sudului Basarabiei, pe care Rusia îl returnase în 1856 şi acum îl lua înapoi.

În Bosnia şi Herţegovina urmau să se introducă reforme, dar cele mai importante clauze priveau Bulgaria. Tratatul de la San Stefano a creat un principat autonom al Bulgariei cu o suprafaţă de 172.000 km^2, întinzîndu-se de la Dunăre la Marea Egee (chiar dacă excludea Salonicul) şi de la coasta Mării Negre la munţii Albaniei, incluzînd Skopje şi întreaga vale a Vardarului. Rezultatul depăşea cele mai îndrăzneţe visuri ale patrioţilor bulgari şi cele mai alarmiste aşteptări ale diplomaţilor europeni. Trupele ruseşti urmau să rămînă staţionate în noul principat timp de încă doi ani. Printr-un singur gest, teritoriul stăpînit direct de otomani urma să devină un principat autonom incluzînd întreaga Macedonie şi întinzîndu-se între două mări – o „Bulgarie mare" care avea să devină „Marea Idee" a naţionaliştilor bulgari.

10. San Stefano sau Yeşilköy, un sat plăcut de vile pe malul Mării Marmara, la 14 km est de oraşul actual, este şi locul unde se situează în prezent aeroportul internaţional al Istanbulului.

Nici România, nici Serbia, nici Muntenegrul nu participaseră la negocieri şi toate trei erau nemulţumite de rezultat. România se simţea trădată. Insulta adăugîndu-se răului făcut, i s-a cerut să menţină deschise rutele de aprovizionare pentru armata rusă de ocupaţie din Bulgaria şi a fost ameninţată cu ocupaţia dacă nu se conforma. Grecia nu se implicase în conflict, deşi naţionaliştii trimiseseră ajutoare, arme şi voluntari peste graniţă şi în Creta. În vara lui 1877, preocupat de interesele sale în Epir, Macedonia şi Tesalia, guvernul însuşi s-a pregătit să organizeze revolte în rîndul populaţiei greceşti de acolo. Guvernul otoman a luat măsuri speciale, incluzînd mobilizarea albanezilor musulmani. Revolta a căpătat amploare după căderea Plevnei. Într-un tîrziu, Atena a ordonat trupelor sale să treacă graniţa în ajunul armistiţiului ruso-turc ce a pus capăt războiului. Turcii erau liberi să îşi îndrepte atenţia asupra grecilor, care s-au văzut nevoiţi să bată în retragere. Rusia a încetat orice acţiuni şi revoltele au luat sfîrşit în mai.

Impresia dominantă în Europa era că Bulgaria „autonomă" avea să constituie un protectorat al Rusiei, care ar fi avut astfel controlul asupra Constantinopolului şi al Strîmtorilor. Ignatiev, negociatorul rus şi arhitectul preliminariilor Păcii, luase probabil mai mult decît se aştepta el ca Rusia să păstreze, pentru a-i oferi acesteia un surplus cu care să negocieze schimbările înţelegerii de la Paris din 1856. San Stefano încălca termenii Păcii de la Paris, care introdusese principiul consensului între garanţii Imperiului Otoman. San Stefano nu putea reprezenta altceva decît o serie de termeni preliminari, valabili pînă la un tratat european final. Rusia a fost imediat de acord să participe la un congres european. Pînă în iunie, acordurile ruso-austriece şi anglo-ruse pregătiseră terenul pentru Congresul de la Berlin.

Tratatul de la Berlin, semnat la 13 iulie 1878, confirma formarea unui principat autonom şi tributar al Bulgariei, aflat sub suzeranitatea sultanului. Acesta urma să fie condus de un prinţ ales, care să nu facă parte din nici una dintre familiile domnitoare ale marilor puteri, dar care să fie aprobat de ele şi confirmat de Poartă. Alarmate de perspectiva unei Bulgarii mari dominate de ruşi, puterile reunite la Berlin i-au redus drastic teritoriul la 64.000 km^2, între Dunăre şi lanţul balcanic.

La sud de Dunăre avea să se situeze o provincie numită Rumelia Orientală (mai degrabă decît Bulgaria de Sud), condusă de un guvernator general creştin numit de către marile puteri pe timp de cinci ani, cu o Adunare şi o jandarmerie reflectînd dimensiunile diverselor grupări etnice. A fost prevăzută o administraţie – şi o ocupaţie rusească – provizorie atît în Bulgaria, cît şi în Rumelia Orientală (redusă la nouă luni), care trebuia să se consulte cu Poarta şi consulii marilor puteri. Pe parcursul celor nouă luni, o Adunare a notabililor urma să se reunească în Bulgaria pentru a discuta o constituţie şi a alege un prinţ. Compunerea şi competenţa Adunării Rumeliei Orientale, precum şi autoritatea guvernatorului său urmau să fie hotărîte de o comisie europeană.

Recunoaşterea formală a independenţei Serbiei, Muntenegrului şi României a fost validată. Serbia a pierdut aproximativ jumătate din teritoriul pe care l-ar fi obţinut conform armistiţiului de la San Stefano, iar Muntenegrul, două treimi. Schimbul dezavantajos de teritorii al României a fost confirmat. Macedonia a rămas sub stăpînirea directă a Constantinopolului, cu promisiunea unor reforme administrative. Deşi au rămas otomane în mod formal, Bosnia şi Herţegovina au fost încredinţate Austro-Ungariei, pentru a le ocupa provizoriu şi a le administra. Austro-Ungaria a fost în plus autorizată să pună bazele unor garnizoane în sangeacul Novi Pazar, care separa Serbia de Muntenegru.

Cît despre Grecia, Poarta a fost pur şi simplu invitată să cadă de acord împreună cu guvernul de la Atena asupra schimbărilor de graniţă.

Cu excepţia procedurilor stabilite în 1856 prin Congresul de la Paris, conform cărora populaţia Principatelor Dunărene era consultată prin alegerea unor adunări ad-hoc, şi a dubioaselor plebiscite pentru unificarea Italiei între 1859 şi 1870, nu exista încă un concept internaţional de autodeterminare. Tratatul de la Berlin însă a încercat să abordeze problema minorităţilor religioase existente în nou-apărutele state naţionale care aparţinuseră Imperiului Otoman.

Acesta menţiona explicit că libertatea practicării religiei trebuia garantată prin constituţia bulgară şi cerea eliminarea din legislaţia noilor state independente a tuturor restricţiilor religioase asupra exercitării drepturilor civile şi politice. De asemenea, marile puteri s-au hotărît să monitorizeze felul în care Poarta îşi îndeplinea obligaţiile stabilite prin tratat. S-au făcut paşi în încercarea de a anticipa multiplele probleme ce se ridicau în calea noilor state, pe măsură ce acestea se confruntau cu noi realităţi – unele izvorînd din vechea complexitate moştenită de la otomani, altele implicite noii ordini europene căreia i se alăturau.

Multe iluzii au fost spulberate. Din partea marilor puteri, Rusia, chiar dacă i s-a permis să păstreze majoritatea achiziţiilor teritoriale din Asia, nu s-a aşteptat la o mutilare atît de profundă a înţelegerii preliminare, iar Austro-Ungaria nu a anticipat dificultăţile cărora avea să le facă faţă în Bosnia-Herţegovina. În ciuda recunoaşterii internaţionale formale şi a creşterii teritoriale, toate statele balcanice aveau resentimente, îndreptate poate cel mai acut înspre Rusia, de la care se aşteptaseră la mai mult.

Grecia, cel mai vechi dintre acestea, nu se alesese decît cu înaintarea slavilor în nişte teritorii pe care le considera greceşti şi cu o teamă de panslavism. Bulgaria, cea mai tînără, s-a văzut „împărţită" încă de la naştere, după ce San Stefano a fluturat în faţa ochilor săi un vis care avea să se transforme în coşmar ; cu toate acestea, era privită cu suspiciune de marile puteri şi cu invidie de vecini. De altfel, nici nu avea să fie recunoscătoare eliberatorilor săi pentru multă vreme. După ce acordase atît de mult ajutor Rusiei, România fusese silită să accepte Dobrogea, o provincie înapoiată economic şi străină din punct de vedere etnic, în schimbul retrocedării vechilor judeţe moldoveneşti din sudul Basarabiei. Serbia şi Muntenegru erau separate cu forţa şi nu aveau acces în Bosnia şi Herţegovina.

Înţelegerea avea să îndîrjească toate teritoriile menţinute de drept sau formal sub stăpînirea otomană. Transferul Bosniei şi Herţegovinei sub dominaţia austro-ungară avea să stîrnească noi tensiuni. Plasarea lor în afara influenţei Serbiei pusese capăt speranţelor că toţi sîrbii se vor uni într-o Serbie independentă sau că Bosnia ar putea deveni trambulina unei viitoare Iugoslavii. Serbia a fost nevoită să îşi îndrepte atenţia spre sud, intrînd în lupta tripartită ce avea să otrăvească relaţiile interbalcanice şi să ducă la vărsare de sînge în Macedonia otomană neîmpărţită. Rumelia Orientală nu avea să cunoască liniştea pînă cînd nu îndepărta constrîngerile care o ţineau separată de Bulgaria.

Cu toate acestea, Biserica ortodoxă avea să sufere o altă lovitură în caracterul său *ecumenic* şi în *moştenirea sa spirituală, o dată ce filetismul a mai făcut un pas spre determinarea* de către stat şi naţiune a Bisericilor locale. La vîrful conducerii Imperiului Otoman, a existat o reacţie ce se îndepărta de spiritul Tanzimatului şi de încercările de a dezvolta o cetăţenie otomană tolerantă în momentul în care sultanul Abdul Hamid al II-lea a recurs la un regim autocrat şi la o politică panislamistă.

Capitolul 6

De la Congresul de la Berlin pînă la 1900 (I)

Slavii sudici şi românii în cadrul monarhiei dualiste • Guverne progresiste şi radicale în Serbia independentă • Guverne liberale şi conservatoare în România independentă

Criza Orientală cu urmările sale a produs din nou schimbări majore în Balcani, din moment ce marile puteri au considerat de datoria lor să facă ordine în zone extinse din Turcia europeană, odinioară sub dominaţia otomană, aflate acum în ultimul stadiu de dezintegrare.

Orice s-ar fi crezut în unele cercuri, Rusia nu declarase război Turciei în 1877 din motive panslaviste. Panslavismul nu a fost nicicînd atît de puternic precum sperau adepţii sau se temeau duşmanii săi. Războiul şi criza diplomatică fuseseră cauzate de condiţii interne combinate cu rivalitatea ruso-austriacă în momentul în care atît Habsburgii, cît şi Rusia şi-au îndreptat din nou atenţia spre Balcani. Antagonismul dintre cele două puteri imperale a continuat şi după 1878, în ciuda diviziunii implicite a sferelor de influenţă, dar cu toate acestea, ele au cooperat pentru păstrarea păcii în peninsulă: nici una, nici cealaltă nu îşi doreau să fie tulburată de evenimente în Balcani.

Ambele au cîştigat poziţii puternice, Rusia în jumătatea estică, Austro-Ungaria în cea vestică, dar fără a fi durabile. Rusiei i se părea că adevăraţii învingători erau Habsburgii (şi britanicii), în timp ce Austro-Ungaria prelua un teritoriu important din partea europeană a Turciei, care a completat posesiunile sale din teritoriul slavilor sudici. De asemenea, Austro-Ungaria dorea să îşi supravegheze şi vecinii balcanici de acum independenţi, regatele sîrb şi român, prin legături comerciale şi diplomatice. Aceştia îşi construiau statul naţional şi ar fi putut afecta stabilitatea şi echilibrul monarhiei dualiste, prin intermediul supuşilor slavi şi români, extrem de numeroşi în Ungaria.

Imperiul Otoman a ieşit din Criza Orientală vizibil slăbit. Bulgaria, cel mai recent adaos la statele balcanice, s-a străduit să facă faţă cît mai bine condiţiilor impuse prin Pacea de la Berlin – diviziunea în două provincii cu grade diferite de apartenenţă faţă de Constantinopol, controlul rusesc şi efectele practice ale suzeranităţii care-i mai rămăsese sultanului. Nu a uitat însă viziunea mai largă întrezărită la San Stefano, care includea şi Macedonia. Controlul otoman al acestei provincii central-balcanice se dovedea din ce în ce mai dificil, pe măsură ce naţionalismele rivale o revendicau. Nici Albania nu era mai uşor de controlat.

La extremitatea sudică a pensinsulei, Grecia se învecina cu teritoriile otomane. Regatul cuprindea doar o mică parte din etnicii greci, ceilalți rămînînd sub dominație turcească. Deși era cel mai vechi stat balcanic, independența îi era neîncetat îngrădită nu numai de Turcia, ci și de marile puteri, și în special de Anglia.

Slavii sudici și românii în cadrul monarhiei dualiste

Cînd Austro-Ungaria a preluat administrarea Bosniei și Herțegovinei după secole de dominație otomană, ocupația s-a transformat aproape într-o cucerire. O treime din forța de luptă complet mobilizată a monarhiei (majoritatea compusă din sîrbi din Krajna și croați) a fost implicată într-un război intermitent de trei ani pentru a îngenunchea rezistența îndîrjită a musulmanilor, incapabili să accepte ideea de a se afla sub o guvernare creștină[1]. Luptătorii musulmani au primit un sprijin neașteptat din partea populației sîrbe care nu dorea să schimbe dominația otomană cu cea habsburgică.

Nici Înalta Poartă, nici guvernul sîrb nu s-au implicat în vreun fel. Rezistența inițială la transferul de putere în nordul și centrul Bosniei s-a datorat faptului că majoritatea trupelor otomane din acea vreme erau constituite din recruți din partea locului, care au preluat aproape tot armamentul. Conducătorii și agitatorii sîrbi au cooperat cu activiștii musulmani.

Războiul de gherilă ajunsese aproape de sfîrșit la încheierea „sezonului" 1878, cînd o altă răscoală, de data aceasta condusă de sîrbi și sprijinită de musulmani, a început în Herțegovina în 1879, *unde foști insurgenți nemulțumiți, intrați în rîndurile poliției*, s-au retras în munți. Apoi, în 1881, chemarea la arme a provocat o adevărată revoltă care s-a întins spre sudul Bosniei, pe măsură ce dezertorii amenințau Sarajevo. Aceasta a fost înăbușită în primăvara anului următor, dar a continuat să mocnească în estul Herțegovinei pînă în toamnă.

Doar atunci regiunea s-a calmat. Deși în mod formal aparțineau încă Imperiului Otoman, Bosnia și Herțegovina erau considerate o provincie al cărei nume era unit prin cratimă după model german, Bosnia-Herțegovina. Erau tratate ca o colonie, deși legislația otomană a rămas în vigoare pînă cînd au fost introduse reglementările noii administrații. Deoarece toate șansele de unire cu Serbia se risipiseră, doar opinia croaților favoriza preluarea austro-ungară, în speranța că noul teritoriu ar putea fi alipit la Croația.

Într-adevăr, o asemenea cerere fusese înaintată de către dieta croată, dar nici Budapesta, nici Viena nu doreau să întărească poziția Croației, iar în termenii legislației internaționale, ocupația nu era altceva decît un „mandat" din partea marilor puteri. Din moment ce Austro-Ungaria trebuia să furnizeze fondurile și trupele, guvernul local a fost plasat sub autoritatea Ministerului de Finanțe comun și încredințat generalului care comanda trupele de la Sarajevo. Sub ministeriatul de lungă durată al lui Benjámin Kállay (1839-1903)[2], stăpînirea habsburgică a funcționat eficient, dar cu grijă, astfel încît să nu

1. Cea mai bună relatare în engleză a „cuceririi" Bosniei și Herțegovinei de către Austro-Ungaria este cea a lui Robert Donia, „The Battle for Bosnia: Habsburg Military Strategy in 1878", în *Posebna izdanja*, XLIII, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1979.
2. Diplomat și specialist în chestiuni balcanice, Kállay fusese consul general la Belgrad, unde a învățat limba și a scris o istorie a sîrbilor. A fost ministru din 1882 pînă la moartea sa.

conturbe şi mai mult echilibrul dintre cele trei comunităţi religioase, care în 1879 numărau 43% ortodocşi (496.000), 39% musulmani (448.000) şi 18% catolici (209.000). Imediat musulmanii au început să se îndrepte în număr mare spre alte părţi ale Imperiul Otoman, chiar dacă nu erau vorbitori de turcă şi au continuat să emigreze pe tot parcursul dominaţiei austro-ungare. Cifra estimată este de 100.000-140.000 pînă în 1910[3].

Kállay a încercat să cîştige de partea sa nobilimea musulmană şi să exploateze rivalitatea dintre sîrbi şi croaţi. Cu şi mai mare amprentă pe definirea etnică, atît sîrbii, cît şi croaţii încercau să atragă musulmanii, astfel încît să devină o majoritate, în vreme ce administraţia promova ideea unei identităţi bosniace (şi a unei limbi „bosniace", sau „locale"), pentru a pune provincia la adăpost de mişcările naţionaliste. Aceasta nu era pe placul multor musulmani, din moment ce majoritatea nu doreau să fie nici sîrbi, nici croaţi, ci se considerau în continuare otomani (ceea ce erau în mod formal toţi locuitorii Bosniei-Herţegovina). Nobilimea musulmană s-a consolat treptat prin faptul că structura socială rurală a rămas neschimbată.

Perioada habsburgică a contribuit la crearea unei identităţi musulmane bosniace, separată treptat de Imperiul Otoman (precum şi de restul Islamului) şi adaptată noilor modele europene, pe care elita a învăţat să le folosească, pentru a-şi păstra poziţia, prin compromisuri cu sîrbii, croaţii şi administraţia austro-ungară.

Organizaţiile religioase erau eficiente, reglementate şi subvenţionate, pentru a descuraja activismul politic. Cu aprobarea Sfîntului Scaun, s-a instituit o ierarhie catolică, numită de împărat, avînd în frunte un arhiepiscop la Sarajevo şi formată din clerici importaţi din Croaţia, pentru a se înlocui influenţa predominant franciscană, în care regimul habsburgic nu avea încredere. Patriarhul de la Constantinopol a renunţat la dreptul de a numi episcopi ortodocşi. Musulmanii au primit o organizaţie proprie, cu drept de control în chestiuni religioase şi educaţionale. S-au dezvoltat astfel în oraşe mişcări culturale şi educaţionale autonome.

S-a pus în practică un aparat administrativ mult îmbunătăţit, în mod necesar cu mai mulţi funcţionari, „colonial" prin faptul că era în general alcătuit din oficiali ai monarhiei şi sprijinit de garnizoane. Refugiaţii şi nou-veniţii erau asimilaţi cu succes. Infrastructurile s-au îmbunătăţit şi exploatarea resurselor naturale a fost încurajată, dar numai prin întreprinderi controlate de stat şi pentru scopuri fiscale şi militare. Principiul conform căruia teritoriul trebuie să se autosusţină însemna că trebuia să îşi plătească modernizarea, precum şi să acopere pe cît posibil costurile de ocupaţie şi administrare. În ciuda creşterii impozitelor, ceea ce s-a realizat s-a petrecut între anumite limite şi deseori nu avea o valoare concretă pentru ţăranii care plăteau taxe.

Agricultura era ramura economică în care era implicată marea majoritate a populaţiei şi nu a cunoscut schimbări deosebite, în ciuda unor măsuri prin care ţăranii dependenţi erau ajutaţi să cumpere pămînt. În 1878, 85.000 de familii de ţărani, majoritatea ortodoxe, lucrau pe 6.000-7.000 de proprietăţi deţinute de musulmani. Pînă la sfîrşitul secolului,

---

3. Cifele variază de la 60.000 la 300.000. „Aproximarea rezonabilă" a lui Noel Malcom se învîrte în jurul cifrei de 100.000, incluzînd emigranţii ortodocşi (*Bosnia : A Short History*, Macmillan, Londra, 1994, p. 140); Milorad Ekmečić acceptă cifra de 140.000 musulmani, precum şi alţi 40.000 ortodocşi (*Stvaranje Jugoslavije, 1790-1918*, Prosveta, Belgrad, II, 1989, p. 86). Au plecat şi sîrbi, din motive economice şi politice. În 1910, populaţia musulmană scăzuse la 33%, cea catolică se ridicase la 23%, iar cea ortodoxă rămăsese la 43%.

ţăranii liberi - care în general aveau loturi neconsolidate mai mici de cinci hectare - ajunseseră-i depăşească numeric pe cei din sistemul învoielilor, dar îşi cheltuiau cîştigul plătind despăgubiri proprietarilor, conform unei legi otomane *in extremis* din 1876.

Creşterea populaţiei absorbea cea mai mare parte a producţiei. Surplusul vandabil era prea mic pentru a oferi cu adevărat avantajele pieţei austro-ungare sau pentru a transforma mentalitatea anticomercială a proprietarilor de pămînt musulmani. Singura cale de scăpare pentru ţărani era emigrarea, sezonieră (în Ungaria, Serbia sau România), temporară sau permanentă (mai ales în Statele Unite). Ţăranii musulmani au emigrat spre teritoriile rămase în posesia otomanilor.

Ministerul de Finanţe comun era, împreună cu cel al Afacerilor Externe şi al Războiului, unul dintre cele trei ministere comune ale Austriei şi Ungariei. Ungaria stăpînea marea majoritate a slavilor sudici şi a românilor (din cadrul Imperiului), în vreme ce în ţinuturile austriece, slavii sudici nu reprezentau mai mult de 7% din populaţie. În Dalmaţia, dominaţia culturală şi economică a rămas în mîinile populaţiei urbane vorbitoare de italiană, reprezentînd 2%, dar a cărei poziţie în dietă fusese iniţial asigurată printr-un sistem electoral foarte limitat. O dată cu unificarea Italiei şi pe măsură ce tot mai mulţi vorbitori de italiană se considerau etnici italieni, Viena a devenit mai puţin favorabilă dominaţiei acestora în Dalmaţia şi nici nu mai dorea să audă despre o eventuală unire cu Croaţia.

Contextul veneţian slăbise tradiţiile distincte sîrbe şi croate din această provincie cu deschidere la mare, unde ambele comunităţi trebuiau să îşi afirme identitatea slavă în contrast cu elementul predominant italian şi unde diviziunile etnice nu coincideau întru totul cu apartenenţa religioasă[4]. Pe măsură ce Partidul Naţional din Dalmaţia a căpătat o tentă mai vizibil croată, reprezentanţii catolici ai populaţiei sîrbe urbane educate au considerat înţelept să rămînă înscrişi în liniile politicii oficiale şi să înceapă să coopereze cu autonomiştii, care se opuneau oricărei intenţii de uniune administrativă cu Croaţia.

Tensiunea a fost exploatată de către autorităţi, dar în acelaşi timp şi în conformitate cu politica austriacă din toate provinciile ; limba majorităţii devenise oficială sub denumirea de „croată sau sîrbă". Rivalitatea austro-ungară a lipsit coasta dalmată de căi ferate, cu excepţia celei dintre portul austriac Trieste şi cel maghiar Fiume. Producţia de vin a fost grav afectată de filoxeră, precum şi de către concurenţa italiană. Dalmaţia a rămas un teritoriu care nu-şi putea întreţine populaţia şi un spaţiu de emigrare.

Slovenii din provinciile alpine erau o populaţie de ţărani catolici, educaţi, relativ prosperi şi conservatori, care deţineau in general pămînt şi ai căror activişti din rîndul clerului urmăreau să obţină cît mai mult din circumstanţele existente. Cu nu mai puţin de 13 deputaţi în parlamentul de la Viena după 1879, Partidul Popular Sloven se străduia să dobîndească o întrebuinţare mai largă a limbii lor în educaţie şi administraţie şi a obţinut concesii culturale considerabile. Începînd cu anii '90 a dezvoltat o mişcare creştin-democrată modernă.

Cooperativele ţărăneşti slovene au fost acelea cu cel mai mare succes din întreaga Peninsulă Balcanică. Pe la 1890, micii proprietari au început să se unească pentru a evita împrumuturile cu dobînzi mari, în general de la creditori care nu erau sloveni. Pînă în 1910, cu sprijinul partidului şi printr-o gestionare eficientă, reuşiseră să implice mai bine de 10% din populaţie în asociaţia lor. Fabricile de cherestea de mici dimensiuni asigurau sectorul industrial.

4. Existau sîrbi care îşi păstrau sentimentele etnice, deşi strămoşii lor deveniseră catolici.

Provincia Bucovina conținea etnicii români ai Austriei. Deși majoritari pînă în 1880, numărul lor scăzuse sub cel al rutenilor și nu reprezenta mai mult de o treime a populației. Peste 80% depindeau de agricultură, majoritatea supraviețuind pe loturi mai mici de cinci hectare. Bucovina era un ținut cu moșii întinse, dar numai o mică parte mai aparțineau descendenților boierilor moldoveni. Românii educați se aflau în defensivă. Se temeau că vor fi înghițiți de valurile constante de imigranți din Galiția austriacă vecină. Nu aveau încredere în rutenii din cadrul Bisericii ortodoxe, germanii din educație și administrație, evreii din economie și nici chiar în propria țărănime.

Ungaria se afla într-un blocaj politic prin natura însăși a compromisului. Nu putea înainta pe drumul spre schimbarea socială, spre un parlament mai reprezentativ sau spre independență, deoarece clasa conducătoare era angajată în încercarea de a stabili un stat național unitar ungar pe un teritoriu în care populația maghiară nu era majoritară. Doar 5,9% din populație avea drept de vot în cadrul unui sistem de tururi electorale, care excludea efectiv majoritatea slavilor și românilor. Controlul politic rămînea în mîinile a circa 3.000 de proprietari care dețineau jumătate din pămînt. Aplicarea legii naționalităților a fost încă și mai limitată, în măsura în care maghiarizarea a fost impusă prin școli, însemne publice, toponime și chiar nume de familie.

Regatul Croației și Slavoniei, cu Croația „militară" încorporată în întregime în 1881, avea propria limbă și propriile instituții. Contele Károly Khuen-Héderváry (1848-1918), *ban* din 1883 pînă în 1903, a condus un regim eficient predominant unguresc, prin exploatarea diferențelor etnice, regionale și politice. El controla un parlament (*Sabor*) cooperant, incluzînd oficiali și nobili ereditari, ai cărui membri aleși reprezentau nu mai mult de 2% din populație. Cum proporția sîrbilor a crescut la 25% după încorporarea zonei de frontieră și Serbia independentă devenise un satelit al Austro-Ungariei, sîrbii au fost încurajați să intre în administrație, primind diverse facilități. De asemenea, particularitățile Slavoniei erau exploatate.

Spectrul politic al croaților s-a schimbat pe măsură ce Partidul Național a continuat să se fărîmițeze, după care s-a apropiat de Partidul Croat al Drepturilor. Acesta din urmă, la început sprijinit de Khuen-Héderváry, se afla la putere, dar se confrunta cu dificultăți în aplicarea naționalismului său la un „stat" croat ideal, care ar fi conținut „croați ortodocși", „croați musulmani", poate chiar și „croați munteni" (sloveni). Deoarece a oscilat între stînga și dreapta, și acest partid s-a scindat, în 1894. Partidul „Drepturilor Pure" al lui Josip Frank (1844-1911) era mai favorabil monarhiei, dar încă și mai neîncrezător în sîrbi, care formaseră propriul Partid Independent Sîrb.

Guvernul ungar a încercat să impună maghiarizarea Croației în măsura în care era acceptată. În Ungaria propriu-zisă a aplicat presiuni mult mai mari, ceea ce a dus la scindarea Partidului Național Liberal Sîrb în „liberali" și „radicali". Aceștia din urmă s-au constituit în Partidul Radical Sîrb din Ungaria în 1891, după modelul radicalilor din Serbia, susținînd votul universal și autonomia etnică locală în cadrul districtelor.

Încă și mai puțini dintre românii din Ungaria aveau drept de vot. În 1881, reprezentanții organizațiilor lor electorale – mai ales avocați și proprietari de pămînt – s-au întîlnit la Sibiu să formeze Partidul Național Român. Programul lor cerea restaurarea autonomiei Transilvaniei după modelul croat, creșterea privilegiilor și întrebuințarea oficială a limbii române, acolo unde era limba majorității. S-au abținut să formuleze vreo revendicare socială, dar nu au reușit să se înțeleagă asupra problemei participării politice, pînă cînd au renunțat la atitudinea pasivă în 1890.

Ioan Raţiu, preşedintele partidului, s-a dus în fruntea unei delegaţii la Viena pentru a-i explica împăratului punctul de vedere al supuşilor săi români. Suveranul a refuzat să îi primească sau să le accepte Memorandumul din motive constituţionale. Acesta a fost *trimis nedeschis guvernului de la Budapesta, care a dat un răspuns dur: conducătorii* Partidului Naţional Român au fost judecaţi şi închişi în 1894; partidul a fost dizolvat. Procesul a produs opinii favorabile cauzei acuzaţilor, nu doar de cele două părţi ale Carpaţilor, ci şi la Paris şi Londra.

Politica maghiară i-a apropiat pe slavi de români. În 1895, activişti români, sîrbi şi slovaci s-au întîlnit la Budapesta pentru a cere reorganizarea monarhiei pe criterii „naturale", etnice, mai degrabă decît istorice. Din nou, guvernul a scos în afara legii Partidul Naţional Român, care a continuat să funcţioneze pe măsură ce membrii săi instruiţi s-au remarcat în sfera culturală şi au format legături strînse cu fraţii lor din România. Bisericile ortodoxă şi greco-catolică, singurele instituţii „naţionale" legale ale românilor, au păstrat cu succes autonomia cadrelor lor ecleziastice şi didactice.

Agricultura nu a profitat de ocaziile oferite de pieţele imperiale mari, astfel încît periferia locuită de români şi slavi sudici a rămas în urma revoluţiei pe care o cunoştea cîmpia fertilă a Ungariei de Nord-Vest. În Croaţia şi Slavonia, Voivodina şi Transilvania existau mai puţine moşii. Ungaria Centrală se afla în calea exportului produselor spre pieţele urbane cehă şi austriacă. Producţia totală de grîne pe cap de locuitor rămînea mai mică decît cea a Serbiei, nemaivorbind de cea a României, iar cultura predominantă a rămas porumbul. Numărul de animale a crescut însă, mai ales în Croaţia, umplînd un gol pe care l-au lăsat magnaţii unguri interesaţi exclusiv de grîu.

Revoluţia agricolă a Ungariei nu ducea lipsă de greutăţi economice, care au forţat ritmul schimbării în zonele rurale. Subvenţiile, tarifele protecţioniste şi sprijinul pentru introducerea metodelor mai moderne au avantajat marii proprietari de pămînt, dar micii proprietari supravieţuiau cu greu competiţiei. Încă mai plăteau achiziţionarea loturilor lor de pămînt şi se aflau la cheremul recoltelor bune sau proaste. Cînd o recoltă proastă nu le asigura destule grîne pentru întregul an, se confruntau cu preţuri mari; un an bun însemna că preţul surplusului scădea vrînd-nevrînd. Pînă în anii '90, mulţi mici proprietari din Croaţia erau deja într-o situaţie disperată, devenind zilieri fără pămînt sau emigrînd.

În Transilvania, competiţia cu Ungaria propriu-zisă a dus la vinderea moşiilor micilor proprietari, orăşenilor transformaţi în arendaşi şi familiilor de ţărani români (peste 400.000) cu ajutorul unor credite pe termen lung. Cu toate acestea, majoritatea micilor proprietari care deţineau mai puţin de cinci hectare erau nevoiţi să cultive pămîntul moşiilor mari, să lucreze ca zilieri sau să emigreze. În Voivodina, coloniştii germani au cumpărat pămînt de la ţăranii sîrbi îndatoraţi şi au pus bazele unor proprietăţi de mărime medie. Lipsa pămîntului era problema principală a ţăranilor din ţinuturile ungureşti, în special pentru slavii şi românii din regiunile de graniţă: pînă la 1900, în Voivodina, Transilvania şi Croaţia peste 30% dintre ţărani erau lipsiţi de pămînt.

Începînd cu 1880, a existat un val de emigrări ale minorităţilor din partea ungurească a monarhiei. Majoritatea au plecat peste Ocean, alţii spre ţinuturile austriece mai dezvoltate, sau de la sate la oraş. Între 1890 şi 1914, 190.000-250.000 de persoane (6% din populaţie) au emigrat în America din Croaţia-Slovenia, peste 200.000 din Transilvania şi încă 100.000 au plecat în România (în total 8% din populaţie).

Crahul pieţei de mărfuri austriece din 1873 pusese capăt epocii construirii de căi ferate cu finanţare privată. Iniţiativa a fost preluată apoi de stat printr-o combinaţie de

politici fiscale şi geostrategice, pe alocuri împiedicată de competiţia austro-ungară. Băncile vieneze nu se arătau interesate de această zonă a monarhiei, cu excepţia cărbunelui şi metalelor feroase din Transilvania, industrii ce s-au dezvoltat o dată cu progresul Budapestei şi construirea de căi ferate, combinate însă cu puţine investiţii pentru modernizare după 1870. Deşi produsele lemnoase dominau industria uşoară în întreaga regiune, majoritatea întreprinderilor au rămas rudimentare.

După 1880, cînd maghiarizarea culturală a fost adăugată controlului politic, nemulţumirea în rîndul slavilor sudici şi românilor a crescut. Dezvoltarea economică, în măsura în care exista, cu greu le aducea vreun avantaj. Marii moşieri, burghezii şi funcţionarii erau în majoritate străini, chiar şi în Croaţia. Într-adevăr, datorită dezvoltării, numărul de oameni veniţi din alte părţi ale monarhiei a crescut[5].

Pe tot cuprinsul Austro-Ungariei, slavii sudici şi românii au eşuat în general în eforturile lor de a-şi îmbunătăţi situaţia după compromis, deoarece obţinerea revendicărilor lor ar fi însemnat dejucarea planurilor partenerilor maghiari ai dinastiei. Conducătorii şi reprezentanţii acestora au conceput apoi o metodă de luptă pentru obţinerea de mici avantaje.

Serbia progresiştilor şi radicalilor

Aflată la periferia vestică a Imperiului Otoman şi avînd deschidere spre Europa Centrală, Serbia dezvoltase o formă autonomă de organizare statală înaintea Bulgariei. Privind atît spre sud, cît şi spre vest, întreţinuse visul de a fi Piemontul unificării slavilor sudici, sau cel puţin al teritoriilor slave dominate de otomani, dar cînd revolta din Herţegovina a declanşat Criza Orientală, ea nu se afla în măsură să preia conducerea.

Cu toate acestea, liberalilor mai naţionalişti şi populari li s-a încredinţat guvernarea şi Serbia a intrat în război alături de Muntenegru. Victoria turcilor înainte de implicarea Rusiei a demonstrat că exista o prăpastie între vis şi capacitatea de a-l realiza. Pierderea sprijinului rusesc şi constituirea Bulgariei autonome au provocat o trezire la cruda realitate ce semnala sfîrşitul rolului conducător pe care îl avusese Serbia printre slavii din Balcani. Înţelegerea internaţională a plasat-o împreună cu tot vestul Peninsulei Balcanice în sfera de influenţă a Habsburgilor. Nu doar Bosnia şi Herţegovina, ci şi sangeacul Novi Pazar care separa Serbia de Muntenegru se afla în afara graniţelor sale. Rusia a subliniat faptul că Austro-Ungaria va avea în continuare tutela asupra Serbiei.

Noul stat independent a încetat să fie tributar în mod formal Imperiului Otoman şi a devenit de fapt vasalul Austro-Ungariei. La Congresul de la Berlin, diplomaţia habsburgică acordase Serbiei tot sprijinul la care putuse spera în condiţiile date, dar în schimb impusese prinţului Milan acordurile din 1881, care transformaseră principatul său într-un satelit. A fost numit un nou guvern care a aprobat o convenţie comercială făcînd Serbia dependentă din punct de vedere agricol de monarhia dualistă. Încă şi mai semnificativă s-a dovedit o convenţie politică secretă prin care Milan a fost de acord să nu încheie tratate fără ştirea Austro-Ungariei. Doar după ce l-a semnat, i-a informat pe trei dintre miniştrii săi despre pact şi aceştia au jurat să păstreze secretul.

5. Germana era în general limba claselor de sus din Croaţia şi un sfert din cei 40.000 de locuitori ai Zagrebului (sau Agramului) erau „străini" (majoritatea vorbitori de germană).

Partidul Liberal își încheiase misiunea. Elita intelectuală mai tînără se îndepărtase de acesta în momentul în care nu mai avusese nimic de oferit și la fel procedaseră și țăranii care avuseseră de plătit de pe urma războiului. În alegerile din 1880, liberalii au fost înfrînți de către două noi partide, de stînga și de dreapta, care se formaseră în acel an. Progresiștii erau aripa de stînga derivată din foștii conservatori și spre ei s-a îndreptat Milan pentru a forma un guvern, care să accepte cel puțin convenția comercială. Aceștia erau admiratori ai formelor constituționale vest-europene și credeau că modernizarea societății slab dezvoltate a Serbiei ar trebui inițiată de elita sa instruită, în colaborare cu Coroana. Deși au fost dispuși să se organizeze repede ca un partid modern, ei au păstrat spiritul unui club politic de domni respectabili cu aceleași opinii.

Radicalii au fost cei care au pus bazele primului partid de masă și au implicat țărănimea în procesul politic. Inspirat inițial de socialismul și populismul rusesc, dar tot mai mult și de stînga republicană franceză (fără a uita radicalismul elvețian), programul lor își propunea să limiteze puterile Coroanei și ale administrației, cerînd votul universal pentru bărbați și dominația legislativului asupra executivului. Liberalii, pe cale de dispariție, au fost ultimii care s-au organizat într-o structură bine definită.

În schimbul alianței cu Austro-Ungaria, prințul Milan a obținut sprijinul pentru a-și ridica principatul la statutul de regat în 1882, urmînd exemplul României din anul anterior. Proclamarea regatului a fost însoțită de instituirea ordinelor cavalerești, după modelul Legiunii de Onoare franceze – Ordinul „Vulturului Alb" (după blazonul Serbiei) și Ordinul „Sfîntului Sava" (patronul Serbiei). Acestea simbolizau și totodată accentuau statutul său nou de stat independent și distrăgeau atenția de la dezaprobarea supunerii crescînde față de Viena.

Miniștrii progresiști ai lui Milan erau mai înclinați spre reforme decît predecesorii lor constituționaliști și conservatori, și erau mai luminați decît liberalii, însă pentru că nu se bucurau de sprijinul și încrederea poporului, se vedeau siliți să colaboreze strîns cu Palatul. Alegerile din 1883 au fost primele care au implicat campanii electorale ale partidelor politice organizate și au fost cîștigate de radicali cu o majoritate de doi la unu. Cabinetul progresist și-a dat demisia, dar regele Milan a refuzat să accepte conducerea noii majorități. El a numit un guvern format din foști conservatori, care a suspendat imediat Adunarea de curînd aleasă și a decretat confiscarea tuturor armelor deținute de cetățeni din vremea revoltelor antiotomane. Dezarmarea țărănimii fusese gîndită ca o măsură de protecție – a cauzat în schimb o explozie.

Măsura a fost întîmpinată în Serbia Estică printr-o răscoală a țăranilor, izbucnită la îndemnele agitatorilor radicali într-o regiune care suferise de pe urma războiului cu Turcia. Armata a înăbușit-o, conducătorii săi au fost judecați și condamnați sau au fugit în Bulgaria. Executați, încarcerați, exilați sau supuși, radicalii au fost neutralizați, dar Milan a trebuit să facă din nou apel la progresiști.

Integrarea noului triunghi teritorial de la sud punea probleme. Nu numai că suferise de pe urma războiului, dar se afla în general sub standardele sîrbești. Existau proprietari musulmani, dintre care cîțiva aveau în continuare arendași creștini. În Niš, care fusese un centru militar și administrativ otoman important, sîrbii ortodocși nu reprezentau mai mult de jumătate din totalul populației în ajunul „eliberării" sale, în timp ce musulmanii reprezentau aproximativ o treime. Serbia era obligată prin Tratatul de la Berlin să le respecte drepturile. Pentru a-i determina pe moșierii musulmani să vîndă și să plece,

arendaşii au fost îndemnaţi să cumpere, în timpul unei administraţii militare temporare. Multe clădiri publice, inclusiv moschei, au fost astfel neglijate şi distruse pentru a face loc altora noi, chiar dacă aveau valoare arhitectonică, deoarece dădeau impresia că amintesc de timpurile ocupaţiei turceşti şi de umilinţe suferite în trecut[6].

Noua graniţă sudică se învecina în parte cu Bulgaria - un rival în plus (şi slav de data aceasta) în lupta pentru teritoriile otomane rămase, luptă ce s-a intensificat o dată ce *irredenta* occidentală a fost blocată de către Austro-Ungaria. După răscoala din 1883, Bulgaria devenise un rai al emigranţilor sîrbi, care veneau şi plecau nestingheriţi, provocînd incidente la frontieră. Cînd Bulgaria a declarat unirea cu Rumelia Orientală în 1885, regele Milan a privit acest fapt ca pe o încălcare a Tratatului de la Berlin, un pas înapoi spre San Stefano, o schimbare în echilibrul forţelor din Balcani. Era obsedat de următoarele mutări ale Bulgariei - o posibilă luare a Macedoniei, poate chiar un război împotriva Serbiei asemănător celui declarat de prusaci Austriei în 1866. A lansat un război preventiv pentru a obţine compensaţii şi intervenţia europeană, pentru a distruge pentru totdeauna visul San Stefano şi a distrage atenţia de la problemele sale interne. Milan nu a realizat că războiul său pentru prestigiu era privit în Serbia ca un război civil împotriva fraţilor de sînge, împotriva aliaţilor pentru o cauză comună. Nici chiar conservatorii nu înţelegeau de ce Serbia nu ar fi putut să ajungă la o înţelegere cu Bulgaria asupra sferelor de influenţă în Macedonia. Recruţii puţin convinşi ai Serbiei s-au comportat lamentabil într-un război care a adus proaspătului regat înfrîngere şi umilinţă.

Austria a intervenit pentru a scuti Serbia de la o invazie bulgară, dar poziţia lui Milan devenise intolerabilă. Aceasta a fost afectată şi de relaţia furtunoasă cu regina Natalia, fiica unui boier moldovean. El a început să îşi pregătească retragerea, a acceptat o nouă Adunare dominată de radicali şi a aprobat elaborarea unei noi constituţii de către o comisie formată din toate partidele, după ce fuseseră trimişi experţi în Franţa, Belgia, Danemarca şi Grecia. Adoptată de către Adunare, a patra constituţie a Serbiei a constituit un pas înainte considerabil. Ea a clarificat libertăţile civile, a întărit guvernarea locală şi a sporit puterea Adunării. Toţi membrii acesteia au fost de atunci înainte aleşi prin vot secret şi direct de către un electorat care se reducea încă la contribuabili. Calificarea educaţională a supravieţuit doar sub forma obligaţiei fiecărui district de a alege cel puţin doi licenţiaţi. Coroana păstra prerogative importante ca moderator activ şi garant al legalităţii.

De-abia fusese promulgată noua constituţie la începutul lui 1889 şi regele Milan în vîrstă de 35 de ani a abdicat, nu înainte însă de a obţine divorţul. A fost urmat de Alexandru (1876-1903), fiul său în vîrstă de 13 ani, sub îndrumarea unui consiliu de regenţă. Partidul Radical cîştigase toate alegerile de la constituirea sa şi, după ce toţi cei ce se revoltaseră în 1883 au fost achitaţi, a fost invitat să formeze un guvern.

În curînd însă tînărul monarh dovedea aceleaşi tendinţe autoritare ca şi tatăl său. Printr-o serie de lovituri de stat, începute pe cînd nu avea încă 17 ani, a transformat guvernarea constituţională într-o farsă, abolind, restabilind, decretînd şi suspendînd

6. În 1867, cînd garnizoana otomană a părăsit Belgradul, mai rămăsese o singură moschee în oraş. Construită în secolul al XVII-lea, a fost restaurată de către guvernul sîrb pentru a fi întrebuinţată de credincioşii musulmani; renovată din nou în 1893, a supravieţuit pînă astăzi ca lăcaş de cult. Primii paşi spre acordarea de drepturi civile evreilor au fost făcuţi de prinţul Mihail, înainte ca acestea să fie extinse conform cerinţelor Tratatului de la Berlin şi consfinţite prin constituţia de la 1888.

constituţii. A exploatat neînţelegerile de la conducerea partidelor şi a obţinut sancţiuni parlamentare dubioase. Părinţii săi aflaţi într-un permanent conflict se întorceau pe rînd la Belgrad să-şi exercite influenţa. În 1893, a arestat şi concediat toţi regenţii şi miniştrii în timpul unei cine la palat, atribuindu-şi puterile regale. În 1894 a abolit constituţia din 1888 şi a restabilit-o pe cea din 1869. În 1900 s-a căsătorit cu amanta sa, o văduvă mai în vîrstă, cu un trecut îndoielnic.

Domnia sa a însemnat o guvernare slabă. Radicalii formau cel mai simpatizat partid, sprijinindu-se pe alegătorii din rîndul ţărănimii, deşi conducătorii erau politicieni burghezi şi profesori care au introdus puţine schimbări radicale după 1889. Regele a reuşit să îşi creeze o facţiune în cadrul fiecărui partid. Alexandru a devenit un adept al jocului de a asmuţi facţiunile între ele şi de a manipula alegerile prin presiuni administrative. În 1901, ca un compromis cu radicalii care căutau o cale de întoarcere spre un regim mai pregnant parlamentar, a schimbat din nou constituţia. A emis una nouă cu de la sine putere, presupunînd un parlament bicameral, ai cărui senatori erau în proporţie de trei cincimi numiţi de Coroană. Regele Alexandru îşi transformase regatul în obiect de amuzament internaţional.

În momentul dobîndirii independenţei, Serbia se găsea blocată între teritoriul austro-ungar şi cel otoman[7], un stat fără ieşire la mare, cu o suprafaţă de 48.500 km^2 şi 1,9 milioane de locuitori. Peste 87% dintre aceştia trăiau în mediul rural şi cîţiva dintre locuitorii oraşelor erau tot producători agricoli. O dată cu preluarea regiunii Niš, Serbia avea un al doilea oraş de peste 10.000 de locuitori, dar schimbările rapide se petreceau în Belgrad. Populaţia acestuia s-a dublat între 1874 şi 1890, ajungînd de la 27.600 la 54.200 (dintre care doar 34% erau născuţi în oraş), cu o rată de alfabetizare de 73,25% în 1900. Anii '80 au fost ani de dezvoltare haotică pentru capitală, aflată la jumătatea distanţei dintre un oraş otoman şi o capitală europeană, cu construcţii noi şi impozante, un palat regal, un teatru şi o universitate.

Populaţia urbană, în majoritate născută la ţară, devenise exponenta progresului în principal prin negustori, funcţionari publici, ofiţeri şi profesori. Dintre aceştia, reprezentanţii de frunte se transformau într-o burghezie de tip european. Era însă vorba în mare măsură de o *Bildungsbürgentum* – o burghezie educată destinată serviciilor de stat sau profesiilor publice. Încă împărţiţi în fostele bresle otomane şi confruntîndu-se cu o competiţie crescîndă venită de peste hotare, meseriaşii constituiau o formă de tranziţie între burghezie şi muncitori. Ucenicii, vînzătorii, studenţii şi şcolarii mai mari furnizau forţa umană a demonstraţiilor antiguvernamentale.

Masa ţărănimii se distingea prin neîncrederea în oraşe şi în aparatul de stat de care beneficiau în primul rînd oraşele. Se hrăneau în principal cu mămăligă săracă în proteine, produse lactate şi legume. Urau cel mai mult presiunile fiscale, care s-au dublat cel puţin între 1879 şi 1883, ca rezultat al cheltuielilor militare şi al construcţiei de căi ferate. Interesaţi mai ales de chestiuni locale şi materiale, ţăranii nu erau interesaţi de naţionalism. „Dacă luăm Bosnia, cîmpul meu nu o să devină mai mare", remarca un deputat al ţăranilor în Adunarea Naţională din 1876.

Succesul Partidului Radical provenea din apelul său pentru o reducere drastică a birocraţiei şi pentru canalizarea puterii spre guvernarea locală. Era un partid populist cu

7. Avea o graniţă scurtă cu România independentă, iar principatul Bulgariei făcea parte nominal din Imperiul Otoman.

urechea plecată la nevoile electoratului şi cu ochii larg deschişi faţă de realităţile puterii. După eşecul suferit în 1883, a început să se îndepărteze de stînga. În vreme ce nimeni nu îi contesta contribuţia la democratizarea vieţii politice, rolul său în modernizarea Serbiei constituia subiectul unei controverse.

După cîştigarea independenţei, modernizarea a devenit un efort conştient. Asemenea tuturor societăţilor balcanice, Serbia era săracă şi avea o elită puţin numeroasă. Competiţia era limitată, precum era şi iniţiativa de a căuta soluţii capabile de a opera trecerea la o societate deschisă. Deşi obligatorie prin lege, educaţia primară era limitată din cauza lipsei de şcoli şi învăţători şi de împotrivirea părinţilor care nu doreau să piardă forţa de muncă. Educaţia gimnazială se putea face doar în oraşe unde în 1885-1886 erau 5.600 de astfel de elevi. Inteligenţia se recruta din rîndurile licenţiaţilor. Anii '80 au adus o dezvoltare intensă a vieţii culturale, o dată cu extinderea Liceului din Belgrad şi transformarea sa într-o universitate propriu-zisă în 1880, cînd statul a cheltuit 119.000 de dinari pentru burse de studiu în străinătate (cifră mai mare decît cea acordată parlamentului).

Exista o conştientizare generală a faptului că se ajunsese la o răscruce. O parte a elitei l-a interpretat ca pe o provocare pentru a dovedi că Serbia se maturizase. Progresiştii erau hotărîţi să evolueze faţă de ceea ce ei numeau idealuri romantice pseudoliberale şi să abordeze sarcina reală de a constitui un stat european. Serbia nu avea doar datoria de a se ridica la standardele familiei de state moderne căreia i se alăturase, trebuia să se modernizeze efectiv pentru a supravieţui ca ţară independentă. Această viziune era împărtăşită într-o oarecare măsură de regele Milan în momentele sale mai puţin cinice. În timp ce el şi-a canalizat energia, ca monarh şi mai tîrziu ca „rege-tată" şi comandant suprem, spre organizarea unei armate moderne care să preia rolul eşuat al miliţiei de tip „naţiunea la arme" a predecesorului său, progresiştii gîndeau mai degrabă în termenii unui război cu starea înapoiată a ţării.

Între 1880 şi 1883, cabinetul progresist al lui Milan Piroćanac (1837-1897) – avocatul educat la Paris, care acceptase convenţiile prinţului Milan cu Austro-Ungaria în 1881 – a făcut reforme de o importanţă capitală. Libertăţile cetăţeneşti, libertatea presei, a cuvîntului şi de asociere au fost întărite, precum a fost şi independenţa sistemului judiciar ; sistemul de taxe şi şcolile au fost reformate ; s-au instituit o armată permanentă şi o Bancă Naţională emitentă de bancnote ; s-au construit primele căi ferate.

Influenţa franceză în modernizarea Serbiei a fost importantă, atît prin intermediul studenţilor sîrbi educaţi la Paris, cît şi al consilierilor francezi în Serbia, dar impactul german şi austriac nu trebuie nici el ignorat. Germania a exercitat influenţe mai ales începînd cu 1870, în principal asupra armatei şi prin intermediul acesteia în domenii ca medicina, salubrizarea şi ingineria. Nici influenţa rusească nu trebuie trecută cu vederea.

Modernizarea era un proces însoţit de nesiguranţă şi teamă de schimbare, precum şi de rezistenţa faţă de preţul ce trebuia plătit. Asociind europenismul elitist al progresiştilor cu tendinţele politice conservatoare ale monarhului şi cu ataşamentul său faţă de Austro-Ungaria, radicalii l-au văzut ca pe o ameninţare la adresa independenţei Serbiei, mai degrabă decît ca pe o condiţie a acesteia. Ei au conectat rămăşiţele ideilor populiste şi socialiste ruseşti din perioada lor timpurie cu elemente slavofile.

Deşi sub influenţa franceză radicalii deveniseră adepţii suveranităţii populare şi ai guvernării parlamentare, conducătorul lor Nikola Pašić (1848-1926)[8] se împotrivea

8. Studiase ingineria la Zürich şi fusese exilat în Bulgaria şi România din 1883 pînă în 1889.

adoptării sistematice a unui model occidental care dezrădăcina ţăranii sîrbi şi transforma ţara într-o colonie. Predica o politică prin care să se împrumute din Occident doar tehnologia pe care să se construiască ceea ce el considera instituţii slave tradiţionale ţărăneşti (cum ar fi autoguvernarea locală), care ar favoriza legăturile slave (mai ales cu Bulgaria) şi care se baza pe Rusia. Radicalii aveau tendinţa să considere Vestul („Europa", în limbajul comun în Balcani la acea vreme) şi Rusia ca pe două lumi diferite, şi să privească înspre Occident prin prisma Austro-Ungariei. Împrumutarea tehnologiei pentru a construi pe baza instituţiilor tradiţionale reprezenta doar un mod de a privi progresul; se găsea (şi se găseşte încă) în toate societăţile în curs de dezvoltare.

De fapt, anii '80 au marcat începutul unei perioade de expansiune care ulterior a permis Serbiei să evite dependenţa de Austro-Ungaria. Agricultura era în continuare principala activitate economică, cu 73% din pămîntul arabil în unităţi mai mici de cinci hectare. Suprafaţa cultivată cu cereale s-a dublat din anii '60 pînă în 1890. Principala cultură era porumbul, urmată de grîu şi, deşi pădurile fuseseră exploatate fără scrupule, încă reprezentau aproximativ 30% din suprafaţa totală.

Guvernarea echilibrată şi taxele previzibile le permiteau ţăranilor să producă un surplus vandabil, mai uşor de dobîndit din recolte decît de pe urma animalelor. Piaţa urbană internă a cunoscut o creştere mai rapidă a acţiunilor, astfel încît pînă la sfîrşitul secolului puţin mai mult de 12% din recolta totală se exporta, iar cerealele nu au reprezentat niciodată mai mult de 30% din valoarea exporturilor Serbiei înainte de 1905.

Dependenţa de exporturile de animale spre ţinuturile habsburgice a continuat să se manifeste. Tratatul din 1881, prin stabilirea aproape a unei uniuni vamale cu Austro-Ungaria, a fost într-atît în sprijinul exporturilor agricole ale Serbiei, încît balanţa sa comercială a devenit favorabilă începînd cu 1887. Metodele de creştere ameliorate pe moşiile mari din Ungaria au pus însă capăt exportului de porci de carne hrăniţi cu jir. Crescătorii sîrbi au fost obligaţi să îşi îngraşe porcii pentru piaţa de şuncă şi slănină şi să găsească noi loturi mai bune pentru culturile de porumb. Cu toate acestea, constrîngerile s-au înmulţit pe măsură ce interesele maghiarilor au cerut introducerea unor tarife protecţioniste şi au dus în cele din urmă la un război vamal cu România şi Serbia.

Începuturile produselor manufacturate au fost anevoioase din cauza lipsei de capital şi a impulsului dat în 1881 importurilor austriece. Fabrica de tunuri din Kragujevac era încă cea mai mare întreprindere, cu peste 2.000 de angajaţi în 1900. Cîteva fabrici de bere în oraşele mari, mori de grîu şi joagăre, precum şi începutul mineritului cu capital austriac şi belgian completau sectorul industrial al Serbiei. Lipsa comunicaţiilor propriu-zise era, împreună cu lipsa capitalului, principalul obstacol în calea dezvoltării mai rapide. În 1884, nu existau mai mult de 400 km de drumuri, majoritatea impracticabile pe timp de ploaie. Terminarea în acel an a liniei Belgrad – Niš, comunicînd prin podul peste Sava cu Zemun în Ungaria şi în 1888 cu căile bulgare şi otomane, au transformat Muntenegrul în singura ţară europeană fără cale ferată. Calea ferată nu era doar o condiţie impusă prin Tratatul de la Berlin, ci o necesitate stringentă. Aceasta transporta 272.000 de pasageri în 1888 deschizind Belgradului noi posibilităţi de dezvoltare, pe atunci un important port riveran cu un trafic de 41.000 tone[9].

Ca peste tot, apariţia transportului feroviar a fost însoţită de îndoială. Contractele pentru construirea de căi ferate au fost transformate într-o chestiune de sentiment în

9. Gara din Belgrad, construită în 1884, există şi astăzi.

dezbaterile parlamentare din 1880, pe care radicalii au folosit-o împotriva guvernării progresiste, exploatînd teama de interesele străine care ar readuce din nou ţara la dependenţa economică şi ar distruge o cultură naţională înrădăcinată în egalitate şi în guvernare locală. Construcţia de căi ferate şi de producţia de armament au sporit desigur cheltuielile din banii publici, cauzînd deficite bugetare începînd cu 1880, momentul în care plata dobînzilor către creditorii europeni a înlocuit tributul sultanului. De la 27 milioane de dinari în 1879, bugetul a crescut la 44,7 milioane în 1887. În acel an, un procent de 34% a fost alocat plăţii datoriei externe şi peste 31% a fost repartizat pentru armament, lăsînd 34% pentru restul cheltuielilor de guvernare. Orice ar fi spus radicalii despre birocraţia de stat, „restul" nu însemna foarte mult şi în orice caz mult mai puţin decît în alte state balcanice[10]. În ciuda progresului de netăgăduit, imaginea Serbiei independente din ultimul sfert al secolului al XIX-lea nu era deosebit de atrăgătoare, nici chiar pentru sîrbii din afara regatului şi cu atît mai puţin pentru alţi iugoslavi, din cauza capriciilor regilor săi din casa Obrenović şi a ataşamentului său diplomatic pentru Austro-Ungaria. Muntenegrul se afirmase sub conducerea unui şir de domnitori capabili, dar nu putea să compenseze declinul prestigiului statului sîrb mai mare şi nici să joace un rol decisiv în mişcările slavilor sudici supuşi ai Habsburgilor.

România sub liberali şi conservatori

Consecinţa logică a independenţei României a fost proclamarea regatului în 1881. Şi alte simboluri marcau încetarea formală a suzeranităţii otomane. Prima lege emisă după independenţă a fost instituirea unui ordin cavaleresc, Ordinul „Steaua României", urmat de Ordinul „Coroana României". Culorile şi deviza casei de Hohenzollern (*Nihil sine Deo*) au fost încorporate în blazonul regatului, pentru a lega dinastia de stat. Coroana de la ceremonia de încoronare a fost făcută din metalul unui tun turcesc, capturat în timpul războiului numit de Independenţă. Deoarece singurul copil al lui Carol murise, nepotul său Ferdinand (1865-1927) a fost adoptat ca prinţ moştenitor[11].

Tratatul de la Berlin impusese României să returneze Rusiei sudul Basarabiei, care fusese din nou teritoriu românesc (sau moldovenesc) după Tratatul de la Paris, în schimbul a 15.600 km^2 din Dobrogea otomană, pînă la şi incluzînd Delta Dunării. Basarabia a continuat să fie supusă unei rusificări necontenite. Comunitatea vechilor boieri moldoveni a fost treptat absorbită de societatea rusă. Partea românească a populaţiei a scăzut de la 74% în 1874 la 56% în 1896. În Dobrogea se stabiliseră numeroşi turci, tătari şi bulgari. Ea suferise de pe urma războiului, era înapoiată din toate punctele de vedere şi integrarea nu era simplă. Deşi în final a adus beneficii, o dată cu dezvoltarea agriculturii şi a portului Constanţa, în epocă, schimbul care fusese o condiţie a independenţei nu a produs entuziasm.

O altă condiţie pentru recunoaşterea *de jure* a fost abolirea oricărei discriminări religioase legale. Articolul 7 al constituţiei excludea necreştinii de la naturalizare. Aceasta îi privea pe musulmanii primiţi o dată cu achiziţionarea Dobrogei, dar îi afecta în primul

10. 12 dinari (franci) pe cap de locuitor în Serbia în 1879, 22,79 în România, 32,18 în Grecia.
11. În 1893, acesta s-a căsătorit cu prinţesa Maria de Edinburgh, nepoată a reginei Victoria şi a ţarului Alexandru al II-lea.

rînd pe imigranţii evrei. Rusia şi Austro-Ungaria au recunoscut independenţa României imediat şi necondiţionat pentru a-i flata orgoliul, dar Franţa, Germania şi Anglia nu au făcut-o pînă în 1880, cînd revizuirea a fost operată într-o atmosferă de teamă faţă de competiţia economică a evreilor şi de resentimente faţă de implicarea în afacerile interne ale României. Evreii începuseră deja să imigreze în Moldova din partea austriacă a Poloniei, dar în a doua jumătate a secolului evreii ruşi s-au îndreptat în număr tot mai mare spre teritoriile habsburgice şi România, precum şi din Austro-Ungaria spre România, înţelegînd avantajele economice oferite de deschiderea ţării adoptive spre Europa. În timpul lui Cuza fuseseră făcuţi paşi mici spre emanciparea şi naturalizarea individuală, dar venirea la putere a liberalilor adusese o nouă înăsprire a legilor.

Numeroase constrîngeri i-au determinat pe evrei să se reunească în oraşe, unde trăiau din comerţ, în vreme ce în zona rurală erau hangii, cămătari şi arendaşi. Pînă la sfîrşitul secolului, aceştia erau în număr de 250.000, adică 3,3% din totalul populaţiei, dintre care 14,6% locuiau în oraşe, reprezentînd 32% din populaţia urbană a Moldovei, şi pînă la 42% aflîndu-se în Iaşi. În general neasimilaţi, ei au devenit ţapii ispăşitori ai nedreptăţilor făcute în distribuirea pămîntului şi erau priviţi ca o ameninţare la adresa proaspetelor clase urbane locale. Curînd, chestiunea a devenit internaţională. Evreii români obţinuseră sprijinul organizaţiilor evreieşti din străinătate care, prin intermediul unor politicieni occidentali sensibili la această problemă, au făcut presiuni asupra guvernului român, culminînd cu cererea din cadrul Congresului de la Berlin pentru o revizuire a constituţiei. România s-a supus cu reticenţă în octombrie 1879 : evreii puteau să ceară naturalizarea, cu o perioadă de probă de 10 ani, şi doar cetăţenii născuţi în România puteau să deţină pămînt. Aceasta a mulţumit în mod formal marile puteri, dar pe măsură ce emigrarea din Rusia a sporit, antisemitismul a devenit o trăsătură a vieţii politice. Nu mai mult de o mie de evrei au reuşit să obţină cetăţenia conform noilor proceduri înainte de primul război mondial şi legislaţia economică liberală făcea discriminări în privinţa străinilor. Această chestiune putea fi exploatată de către politicienii români sau de către puterile străine ori de cîte ori vroiau ceva de la România[12].

În ciuda acestei probleme şi a altora, România independentă în timpul domniei lui Carol I s-a bucurat de cel mai stabil cadru politic şi de cea mai avansată economie din Balcani. Brătianu, care cîrmuise ţara pe perioada Crizei Orientale, a războiului cu turcii şi a Congresului de la Berlin, a rămas la conducere pînă în 1888. Sub administraţia sa liberală, România nu a devenit doar un regat independent, ci a cunoscut şi emiterea unei legislaţii moderne, afectînd fiecare sector al guvernării, educaţiei, armatei şi economiei.

În 1883, s-au organizat alegeri pentru revizuirea constituţiei de către parlament. Brătianu a calculat că o reformă electorală moderată nu numai că ar duce la evitarea scindării de aripa stîngă, ci ar asigura şi mai mult sprijin pentru Partidul Liberal prin sporirea influenţei burgheziei şi reducerea rolului moşierilor. Regele a recunoscut că reforma electorală era inevitabilă şi a avut încredere că Brătianu o va menţine în limite rezonabile. S-au folosit toate pîrghiile puterii pentru a-i împiedica pe conservatori să cîştige treimea de deputaţi şi senatori necesară pentru a-i dejuca propunerile ; liberalii au obţinut o majoritate covîrşitoare.

12. Marile puteri au folosit-o şi fiindcă se temeau că vor fi nevoite să absoarbă un număr fără precedent de evrei cînd, la sfîrşitul secolului, România a devenit o sursă de emigrare evreiască, nu numai un teritoriu de imigrare.

Prin reducerea colegiilor electorale la trei, reforma a întărit influenţa politică a claselor de mijloc în detrimentul marilor moşieri. Primele două colegii reuneau 145 de deputaţi, în vreme ce al treilea, care reprezenta ţărănimea, număra 38 – puţin mai mulţi decît înainte. Numărul total de alegători a crescut uşor şi a continuat să crească o dată cu dezvoltarea economică, de la mai puţin de 60.000 în 1888 la 94.000 în 1905 – dintr-o populaţie de aproape 6 milioane. Senatul a rămas un bastion conservator, deoarece corpul său electoral era în 1905 încă mai mic de 25.000 de alegători.

În timp ce Partidul Conservator a continuat să reprezinte interesele marilor moşieri, liberalii vorbeau în numele claselor de mijloc în ascensiune, formate din comercianţi, industriaşi şi meseriaşi. Chiar şi aşa, diviziunea nu era foarte clară. Pămîntul a început să treacă din mîinile vechilor familii de boieri în cele ale noii burghezii prospere, fie direct, fie prin ipoteci către instituţii de credit controlate de liberali. Bancherii şi negustorii care au cumpărat pămînt au adoptat punctul de vedere al moşierilor, în vreme ce aceştia, care vînduseră sau pierduseră pămîntul, au intrat în rîndurile burgheziei. Conservatorii favorizau schimbul comercial liber în numele intereselor proprietarilor de pămînt care exportau grîne şi cereale, în vreme ce liberalii erau în favoarea tarifelor protecţioniste în industrie. Deşi au adoptat organizări mai moderne, ambele partide rămăseseră coterii de oameni legaţi prin loialităţi personale, interese comune şi dorinţa de putere.

Regele juca un rol-cheie în determinarea rezultatului alegerilor, prin autoritatea sa de a numi primul-ministru şi de a dizolva parlamentul. După ce obţinea demisia consiliului de miniştri, se consulta cu conducătorii politici înainte de a-l alege pe unul dintre ei pentru a forma noua guvernare. Prima sarcină a viitorului prim-ministru, după ce numea cabinetul, era să organizeze alegeri. Guvernul avea avantajul de a controla aparatul de stat. Procedura îi conferea monarhului un rol de arbitru între partide, ai căror preşedinţi se aflau în competiţie pentru garanţia de stabilitate pe care o reprezenta acesta.

Liberalii au dominat scena politică timp de un deceniu după Războiul de Independenţă. După ce a stabilit o relaţie destinsă cu regele Carol şi s-a despărţit de liberalii mai radicali, Brătianu a devenit din ce în ce mai autoritar. Au apărut neînţelegeri cu monarhul după 1884, cînd opoziţia a început să-l critice pentru că acordase prea mult sprijin liberalilor.

Aflaţi în derivă pe măsură ce adepţii îi părăseau, conservatorii rămăseseră uniţi în opoziţie prin aversiunea faţă de cei care curtau clasele de jos. După alegerile din 1888, regele Carol a înţeles că lui Brătianu îi trecuse perioada de glorie, iar conducătorul liberal a realizat că pierduse încrederea monarhului. Diviziunile din partidul său au permis existenţa scurtă a unor guverne conservatoare. Sub presiunea junimiştilor, pentru a arăta preocuparea faţă de chestiunea ţărănească şi pentru a apărea drept avocaţi ai reformei raţionale, conservatorii au dat în cele din urmă o administraţie luminată, care a rămas la guvernare pînă în 1895.

Decesul conducătorilor istorici, diviziunile interne şi dificultăţile rezultînd din datoria publică au cauzat schimbări mai frecvente de guvern spre sfîrşitul secolului. S-a votat o legislaţie eficientă sub conducerea ambelor partide, iar sistemul oferea libertatea de adunare, asociere şi expresie. Presa a prosperat, stimulînd viaţa politică şi contribuind la modelarea opiniei publice, deşi majoritatea cetăţenilor aveau puţine ocazii de a decide în probleme de interes propriu.

„Construirea naţiunii" absorbea energiile elitei politice şi intelectuale româneşti. Aceasta presupunea asigurarea unei structuri moderne. Ca şi în cazul Serbiei, Occidentul reprezenta modelul de urmat în general, dar faţă de care trebuiau să existe şi unele

rezerve. „Construirea națiunii" însemna în plus formarea unui stat național care să cuprindă toți românii. Regatul furniza românilor din Ungaria un puternic stimul cultural prin intermediul scriitorilor, învățaților, artiștilor și ziarelor, celor două universități (București și Iași) din 1860 și respectiv 1864, și Academiei Române fondate în 1866, după modelul Academiei Franceze, pentru a reglementa limba. Chiar mai mult decît în Serbia, această expansiune culturală ascundea nivelul scăzut de performanță al unei societăți rurale unde nici o educație primară obligatorie nu putea să devină realitate datorită lipsei învățătorilor și a școlilor.

În ciuda secularizării instituțiilor politice, Biserica a continuat să fie un bastion al conștiinței naționale - sub controlul statului, după ce obținuse în 1885 de la patriarhul Constantinopolului statutul autocefal. Cu toate acestea, ortodoxia nu era suficientă pentru a construi o identitate românească specifică. Istoricii căutau într-un trecut glorios garanția unui viitor glorios[13]. La fel ca în cazul vecinilor lor balcanici, trecutul recuperat trebuia să le acorde românilor locul cuvenit printre națiunile Europei, dar în cazul lor latinitatea îi deosebea de slavi și de greci. Spre deosebire de dominația turcilor asupra grecilor, epoca fanariotă a fost declarată evul întunecat al istoriei românești.

Din nou mai mult decît oriunde în Balcani, intelectualii s-au lansat într-o dezbatere extinsă între europeniști și tradiționaliști. Europeniștii încercau să egaleze nu doar modelul politic, ci și sistemul bancar și industrial și aspirau la înglobarea necondiționată a culturii franceze. S-au lovit de obiecții potrivit cărora adoptau forme fără fond, atingînd societatea doar la suprafață. Criticii lor erau de asemenea educați în Occident ; aflați mai degrabă sub influență germană, aceștia subscriau ideilor istoriciste și evoluționiste. Și ei doreau să creeze legături mai strînse între Europa și România, însă în termenii celei din urmă, respectînd tradițiile și structurile sale. Asemenea dezbateri aveau ecou și în rîndul politicienilor și economiștilor.

Începînd de la jumătatea secolului, populația crescuse cu două milioane la aproape 6 milioane în 1899, în vreme ce locuitorii orașelor își dublaseră numărul la mai bine de un milion. În 1916, Bucureștiul avea 381.000 locuitori. Oamenii se îndreptau spre capitală, care reprezenta și centrul industrial, spre cele două porturi dunărene, Galați și Brăila, și spre Ploiești, centrul noii industrii petroliere.

În ciuda tuturor schimbărilor, chiar la sfîrșitul secolului, jumătate din pămîntul arabil era deținut de 6.500 moșieri cu proprietăți de peste 100 ha, iar din acesta 38% se afla în proprietatea a 2.000 de moșieri cu peste 500 ha fiecare. Majoritatea își dădeau moșiile în arendă, trăind în București sau în alte orașe, sau petrecînd mult timp în străinătate. Neglijarea agriculturii, sursa lor tradițională de venit și fundamentul poziției lor sociale, a accelerat procesul de dizolvare a clasei lor, iar locul le-a fost luat în mediul rural de arendași. Aceștia erau cămătari, proprietari de magazine sau comercianți de grîne care și-au investit astfel capitalul acumulat, unii dintre ei arendînd suprafețe mari.

În schimb, nu s-a dezvoltat o clasă prosperă de mici proprietari, deoarece majoritatea țăranilor aveau prea puțin pămînt. Reforma agrară din 1864 nu fusese completată pînă la

13. Iată cuvintele apreciatului istoric Alexandru Xenopol (1847-1920), în introducerea la *Istoria Românilor pentru clasele primare de ambele sexe*, „Istoria națională este foarte importantă pentru noi românii, deoarece ne dă o înțelegere a națiunii noastre, a ceea ce poate deveni în viitor" (*Istoria Românilor pentru clasele primare de ambele sexe*, ediția a doua, București, 1879, p. 4).

cucerirea independenței, iar douăzeci de ani mai tîrziu majoritatea celor care primiseră pămînt pierduseră cel puțin o parte din el datorită vînzării și ipotecilor. Țărănimea nu era o clasă omogenă. Existau aproximativ 200.000 de țărani fără pămînt (14% din populația agricolă activă) și încă 100.000 care luaseră în arendă, dar nu dețineau pămînt. 750.000 de proprietari a mai puțin de cinci hectare fiecare trebuiau să își completeze venitul muncind pe moșii, iar 176.000 care dețineau între cinci și zece hectare lucrau ocazional cu ziua. În vîrful piramidei, cei 36.000 care dețineau între 10 și 50 hectare formau pătura de sus a societății rurale la începutul secolului XX.

Progresul României în cultivarea grînelor era impresionant. Pînă la sfîrșitul secolului, *cerealele (mai ales grîul) reprezentau aproape 85% din valoarea totală a exporturilor*, iar în 1910 România era al patrulea exportator mondial de grîu. Suprafața de cultură a grînelor s-a dublat din 1860 pînă în 1890, rezultînd într-o suprafață cultivată pe cap de locuitor cu 40-75% mai mare decît cea a Greciei, Bulgariei sau Serbiei.

Marile moșii au jucat un rol decisiv în extinderea cultivării grînelor. Unele dintre ele au împrumutat tehnicile moderne austro-ungare, deși nu suficient ca să inițieze o revoluție agricolă, din cauza menținerii și chiar creșterii sistemului învoielilor agricole. Deoarece au primit prea puțin pămînt în 1864, țăranii au făcut contracte pentru a-și acoperi nevoile, lucrînd pe o bucată de moșie în schimbul unei alte bucăți luată parțial în arendă printr-o cotă din recoltă. Această metodă evita obligații bănești suplimentare, dar înmulțea neînțelegerile. Cînd, după 1896, prețul mondial al grînelor a crescut, tot mai mulți moșieri au recurs la acest sistem pentru a spori eficacitatea muncii.

Astfel, condițiile de trai mizere ale țăranilor s-au înrăutățit într-o perioadă de dezvoltare agricolă fără precedent. Hrănindu-se în principal cu porumb, lipsiți în general chiar și de produse lactate, împovărați de datorii și contracte nemiloase, mereu la limita sărăciei, țăranii erau mai degrabă ignorați de politicieni. Condițiile economice deteriorate și utilizarea forței armate împotriva celor care nu plăteau la termen au condus la violențe în anii '80. Responsabilitatea colectivă pentru neplată a fost abolită în 1882, iar utilizarea forței interzisă, dar abuzurile au continuat. Tulburări publice necoordonate, dar serioase au supus vrînd-nevrînd situația țăranilor atenției politicienilor.

În 1881, se fondase o Bancă de Credit Rural, reorganizată în 1892 pentru a servi intereselor specifice ale țăranilor, dar majoritatea erau prea săraci pentru a putea fi încadrați în programul de sprijin. În 1889, s-a adoptat o legislație referitoare la vînzarea pămîntului aflat în proprietatea statului în loturi mici, cu acordare de credit și protejînd mica proprietate. Legislatorii au tratat problemele pe măsură ce se iveau. Ei nu doreau să schimbe structurile existente și interesul primordial era întotdeauna creșterea producției. În plus, pentru liberali, agricultura a fost mereu pe locul al doilea după industrie.

O clasă de mijloc urbană compusă din comercianți, industriași, avocați, profesori și funcționari publici înlocuise vechea clasă de negustori și cămătari în majoritate străini. În vîrful piramidei se afla o elită burgheză care a prosperat în ultimele două decenii ale secolului, cu un nucleu care investise în industrie și exercita o influență puternică asupra politicii de stat.

Cînd breslele tradiționale au fost desființate în 1873, legea nu făcuse decît să recunoască un fapt împlinit. Vechii meșteșugari orășeni au fost înlocuiți de o clasă industrială nouă formată din muncitori plătiți în industria alimentară și alte industrii de consum, în minerit, industria petrolieră și a transportului – 200.000 pînă în 1914, sau 20% din populația activă, dintre care mai bine de jumătate lucrau în fabrici cu mai mult

de 100 muncitori. Majoritatea erau necalificaţi, provenind din mediul rural şi continuînd să obţină o parte a veniturilor din agricultură. O ofertă a forţei de muncă depăşind cererea menţinea salariile şi condiţiile de muncă destul de mizere.

Industria a profitat enorm de pe urma programului extensiv al liberalilor de susţinere a dezvoltării industriale. Statul se declara de partea industriei moderne, care totuşi a rămas dependentă de pămînt, din moment ce produsele alimentare, produsele lemnoase şi petrolul predominau. Imediat ce a expirat convenţia comercială cu Austro-Ungaria, a fost adoptată în 1886 legea generală a tarifelor pentru a proteja industria sa principală, prelucrarea produselor agricole - în special rafinarea zahărului şi a tutunului. Atunci liberalii au lansat, cu un deceniu înaintea unor măsuri similare în Serbia sau Bulgaria, un program mai extins de creare a unui sector industrial naţional viabil prin încurajarea şi protejarea întreprinzătorilor.

Capitalul de investiţie se acumulase dintr-o varietate de surse - exploatarea mai intensă a pămîntului, compensarea plăţilor pentru reforma agrară, arendarea moşiilor şi comerţul. Creşterea rapidă a comerţului exterior a stimulat activitatea economică şi a atras investiţii din străinătate. Acestea au intrat în ţară în cantităţi substanţiale după declararea independenţei, prin împrumuturi către guvernul român pentru programe ambiţioase de lucrări publice, precum şi spre bănci şi asigurări, comerţ şi industrie.

Legea minelor din 1895, deschizind drumul capitalului extern, a marcat un moment--cheie în sectorul petrolier, care a devenit industria cea mai dinamică. Cîmpurile petroliere româneşti se aflau mai aproape de pieţele europene principale decît cele ruseşti sau americane. Zăcămintele de petrol situate la nord de Bucureşti şi în jurul Ploieştiului fuseseră descoperite în anii '60, dar nu au fost exploatate propriu-zis pînă în anii '90. Producţia de petrol a crescut de la 1.188 tone în 1850 la 250.000 în 1900. Majoritatea rafinăriilor funcţionau cu capital german, olandez, britanic şi american. Peste jumătate din producţie se exporta. Statul era cel mai mare consumator intern datorită înlocuirii cărbunelui cu petrolul pentru locomotive, la sfîrşitul secolului.

Statul român asigura infrastructura dezvoltării economice printr-un sistem monetar, prin măsuri, transport şi bănci moderne. Se deschiseseră bănci de credit sprijinite de stat şi bănci particulare specializate în tranzacţii comerciale, dar nici una dintre acestea nu a putut face faţă cererii crescînde de credite de după declararea independenţei, ceea ce a condus la fondarea Băncii Naţionale a României în 1880. Aceasta funcţiona şi ca bancă comercială centrală după modelul belgian şi avea monopolul emiterii de bancnote. Companie cu răspundere limitată, cu capital exclusiv românesc şi cu participarea statului pînă în 1901, acţiunile sale au fost împărţite între conducătorii Partidului Liberal, care nu au făcut nici un secret din intenţia lor de a o folosi pentru a juca un rol-cheie în politica lor industrială[14].

România s-a bucurat de un avans printre statele balcanice în construcţia de căi ferate, care începuse în 1857. Pînă în 1880, cînd guvernul a trebuit să cedeze în faţa lui Bismarck (care legase această problemă de recunoaşterea independenţei) şi să cumpere acţiunile bancherilor germani care dăduseră faliment, existau deja 921 km de cale ferată,

14. Singura bancă particulară din Balcani care avea şi capitalul şi disponibilitatea de a promova o gamă largă de iniţiative industriale era Banca Marmorosch, Blank & Co din Bucureşti, fondată încă din 1848 de imigranţi evrei austrieci, care în 1890 s-au alăturat prinţului Iancu Cantacuzino (1847-1911), un inginer şi industriaş educat la Paris.

în comparaţie cu cei 224 km în Bulgaria, 12 km în Grecia şi nici unul în Serbia. Complet naţionalizate pînă în 1899, Căile Ferate Române erau cea mai mare întreprindere a ţării, cu 23.000 de angajaţi. Pînă în 1900, reţeaua se întinsese la 3.100 km şi la fel s-a întîmplat şi cu drumurile, a căror lungime totală a crescut de la 1.800 km în 1871 la 24.800 km în 1900.

Acesta era un avantaj costisitor. Pînă în 1879, plata anuală a împrumuturilor de pe pieţele de capital reprezenta mai bine de 20% din cheltuielile de stat. Deoarece interesele ambelor partide privitoare la pămînt impuneau limite politice asupra impozitelor directe, iar sectorul urban impunea limite economice asupra celor indirecte, creşterea bugetului era imposibilă fără accesul repetat la aceste pieţe. Bugetul aproape s-a dublat între momentul declarării independenţei şi sfîrşitul secolului.

În comerţul exterior s-a produs o schimbare semnificativă dinspre Est înspre Vest. Într-o primă fază, la fel ca în cazul Serbiei, Austro-Ungaria era prima piaţă de desfacere a produselor agricole româneşti şi furnizorul produselor manufacturate importate. Convenţiile comerciale cu monarhia dualistă, dar şi cu Rusia, Franţa, Anglia, Italia şi Germania au determinat creşteri spectaculoase şi balanţe favorabile. Relativa deschidere a pieţei româneşti pînă la adoptarea legislaţiei din 1886 dăduse însă o lovitură severă industriei locale. Cînd Austro-Ungaria a răspuns printr-un război vamal, Anglia i-a luat locul ca cel mai bun client al României, iar Germania ca furnizor.

Ceea ce înainte fusese o politică de echilibru între cei doi vecini puternici ai săi, înclinînd uşor în favoarea Austro-Ungariei, s-a transformat datorită resentimentelor faţă de Rusia, care a devenit din nou inamicul public numărul unu atît pentru politicieni, cît şi pentru publicul larg. Obiectivul diplomatic primordial al conducătorilor României era protecţia împotriva Rusiei. Opinia publică favoriza Franţa, dar Parisul arăta încă şi mai puţin interes decît Londra şi era considerat izolat din punct de vedere diplomatic. Fără vreo alternativă reală, guvernul liberal al lui Brătianu a încheiat în 1883 un Tratat defensiv cu Austro-Ungaria împotriva Rusiei, la care a aderat Germania, urmată de Italia. Insistînd în vederea încheierii Tratatului, obiectivul lui Bismarck era să întărească poziţia Austro--Ungariei în Balcani. La fel cum s-a întîmplat şi în Serbia, aceasta a fost o înţelegere *secretă, cunoscută doar de rege, Brătianu şi cîţiva miniştri. Dacă ar fi fost făcută publică*, ar fi cauzat o furtună în opinia publică românească, pe atunci covîrşitor francofilă. Reînnoit pînă la primul război mondial, Tratatul a legat România de Tripla Alianţă.

Deşi a pus capăt izolării diplomatice a României şi a întărit avantajele economice ale deschiderii spre pieţele central-europene, Tratatul a fost totuşi considerat un act contrar interesului naţional pe termen lung. Relaţiile cu Austro-Ungaria nu erau cordiale. Incapabilă să obţină o revizuire a convenţiei comerciale din 1875 care, deşi favorabilă, impunea taxe asupra exporturilor sale agricole în timp ce permitea importurilor manufacturate austro-ungare să intre aproape gratis, România nu a reînnoit-o în 1885. Tarifele protecţioniste pe care le-a introdus au condus la un război vamal între 1886 şi 1893. Austro--Ungaria a fost adevăratul perdant. Agricultura românească a găsit noi pieţe occidentale, industria ei a progresat şi, o dată cu ea, ostilitatea publică faţă de monarhia habsburgică.

În rest, politica externă era ca şi inexistentă. România era cu mîinile legate, *irredenta* era sub controlul Austro-Ungariei şi al Rusiei şi nu exista încă un interes foarte mare faţă de diplomaţia din Balcani. Relaţiile cu Poarta erau aproape inexistente ; cu Bulgaria erau reci din cauza Dobrogei ; cu Grecia nu erau foarte bune, deoarece Bucureştiul încerca să

dezvolte o conştiinţă românească în rîndul vlahilor. Relaţiile erau prieteneşti doar cu Serbia, care se afla într-o poziţie asemănătoare.

Pe măsură ce politica de maghiarizare a Ungariei sensibiliza din ce în ce mai mult opinia publică românească faţă de chestiunea Transilvaniei, partidele aveau obiceiul de a se plasa reciproc în situaţii dificile. O dată cu renaşterea Franţei la sfîrşitul secolului, sentimentele francofile au cunoscut un nou avînt. Putea debuta o reorientare diplomatică treptată, mai ales cînd Italia a dat semne că ar vrea să facă acelaşi lucru.

Capitolul 7

De la Congresul de la Berlin pînă la 1900 (II)

Începuturile dificile ale Bulgariei • Revolta cretană de la 1897 • Drumul Macedoniei spre anarhie • Liga de la Prizren • Grecia între Trikoupis şi Deligiannis • Separarea şi construirea naţiunilor

Începuturile dificile ale Bulgariei

Victoria Rusiei adusese independenţa virtuală, dar era o independenţă amară, deoarece Bulgaria a ieşit din război împărţită. Principatul Bulgariei şi provincia Rumelia Orientală făceau amîndouă parte teoretic din Imperiul Otoman. Acestea erau sprijinite de Rusia şi privite cu suspiciune de toate statele. Rusia fluturase în faţa ochilor elitei bulgare viziunea „Bulgariei de la San Stefano", care includea întreaga Macedonie.

Sarcina de a forma guvernul a fost dată trimisului imperial al Rusiei. Prinţul Alexandru Dondukov-Korsakov (1820-1893) dorea o ţară-model, aşa cum încercase Kiseleff să facă din Principatele Române cu ani înainte. Alături de consilierii săi, el a redactat o constituţie, numită astfel în concordanţă cu prevederile Tratatului de la Berlin, care a fost ratificată de Sankt Petersburg după o cercetare minuţioasă, înainte de a fi prezentată Adunării notabililor întruniţi la Tîrnovo, capitala medievală, în februarie 1879.

Mai puţin de o treime dintre aceşti „notabili" erau aleşi. Ceilalţi reprezentau aparatul administrativ, juridic şi ecleziastic. Delegaţii comunităţilor bulgăreşti din afara principatului erau admişi pentru a contracara ameninţarea unui boicot al membrilor care erau de părere că este mai bine să rămînă uniţi sub jugul turcesc, decît să fie separaţi printr-un *diktat* de la Berlin. Realismul a învins, după ce dezbaterile au împărţit clasa politică emergentă în conservatori şi liberali. Deşi mai bine structuraţi şi chiar mai reprezentativi, conservatorii erau discreditaţi de faptul că odată susţinuseră o înţelegere cu turcii. Liberalii erau tineri idealişti catapultaţi la putere de victoria ruşilor.

„Constituţia de la Tîrnovo" din 1879 le datora la fel de mult liberalilor, cît şi consilierilor ruşi. Ea se număra printre cele mai înaintate din Europa. A fost aleasă prin vot direct o Adunare Naţională de deputaţi plătiţi, educaţi, în vîrstă de peste 30 de ani. Deşi vasal al sultanului, prinţul reprezenta principatul în relaţiile cu celelalte state. El numea miniştri şi împărţea puterea legislativă cu Adunarea. Drepturile individuale erau garantate.

Ortodoxia era religia oficială, dar primul conducător era scutit de ea. Din moment ce enoriaşii exarhatului bulgar din afara principatului îi depăşeau ca număr pe cei din interiorul său, exarhul a rămas la Constantinopol, iar sinodul a fost transferat la Sofia.

La recomandarea guvernului rus, prinţului în vîrstă de 22 de ani Alexandru de Battenberg (1857-1893) i-a fost oferit tronul şi a fost nevoie de presiuni pentru ca acesta să îl accepte, deoarece nu era întru totul de acord cu constituţia[1]. El a început cu un *guvern format doar din conservatori, care nu s-a bucurat de votul parlamentului,* iar, în 1880, după ce nu a reuşit să obţină aprobarea Rusiei pentru schimbarea constituţiei, a numit un guvern liberal condus de Dragan Ţankov (1828-1911). Nu numai că între ei nu exista nici un fel de încredere, dar Alexandru şi Ţankov îi iritau pe ruşi întrecîndu-se în a-şi demonstra naţionalismul. Un număr tot mai mare de bulgari educaţi începuseră să se sature de intervenţia rusească exercitată prin consulul general la Sofia şi prin armată, unde ministrul de Război şi toţi ofiţerii cu grad mai mare decît cel de căpitan erau promovaţi din Rusia.

După asasinarea ţarului Alexandru al II-lea în 1881, succesorul său Alexandru al III-lea era mai dispus să asculte de sugestiile protejatului său din Bulgaria. Prinţul a convocat o Adunare Constituantă ca să discute schimbările. Liberalii au răspuns afirmativ crezînd că vor cîştiga, dar alegerile au fost astfel organizate (de către o administraţie epurată, cu sprijin public din partea ţarului şi urne controlate de ruşi), încît doar doi liberali au fost aleşi. Întîlnindu-se la Sviştov, Adunarea a aprobat pe loc propunerile. Alexandru demonstrase abilitate în organizarea loviturii de stat. Ţărănimea era devotată Rusiei şi dezamăgită de liberali, cei cu o conştiinţă politică mai vie nu vroiau să accepte conducerea oligarhiei conservatoare, în timp ce prinţul nu-i tolera pe liberali.

Acesta a trebuit să se mulţumească cu un guvern de conservatori şi generali ruşi şi a cerut organizarea de alegeri, în condiţiile unei restrîngeri a privilegiilor în toamna lui 1882. Rezultatul acestora le-a dat conservatorilor curajul de a se elibera de subordonarea faţă de generalii ruşi. În 1883, prinţul şi conducătorii partidului au ajuns la un compromis. Alexandru urma să repună în vigoare într-o primă fază constituţia de la Tîrnovo. Liberalii aveau să ia în considerare de comun acord o serie reforme în a doua fază. Generalii au părăsit guvernul şi Ţankov a format un cabinet de coaliţie.

Nimeni nu beneficiase de pe urma acestei perioade. În ochii ţărănimii, Alexandru şi politicienii îl supăraseră pe ţar. Alegerile relativ libere din 1884 au însemnat un concurs între aripile dreaptă şi stîngă ale Partidului Liberal. Disponibilitatea lui Ţankov de a lua în considerare reforma constituţională şi de a plăti un preţ aparent prea mare pentru calea ferată Ruse - Varna, deţinută de englezi, a condus la înfrîngerea liberalilor săi din aripa dreaptă de către cele 28 de procente din electorat care îşi dăduse osteneala să voteze. Petko Karavelov (1843-1903) a fost numit şeful unui cabinet liberal din aripa stîngă. Scindarea a devenit formală în momentul în care adepţii lui Karavelov s-au numit democraţi.

Chestiunile importante ale „unităţii naţionale" au revenit în actualitate. În Rumelia Orientală o comisie internaţională redactase un Regulament Organic amănunţit, cu instituţii regionale în Plovdiv (Philippopoli) şi măsuri pentru a asigura reprezentarea celor

1. Nepot al ţarinei, provenind din căsătoria morganatică a unui general austriac, prinţ din familia Hesse, el însuşi servise în armata Rusiei din Bulgaria. Fratele său mai mare, Louis, era locotenent în marina regală.

care nu erau etnici bulgari. Sultanul păstrase dreptul suprem de veto asupra legislației[2]. Bulgarii constituiau 70% din populație. Supremația lor a fost stabilită prin alegerile din 1879, în urma cărora au fost aleși 31 de bulgari din cei 36 de membri ai Adunării Regionale.

Politicienii din provincia de sud considerau unirea cu nordul doar o chestiune de timp. La fel o considerau și rușii, dar ei nu erau încă dispuși să o aprobe, în vreme ce prințul Alexandru vedea în aspirațiile naționaliste o modalitate de a-și restabili influența. Chiar dacă acesta nu era punctul de vedere al sîrbilor și grecilor, populația slavă a Macedoniei era considerată bulgară. Mulți dintre cei care se considerau într-adevăr bulgari se stabiliseră în Bulgaria, unde formaseră o fracțiune disidentă a stîngii democratice.

S-a constituit un nou Comitet Central Revoluționar pentru a agita spiritele. Pe măsură ce Poarta și-a întărit controlul asupra Macedoniei și guvernul Karavelov a contracarat inițiative de anvergură mai mare, Comitetul și-a fixat un obiectiv mai limitat. A organizat în Plovdiv o lovitură de stat militară prin care proclama unirea Rumeliei Orientale cu Bulgaria în septembrie 1885. Alexandru și Karavelov au fost prinși la mijloc între pericolul de a sfida Rusia, dacă acceptau unirea, și cel de a sfida opinia publică, dacă nu o făceau. Președintele liberal al Adunării Naționale, Stefan Stambolov (1854-1895) a forțat nota, reamintindu-i prințului că avea de ales între a merge la Plovdiv și a se întoarce la Darmstadt. Alexandru s-a dus la Plovdiv și a recunoscut unirea.

S-au produs o explozie de entuziasm în rîndul bulgarilor și reacții adverse pretutindeni în afara granițelor țării. Țarul a convocat toți ofițerii ruși din Bulgaria și Rumelia Orientală. Grecia și Serbia au protestat împotriva violării înțelegerii de la Berlin. Presiunile englezilor au împiedicat Grecia să se alieze cu Serbia, care a declarat război. Fără nici un ofițer cu grad mai mare decît cel de căpitan, armata bulgară a oprit ofensiva sîrbă printr-o bătălie care a durat trei zile. Opinia publică bulgară era de partea armatei, în timp ce opinia publică sîrbă nu fusese de acord cu războiul. Au rezultat nemulțumiri care aveau să fie exploatate mai tîrziu.

Nou-venita Peninsulei Balcanice ieșise din bătălia de la Slivnița obținînd Rumelia Orientală, cu reputația crescută și cu încrederea că avea forța necesară să se impună în fața vecinilor săi. În primăvara anului 1886, în urma unor compromisuri negociate de marile puteri, a fost restabilit *statu-quo*-ul *ante bellum* dintre Serbia și Bulgaria, iar „prințul Bulgariei" (al cărui nume nu era specificat) a fost numit guvernator general al Rumeliei Orientale pe timp de cinci ani.

Bulgariei i s-a dat de înțeles că Rusia avea să accepte unirea doar cu un alt prinț. Populația era îngrijorată de natura limitată a avantajelor obținute. Chiar și Rumelia Orientală crea probleme. Politicienii de la Plovdiv nu suportau să fie tratați ca niște auxiliari de către colegii lor mai puțin rafinați de la Sofia. Retragerea ofițerilor ruși și integrarea fracțiunii sudice a formațiunilor paramilitare au politizat avansarea în grad în cadrul armatei.

Alegerile pentru prima Adunare reunită s-au desfășurat în 1886. Problema în litigiu s-a dovedit a fi calea ferată Ruse – Varna, pentru care Karavelov era acum dispus să plătească un preț mai mare decît cel pe care în 1884 îl considerase exorbitant. Dezbaterile și demonstrațiile s-au întors împotriva prințului Alexandru. Pe parcursul a două săptămîni

---

2. Primul guvernator general a fost pașa Aleko Bogoridi, funcționar de stat de origine bulgară în timpul regimului fanariot otoman (unul dintre fiii lui „Talleyrand al Orientului"), care pusese bazele bisericii Sf. Ștefan din Constantinopol.

din august şi septembrie, el a fost detronat de către un grup de ofiţeri instruiţi în Rusia, escortat în afara graniţelor ţării, reinstaurat de către Stambolov şi detronat din nou pentru a fi respectate ordinele ţarului[3].

Stambolov a devenit astfel şeful unei locotenenţe princiare, numind un guvern de coaliţie şi convocînd o Adunare cu menirea de a alege un nou prinţ. Toţi funcţionarii ruşi au părăsit ţara. Exista o nevoie imperioasă de a se găsi un domnitor. S-au trecut în revistă diverse soluţii, apreciate ca nesatisfăcătoare, pînă cînd a fost descoperit Ferdinand de Saxa-Coburg-Gotha (1861-1948). El a preluat conducerea în august 1887 dar nu a primit recunoaşterea internaţională în următorii nouă ani[4]. Noul domnitor l-a numit prim-ministru pe omul care îl adusese pe tronul Bulgariei. Nefiind legaţi prin altceva decît interesul comun, tandemul Ferdinand – Stambolov trebuia să demonstreze că ei erau conducătorii *de facto* ai unui stat stabil, dacă doreau să primească vreodată recunoaşterea *de jure*. Momentul crucial a venit în 1890, cînd dezvăluirea unei conspiraţii de a-l îndepărta pe Ferdinand a demonstrat dimensiunile nemulţumirii, precum şi tenacitatea regimului.

Populaţia era îngrijorată în legătură cu viitorul Bulgariei şi cu influenţa sa în Macedonia. Turcii, grecii şi sîrbii fuseseră alertaţi. Stambolov credea că singura modalitate de a securiza întreaga Macedonie era să o bulgarizeze treptat, cît timp se afla sub control otoman. El i-a convins pe turci că orice alternativă la domnia lui Ferdinand era mai rea din punctul lor de vedere şi s-a asigurat de fidelitatea celor trei episcopi macedoneni importanţi – cei din Ohrida, Skopje şi Bitolia.

Triumful electoral al lui Stambolov din 1890 a fost aşadar obţinut fără presiuni mari. Cu toate acestea, în anul următor a avut loc un atentat asupra sa, în spatele căruia el bănuia că se află ruşii. A răspuns prin represalii asupra macedonenilor şi prin presiuni pentru ca poziţia lui Ferdinand să fie consolidată printr-o căsătorie avantajoasă. Maria-Luiza de Bourbon-Parma era candidata ideală, dar familia acesteia nu dorea să o trimită în îndepărtata Peninsulă Balcanică fără o garanţie că urmaşii săi vor fi catolici precum părinţii ei.

Ferdinand fusese deja scutit de condiţia constituţională de a fi ortodox, deoarece fusese acceptat ca un alt „prinţ domnitor". Stambolov avusese grijă să introducă un amendament care extindea excepţia la „prinţul domnitor şi moştenitorul său", sperînd că bucuria generală va depăşi obiecţiile clericale. Nunta a avut loc în Italia, exarhul a fost îmbunat, iar nouă luni mai tîrziu naşterea unui băiat a fost un eveniment încă şi mai gustat. Copilul, Boris (1894-1943), a fost numit după domnitorul medieval al Bulgariei care se convertise la creştinism.

Între cele două fericite evenimente, Stambolov îşi asigurase o altă victorie la urne, dar poziţia sa nu mai era la fel de puternică. Nemulţumirile ţăranilor duseseră la răscoale sporadice. Cei mai mulţi dintre 200.000 de refugiaţi nu puteau accepta politica bulgarizării treptate a Macedoniei. Stambolov a recurs la ridiculizarea ceremonialului european al lui Ferdinand. O ciocnire cauzată de numirea unui nou ministru de Război în 1894 a dus la demisia sa. Un an mai tîrziu, a fost ucis cu cruzime de nişte macedoneni însetaţi

3. Prinţul s-a înrolat în armata austriacă, s-a căsătorit cu o cîntăreaţă de operă, a murit la vîrsta de 36 de ani şi a fost înmormîntat la Sofia.
4. Catolic născut la Viena, şi el era fiul unui general austriac. Mama sa era una dintre fiicele regelui Ludovic-Filip şi era înrudit cu monarhii de Saxa-Coburg-Gotha şi consorţii din Belgia, Anglia şi Portugalia.

de răzbunare. Stambolov demonstrase că Bulgaria putea supravieţui în postura de paria internaţional, dar făcuse acest lucru cu preţul distorsionării constituţiei de la Tîrnovo. Fraudele sale electorale fuseseră mai grave decît oriunde altundeva în ţările vecine. A lăsat o moştenire prin care partidele deveniseră puţin mai mult decît grupări fragmentate, cerşind tutela unui executiv din ce în ce mai puternic.

Prinţul Ferdinand găsise un înlocuitor în persoana lui Constantin Stoilov (1853-1901), un conservator moderat, educat în Germania şi Franţa, nerăbdător să ajungă la o înţelegere cu Rusia. O dată numit în funcţie, a format propriul Partid Naţional, cu un program al „libertăţii şi legalităţii, ordinii şi recunoaşterii", care şi-a asigurat o majoritate neconvingătoare prin metodele obişnuite, deşi mai puţin făţişe.

În ciuda ordinii termenilor din slogan, recunoaşterea era pe primul loc. Moartea ţarului Alexandru al III-lea, survenită în noiembrie 1894, a îndepărtat principalul obstacol. Nicolae al II-lea a răspuns condoleanţelor transmise de Ferdinand. Gheaţa a fost spartă, dar încă existau o serie de probleme delicate, dintre care cea mai importantă era religia moştenitorului. Ferdinand a insistat în van pe lîngă papă şi în februarie 1895 a anunţat că prinţul Boris va fi primit în sînul Bisericii ortodoxe.

Nicolae al II-lea a fost de acord să fie naş. Sultanul a confirmat poziţia lui Ferdinand ca domnitor al Bulgariei şi guvernator general al Rumeliei Orientale. A urmat recunoaşterea din partea celorlalte puteri. Prinţul Ferdinand a mers mai întîi la Constantinopol pentru a aduce un omagiu sultanului şi a continuat printr-un tur al capitalelor europene încheiat prin participarea la încoronarea ţarului. Bulgaria funcţiona ca un stat independent, deşi dublul său statut de vasal al sultanului fusese afirmat din nou şi Ferdinand atrăsese condamnarea papei.

Prinţul a preluat controlul sistemului politic, ajutat fiind de dominaţia sa asupra miniştrilor de Război şi al Afacerilor Externe, precum şi de diviziunea partidelor în facţiuni concurente. Recunoaşterea nu rezolvase toate problemele. Guvernul Stoilov îşi arătase interesul pentru modernizare şi reducerea represiunilor, dar nu putea să pledeze cauza Macedoniei în contextul opoziţiei europene şi a propriilor probleme financiare.

Situaţia din Macedonia se înrăutăţea. La sfîrşitul lui 1894, o mulţime de activişti s-au adunat la Sofia şi au format încă un Comitet Central cu scopul de a organiza raiduri dincolo de graniţă. Guvernul a închis ochii asupra acestor acţiuni, pentru a nu se împotrivi unei iniţiative populare şi pentru a avea un oarecare control. Cu toate acestea, alte grupări operau după programe proprii. În martie 1897, avînd în vedere relaţiile din ce în ce mai deteriorate ale Greciei cu Turcia din cauza Cretei, Bulgaria a încheiat un pact secret cu Serbia, pentru a se asigura că nu se vor surprinde reciproc printr-un marş în Macedonia în timpul conflictului iminent. Contrariaţi de atitudinea guvernului, mulţi activişti macedoneni au renunţat la fidelitatea faţă de Bulgaria şi au îmbrăţişat cauza eliberării Macedoniei, făcînd abstracţie de diversele rivalităţi între state, ceea ce ar fi însemnat totodată începutul unei federaţii balcanice.

Guvernul Stoilov şi-a încetat activitatea în 1899, fiind urmat de o serie de cabinete de scurtă durată, deoarece preocuparea pentru bugetul anual a precipitat cea mai gravă criză internă de la eliberare. Pînă în 1901, datoriile statului crescuseră la peste 250 milioane de franci de aur şi termenele de plată consumau 30% din buget. Guvernul nu avea altă soluţie decît să accepte termenele pe care creditorii străini le dictau, oricare ar fi fost acestea. Comerţul şi industria nu erau suficient dezvoltate. Doar pămîntul putea aduce

profit. În 1899, taxa pe pămînt pe care Stoilov o introdusese în sfîrşit a fost înlocuită de o contribuţie în natură. Oricît de surîzătoare din punct de vedere financiar i-ar fi părut guvernului această măsură, ea reprezenta o revenire în flagrantă contradicţie cu procesul de modernizare, pe care administraţia de după Stoilov dorise cu ardoare să îl promoveze.

Întoarcerea la contribuţia în natură, ce a venit după o serie de recolte slabe şi după epidemia de filoxeră, a furnizat contextul ideal pentru o nouă mişcare politică, produs al alienării crescînde a mediului rural în anii '90 şi al eşecului guvernului de a impiedica acest proces. Hotărîtă să îmbunătăţească traiul ţăranilor, Uniunea Agrară Naţională Bulgară a ţinut primul său congres în decembrie 1899. Actul de constituire fusese întocmit de „intelectuali" (adică oameni cu o oarecare educaţie), pentru nişte ţărani idealizaţi care nici măcar nu îşi dădeau osteneala să participe. Mai puţin de jumătate din electorat s-a prezentat la vot. Ţăranii nu înţelegeau de ce Bulgaria trebuia să se afle în conflict cu Rusia. Modernizarea întreprinsă de guvernele de după Stambolov nu însemna nimic pentru aceştia.

În jur de 150.000 de musulmani se refugiaseră în timpul războiului şi redistribuirea pămîntului liber s-a transformat într-o lichidare populară a proprietăţii otomane, atît publice, cît şi private. Deşi peste jumătate din refugiaţi s-au intors după război, curind au început din nou să ia calea exilului, chiar şi din Rumelia Orientală. Guvernul preluase toate pămînturile şi pădurile care fuseseră ale statului, precum şi moşiile lăsate vacante timp de trei ani, dintre care multe au fost vîndute sau date în arendă. În 1880, ocuparea fostelor ciflicuri a fost instituită printr-un sistem de răscumpărare în termen de 15 ani, cu scăderea ulterioară a ratelor.

Se estimează că pînă în 1880, atît în Bulgaria, cît şi în Rumelia Orientală, mai puţin de 25% din pămîntul arabil se afla încă în miinile turcilor, ca pînă în 1900 să scadă la mai puţin de 15%. În final, ţăranii bulgari au primit pămîntul după ce au plătit unele taxe statului, din care s-au dat unele compensaţii primilor proprietari. Declinul populaţiei musulmane a permis micilor proprietari autonomi să rămînă personajele principale ale mediului rural, chiar şi după creşterea populaţiei. Fără restricţii de defrişare pînă în 1907, suprafaţa terenului arabil disponibil a continuat să crească. Majoritatea familiilor aveau strictul necesar.

Deşi familiile numeroase se aflau într-un declin constant, la fel ca şi în Serbia, în multe zone munca pămîntului, mai degrabă decît deţinerea de proprietăţi, era reglementată prin intermediul consiliilor comunale compuse din capii gospodăriilor. Nu exista un surplus al forţei de muncă disponibil pentru agricultura legată de comerţul cu cereale şi prea puţin interes pentru ameliorarea metodelor agricole destul de primitive. Ţăranii îşi produceau singuri hrana şi depindeau foarte puţin de lumea exterioară. Se cultivau în principal cereale, iar oile furnizau laptele şi carnea.

Pe măsură ce discrepanţa dintre mediul rural şi oraşe, care nu mai erau locuite de greci şi turci, s-a adîncit vizibil, ţăranii şi-au îndreptat resentimentele spre bulgarii din mediul urban care beneficiau de serviciile furnizate de creşterea taxelor. Deşi în general venitul lor se menţinuse destul de mare încît să facă faţă creşterii taxelor, ţăranii făceau împrumuturi ca să cumpere. Pe măsură ce taxele au crescut o dată cu preţul pămîntului, începînd cu jumătatea anilor '90, cînd nu a mai fost din abundenţă, dependenţa lor de credite a crescut şi ea.

Creditul se obţinea în general de la cămătari, ale căror dobînzi nu erau niciodată mai mici de 25% şi se puteau ridica pînă la 200%. Sistemul bancar încă nu oferea un cadru

alternativ în privinţa creditelor. Băncile străine nu au pătruns cu adevărat în Bulgaria pînă în anii '90 şi, din lipsa capitalului bulgăresc, nu s-au fondat bănci private. Banca Naţională nu avea sucursale în afara oraşelor mai mari. Nici casele de economii agrare iniţiate de Midhat paşa, inadecvate de altfel şi suferind de pe urma războiului, nici începuturile cooperativelor de credit nu au putut preveni criza agrară a ultimilor ani ai secolului al XIX-lea.

Pînă la sfîrşitul secolului, locuitorii oraşelor reprezentau o cincime din populaţie, însă numai opt oraşe aveau mai mult de 20.000 de locuitori. Urbanizarea era în principal rezultatul unei extinse birocraţii, mai ales în Sofia. Cu cei 20.000 de locuitori în 1880, aceasta era mai mică decît Plovdiv, Ruse, Varna şi Şumen. Ea fusese desemnată capitală, deoarece se afla mai aproape de Macedonia şi de asemenea la intersecţia unor rute importante. Pînă în 1905, populaţia sa crescuse deja la aproape 83.000 de locuitori (dintre care 39% erau născuţi acolo), iar casele mici în stil turcesc şi uliţele făcuseră loc în mare parte unei urbanistici occidentale cu tramă stradală rectangulară, clădiri guvernamentale şi locuinţe adecvate.

Un sfert din cetăţenii apţi de muncă ai Sofiei erau funcţionari ai statului. Dacă la un moment dat erau aproximativ 2.000 de bulgari angajaţi de administraţia provizorie rusă numărul acestora a ajuns la 20.000 spre sfîrşitul secolului. Iniţial, se oferiseră salarii mari pentru a preveni corupţia şi pentru a-i atrage pe cei mai valoroşi dintre etnicii bulgari, expatriaţi sau din diaspora, dar măsura a sfîrşit prin a lipsi celelalte domenii de candidaţi competenţi. Dezvoltarea oraşelor poate fi pusă pe seama industriei într-o foarte mică măsură. Războiul distrusese aproape în întregime slaba industrie care exista. Zece ani mai tîrziu, existau în jur de 90 de mori, fabrici de tutun, fabrici de bere şi distilerii, ateliere de textile şi marochinărie, numite „fabrici" deoarece foloseau maşini şi astfel nu intrau sub incidenţa breslelor tradiţionale. Întreprinderile mai mari erau deţinute şi conduse de străini.

Guvernul, care controla căile ferate şi complexul minier de la Pernik, a dat semne că doreşte să încurajeze industria prin subvenţii, monopoluri şi concesionări, dar implicarea sa era în general răspunsul la o situaţie de criză. Deşi cei 1.566 km de cale ferată în 1900 inclinau balanţa în favoarea Bulgariei faţă de cei 1.033 km ai Greciei, nemaivorbind de cei 571 km ai Serbiei, aceştia fuseseră construiţi cu cheltuieli imense, mai puţin pentru a promova dezvoltarea economică cît pentru a răspunde nevoilor internaţionale sau politice.

Deoarece condiţiile capitulării au rămas în vigoare, Bulgaria nu avea o libertate prea mare în politica vamală. Exporta produse agricole, grînele fiind principalul bun, în vreme ce importurile constau în mare majoritate în bunuri manufacturiere. Clientul principal al Bulgariei între 1891 şi 1895 era Imperiul Otoman (care atrăgea 29% din exporturi), urmat de Franţa, în timp ce sursa esenţială de importuri era Austro-Ungaria (cu 36%), urmată de Anglia. Deşi în 1881 fusese creată o monedă bulgărească, leva, aflată la paritate cu francul francez, monedele otomane şi ruseşti au continuat să circule pînă la sfîrşitul secolului. Faptul că în aceeaşi perioadă s-au emis bancnote în valoare de numai două milioane de leva indică nivelul scăzut al dezvoltării economice.

Partea europeană a Imperiului Otoman

Imperiul Otoman ieşise din Criza Orientală deosebit de slăbit – teritorial, politic şi economic. În Europa, mai deţinea Tracia, Tesalia, Epirul, Macedonia şi Albania. Tesalia şi o parte din Epir au fost cedate Greciei cîţiva ani mai tîrziu, în 1881, ca un apendice la înţelegerea de la Berlin. Deşi Bulgaria, Rumelia Orientală (sau nordul Traciei, dar deja sudul Bulgariei de fapt), Bosnia şi Herţegovina teoretic mai făceau încă parte din Imperiu, nimeni nu credea că vor reveni sub dominaţie otomană.

Răscoala din Herţegovina a coincis cu o criză economică gravă, şi prin urmare Poarta a fost incapabilă să îşi plătească datoriile. Problema a fost agravată şi de ajutorul acordat iniţial multor refugiaţi din teritoriile pierdute. În confuzia care a urmat, constituţia lui Midhat paşa din 1876 (cu senatori numiţi pe viaţă şi deputaţi aleşi prin votul electoratului de parte bărbătească) părea să promită rezultate spectaculoase. S-au organizat alegeri pentru un parlament care s-a întrunit în 1877, dar un an mai tîrziu Abdul Hamid al II-lea l-a îndepărtat pe reformator, a dizolvat parlamentul şi a abrogat constituţia. Astfel epoca Tanzimatului a fost încheiată de un sultan care avea să domnească în fruntea unui regim autocratic timp de 30 de ani, dar care a fost nevoit să accepte instituirea Administraţiei Datoriei Publice Otomane în 1881.

Acesta şi-a folosit şi poziţia de calif pentru a întări puterea Imperiului Otoman ca purtător de cuvînt al lumii musulmane şi pentru a insufla musulmanilor care nu erau etnici turci sentimentul embrionar al naţionalismului turc. Chiar la sfîrşitul secolului, elita politică a început să se identifice cu grupul etnic turc, iar guverarea otomană a fost treptat numită „turcă". Naţionalismul a apărut printre turcii din Balcani pe fundalul psihologic al Islamului ca religie de frontieră. De fapt, insistenţa asupra Islamului a contribuit la diminuarea reacţiilor negative în legătură cu introducerea continuă a inovaţiilor tehnologice.

Pregătirea militară occidentală şi şcolile moderne dăduseră ocazia exprimării naţionalismului turc, stimulat de extinderea naţionalismului creştin balcanic şi de factori economici. Oamenii politici s-au străduit să se identifice cu majoritatea musulmană din punct de vedere religios şi cultural. Urmărind să menţină dominaţia vechii elite militare şi birocratice otomane, erau deranjaţi de controlul economic din ce în ce mai evident exercitat de interesele occidentale şi de intermediarii acestora, care în mare parte nu erau musulmani. Idealul constituţional al „Tinerilor Osmani" a supravieţuit în cercuri clandestine ale ofiţerilor şi în universităţi. Un asemenea grup era şi Comitetul pentru Unire şi Progres (CUP), cunoscut sub numele de „Junii turci".

Accentul pe Islam şi începuturile naţionalismului turc au contribuit la înstrăinarea populaţiei nonmusulmane. Sprijinul acordat schismei bulgare, prin eliminarea celui mai mare grup vorbitor de slavă din cadrul *millet*-ului ortodox, a ascuţit conştiinţa etnică a populaţiei ortodoxe vorbitoare de greacă. Membrii săi de vază făcuseră eforturi serioase de identificare cu oamenii de rînd, din punct de vedere religios şi cultural. În acelaşi timp, aspiraţia de a se uni cu regatul grec, preluată de intelectualii occidentalizaţi, era contrară hegemoniei de care se bucurase elita tradiţională începînd cu Tanzimatul.

În Ciprul administrat de britanici (în mod formal parte a Imperiului Otoman pînă în 1914), cu majoritatea sa de 74% greci ortodocşi, era răspîndită ideea că naţionalismul

grec modern submina vechea ordine, dar aceasta a fost de atunci încolo problema britanicilor. Dacă elita ortodoxă tradiţională se adapta administraţiei britanice aproximativ în acelaşi mod în care elita musulmană a Bosniei-Herţegovina se obişnuia cu administraţia austro-ungară, se mai putea trasa încă o paralelă între Bosnia şi Creta, unde pătura de sus a minorităţii sale de 20% musulmani deţinea moşii întinse şi cele mai bune posturi administrative.

Pînă în 1841, Creta fusese în subordinea guvernatorului Egiptului. De la întoarcerea sub dominaţia otomană directă, revolte repetate ale populaţiei creştine duseseră la întreprinderea şi suspendarea de reforme. Frămîntările continue şi reprimarea lor conduseseră la segregare. Creştinii din oraşe căutau refugiu în mediul rural, iar musulmanii mai temători se adunau în oraşe. Numirea ca guvernator în 1895 a lui Alexandros Karatheodori paşa, un fanariot care fusese reprezentantul principal al Porţii la Congresul de la Berlin, nu mulţumea pe nimeni. I-a înfuriat pe musulmani şi nu a putut împiedica o altă răscoală a grecilor în 1896.

Raportarea unor masacre a aprins opinia publică şi guvernul de la Atena a fost nevoit să trimită trupe şi vase în 1897. Marile puteri au intervenit, au trimis unităţi internaţionale, au determinat forţele greceşti să se retragă şi au negociat un statut autonom. Departe de a se stinge, răscoala s-a întins şi în provinciile otomane de pe continent locuite de greci şi a condus la un dezastruos război turco-grec. Grecia a fost salvată de la înfrîngerea completă de către marile puteri, care au interzis unirea şi au impus autonomia sub protecţia lor. Ultimele trupe otomane au părăsit Creta în 1898 ; forţele internaţionale au rămas aici pînă în 1909. Prinţul George al Greciei (1869-1957), al doilea fiu al regelui George, a ajuns acolo la sfîrşitul lui 1898, în calitate de înalt comisar, conform noii constituţii. A fost aleasă o Adunare Naţională în 1899, ce a determinat emigrarea musulmanilor.

Localizată în centrul Peninsulei Balcanice, Macedonia, formată din cele trei provincii Salonic, Monastir (Bitolia) şi Üsküb (adică Skopje, numită provincia Kosovo începînd cu 1877), era ţinta naţionalismelor concurente. Populaţia sa era compusă din cîteva grupări etnice suprapuse - greci, bulgari, sîrbi, albanezi, turci şi vlahi, fără a mai socoti o majoritate ţărănească ce vorbea o varietate de dialecte sud-slave. Adoptarea unei identităţi specifice depindea de perioadă, dispunere spaţială, educaţie, legături de familie, afinităţi personale şi acţiunile statelor vecine. Elementul musulman reprezenta poate o jumătate din populaţie (turci, albanezi, slavi musulmani şi cei veniţi din Rusia şi provinciile balcanice pierdute de otomani).

Majoritatea ţăranilor munceau pe ciflicuri deţinute mai ales de funcţionari otomani, turci şi albanezi, deşi un număr de moşii din jurul Salonicului aparţineau negustorilor greci şi evrei. Cele mai multe dintre ciflicuri, compuse din loturi disparate, aveau mai puţin de 200 ha. Moşierii aveau dreptul la jumătate din recoltă şi la cel puţin zece zile de muncă, susţinîndu-şi autoritatea cu ajutorul grupurilor de albanezi şi de imigranţi.

În timpul războiului şi al tratativelor de la Berlin ce au urmat, au avut loc o serie de răscoale ţărăneşti locale. Cea din 1880 a fost urmarea stabilirii în Macedonia a musulmanilor care au părăsit zonele pierdute de otomani. Intimidaţi şi fără iniţiativa de a extinde suprafaţa arabilă, ţăranii creştini au emigrat spre alte părţi ale Balcanilor sau spre Statele Unite. Solul şi clima favorizau culturile de grîu şi, deşi suprafaţa era dublă, recolta nu era nici măcar egală cu cea a Serbiei pînă în 1910. Tutunul, care producea valoarea de export înzecită a grîului şi făinii, se îndrepta spre monopolurile austro-ungare şi italiene.

Forța de muncă industrială, numărînd aproximativ 10.000 de oameni, era distribuită în vreo 70 de „fabrici" mecanizate - majoritatea mori de grîu și fabrici de tutun. Mai bine de 20 se aflau în Salonic, unde populația se ridicase la cifra de 130.000 de locuitori spre sfîrșitul secolului și unde exista speranța atragerii de capital. O combinație de grupuri de interese străine și locale a fondat în 1888 Banque de Salonique, sprijinind comerțul pe Mediterana, dar nestimulînd prea mult zonele fără ieșire la mare. Căile ferate pornind din port își datorau existența unor motive fără legătură cu economia. Concesionările se acordaseră în ideea unor mișcări de trupe. Linia ferată spre Skopje fusese terminată înainte de Criza Orientală, dar de-abia în 1888 s-a întîlnit cu cea sîrbă venind de la Belgrad. Concesionările pentru Bitolia și Constantinopol au fost acordate pe parcursul anilor '90.

Serbia prințului Mihail reprezentase o sursă de speranță, dar aceasta își concentrase atenția asupra Bosniei, iar naționalismul bulgar fusese primul contestatar al poziției elenismului în Macedonia. Crearea unui exarhat a redus dominația grecească în ierarhia bisericească și a dat naștere unor rivalități adînci, manifestate inițial în termenii propagandei ecleziastice, educaționale și culturale. După ce Serbiei i-a scăzut interesul față de Bosnia, ea s-a alăturat competiției balcanice spre sfîrșitul secolului. Expansiunea spre sud era privită ca o modalitate de a para o eventuală preluare de către Austro-Ungaria ; cauza sîrbă în Macedonia a progresat.

Grecia, Bulgaria și Serbia mizau pe cît mai multe posesiuni balcanice ale unui Imperiu Otoman aflat în disoluție, deși uneori păreau să sprijine ideea de identitate macedoneană. Pe măsură ce lupta verbală a făcut loc incursiunilor armate ale grupărilor de gherilă, un alt răspuns la presiunile externe a fost individualismul macedonean care a început să susțină eforturile de autoemancipare. Acesta a pornit de la inteligenția urbană tînără, influențată de socialiștii bulgari și sîrbi. Punînd accentul pe o ordine socială egalitară, ea a sfîrșit prin a recruta o parte din țărani, care reacționau la abuzurile moșierilor și ale autorităților, dar și la focul încrucișat al naționaliștilor.

În 1893, militanții din Salonic au pus bazele Organizației Revoluționare Macedonene, care lupta pentru o „Macedonie a macedonenilor" autonomă și indivizibilă, dar avea legături cu Sofia. Cînd, în anul următor, emigranții macedoneni din Bulgaria, cărora nu le plăcea poziția adoptată de organizația din Salonic, au format un Comitet Suprem, organizația a adăugat un sufix la numele său, devenind astfel Organizația Revoluționară Macedoneană Internă. Acțiunile bandelor lor, mai mult sau mai puțin sprijinite de bulgari, dar rivale în orice caz, au fost urmate de cele ale bandelor sprijinite de greci și de sîrbi și au precipitat represaliile otomanilor. Anarhia care a urmat a făcut de rîs planurile prințului Mihail de a combina forțele balcanice pentru a-i alunga pe turci din Balcani.

Guvernul otoman avea chiar dificultăți în a-și impune autoritatea în regiunea albaneză, musulmană în proporție de 70%, sau în a-i apăra interesele. Doar la sfîrșitul Războiului de Independență al grecilor a avut răgaz să își încheie socotelile cu nobilii albanezi. În 1860, cochetase cu ideea unei singure provincii a Albaniei pentru a suprima naționalismul slav ; de atunci organizase teritoriul în trei, apoi în patru provincii, care cuprindeau și altă populație decît cea albaneză. Asemenea corespondenților lor bosniaci, nobilii din Albania se opuneau Tanzimatului și nu erau de acord cu funcționarii numiți de conducerea țării. Locuitorii zonelor muntoase continuau să se conducă singuri ; moșiile întinse se concentrau în zonele joase. La fel ca în Macedonia, condițiile de trai mizere în mediul rural au dus la un val de emigrări spre Constantinopol, Egipt, Bulgaria, România, sudul Italiei și Statele Unite.

Problema albaneză a apărut ca urmare a Tratatului de la San Stefano, care alocase teritorii locuite de albanezi statelor vecine creştine. Conducătorii locali, cu sprijinul guvernatorilor otomani, au scris apeluri şi au convocat adepţi înarmaţi ai cauzei lor. În primăvara lui 1878, în contextul favorabil al unui partid războinic la Constantinopol, o serie de figuri proeminente ale capitalei s-au reunit pentru a lupta împotriva acelor clauze care afectau „regiunea Albaniei" (în turcă, *Arnavutluk*). Aceştia au cerut delegaţi ai celor patru provincii care să se întîlnească la Prizren, aşa cum reprezentanţii marilor puteri se adunau la Berlin.

Între 50 şi 80 de oameni, majoritatea notabilităţi musulmane din regiunile afectate din nord, s-au întîlnit în iunie să pună bazele Ligii din Prizren. Veniseră şi cîţiva nobili musulmani din Bosnia, sperînd să formeze o alianţă cu albanezii, dintre care unii doreau cu adevărat să sublinieze unitatea musulmano-otomană. Alţii preferau să scoată în evidenţă unitatea tuturor albanezilor, musulmani şi creştini deopotrivă. Au format un comitet care să supravegheze activităţile şi să adune fonduri şi o forţă armată. Au cerut ajutor Porţii, declarînd în acelaşi timp că „înainte de toate, sîntem albanezi". Au adresat un memorandum Congresului de la Berlin cerînd „integritatea teritoriului albanez". Poarta a sprijinit iniţial Liga, pentru a influenţa Congresul să revizuiască hotăririle de la San Stefano.

Marile puteri deveniseră interesate de existenţa albanezilor în aşa măsură, încît Bismarck a fost nevoit să declare destul de ferm că nu există o naţionalitate albaneză propriu-zisă. De la Berlin, Imperiul Otoman a ieşit cu mai mult teritoriu decît în urma păcii de la San Stefano, dar exista încă o opoziţie locală puternică faţă de înţelegerea cu Muntenegrul, precum şi îngrijorări în legătură cu viitoarea înţelegere cu Grecia. Poarta a folosit tactici de tergiversare pentru delimitarea noii graniţe otomano-muntenegrene[5]. Cînd trupele otomane s-au restras în sfîrşit, forţele Ligii le-au luat locul, pentru a opune rezistenţă muntenegrenilor, dar şi Porţii, care trebuia să întărească deciziile marilor puteri. S-a manifestat aceeaşi rezistenţă faţă de ideea de a ceda vreo porţiune din Epir Greciei, provenind din acelaşi amestec de motive, protejarea integrităţii Imperiului Otoman şi în acelaşi timp a privilegiilor locale, precum şi din acelaşi blocaj din partea otomanilor. În final, cea mai mare parte a Epirului a rămas otomană.

La începutul anului 1881, notabilităţile din Kosovo respectiv din partea muntoasă de nord-vest a provinciei otomane cu acest nume au recurs la rebeliune făţişă şi, prin intermediul trupelor Ligii, mişcarea s-a extins pînă la Skopje. O armată otomană numeroasă, trimisă în acea primăvară, a primit ajutor de la albanezii loiali şi Liga s-a prăbuşit. Conducătorii săi au fost arestaţi sau exilaţi în alte regiuni ale Imperiului, dar nu au existat alte represalii.

Cei trei ani de existenţă ai Ligii fuseseră semnificativi. Aceasta fusese rodul muncii celor trei fraţi Frashëri[6], care, în mod tipic, slujiseră atît guvernul otoman, cît şi mişcarea

---

5. Se crease o situaţie ciudată în acea zonă, unde clanurile creştine erau de multă vreme în conflict cu nobilii musulmani. În timp ce unii dintre aceştia erau albanezi, alţii mîndrindu-se cu originea lor nobilă sîrbă, vorbeau aceeaşi limbă ca şi ţăranii lor şi se considerau „turci". Atmosfera epocii este redată cu însufleţire în romanul istoric al lui Milovan Djilas, *Izgubljene bitke*, Prosveta, Belgrad, 1994. Podgorica se afla în teritoriul primit de Muntenegru în 1878.
6. Abdyl Frashëri (1839-1892), cel mai vîrstnic dintre fraţi, fondatorul Ligii, fusese deputat în parlamentul otoman în 1877. Iniţial condamnat la moarte, pedeapsa i-a fost comutată în închisoare pe viaţă, pentru ca, în cele din urmă, să fie eliberat şi să i se permită să trăiască la Constantinopol, fără a lua parte la viaţa politică.

albaneză embrionară. Aveau studii superioare, erau influențați de mișcările naționaliste europene și făceau parte din importanta comunitate albaneză a Constantinopolului. Orientarea naționalistă a Ligii de la Prizren nu ar trebui însă exagerată deoarece, deși extinsă, această mișcare era destul de permisivă și dominată de tradiționaliști musulmani. Majoritatea celor care i s-au alăturat au făcut-o pentru a-și păstra pămînturile în cadrul Imperiului Otoman, sau din frustrarea față de condițiile economice dure. Trupele albaneze participaseră la războaiele împotriva Serbiei și Muntenegrului ; mulți soldați au continuat lupta în numele Ligii, iar mai tîrziu mulți au luptat alături de trupele regulate turcești împotriva Ligii.

Albanezii musulmani se încadrau în orientarea islamică a domniei lui Abdul Hamid. Poarta a luat măsuri ca influența sultanului în Balcani să se sprijine pe aceștia. Albanezii din teritoriile cedate s-au stabilit în zona Kosovo, unde au supus populația locală sîrbă la represalii pentru moșiile și pămînturile pe care le pierduseră. Autoritățile otomane au încurajat colonizarea cîmpiilor fertile de către muntenii albanezi, făcîndu-și astfel din nou simțită prezența în Kosovo, Macedonia și Epir. Mai tîrziu au folosit din plin forțele armate albaneze. S-a făcut propagandă, subliniindu-se faptul că prosperitatea, existența însăși a Albaniei depindea de Imperiul Otoman, s-au făcut multe pentru a dezvolta educația musulmană în Albania. Influența se exercita prin intermediul familiilor importante, ai căror membri au devenit guvernatori de provinicie, miniștri sau consilieri.

Deteriorarea situației în provinciile europene spre sfîrșitul secolului a schimbat politica albaneză a Porții. În vreme ce albanezii din sud luptau cu loialitate în războiul greco-turc din 1897, cei din nord luaseră parte la acțiunile tot mai numeroase ale bandelor armate ale diverselor grupări etnice, intrînd în conflict uneori chiar cu trupele regulate. Încă o dată, zona Kosovo a devenit scena unei probleme de securitate majore, în vreme ce în munți urme ale ordinii otomane de-abia supraviețuiau, cumpărîndu-se cu favoruri, titluri și bani loialitatea și serviciul militar sporadic al unor indivizi schimbători și puși pe jaf. Relațiile dintre musulmani și creștini s-au înrăutățit.

Austro-Ungaria și Italia au intrat în alertă. Viena sprijinea mișcarea pentru Albania autonomă ca un bastion împotriva răspîndirii influenței sîrbe și muntenegrene înspre Marea Adriatică ; Roma dorea să supravegheze Austro-Ungaria. Acestea s-au confruntat în domeniul educației, pe măsură ce gimnaziile finanțate de creștini (în special catolici) atrăgeau copiii de toate confesiunile. Liga din Prizren fondase la Constantinopol în 1879 o Societate pentru Publicarea Cărților Albaneze. Aceasta era influențată de studiul învățatilor germani asupra limbii albaneze, preluat de scriitorii italieni de origine albaneză. Acești descendenți ai albanezilor care emigraseră în sudul Italiei au jucat un rol cultural major, concentrîndu-se asupra întrebuințării istoriei și limbii ca dovezi ale unei identități albaneze, distinctă de cea turcă, greacă sau slavă.

În contextul politicii proalbaneze a Porții, se obținuse permisiunea publicării unui ziar albanez la Constantinopol și a deschiderii primei școli în întregime albaneze la Korçë în 1887. Poarta era interesată să contracareze influențele grecești prin intermediul Bisericii ortodoxe, dar nu și să promoveze o identitate albaneză. Societatea pentru Publicarea Cărților Albaneze a fost desființată în 1881, ca o măsură represivă împotriva Ligii din Prizren. Temîndu-se că mișcarea lingvistică devine subversivă, guvernul a impus în 1902 o restricție generală asupra școlilor și publicațiilor albaneze. Pînă atunci însă se creaseră legături stabile nu numai cu italo-albanezii, ci și cu cei emigrați mai de curînd în România, în Europa în general, în Egipt și Statele Unite.

Puţini albanezi doreau prăbuşirea Imperiului Otoman. Mai degrabă aveau tendinţa să considere Albania (în cuvintele lui Sami Frashëri, fratele învăţat) „patria noastră specifică" din cadrul „patriei noastre mai mari, otomană". Pînă la sfîrşitul secolului, ideea autonomiei prinsese rădăcini în sudul provinciei, mai bine dezvoltat, printre cei educaţi în Europa, dar clanurile din nordul Albaniei, clanurile din Kosovo şi moşierii din Albania Centrală erau şi ei adepţii acesteia deoarece doreau să fie păstrate structurile existente.

Grecia între Trikoupis şi Deligiannis

Asemenea corespondenţilor lor de pretutindeni în Balcani, politicienii greci ar fi vrut să ducă atît o politică externă expansionistă, cît şi una de dezvoltare internă, dar ţara lor părea uneori să nu-şi poată permite nici una, nici alta. Pînă la Criza Orientală, aceştia avuseseră vreme să înţeleagă că nu le pot avea pe amîndouă în acelaşi timp. Un moment crucial a fost anul 1875, cînd regele George a acceptat principiul de a cere liderului care se bucura de sprijinul majorităţii deputaţilor să formeze guvernul. Această decizie a polarizat starea de nemulţumire crescîndă a opiniei publice faţă de ceea ce Richard Clogg numea „politică irelevantă"[7]. S-au format două blocuri şi aproape pe tot parcursul anilor '80 şi '90 s-a operat într-un sistem cu două partide.

Kharilaos Trikoupis (1832-1896), susţinătorul modernizării, şi-a asigurat majoritatea în 1881 şi a fost prim-ministru aproape pe tot parcursul deceniului. Reprezentînd curentul reformator, acesta credea că statul trebuie întărit înainte de a putea lua în calcul o politică externă activă, nemaivorbind de lansarea în întreprinderi expansioniste. El a căutat să îmbunătăţească infrastructura Greciei, valoarea creditelor şi forţele armate; toate acestea necesitau creşteri ale taxelor. Creta şi rîvnitele provincii din nord reprezentau totuşi o constantă sursă de aducere-aminte a limitelor regatului, iar astfel de probleme „externe" tindeau să prevaleze asupra politicii interne. Prejudecăţile publice au fost într-o oarecare măsură mai bine reflectate şi întărite de campania demagogică a lui Theodoros Deligiannis (1824-1905), ce milita pentru o „Grecie mai mare". Politica lui a determinat economia să facă faţă unui efort suplimentar, ca să nu mai vorbim de tensiunea în relaţiile cu marile puteri.

În 1878, Convenţia din Cipru a încredinţat Angliei administrarea insulei. Congresul de la Berlin, deşi de părere că Tesalia şi o parte a Epirului ar trebui cedate Greciei, nu făcuse altceva în mod formal decît să îndemne Imperiul Otoman să-şi revizuiască graniţele în favoarea regatului elen. Medierea de către marile puteri a avut ca rezultat cedarea Tesaliei şi a districtului Arta din Epir, adică încă 13.400 km² cu 500.000 de locuitori, care ridicau populaţia Greciei la 2.187.000 în 1889. Aceasta era a doua extindere a teritoriului după achiziţionarea Insulelor Ionice, care a adus graniţele regatului în vecinătatea Macedoniei.

Ca toate statele balcanice, Grecia fusese profund nemulţumită de Tratatul de la San Stefano. Noul principat bulgar concura Grecia în privinţa revendicărilor asupra unui teritoriu considerat parte a unei moşteniri istorice. Exarhatul bulgar se afla într-o poziţie favorabilă din care putea contesta autoritatea patriarhului de la Constantinopol asupra

7. Richard Clogg (ed.), *Balkan Society in the Age of Greek Independence*, Macmillan, Londra şi Basingstoke, 1981, p. 65.

unor zone aflate încă sub control otoman. Apariţia unei mişcări albaneze cu ramificaţii în Macedonia şi Epir era o altă cauză de îngrijorare.

Manualele din 1870 nu defineau doar grecii prin opoziţie cu „ceilalţi", ci integrau elenismului tot ce putea cuprinde acesta, mai ales Macedonia antică şi Bizanţul, care fuseseră ignorate înainte. A urmat geografia. Pe măsură ce sfîrşitul Crizei Orientale părea să anunţe dezmembrarea Imperiului Otoman în favoarea slavilor, bulgarii au avansat în postura de inamici ai Greciei. În 1894, s-a înfiinţat o Societate Naţională, care să promoveze ţelurile „naţionale" trimiţînd voluntari, armament şi material propagandistic peste graniţă, spre nord şi dincolo de mare, în Creta. Cînd Serbia a declarat război Bulgariei în 1885, în Grecia s-au făcut presiuni considerabile pentru întreprinderea unor acţiuni similare, dar nu au produs altceva decît un „război ciudat". Marile puteri i-au pus capăt prin impunerea unei blocade navale în mai 1886; Deligiannis a trebuit să demisioneze.

Atenţia se îndreptase spre nord. Se considera că mai devreme sau mai tîrziu, Creta, care nu era revendicată de nici o altă parte, va reveni Greciei. În mai 1896, insula s-a răsculat din nou şi conducătorii ei au proclamat unirea cu regatul. Naţionaliştii din Grecia au sprijinit-o cu entuziasm. Deşi aflat din nou sub conducerea lui Deligiannis din 1895, guvernul a fost precaut după experienţa din 1885, dar a trimis fără prea mare tragere de inimă soldaţi şi nave în Creta, ca răspuns la presiunea intensă exercitată de mase. În ciuda intervenţiei marilor puteri, răzvrătirea a continuat. Grecia s-a pregătit de război, a alimentat insurecţia de peste graniţă şi a ordonat mobilizarea generală. În aprilie 1897, Poarta a reacţionat declarînd război Greciei - un război de treizeci de zile care a avut un sfîrşit dezastruos pentru greci. Trupele conduse de prinţul Constantin au fost înfrînte în Tesalia şi Epir; armata otomană a invadat Grecia.

Ca şi în cazul Serbiei în 1885, doar intervenţia marilor puteri a salvat Grecia de la ce era mai rău. Pacea de la Constantinopol a reinstaurat practic *statu-quo*-ul *ante bellum* şi a obligat Grecia la plata unei despăgubiri de război de 100 de milioane de franci de aur. Sultanul a acceptat statutul special de autonomie al Cretei. Umilitoarea înfrîngere nu numai că a pus în lumină discrepanţa dintre aspiraţiile iredentiste ale Greciei şi modesta sa capacitate militară, dar a şi condus-o efectiv la faliment. Încă din 1878, cînd s-a ajuns la un acord de compromis cu creditorii străini în privinţa unor împrumuturi care au fost cheltuite în Războiul de Independenţă, Grecia s-a angajat în noi împrumuturi, pînă la punctul la care rambursarea datoriei sale externe de aproape 600 de milioane de franci de aur consuma o treime din buget.

Veniturile nu au crescut proporţional cu cheltuielile pentru apărare sau investiţiile publice în infrastructuri. Obligaţiile cele mai recente au dus la o încălcare flagrantă a suveranităţii Greciei - impunerea unui control financiar străin în 1898. La insistenţele marilor puteri, guvernul a fost nevoit să accepte numirea unei comisii financiare europene, reprezentînd creditorii europeni, pentru a monitoriza bugetul şi a supraveghea plata datoriei externe. Rambursarea era asigurată de veniturile din taxele vamale şi monopoluri.

Înfrîngerea a făcut loc unei perioade de nesiguranţă. Politicienii au înţeles că ideea măreaţă a expansiunii nu putea fi urmărită fără nici un ajutor şi nici nu trebuia să devină o obsesie. S-au făcut eforturi semnificative pentru a insufla un sentiment al identităţii elene locuitorilor ortodocşi ai Macedoniei, precum şi numeroasei populaţii ortodoxe vorbitoare de turcă din Asia Mică în general. Majoritatea grecilor erau încă supuşi ai sultanului. Unii intelectuali discutau chiar posibilitatea unei forme de conducere comune

cu turcii pentru a beneficia de puterea economică pe care elita greacă din Imperiu reuşise într-o oarecare măsură să o recapete.

S-a petrecut o întoarcere la promovarea consolidării resurselor naţionale ca o condiţie esenţială a expansiunii, din moment ce economia regatului a suferit o transformare în ultimele decenii ale secolului. Cum mai puţin de 20% din teritoriu era arabil, culturile restrînse explică în mare parte cea mai scăzută rată de creştere a populaţiei şi cea mai ridicată rată de emigrare din Balcani. Cu toate acestea, a existat o creştere, cantitativă mai ales, a producţiei agricole. Achiziţionarea cîmpiilor cultivate cu grîu ale Tesaliei a mărit suprafaţa cultivată cu grîne de la 7% la două treimi din totalul suprafeţei arabile. Comercianţii greci primiseră deja unele dintre ciflicurile mai mari ale Tesaliei înainte de 1881. Se estimează că în 1907 jumătate din ţăranii acestei provincii lucrau încă pe moşii în sistemul tradiţional al învoielilor agricole. Micile proprietăţi predominau în afara Tesaliei şi producţia de cereale era în principal destinată consumului în familie. Din cauza climatului insuficient de umed pentru cultivarea porumbului, numărul de animale acoperea cu greu nevoile interne, excluzînd posibilitatea profiturilor din export.

Stimulată de cererea crescîndă pe pieţele externe şi de creşterea preţurilor, cultura viţei-de-vie a ocupat o mare parte din suprafaţa agricolă începînd cu anii '60. Epidemia mediteraneană de filoxeră, care a ajuns pînă în Serbia şi Bulgaria, nu a afectat deloc Grecia. Distrugerea viilor franceze a coincis cu distribuirea de pămînturi ale statului în Grecia după 1871. Ţăranii au continuat să planteze vii pentru a aproviziona producătorii europeni cu struguri. Cînd Franţa şi-a revenit la începutul anilor '90, grecii s-au profilat pe deshidratarea lor. Loturile care nu produceau destule grîne sau nu puteau hrăni destule animale pentru subzistenţă erau transformate în vii pentru piaţa de stafide.

Grecia a devenit cel mai mare producător de stafide. Pînă în 1875, acestea reprezentau peste 50% din valoarea exporturilor sale şi constituiau jumătate din producţia mondială. Supraproducţia necontrolată de stafide pentru pieţele europene lipsite de flexibilitate a dus în anii '90 la imense surplusuri nevîndute şi la o scădere drastică a preţurilor. Începînd cu anii '80, scăderea generală a preţurilor produselor agricole a cauzat o încetinire a dezvoltării agriculturii şi a accelerat emigrarea.

În anii '70, a existat o oarecare dezvoltare industrială, determinată de coincidenţa fericită a unei relative extinderi a producţiei industriilor prelucrătoare şi a unei pauze relative în inovarea tehnologică[8]. O serie de manufacturi, care produceau de la produse alimentare la textile, au fost mecanizate. Numărul acestor stabilimente s-a dublat de la 107 în 1875 la 220 în 1900, iar numărul de muncitori a crescut de la 4.750 la 15.000. Minereurile furnizau 28% din exporturile greceşti în 1885, fiind impulsionate de producţia unei întreprinderi din Atica, la Compagnie Française des Mines du Laurium,

---

8. Cazul insulei Syros din Ciclade este caracteristic. Insula atrăsese în timpul Războiului de Independenţă refugiaţi din alte insule, majoritatea romano-catolici. Aceştia, negustori şi meşteşugari, îşi dezvoltaseră acolo activităţile tradiţionale şi asiguraseră o jumătate de secol de prosperitate bazată pe comerţul cu grîne. Textilele, pielea, fierul forjat şi alte meşteşuguri au devenit mici industrii prospere. Construcţia de nave oferea 1.500 de locuri de muncă în 1850 şi era răspîndită pe cîteva mici şantiere, operînd conform asocierii tradiţionale dintre negustor-armator-comandant de vas, care furniza capitalul, şi constructor şi muncitorii săi. Lovită din greu de ieşirea din uz a vapoarelor cu aburi, a Canalului Corint şi a accesului direct al antreprenorilor europeni spre Imperiul Otoman, Syros a intrat într-un declin progresiv începînd cu 1880. Moştenirea sa arhitectonică stă mărturie a acelei epoci.

care în 1864 reactivase fostele mine de plumb argentifer datînd din Antichitate. Cu toate acestea, abundența minereului de fier tratat local nu putea asigura bazele unei industrii avansate. Piețele locale erau restrînse și exporturile stînjenite de infrastructuri insuficiente și de costul ridicat al transportului maritim. S-au efectuat importante lucrări publice, dintre care multe au rămas legate de numele lui Trikoupis. Rețeaua de drumuri potrivite pentru traficul rulant a fost extinsă de trei ori în anii '80. Construcția de căi ferate a fost începută în ultimele două decenii ale secolului, extinzîndu-se de la cei 12 km ai liniei Atena – Pireu în 1882 la 1.033 km în 1900 (deși rețeaua de căi ferate grecești nu era conectată încă la restul Europei). Canalul Corint, construit între 1882 și 1893, era o mare realizare inginerească, scurtînd la jumătate drumul maritim dintre Pireu și Italia. Însă infrastructura portului nu s-a dezvoltat îndeajuns ca să țină pasul cu nevoile de export, în special cu cele ale Patrasului, capitala stafidelor.

Dezvoltarea industrială nu a beneficiat decît de o scurtă perioadă de tranziție între două faze ale evoluției tehnice. Mai mult, nu a atras suficiente investiții sau forță de muncă. Beneficiile creditelor și ale comerțului erau mari în comparație cu veniturile modeste și riscurile mari ale capitalului blocat în industrie. Obligațiunile de stat, grecești și otomane, erau mai „interesante". Datoria publică internă se ridica în 1897 la 200 de milioane de franci de aur, în condițiile unui buget de mai puțin de 100 de milioane de franci și ale unui capital cumulat al tuturor companiilor ce nu depășea 29 de milioane de franci.

Banca Națională era cea mai veche dintre toate băncile din Grecia. Fusese fondată în 1842, ca o instituție cu capital social deținut de grecii din diaspora, condusă de acționari elvețieni, englezi și francezi, cu participarea statului. Statul însă nu a contribuit niciodată cu întreaga sa cotă și în 1871 și-a scos acțiunile la vînzare. Banca a fost acceptată de către notabilități, doar în condițiile în care aceasta nu reprezenta o amenințare din punctul de vedere al competiției. Ea acorda credite aproape exclusiv comercianților și oamenilor de finanțe din orașele importante, cu dobînzi de aproximativ 8%, pe care aceștia le dădeau mai departe cu dobînzi sporite. Doar în 1891 a început Banca Națională să acorde împrumuturi ipotecare pentru terenuri agricole, crescînd treptat rata dobînzilor sale, de la 9 % în 1893 la peste 18% în 1900.

Banca Națională acordase guvernului în repetate rînduri împrumuturi în emisiuni bancare neasigurate. Din cauza împrumuturilor mari în diverse monede europene, a deficitului comercial și bugetar, acesta forțase valoarea drahmei de argint să scadă drastic pînă în anii '90. Ea putea fi schimbată în aur doar printr-o primă imensă. Comisia financiară europeană a impus în 1898 măsuri pentru întoarcerea la paritate și urmărirea etalonului de aur. Alte bănci operau și prin comerț, împrumuturi particulare și obligațiuni de stat, toate soluții mai simple decît investițiile în industrie. După 1880 capitalul diasporei grecești a înzestrat aproape exclusiv o flotă comercială înfloritoare, dar care folosea în mică măsură forța aburilor.

Industria grecească suferea și din cauza lipsei forței de muncă. Mediul rural nu răspundea în general chemărilor industriilor urbane incipiente. Orașele se dezvoltau încet. Deși locuitorii orașelor ajunseseră să reprezinte 28% din totalul populației pînă în 1879, orașele de peste 5.000 de locuitori nu reprezentau decît 18%. Adevărata dezvoltare a Atenei și a portului său, Pireu, a venit abia mai tîrziu cînd, o dată cu proliferarea serviciilor și a micilor negoțuri, dar și a administrației de stat, populația lor reunită a crescut de la 55.000 în 1870 la 240.000 în 1907. Patras, al doilea oraș ca mărime, număra doar 38.000 de locuitori în 1907.

Structura micilor proprietăţi şi emigrarea menţineau densitatea şi creşterea populaţiei la un nivel scăzut. Confruntîndu-se cu loturi din ce în ce mai mici de pămînt sărac, ţăranii căutau de lucru în altă parte. Munca sezonieră era o soluţie care îi ferea de sărăcia lucie, dar ţăranii erau atraşi de emigrare, care absorbea surplusul de forţă de muncă. Unii mergeau la Atena, unde lucrau timp de cîţiva ani ca meşteşugari sau salahori, dar marea majoritate plecau în străinătate, tot pe o perioadă scurtă şi mai ales în Statele Unite. Dintre cei în medie 7.795 emigraţi anual între 1896 şi 1907, 2.238 s-au îndreptat spre Statele Unite. Între 1890 şi 1914 au emigrat în total aproximativ 350.000 de greci – cam o şesime din totalul populaţiei, în mare majoritate bărbaţi. Banii pe care aceştia îi trimiteau acasă nu numai că ajutau familiile din zona rurală, ci reprezentau şi un element-cheie – oricît de imprevizibil – în cadrul balanţei de plăţi.

Sistemul de învăţămînt, deşi extins, preţuia mai degrabă ideologia patriotică decît meritocraţia tehnică. Industria trebuia să importe ingineri, tehnicieni şi muncitori calificaţi. Forţa de muncă încă şi mai puţin calificată venea din Albania, Italia sau Spania. Refugiaţii din Creta şi de pretutindeni erau practic singurii muncitori permanenţi din industria grecească. Dacă exporturile de stafide şi lucrările publice au determinat creşterea salariilor din industrie pînă la mijlocul anilor '80, criza agriculturii şi devalorizarea drahmei care au urmat au descurajat inovaţiile tehnologice ulterioare. Pînă la sfîrşitul secolului, industria a intrat într-o perioadă de stagnare, desfăşurîndu-se la scară redusă, în condiţii grele de muncă pentru cei care mai rămăseseră în ţară.

Deşi Grecia îşi cîştigase independenţa cu o jumătate de secol înaintea celorlalte state balcanice, se afla încă sub supravegherea marilor puteri la fel de sau chiar mai mult decît Serbia şi România. Străduinţele sale, mai aventuroase şi de obicei fără rezultat, fuseseră costisitoare atît din punctul de vedere al mîndriei naţionale, cît şi al dezvoltării.

Separarea, construirea şi inventarea naţiunilor

La fel cum creştinii s-au mutat din provinciile aflate încă sub stăpînirea otomană în teritorii autonome, musulmanii au părăsit regiunile care nimeriseră sub stăpînire creştină. Oricare ar fi fost drepturile lor, nu vroiau să aibă doar poziţia de cetăţeni de rangul al doilea şi fie îşi găsiseră pămînturile ocupate, fie erau încurajaţi să plece. Aceştia au părăsit Bulgaria şi Rumelia Orientală, din teritoriile cedate Serbiei şi Muntenegrului şi din partea dobrogeană care devenise românească. Au plecat din Tesalia după 1881, cînd această regiune a fos alipită Greciei, şi din Creta, cînd a devenit autonomă, începînd cu 1897. Au plecat din Bosnia-Herţegovina, deşi nu îşi pierduseră proprietăţile sau poziţia socială. Au plecat şi dacă vorbeau puţină turcă sau chiar deloc. Mulţi s-au stabilit cît au putut de aproape de locurile în care trăiseră înainte pentru a întări prezenţa musulmană în zonele mixte unde îşi vărsau mînia asupra creştinilor.

Acest fenomen făcea parte din „separarea popoarelor", care are loc în momentul prăbuşirii imperiilor[9], dar oamenii au plecat şi din alte motive. Ţărani sărăciţi de pe teritoriile ungureşti, din Dalmaţia austriacă şi chiar din Slovenia, din Albania otomană

9. Roger Brubaker, „Aftermath of Empire and the Unmixing of Peoples: Historical and Comparative Perspectives", în *Ethnic and Racial Studies*, 18/2, Londra, 1995.

şi Grecia independentă s-au îndreptat spre Lumea Nouă, la fel cum au făcut şi macedoneni din toate categoriile, pe măsură ce ţăranii creştini se luptau cu nobilii musulmani, cu dările şi arendaşii lor, iar diverse grupări naţionaliste „creştine" se luptau între ele sau cu forţele otomane.

Cînd războiul propriu-zis a izbucnit între ţări, el era încă într-o oarecare măsură „ciudat". Acestea nu aveau capacitatea să îşi îndeplinească visele de eliberare sau să schimbe echilibrul local al puterii în faţa armatelor modernizate ale sultanului şi a voinţei colective a Europei. Recruţii din rîndurile ţărănimii balcanice se pricepeau mai bine să-şi apere pămîntul, decît să se lupte cu soldaţii otomani şi cu atît mai puţin între ei, chiar şi atunci cînd nu erau opriţi de marile puteri. Statele balcanice aveau dificultăţi în integrarea noilor teritorii pe care acum aveau voie să şi le alipească, deoarece acestea se aflaseră multă vreme sub dominaţie otomană şi cunoscuseră diferenţe regionale de diverse tipuri.

Tanzimatul încurajase privatizarea proprietăţilor. Aceasta însemna iniţial recunoaşterea legală a ceea ce ţăranii considerau o însuşire ilegală a drepturilor lor ancestrale, dar şi posibilitatea ţăranilor mai înstăriţi de a cumpăra pămînt. În teritoriile eliberate s-au înfăptuit reforme agrare spontane, legalizate cu întîrziere, pe măsură ce moşiile proprietarilor musulmani plecaţi au dispărut. Au rămas moşii acolo unde ele se aflau deja în mîinile localnicilor creştini, unde dominaţia otomană directă a continuat, unde localnicii musulmani s-au adaptat la dominaţia străină şi în mai vechile provincii habsburgice.

Regiunile în care mai existau moşii produceau în general mai puţin surplus vandabil şi erau sursa unei emigrări rurale mai accentuate. Ţăranii emigrau atunci cînd îşi pierdeau puţinul pămînt, cînd nu mai puteau supravieţui de pe urma lui sau muncind pe pămîntul altora, şi mai ales cînd încălcarea legii se adăuga sărăciei. Rata emigrării era cea mai scăzută în România, o ţară cu moşii întinse care au permis cultivarea extensivă a grînelor, şi cea mai ridicată în Grecia, unde ţăranii deţineau pămînt, dar deseori nu puteau supravieţui de pe urma loturilor lor infime.

Acolo unde pămîntul era disponibil şi micii proprietari puteau să supravieţuiască de pe urma lui, chiar în situaţia în care deţineau mai puţin de cele cinci hectare considerate suprafaţa minimă pentru a întreţine o familie cu cinci membri, aceştia rămîneau în general în mediul rural. Schimbările sociale şi politice i-au încurajat să transforme din ce în ce mai mult pămînt în teren arabil, iniţial cu recolte mai mari, cu toate că metodele de cultivare erau primitive. Ordinea, siguranţa, expansiunea oraşelor şi îndemnul spre proprietatea privată i-au împins pe ţărani în zone de multă vreme subpopulate şi în ţinuturi joase necultivate şi i-au determinat să producă şi un surplus vandabil. Populaţia a crescut în a doua jumătate a secolului al *XIX*-lea, atingînd în zonele rurale nişte densităţi fără precedent – 30-50 locuitori/km^2. Aceasta s-a întîmplat datorită ţinerii sub control a epidemiilor, dar mai ales prin dezvoltarea unei economii bazate pe cereale în zonele de cîmpie, care putea să întreţină o populaţie mai numeroasă decît putea să o facă alimentaţia pe bază de carne din zonele muntoase.

Sfîrşitul secolului a marcat un ritm mai susţinut al dezvoltării economice, dar comercializarea cerealelor s-a produs în Balcani mai tîrziu decît în orice altă regiune a Europei. Ţăranii nu aveau acces la credite cu dobînzi rezonabile. Începînd cu anii '70, exact în momentul în care investiţiile sistematice trebuiau să capete sens, scăderea preţurilor la produsele agricole a îndepărtat capitalul de sectorul agricol, cu excepţia favorizatului bazin al Dunării.

Societatea balcanică se baza pe mediul rural. În prima jumătate a secolului, nu exista nici un oraş în afară de Constantinopol cu mai mult de 100.000 de locuitori. Bucureştiul a ajuns la această cifră pe la 1850, Atena în 1880, Salonic a atins 130.000 pînă în 1900 şi toate capitalele au devenit rapid centrele vitale ale naţiunii. Populaţia lor avea un standard de viaţă mult mai ridicat decît în restul ţării şi serviciile le-au ajuns curînd pe cele din Europa Occidentală, din moment ce au fost adoptate direct cele mai noi. Elitele doreau ca oraşele lor să semene cu Parisul transformat de Napoleon al III-lea. Au construit palate regale, ministere, universităţi, biblioteci, teatre, catedrale, bănci şi hoteluri (deşi vizitatorii apuseni şi ghidurile turistice nu le apreciau).

Oraşele s-au dezvoltat, mai mult datorită expansiunii statale decît a extinderii industriei. Toate cele patru state balcanice, împreună cu periferiile balcanice ale Austro-Ungariei şi Imperiului Otoman au dezvoltat infrastructuri, în special căi ferate, dar mai mult din motive politice, militare şi fiscale. Introducerea acestora nu a fost întotdeuna bine primită. O opinie vehiculată era că vor fi plătite mai ales din taxele ţăranilor şi cele mai dezvoltate state europene vor fi principalii beneficiari.

Toate aceste eforturi au fost încununate de un oarecare succes, dar, cu excepţia României, nu a existat un avînt industrial. Guvernele balcanice au favorizat iniţial tarife mici pentru a sprijini exportul surplusului agricol şi a mulţumi marile puteri. Cînd preţurile la grîne au scăzut şi acestea au fost nevoite să imite strategia europeană de după 1880, încurajînd industrializarea prin barierele vamale, speranţele lor au fost dejucate. Nu puteau crea destul de repede o piaţă internă de desfacere pentru manufacturile lor şi nici nu puteau să le protejeze eficient. Grupurile de interese europene le-au creat dificultăţi pentru a le obliga să continue politica adoptată după capitulaţii – menţinerea Peninsulei Balcanice în chip de rezervor de materii prime.

Ultima dintre regiunile Europei care a încercat să îşi modernizeze economia, Peninsula Balcanică nu putea fi competitivă pe piaţa mondială decît prin puţine bunuri. După cum scria Traian Stoianovich, ea a rămas în urmă din punct de vedere economic în acelaşi timp în care progresa[10]. Doar în România s-a investit capital local. Capitalul străin a fost investit din motive politice sau pentru dezvoltarea transporturilor, mineritului şi asanarea terenurilor mlăştinoase uşor accesibile, dar acesta nu a reuşit să promoveze industria.

Capitalul privat a favorizat comerţul şi sistemul de credite. Deficitele bugetare erau finanţate în mare parte prin emiterea de obligaţiuni, la rate şi volume care au atras capitalul privat. Datoria publică era rezultatul cheltuielilor legate de infrastructură şi politică externă. Mîna de lucru nu era nici ea disponibilă în mai mare măsură decît capitalul, deoarece era preponderent rurală. Dacă exista un surplus de mînă de lucru în agricultură, acesta nu putea fi nici absorbit, nici atras de sectorul urban. Atunci cînd trebuia să plece, emigra în Lumea Nouă.

Chiar şi după ce oraşele au fost „cucerite" din mîinile minoritarilor, iar elitele lor erau ocupate să facă trecerea de la stăpînirea otomană la modelele europene, populaţia urbană era încă legată de mediul rural. Deseori a fost subliniat contrastul dintre forma şi conţinutul vieţii politice. Formele constituţionale erau introduse de oameni care credeau că modernizarea ar trebui înfăptuită de o elită educată, precum şi de alţii care idealizau ţărănimea şi modul său de viaţă.

---

10. Traian Stoianovich, *Balkan Worlds: The First and Last Europe*, Armonk, M.E. Sharpe, New York şi Londra, 1995, p. 215.

Pînă în 1880, sufragiul „universal" direct (sau aproape „universal") era adoptat în toate constituțiile balcanice, cu excepția României[11]. Cu toate acestea, țăranii nu erau foarte interesați și nu aveau încredere în politicienii de la oraș care îi măguleau pentru a le obține voturile. Se înființaseră partide pretutindeni, dar numai radicalii aveau o rețea națională propriu-zisă și un fel de platformă care să atragă țărănimea. Toate aveau tendințe și fracțiuni gata de orice compromis în materie de principii pentru a intra în guvern. Guvernarea centrală era importantă. Aceasta reprezenta vîrful regimului birocratic aprobat, pentru că era considerat modern și furniza elementele de implementare a strategiilor.

Coroana reprezenta suveranitatea și legitimitatea. Monarhul juca un rol important ca arbitru, garant al constituției (chiar și atunci cînd o modifica sau o abroga) și simbol al statutului internațional al statului (chiar și atunci cînd îl leza prin pacte secrete). El numea guvernul, chiar dacă accepta principiul parlamentar și deseori alegea miniștrii de Război și ai Afacerilor Externe. România, statul cu electoratul cel mai limitat, avea cel mai stabil cadru politic din Balcani. Bulgaria, statul cu constituția cea mai democratică, era și țara celor mai mari fraude electorale.

În sistemul constituțional cvasiparlamentar se confruntau două principii contradictorii. „Cultura europeană" ridica în slăvi ideile pozitiviste ale ordinii și progresului. Adepții săi credeau în autoritatea statului de a moderniza, adică de a transforma evolutiv pentru a îndepărta masele de instinctele lor tribale și locale și a le fixa țelurile universale ale naturii lor omenești comune. În cadrul politicii lor de modernizare și deschidere spre Europa, aceștia se confruntau cu reacțiile celor care doreau să păstreze avantajele continuității.

Moderniștilor li se opuneau colectiviștii. Aceștia erau socialiști, în special tineri sîrbi și bulgari, care urmăreau o formă balcanică de socialism utopic omițînd stadiul capitalismului prin dezvoltarea mediului rural. Făcînd legătura între chestiunile naționale și cele sociale, ei căutau bazele unei noi ordini în comunitatea țărănească încorporată în cadrul unei federații slave sau balcanice. Alții, intelectuali greci și români, dar nu socialiști neapărat, au încercat să construiască peste comunitățile locale, cu nostalgia unei lumi idealizate care, dacă existase vreodată, oricum nu mai exista. Ei știau că atît în Anglia, cît și în Franța, ideea satului ca loc benefic spre deosebire de oraș, loc al pierzaniei, era pe placul romantismului specific secolului al XIX-lea tîrziu.

Acei politicieni care idealizaseră comunitatea sătească și familia ca forme ale democrației locale și cei care comparaseră libertatea din țara lor cu libertatea de peste hotare, nemaivorbind de intelectualii paseiști, nu reușiseră să se facă înțeleși la sate. Țăranii erau în general mai interesați de situația lor economică decît de drepturile lor politice. Doar în momentul în care a stabilit o legătură între liberalismul urban și opoziția rurală față de cheltuiala și greutățile cauzate de birocrația de stat, clasa de mijloc de stînga a reușit să mobilizeze mediul rural.

Țăranii au reacționat. Acceptarea treptată a principiului că primul-ministru numit de monarh ar trebui să poată forma un guvern care să se bucure de sprijinul majorității deputaților, sporirea numărului electoratului și înființarea partidelor politice moderne le-au permis țăranilor să ia cu adevărat parte prin puterea numărului la procesul de elaborare a strategiilor în timpul ultimelor două decenii ale secolului. Ei au trebuit să fie luați în considerare, deși implicarea lor le reflecta problemele, fără să le rezolve.

---

11. Noțiunea franceză de *suffrage universel* se referea la extinderea dreptului de vot (cu cîteva excepții) la toți cetățenii adulți de sex masculin. În cazul Serbiei, acest drept de vot, fiind limitat la cei care plăteau taxe, omitea foarte puțini adulți de sex masculin.

Barbara Jelavich consideră că o comparaţie cu regiunile cele mai avansate ale Europei, care furnizaseră modelele, nu este echitabilă[12]. Situaţia nu era atît de sumbră pe cît apare prin constrast. Fuseseră puse bazele instituţiilor, fuseseră acceptate idealuri, fuseseră stabilite standarde.

Emanciparea politică se produsese în urma influenţelor europene asupra periferiei peninsulei, întorcîndu-se apoi dinspre centrul statelor naţionale înspre propria lor periferie. Programele erau formulate în afara comunităţilor rurale chiar şi atunci cînd se bazau pe acestea. Ele trebuiau să impună disciplină în rîndul ţăranilor, care se răzvrătiseră şi mai puteau să o facă, dar care fuseseră transformaţi în plătitori de taxe şi soldaţi încă înainte de a deveni cetăţeni. Cum lupta pentru emancipare era în esenţă naţionalistă, toate culorile politice exploatau naţionalismul: conservatorii erau adepţi ai unui stat puternic şi ai unităţii interne de dragul unei politici externe de succes pentru emanciparea naţională; liberalii corelau eliberarea de sub conducerea autocrată a ţării cu eliberarea de stăpînirea străină; chiar şi socialiştii, care combinaseră revoluţia naţională cu cea socială. Puţini aveau un program economic şi social care să atragă ţărănimea.

Ţăranii erau neîncrezători în cei de la putere, care nu reuşeau să le îndeplinească aspiraţiile şi să le rezolve nemulţumirile. Oricare ar fi fost puterea lor electorală, le lipsea autonomia în relaţiile cu oraşele şi oficialităţile. Pentru aceştia, capitalele, concentrînd resursele financiare şi puterea, reprezentau aproape un nou duşman, din moment ce statele nu au reuşit să soluţioneze o problemă moştenită de la stăpînirea otomană, şi anume statul urban neproductiv, care direcţiona resursele de la ţărani către guvern, oraşe şi, în cazul României, moşieri.

În comparaţie cu Europa Occidentală, activitatea politică era distorsionată. În Occident, aceasta trebuia să pună bazele unui stat modern într-un cadru deja existent. În Balcani cadrul trebuia distrus şi reconstruit. Comunităţile etnice ajunseseră la un anumit grad de conştiinţă de sine, într-un mediu deseori lipsit de structuri sau în zone de tranziţie cu graniţe lingvistice şi religioase neclare. Noţiunea modernă a statului a supravieţuit, dar a fost transferată unor state mici şi fără putere care aspirau la teritorii ale imperiilor vecine. Acestea au fost nevoite să se confrunte cu dictatele comunităţii internaţionale a marilor puteri şi apoi să li se supună.

Ele priveau dincolo de graniţele stabilite prin tratate, vizînd teritorii locuite de populaţii înrudite prin limbă, religie sau alte sentimente, dar şi regiuni populate de fantome ale memoriei istorice. Teritoriul etnic nu coincidea întotdeauna cu cel istoric, chiar dacă ambele puteau fi definite. Au avut dificultăţi în a se afirma ca naţiuni credibile sau acceptabile, deoarece se formau la graniţele unor imperii odată rivale şi se temeau mereu pentru soarta lor, atît ca state, cît şi ca entităţi colective. Cuprinderea tuturor comunităţilor etnice şi recuperarea trecutului nu reprezentau neapărat două acţiuni compatibile. Cum ambele ţeluri erau urmărite simultan cu construirea unui stat modern şi democratic, raţiunile etnice şi cele istorice se izbeau de cele democratice în cadrul complexului demers de construire a naţiunii.

Noile state şi-au consolidat identităţile naţionale prin intermediul religiei şi al limbii. Autorităţile politice, pretutindeni în Balcani, au preluat conducerea religioasă, sau au

12. Barbara Jelavich, *History of the Balkans, II: Twentieth Century*, Cambridge University Press, Cambridge, 1983, p. 4.

obţinut dreptul de a numi autorităţile religioase. Au folosit comunităţile religioase în chip de mijloace de promovare a identităţii politice şi culturale. Ortodoxia a fost pusă în slujba naţionalismului de stat prin intermediul unor elite occidentalizate sau răspîndind influenţa occidentală, care a impus autonomia Bisericilor lor teritoriale, nu în sensul tradiţional ecleziastic al *interdependenţei Bisericilor locale*, ci în noul sens politic al *independenţei* faţă de jurisdicţia externă. Biserica avea să fie la fel de independentă faţă de patriarhul de Constantinopol, precum statul era independent faţă de sultan, dar nu avea să fie independentă şi faţă de stat.

Descentralizarea Bisericii ortodoxe a avut ca rezultat sensibilizarea sa faţă de condiţiile locale, dar şi slăbirea capacităţii sale de a rezista în faţa autorităţii laice. În ciuda idealului, în termeni practici tendinţa în secolul al XIX-lea fusese îndepărtarea de ecumenic şi apropierea de regional şi etnic, topind distincţia între „Biserică", „stat" şi „naţiune". Balcanicii occidentalizaţi, fie ei imaginaţi, imaginari, aspiranţi sau reali, priveau în mod natural spre Apus în interpretarea lor modernă a ortodoxiei. Deşi inspirîndu-se din galicanismul şi anglicanismul monarhilor de odinioară, modelul lor de organizare era luteran, importat prin filieră rusă şi încercat pentru prima oară de Grecia. Statul naţional a transformat Biserica într-o instituţie naţională şi a folosit-o, împreună cu şcoala şi armata, pentru propagarea unui ideal naţional care deseori făcea abstracţie de învăţăturile biblice.

Condiţionat de conflictul dintre ţăranii creştini şi proprietarii de pămînt musulmani (şi suzeranul musulman), naţionalismul timpuriu căpătase aspecte ale unui „război sfînt", îngroşat şi de faptul că războaiele Europei cu otomanii fuseseră prezentate în aceiaşi termeni. Acestea au continuat să fie prezente în răscoalele şi războaiele împotriva Imperiului Otoman pe tot parcursul secolului al XIX-lea şi mai tîrziu. În etapa sa iniţială, acest naţionalism religios combinat cu dorinţa ţăranilor de a avea pămînt a oferit bazele unei cooperări între diversele mişcări, dar a fost treptat înlocuit cu un tip mai limitat de naţionalism, bazat pe memoria istorică şi hrănindu-se cu ea. Răscoalele ţărăneşti au devenit respectabile sub pana istoricilor. Minorităţile musulmane au plecat încetul cu încetul. Multe identităţi etnico-religioase nedefinite au devenit exclusiv etnice.

S-au găsit şi alte modele în Europa. Interesele geostrategice ale statelor balcanice, chiar şi atunci cînd erau prezentate ca revendicări istorice, au înlocuit criteriul etnic în încercarea de a stabili graniţele în regiunile mixte. Au adoptat această atitudine, dacă era cazul, în detrimentul statelor vecine care se aflau în aceeaşi situaţie, sau chiar în detrimentul propriilor interese naţionale pe termen lung. Influenţa Ungariei, prin poziţia sa din cadrul monarhiei dualiste, s-a făcut şi ea simţită în aplicarea noţiunii moderne de stat naţional la un teritoriu istoric „mai mare" decît comunitatea etnică, în nerenunţarea la drepturi, în opoziţia faţă de participarea celorlalte comunităţi etnice.

Cum limba vorbită este fluidă, învăţaţii, politicienii şi cei responsabili de educaţie au modificat şi au codificat limba oficială şi literară. Şcolile şi armata au instruit învăţătorii şi ofiţerii, care la rîndul lor i-au învăţat pe copii şi pe recruţi să vorbească şi să scrie uniform[13]. Naţiunea se definea prin opoziţie cu unele aflate la distanţă convenabilă

---

13. România a abandonat alfabetul chirilic şi a înlăturat din limbă multe dintre elementele sale slave, greceşti sau turceşti. Grecia favoriza o limbă literară universală, „purificată", acceptabilă pentru toţi grecii, dar opusă celor care cereau adoptarea limbii populare (greaca demotică).

sau prin imitarea altora aflate la mare distanţă. Se construia un *grand récit* despre o ţară odinioară liberă, cultivată şi de obicei egalitară, pînă cînd aviditatea elitei sale decadente a lăsat-o pradă lăcomiei cotropitorilor străini.

Acesta reprezenta o sublimare a propriei istorii, practicată pe tot cuprinsul Europei la acea vreme, dar cu un potenţial periculos dacă „intelectualii" care avuseseră parte de o educaţie p-ea rapidă o răstălmăceau pentru a schimba realitatea în mod violent. Societatea nu era dezvoltată îndeajuns pentru ca aceştia să îşi cîştige traiul în afara slujbelor oferite de stat. Prea nerăbdători pentru a aştepta efectele acţiunilor pe termen lung, o dată ajunşi la controlul instituţiilor de stat, ei doreau să împlinească toate idealurile tinereţii lor pe parcursul vieţii.

Cu toate acestea, politica lor externă nu mergea mai departe de căutarea tutelei unei mari puteri sau de opoziţia faţă de aceasta şi de revendicarea individuală a unor teritorii în plus din Imperiul Otoman. Grecia obţinuse independenţa formală cu mult înaintea altor state din Balcani. Cu toate acestea, „suveranitatea" sa a fost limitată chiar de la început de către puterile protectoare şi prin controlul financiar impus chiar la sfîrşitul secolului. Cea mai recent adăugată la numărul statelor balcanice, Bulgaria, care nu era independentă nici măcar în mod formal, a reuşit pe alocuri să sfideze Rusia, eliberatoarea şi protectoarea sa şi să se comporte mai independent decît Grecia. România, Serbia şi Muntenegrul, promovate la statutul de independenţă totală în 1878, fie şi-au descoperit independenţa ciopirţită de puternicul lor vecin, Austro-Ungaria, fie au considerat avantajoasă o asemenea tutelă neoficială.

Toate au exploatat la un moment dat invidiile reciproce ale marilor puteri şi s-au bucurat de o oarecare libertate de acţiune în ciuda constrîngerilor financiare. Imperialismul conţinea atîtea contradicţii interne şi era slăbit de atîtea rivalităţi, încît nu s-a finalizat decît printr-o nouă subjugare a peninsulei, fie politică, fie economică.

Sîrbii şi croaţii au reuşit într-un fel sau altul să unească cele două limbi, renunţînd la diverse variante literare în favoarea uneia populare, dar pure, considerată baza sîrbo-croatei cu uşoarele sale varietăţi regionale. Bulgara a rămas o limbă independentă, cunoscînd propria evoluţie. Cei cîţiva albanezi învăţaţi au folosit o serie de alfabete pînă la începutul secolului XX, cînd s-a ajuns la un compromis în favoarea unui grai cu grafie latină.

Capitolul 8

Sfîrşitul secolului al XIX-lea, 1900-1914 (I)

Subminarea fundaţiilor *Ausgleich*-ului • „Junii turci" şi Poarta • Mişcarea populară din Albania şi chestiunea macedoneană • Serbia sub regele Petru • Bulgaria sub regele Ferdinand

Istoricii au declarat anul 1914 ultimul an al secolului al XIX-lea. „Ultimele rămăşiţe din vechea Europă"[1] au dispărut pe 28 iunie 1914, în Sarajevo, centrul administrativ al Bosniei-Herţegovina, o porţiune din Balcani care, deşi formal aparţinea Austro-Ungariei din 1908, era în mare măsură o moştenire a Imperiului Otoman. Pentru Balcani luaţi ca întreg, dar mai ales pentru statele independente, răstimpul 1900-1914 reprezenta într-adevăr sfîrşitul unei perioade, care începuse în jurul anului 1800, cînd pe ruinele vechii ordini a Imperiului Otoman, rămăşiţele de tradiţie bizantină care supravieţuiseră se confruntau cu noile idei iluministe şi ale Revoluţiei Franceze.

Începînd cu acea perioadă, cinci state (sau chiar şase, dacă luăm în considerare şi Albania, devenită stat independent, cel puţin formal, în 1912) reuşiseră să iasă din Imperiul Otoman, care încercase aproape totul pentru a-şi recîştiga strălucirea pierdută, încît va supravieţui încă un secol şi mai bine. Aceste state doreau să se alăture cu întîrziere Europei, o Europă care nouă ni se poate părea veche, dar care, pentru ele, era complet nouă, chiar şi atunci cînd îşi căutau sursa de inspiraţie într-o Europă (mitică prin excelenţă) care data dinainte de cuceritorii lor imperiali. În 1914, aceste state reuşiseră deja multe. În numeroase privinţe se alăturaseră deja Europei, dacă nu din punct de vedere al standardelor modelului constituţional belgian sau al politicilor parlamentare franceze pe care le admirau atît, cel puţin prin prisma unor comparaţii mai puţin covîrşitoare cu unele dintre regiunile sudice ale continentului, mai puţin dezvoltate la acea vreme, sau cu marea masă a francezilor cu o generaţie sau două mai devreme.

---

1. Ca să împrumutăm titlul admirabilului album fotografic al lui A.J.P. Taylor (Quadrangle/The New York Times Book Co., New York, 1976)

Subminarea fundaţiilor *Ausgleich*-ului

Monarhia habsburgică trecea printr-o nouă criză. Opoziţia ungară cîştigase alegerile în 1904, dar nu putea forma un guvern, pînă cînd nu avea să capituleze în faţa suveranului în privinţa nemodificării *Ausgleich*-ului. Demonstraţii în favoarea votului universal au fost folosite pentru a convinge opoziţia să renunţe. Pentru o vreme, căutase sprijin în Balcani, dar exporturile sîrbeşti de grîne care ameninţau interesele ungare erau un motiv în plus pentru depăşirea crizei constituţionale.

Deşi nu a fost introdus niciodată în Ungaria, votul universal pentru bărbaţi a fost adoptat în Austria în 1907; Partidul Popular din Slovenia - „clericalii" - a cîştigat 17 locuri în parlamentul de la Viena, faţă de cele patru cîştigate de liberali (Partidul Naţional Progresist). În anii ce au urmat, partidul îşi intensifică prezenţa politică în aşa măsură, încît ajunse să deţină practic un monopol politic printre cei 1,2 milioane de vorbitori de slovenă (4% din populaţia teritoriilor Coroanei austriece). Clericalii sloveni colaborau de obicei cu dreapta croată din Dalmaţia; în acel moment, nici una dintre cele două grupări nu dorea o uniune cu sîrbii ortodocşi. Situaţia economică din ţinuturile slovene era relativ bună. Ţăranii erau cel mai adesea proprietarii terenurilor pe care le lucrau. Deşi nu aducea prea mult profit băncilor din Viena, fluxul de capital direcţionat spre minele de cărbune şi oţelăriile din zonă era important pentru economia slovenă.

Primii paşi pentru reunirea activiştilor croaţi şi sîrbi au fost făcuţi în Dalmaţia, provincie de pe coasta Adriaticii. Neînţelegerile dintre cei 81% croaţi şi cei 16% sîrbi nu fuseseră nicicînd prea mari şi împreună aceştia formau 610.000 dintre cei 635.000 de locuitori ai provinciei. În 1905, liderii lor politici au hotărît pentru prima dată să exploateze criza de la Budapesta, oferindu-şi ajutorul Partidului Ungar pentru Independenţă în schimbul încorporării Dalmaţiei în Croaţia Triună, cu acordarea unei autonomii lărgite. În cealaltă parte a teritoriilor austriece existau puţine tendinţe iredentiste printre românii bucovineni, pentru că relativa decenţă a modului de administrare contrasta pregnant cu modul în care minorităţile erau tratate în Ungaria.

În 1908, Budapesta îşi exprimase acordul la anexarea Bosniei-Herţegovina, cu condiţia ca teritoriul să nu fie unit cu cel al Croaţiei. Condominiumul permanent a adus cu sine modernizarea, alături de (eventuale) avantaje pentru fiecare dintre cele trei comunităţi. Ţăranilor dependenţi li se acorda ajutor pentru a se răscumpara, deşi în general dobînzile cerute pentru împrumuturile prin Banca Agricolă de Privilegii erau mult prea mari, iar proprietarii preferau să menţină aranjamentele proprii de închiriere, care erau mult mai avantajoase. Condiţiile economice şi sociale se modificaseră puţin. 91 % dintre proprietarii de terenuri cu ţărani lucrînd în sistemul învoielilor agricole erau musulmani şi 57% dintre ţăranii proprietari de asemenea; 74% dintre ţăranii săraci erau sîrbi, iar 77% dintre ţăranii cu proprietăţi deţineau mai puţin de cinci hectare. În jur de 13.000 de persoane lucrau în întreprinderi cu mai mult de 20 de angajaţi.

În cele din urmă, în 1910, Franz Joseph a acordat Bosniei-Herţegovina o constituţie. Un general a fost numit şef al administraţiei, asistat de o dietă menită a-l consilia, formată din membrii oficiali şi deputaţi aleşi printr-un drept restrîns de vot şi un sistem de colegii electorale împărţite în funcţie de poziţia socială şi religie.

Coincidenţa dintre criza monarhiei şi schimbările din Serbia a favorizat o îmbunătăţire considerabilă a situaţiei din viaţa politică a Croaţiei, deşi dreptul de vot era limitat la

1,8% din populaţie. S-a format o mică mişcare sindicală, prin care social-democraţii cereau sufragiul universal şi mai multă autonomie pentru a implementa reforme sociale. Mişcarea a avut un succes limitat în anumite probleme minore, cum ar fi salariile şi durata zilei de lucru. Un Partid Ţărănesc Croat, format în 1904 cu scopul de a introduce clasa ţăranilor agricultori în politică, cerea la rîndul lui votul universal, alături de reforma agrară şi o federalizare a monarhiei pe baza naţionalităţii. Primii săi deputaţi au fost aleşi în 1910.

Intelectualii şi politicienii din Zagreb şi Belgrad păstraseră contacte intermitente şi menţineau mitul unei uniuni între slavii din sud sau iugoslavi ca ţel suprem. Vizitele, congresele şi expoziţiile erau punctele de întîlnire ale slovenilor, croaţilor, sîrbilor şi bulgarilor, iar studenţii croaţi mergeau la Universitatea din Belgrad. Din acest motiv, monarhia dualistă nu avea încredere în Serbia. O noua generaţie stătea la baza unei regrupări a forţelor politice din Croaţia. Cînd conflictul dintre dinastie şi Ungaria s-a ascuţit în 1903, politicienii croaţi au fost la început dispuşi să coopereze cu Viena, dar cînd oferta le-a fost respinsă, ei şi-au îndreptat atenţia în cealaltă direcţie. Decizia luată în 1905 a reunit mai toate partidele de opoziţie din Croaţia, fie ele croate sau sîrbe, într-un efort de a susţine cererile ungare în schimbul unor modificări in *Nagodba*.

Şi această ofertă a fost ignorată, dar, cu siguranţă, se făcuse un prim pas de la situaţia în care drepturile limitate pentru Croaţia erau susţinute de marea majoritate pînă la a se promova drepturi mai cuprinzătoare, incluzînd cele 25 de procente de populaţie sîrbă din Croaţia şi Slavonia. Coaliţia croato-sîrbă se născuse. Cu o platformă liberală ţintind la unificarea populaţiilor din Croaţia, Slavonia şi Dalmaţia, aceasta a cîştigat alegerile din 1906 cu 43 din cele 88 de locuri şi a dominat *Sabor*-ul în anii ce au urmat. Coaliţia a rămas unită şi, astfel fiind, a reprezentat principala forţă politică a Croaţiei.

Anexarea Bosniei-Herţegovina şi consecinţele sale au făcut ca nemulţumirile croaţilor să se transforme într-un sentiment de solidaritate cu sîrbii. Incapabil de a conduce Croaţia prin *Sabor*-ul ales, guvernul ungar s-a văzut nevoit să se descurce fără el în 1908. Nu au lipsit arestări, procese intentate politicienilor sîrbi pentru trădare sau chiar pogromuri împotriva sîrbilor. Ca parte a campaniei contra Serbiei, un „istoric" vienez a descoperit dovezi incriminatorii care demonstrau că liderii coaliţiei croato-sîrbe conspiraseră cu guvernul de la Belgrad, dovezi care s-au dovedit contrafăcute. Nemulţumirile s-au amplificat în aşa măsură, încît autorităţile au fost nevoite să cadă la o înţelegere cu membrii coaliţiei.

Guvernarea consituţională a fost reinstaurată în 1910, iar dreptul la vot extins la 7,3% din totalul de 2,6 milioane de locuitori. Atitudinea guvernului ungar şi prestigiul nou cîştigat al Serbiei au întărit aspiraţiile către solidaritate între slavi şi reformă. Conservatorismul coaliţiei îi atrase critici din partea tineretului, care nu mai era dispus să urmeze căile juridice aducătoare de reforme parţiale. Aranjamentele constituţionale au fost din nou suspendate cînd situaţia s-a înrăutăţit în 1912.

În pragul primului război mondial, cea mai puternică grupare politică din Croaţia susţinea colaborarea dintre sîrbi şi croaţi în interiorul monarhiei. Partide mai mici de dreapta sau stînga încercau să realizeze o reorganizare radicală în general în contextul unei Croaţii lărgite. În Dalmaţia, tineretul susţinea din toate puterile ideea unei Iugoslavii unite. Chiar şi studenţii sloveni deveniseră activişti radicali în favoarea uniunii. Solidaritatea era evidentă, mai ales printre tinerii din Bosnia-Herţegovina, unde nemulţumirile fermierilor şi vecinătatea cu Serbia erau un stimulent pentru revoluţie. Conspiraţia

de la Sarajevo nu a fost un fenomen izolat, ci unul care își avea rădăcinile în mișcările revoluționare din teritoriile slave din sud deținute de către Habsburgi : greve ale muncitorilor și studenților, demonstrații, numeroase comploturi împotriva unor demnitari ai statului, legături cu studenți, partide și societăți secrete din Serbia.

Cu toate acestea, tendințe antihabsburgice evidente nu se manifestau decît marginal. Arhiducele Franz Ferdinand a lăsat să se înțeleagă că ar fi dispus să acorde slavilor din sud un statut egal cu al ungurilor în momentul în care va urca pe tron. Guvernul de la Budapesta a reinstaurat guvernarea constituțională din Croația la sfîrșitul anului 1913. Coaliția croato-sîrbă a revenit în *Sabor*, obținînd cea mai zdrobitoare majoritate de pînă atunci. În 1914, speranțele politicienilor cu privire la reforme în cadrul Imperiului renășteau. În ceea ce privește marea majoritate a populației rurale, aceasta rămăsese fidelă monarhiei pînă la sfîrșitul primului război mondial.

Populația rurală scăzuse de la 84% în 1900 la 78,5% în 1910. Numărul de animale deținut a crescut semnificativ, pînă la 842 de porci și vite la 1.000 de locuitori, în comparație cu doar 626 în Serbia. Animalele erau vîndute în marile piețe urbane ; băncile locale se puteau baza pe capitalul din Viena și Budapesta pentru a emite obligațiuni ipotecare prin care se finanțau proprietarii, dar nu neapărat micii proprietari. Manufacturile, profilate în general pe industria ușoară, foloseau mai puțin de 9,6% din populație, dar în privința valorii, a capitalului și a cailor-putere utilizați le întreceau pe cele din Serbia. Deși nu existau nici un fel de măsuri protecționiste care să le ofere avantaje față de manufacturile din Cehia și Austria, Croația beneficia de un acces lărgit la căile ferate către piețele monarhiei, către instituțiile financiare locale, care acordau credite pe termen scurt, rata alfabetizării era aproape dublă față de cea înregistrată în Serbia. Dar activitățile de creștere a vitelor și din industria ușoară nu reușeau să reducă suprapopularea rurală ; 230.000 de țărani sărăciți au emigrat între 1900 și 1914, mai ales în America.

În întregime, populația din partea ungurească a monarhiei număra 9% croați și 5% sîrbi. Cei 14% români erau cea mai numeroasă minoritate din zonă. În afara Croației--Slavonia, slavii sudici – majoritatea sîrbi – erau concentrați în Voivodina, unde reprezentau 34,7% din populația de 1,3 milioane (urmați de maghiari și germani). Cele 2,9 milioane de români trăiau mai ales în Transilvania unde reprezentau 53,8% din populația de 5,3 milioane (din nou urmați de maghiari și germani). Legile maghiare privitoare la educație înlocuiau progresiv sistemul de predare în limba maternă în aceste regiuni, menținînd astfel analfabetismul majorității populației.

86% dintre etnicii români trăiau la țară. Nici un oraș din Transilvania nu avea o populație majoritar românească. Un număr redus de mici întreprinzători, artizani, proprietari de magazine și funcționari formau burghezia regiunii. La granița opusă a monarhiei, și fără a lua în considerare toate diferențele, Transilvania și Slovenia dețineau cele mai bogate rezerve de cărbune și fier din Balcani ; beneficiau de un sistem de căi ferate mai bine dezvoltat și de capital adus de antreprenori din regiuni mai dezvoltate. Chiar și în aceste condiții, dintre cei 87.000 de emigranți care au părăsit Ungaria între 1908 și 1913, 19% erau români, în principal țărani care se îndreptau către Statele Unite.

După 1910, guvernul de la Budapesta căuta o rezolvare pe scară largă a problemei naționalităților, pentru a consolida structura constituțională existentă. Trebuia să convingă Serbia și România că nu erau șanse reale de a mulțumi ambițiile iredentiste ale populațiilor lor pe seama Ungariei și să le atragă o dată pentru totdeauna pe orbita Austro-Ungariei.

Deşi era îngrijorat de consecinţele politicii naţionaliste ale Ungariei, guvernul de la Bucureşti se temea să piardă sprijinul obţinut prin alianţa cu Austro-Ungaria.

În 1905, Partidul Naţional Român din Transilvania îşi modifica platforma, incluzînd ca obiectiv principal autonomia etnică pentru toate zonele cu populaţie majoritar română. Alegînd să obţină acest lucru prin mijloace constituţionale, opt dintre membrii partidului, inclusiv conducătorul lor Iuliu Maniu (1873-1953), au fost aleşi în parlamentul maghiar în acel an. În 1906, şi-au sporit numărul de locuri obţinute, şi, împreună cu sîrbii şi slovacii, au format un grup parlamentar al minorităţilor care îşi devota eforturile obţinerii autonomiei, democraţiei şi federalizării.

În 1910, atît guvernul ungar, cît şi reprezentanţii Partidului Naţional Român erau gata să se aşeze la masa negocierilor, dar românii au cerut prea mult şi guvernul a oferit mult prea puţin. Presiuni venite de la Viena şi Bucureşti, pentru a se ajunge la un compromis de dragul stabilităţii regionale şi al legăturilor României cu Tripla Alianţă, au dus la o a doua rundă de discuţii în 1913. Refuzul primului-ministru, contele István Tisza (1861-1918), de a recunoaşte varietatea etnică a statului maghiar a dus din nou la întreruperea discuţiilor, în vara anului 1914. Maniu şi colegii săi nu erau separatişti, dar spaţiul ce despărţea asimilarea minorităţilor de dizolvarea Ungariei istorice începea să dispară.

În 1914, monarhia era în criză. Incapabilă să concureze din punct de vedere tehnologic cu Europa Occidentală mult mai avansată, începea să îşi piardă şi influenţa în problemele Balcanilor. Monarhia se confrunta cu exacerbarea problemei slavilor sudici, a activismului românilor, a iredentismului din Italia şi a cererilor venite din Ungaria. Atitudinea conducătorilor săi faţă de naţionalităţi împiedica dezvoltarea statului ungar. Pentru că refuzau să lărgească dreptul la vot pentru a nu mări influenţa nonmaghiarilor, reuşiseră să îndepărteze şi majoritatea maghiarilor de politică.

Nu numai că fundaţiile *Ausgleich*-ului erau subminate, dar arhiducele Franz Ferdinand (1863-1914), moştenitorul coroanei Habsburgilor, intenţiona să schimbe totul. La moartea bătrînului rege, se aştepta o confruntare spectaculoasă între moştenitorul său şi clasa dominantă maghiară. Ambele părţi se pregăteau pentru aceasta, încercînd să atragă de partea lor celelalte naţionalităţi. Indiferent de intenţiile sale reale, Franz Ferdinand a lăsat să se înţeleagă că dorea egalitatea tuturor naţionalităţilor din Imperiu. Nici un lider important sau partid nu cerea dizolvarea monarhiei. Ei funcţionau ca purtători de cuvînt pentru naţionalităţile pe care le reprezentau, dar proveneau şi erau aleşi de segmente minore. Ceea ce credea cu adevărat poporul aştepta să fie descoperit.

Noua generaţie de slavi sudici a trecut de la acţiune politică la terorism. Societăţi secrete studenţeşti au optat pentru propaganda revoluţionară aproape pe faţă, începînd din 1913. Neavînd încredere în politicienii aleşi şi în zelul revoluţionar al ţărănimii, aceştia au devenit terorişti şi căutau sprijin la Belgrad, mai ales printre membrii grupului de ofiţeri ce susţineau sloganul „Unire sau Moarte", care considerau că guvernul sîrb era prea şovăitor. Şi cu toate acestea, indiferent de crizele şi tensiunile existente, în perioada premergătoare primului război mondial, monarhia Habsburgilor era intactă. Spre deosebire de aceasta, posesiunile europene ale sultanului se reduseseră la o mică fîşie protectoare în jurul Constantinopolului şi o identitate turcă se construia sub o dictatură militară în ceea ce mai rămăsese din Imperiul Otoman.

„Junii turci" şi Poarta

În 1900 însă, Turcia rămînea o forţă importantă. Lăsînd la o parte provinciile pe care le stăpînea doar nominal, sultanul Abdul Hamid al II-lea avea 19 milioane de supuşi şi o capitală care era cea mai mare din Balcani[2]. Indiferent de mărimea sa, slăbiciunea financiară a Imperiului reprezenta un blocaj eficient la orice încercări de a obţine centralizarea puterii şi forţă militară.

Opoziţia la regimul sultanului fusese marginalizată sau exilată, reunindu-se în jurul celor exilaţi la Paris din momentul suspendării constituţiei şi care erau cunoscuţi ca „Junii turci", după numele ziarului pe care îl publicau, intitulat *La Jeune Turquie*. Reprezentînd Comitetul pentru Uniune şi Progres (CUP), aceştia organizaseră în 1902 un prim congres reunind diferite grupuri - turci, albanezi, kurzi, greci, armeni şi evrei - care împărtăşeau acelaşi obiectiv de a-l îndeparta pe Adbul Hamid, de a reinstaura constituţia şi a salva Imperiul Otoman de la intruziuni. Aceştia aveau legături prin tot Imperiul, erau influenţi în oraşele provinciilor europene şi îşi căutau asociaţi printre ofiţerii nemulţumiţi ai armatei. Spectrul unei intervenţii străine era prezent în special în Macedonia. Acest termen era folosit în mod ambiguu pentru a desemna o regiune care se întindea de la muntele Šar în nord pînă la Marea Egee, muntele Olimp şi Pind în sud, şi de la Munţii Rodopi în est pînă la Lacul Ohrida în vest, dar se referea şi la un teritoriu mult mai larg acoperit de trei provincii ale Turciei europene - Salonic, Monastir, Kosovo: în jur de 95.000 km^2 cu o populaţie de aproximativ 2,4 milioane. Macedonia, în sensul cel mai larg al cuvîntului, se suprapunea Albaniei. Albania însemna, în general, regiunea dintre coasta sudică a Adriaticii pînă la piscurile dinarice la est de rîul Drinul Negru; se putea referi de asemenea la teritoriul mai întins a patru provincii - Scutari, Ianina, Kosovo şi Monastir[3].

Cine deţinea controlul asupra Macedoniei putea avea o poziţie predominantă în Balcani, dar regiunea nu era productivă. Ciflicurile se destrămau, liderii lor de origine musulmană, mai tot timpul absenţi, trăiau mai mult în Salonic şi chiar în Constantinopol şi îşi renegau trecutul; ţăranii începeau să se mute şi ei în zone urbane (25% din populaţie se mutase la oraş în 1912), emigrau sau treceau la haiducie. Deşi existau zone întinse necultivate şi tot mai mult teren trecea în proprietatea ţăranilor, regiunea nu putea să îşi susţină populaţia şi, astfel, nesiguranţa era cea care îi împingea pe oameni să plece.

Este imposibil de stabilit ansamblul etnic al populaţiei, în care creştinii ortodocşi erau ceva mai numeroşi decît musulmanii. Principala problemă era acum stabilirea

2. Cu peste 900.000 de locuitori la vremea războaielor balcanice, Constantinopolul se situa puţin mai jos faţă de acele oraşe europene a căror populaţie depăşea 1.000.000 - Moscova, Sankt Petersburg, Viena, Berlin, Paris şi - cel mai mare - Londra.
3. Scutari, Ianina, Kosovo, Monastir, Salonic şi Adrianopol erau şase provincii europene; Adrianopolul corespundea Traciei Sudice. Provincia Kosovo, mult mai vastă decît provincia iugoslavă Kosovo aşa cum arăta aceasta după cel de-al doilea război mondial, se întindea de la graniţa cu Bosnia-Herţegovina pînă în centrul Macedoniei, la sud-vest de Skopje. Centrul administrativ era Skopje şi conţinea cele şase sangeacuri: Priština, Peć, Prizren, Skopje, Novi Pazar şi Plevlje.

diferenţei dintre slavi, deoarece bande înarmate de şomeri şi fanatici reuşiseră să întreacă preoţii şi profesorii în efortul lor de a stabili identităţile. Fondarea ORIM şi interesul recent al guvernului român faţă de situaţia vlahilor, recunoscuţi ca etnie separată în 1902, complicau în plus situaţia.

Marile puteri cereau cu insistenţă reforma. Rusia a solicitat Bulgariei să rupă legăturile cu bandele armate şi să accepte participarea clericilor sîrbi la administrarea diocezei patriarhale. ORIM şi Comitetul Suprem cu sediul în Bulgaria erau nu numai rivale, dar activităţile lor se intersectau de atîtea ori, încît era greu de stabilit ce realiza fiecare. „Maximaliştii" doreau să atragă atenţia Europei şi să se unească cu Bulgaria. ORIM nădăjduia pur şi simplu la o revoluţie.

Motive diverse, naţionaliste, sociale sau politice au condus la răscoala masivă, dar prost organizată, care a izbucnit în 1903 şi care, în curînd, a reuşit să obţină controlul asupra întregii provincii Monastir. Orăşenii îi dispreţuiau pe răsculaţi, guvernul de la Sofia nu era pregătit să intervină, nici puterile nu vroiau să facă acest lucru, rebelii se împărţeau în fracţiuni rivale. În final mişcarea a fost înăbuşită într-o baie de sînge. Represaliile conduse de trupele otomane din Asia şi de detaşamentele auxiliare de albanezi au fost drastice. Numeroşi preoţi din exarhat şi profesori au fost deportaţi în Asia Mică. Aproximativ 30.000 de oameni au luat calea exilului, în principal către Bulgaria.

Brutalitatea represaliilor reprezenta un motiv suficient pentru a-i determina pe monarhii Rusiei şi Austriei să se întîlnească în octombrie la Mürzsteg, în Styria, pentru a pune bazele unei înţelegeri, acceptată cu greutate de către Poartă, de gestionare a crizei macedonene. Un corp de jandarmerie format din soldaţi din mai multe ţări urma să aplice legea ; graniţele administrative urmau să fie retrasate pentru a produce districte în care omogenitatea etnică să fie cît mai ridicată ; întregul pachet de reforme urma să fie aplicat de către supervizori reprezentînd cele cinci mari puteri europene. Naţionaliştii locali au depus toate eforturile pentru a atribui oamenilor etichete etnice. Satele şi-au schimbat fidelităţile sub presiunile bandelor rivale[4]. Poarta nu reuşea, şi a sfîrşit prin a nu-şi îndeplini angajamentele. Sentimentul de umilinţă şi frustrare era extrem de puternic, în special în cadrul Armatei a Treia din Salonic. Alte evenimente europene în luna martie a anului 1908 au constituit cauzele unor răscoale minore în unele unităţi militare ; venise rîndul CUP să intervină.

Din nou, recoltele proaste din Anatolia au determinat exercitarea unor noi presiuni asupra provinciilor europene, iar seceta a făcut ravagii în Kosovo. Din cauza lipsurilor, nemulţumirile populaţiei albaneze s-au concentrat asupra oraşelor şi a ţăranilor slavi. Zvonurile că armata austriacă se apropia coincideau cu retragerea altor trupe, pentru a face faţă răscoalelor din sud, şi au dus la formarea de mari grupuri de albanezi înarmaţi pe care CUP îi înrola. „Junii turci" susţineau că întoarcerea la constituţie ar submina posibilitatea intervenţiei străine.

Politica dusă de Abdul Hamid, care îi curta pe albanezi, eşuase. Aceştia dezertau cu sutele, pe cînd o parte tot mai mare din clasa militară a Macedoniei se declara de acord cu nevoia de a reinstaura constituţia. Cînd, în luna iulie, comandantul Armatei a Treia, Mahmut Sevket paşa (1856-1913) avertiza că intervenţia din străinătate, în cazul în care

4. Autorităţile otomane estimau că existau 228 de astfel de bande ce operau în 1907 – 110 bulgăreşti, 80 greceşti, 30 sîrbeşti, la care se adăugau opt bande valahe (Dimitrije Djordjević şi Stephen Fischer-Galaţi, *The Balkan Revolutionary Tradition*, Columbia University Press, New York, 1981, p. 194).

situaţia continua, avea să aducă cu sine înlăturarea de pe tron a lui Abdul Hamid, guvernul a făcut presiuni asupra sultanului să renunţe. Sultanul a anunţat reinstaurarea constituţiei din 1876. Aceasta a fost revoluţia din 1908 a „Junilor turci" care credeau în misiunea lor de a crea un stat modern pe fundaţiile unei conştiinţe otomane, la fel cum conducătorii din Rusia şi Germania foloseau naţionalismul pentru a-şi consolida imperiile. Dar nu se simţeau îndeajuns de puternici pentru a susţine detronarea lui Abdul Hamid şi au rămas un simplu grup de presiune cu baza în Salonic.

Revoluţia însemna sfîrşitul programului de la Mürzsteg. Populaţia provinciilor europene şi-a manifestat iniţial acordul faţă de noua eră. Majoritatea liderilor de bande au convenit asupra unei încetări a ostilităţilor şi au intrat în oraşe pentru a depune armele. Deşi de multe ori mai mult simbolice, astfel de gesturi au contribuit la o dezamorsare a situaţiei, şi toate grupările profitară de pe urma perioadei de libertate şi nesiguranţă care a urmat anunţului că se organizau alegeri generale.

Se organizase un parlament pentru a reprezenta toate provinciile otomane, inclusiv Bosnia, Herţegovina şi Rumelia Orientală. În octombrie, pentru a pune capăt reafirmării pretenţiilor otomanilor, Bulgaria şi-a declarat independenţa, iar Austro-Ungaria a anexat formal Bosnia-Herţegovina. Sangeacul Novi Pazar a rămas otoman prin voinţa monarhiei dualiste, pentru a menţine Serbia şi Muntenegrul separate. Criza anexării a pus capăt colaborării dintre Rusia şi Austro-Ungaria, consfinţită prin Tratatul de la Berlin cu privire la *statu-quo*-ul din Balcani.

În alegerile din 1908, CUP a cîştigat majoritatea locurilor din parlament[5], dar regimul constituţional a avut o viaţă scurtă. Evident, revoluţia „Junilor turci" nu rezolvase problema Bosniei-Herţegovina şi nici pe cea a Rumeliei Orientale, dar reuşise să distrugă şi ultima legătură cu aceste provincii şi cu principatul Bulgariei. Nu rezolva nici problema Macedoniei, nici pe aceea a Albaniei, astfel încît ambele chestiuni epuizau resursele Imperiului Otoman.

Mulţi membrii ai CUP îl considerau pe Abdul Hamid un pericol pentru guvernarea constituţională şi chiar pentru organizaţia lor. Reuşiră în final să îi reducă puterea, dar procedînd astfel au creat o contrareacţie. În 1909, susţinătorii sultanului au pus la cale o contraacţiune în Constantinopol, pe care CUP a înăbuşit-o apelînd din nou la serviciile lui Sevket. Abdul Hamid al II-lea a fost detronat, trimis la închisoare în Salonic, iar locul sau a fost luat de fratele lui, Mehmet al V-lea (1844-1918). Influenţa CUP asupra guvernului a crescut, dar Sevket a rămas independent şi o permanentă provocare pînă la asasinarea lui în 1913.

Problema a încetat să mai fie reformarea Imperiului şi eforturile s-au concentrat pe salvarea statului. Între politica oficială otomană aplicată prin practici constituţionale şi practicile reale ale CUP se crea un cumul de inadvertenţe. Susţinătorii CUP de alte naţionalităţi decît cea turcă din provinciile europene şi-au retras sprijinul faţă de organizaţie. Guvernul a început să dea dovadă de un autoritarism fără scrupule.

Între 1903 şi 1908, teritoriile albaneze au cunoscut o perioadă de confuzie. Loialitatea faţă de Abdul Hamid şi colaborarea cu „Junii turci" se bazau pe neînţelegeri. Cererile de

5. Dintre cei aproximativ 280 de deputaţi, aproape jumătate nu erau de naţionalitate turcă (dintre care 60 arabi, 27 albanezi, 26 greci şi diverşi armeni, slavi, evrei...). Aceste cifre sînt estimative, deoarece deputaţii nu erau înregistraţi ca atare. În jur de 50 de membri, în principal de alte naţionalităţi decît cea turcă, s-au alăturat ulterior Partidului Otomanilor Liberali aflat în opoziţie, care susţinea descentralizarea şi drepturile minorităţilor.

unificare a celor patru provincii pentru a forma o regiune albaneză autonomă mai mare fuseseră formulate de la începutul secolului. Revolta din Macedonia, războaiele dintre bande şi posibilitatea intervenţiei străine au accentuat amploarea acestora. Grupurile etnice organizau vendete, aveau loc revolte ale ţăranilor creştini împotriva seniorilor albanezi, raiduri albaneze în teritoriile sîrbe şi muntenegrene, iar garnizoanele otomane erau ţinte frecvente ale raidurilor. Activităţile emigranţilor deveniseră la rîndul lor mai intense.

Şcolile albaneze, societăţile literare, cluburile şi ziarele apăruseră într-un număr fără precedent de la Scutari la Constantinopol şi au fost tolerate pe întreaga perioadă a „lunii de miere" cu CUP. Noul regim însă nu le accepta atît de uşor şi în scurtă vreme au apărut probleme. Deputaţii albanezi au devenit o parte importantă a opoziţiei parlamentare ; unii albanezi mai conservatori susţineau contrarevoluţia lui Abdul Hamid ; un congres al tuturor albanezilor întrunit la Monastir a decis adoptarea grafiei latine pentru limba albaneză.

Centraliştii controlau CUP după 1909, împărţind puterea cu militarii. Hotărîrea Porţii de a elimina scrierea latină din viaţa publică şi de a introduce recrutarea obligatorie au determinat retragerea sprijinului albanez. Scutari era cea mai mică provincie, avînd 95% albanezi, din care numai 57% erau musulmani. Şefii de clan ereditari conduceau grupările din nord şi din cînd în cînd ofereau sprijin militar. În sud, alte clanuri erau conduse de familii puternice care deţineau terenuri întinse şi mici armate particulare. Clanul catolic Mirdite era cel mai puternic din regiunile muntoase ; familia Toptani erau cea mai influentă din sud. Controlul guvernului în afara capitalei provinciei era minim.

Provincia Kosovo era în acelaşi timp şi mai întinsă decît Scutari, şi cu o populaţie mai mare de nonalbanezi. Aproximativ o jumătate dintre locuitori erau de origine albaneză şi locuiau în principal în sangeacurile centrale. Majoritatea ortodocşilor erau slavi care trăiau răspîndiţi în jurul provinciei care în limba turcă era numită Üsküb, dar pe care localnicii macedoneni-slavi o numeau Skopje, iar sîrbii Skoplje[6]. Acesta era centrul activităţilor sîrbe. Şefii tîlharilor albanezi musulmani din munţii de pe lîngă sangeacurile Peć şi Prizren, care se opuneau deopotrivă influenţelor austriece şi sîrbe, fuseseră susţinători privilegiaţi ai lui Abdul Hamid. Guvernul nu putea ţine în frîu aceste regiuni şi mulţi se vedeau în situaţia de a emigra. Prinşi între şefii de triburi munteni şi ţăranii dependenţi slavi, proprietarii de terenuri şi manufacturi căutau sprijin la CUP chiar şi atunci cînd susţineau cererile albanezilor.

Populaţia de 545.000 de oameni din provincia Ianina vorbea albaneza în proporţie de 50% şi era mai mult de jumătate ortodoxă. Ortodocşii locuiau în mare în sangeacurile de sud, unde etnicii greci formau marea majoritate a populaţiei creştine[7]. În provincia Monastir puţin peste jumătate din populaţia de un milion de oameni era de origine musulmană, albanezii locuind mai ales in vest. În aceste două provincii, numeroşii creştini albanezi, care erau în principal ortodocşi (circa 200.000), nu primeau nici un fel de ajutor din afară. Şi ierarhia bisericească, şi guvernul de la Atena susţineau comunităţile de greci, care erau puternice în oraşe, acolo unde şcolile lor răspîndeau cultura greacă printre creştinii albanezi şi atrăgeau pînă şi musulmani. Albanezii musulmani controlau administraţia funciară şi locală. Situaţia era mai ales complexă în provincia Monastir, în care trăiau greci, diverse tipuri de slavi, vlahi şi albanezi.

6. Maica Tereza din Calcutta s-a născut în Skopje în 1910 din părinţi catolici albanezi.
7. Cifrele sînt luate din Peter Bartl, *Die albanischen Muslime zur Zeit der nationalen Unabhängigkeitsbewegung 1878-1912*, Otto Harrassowitz, Wiesbaden, 1968, pp. 76-86.

Albanezii creştini şi musulmani din provinciile Ianina şi Monastir făceau eforturi intense pentru a obliga noul guvern să le recunoască drepturile. Cîţiva dintre beii deţinători de pămînt din regiune împărtăşeau cultura locală, o cultură otomană urbană, hibridă, dar dinamică. Aceştia vorbeau greaca sau sîrba şi îşi trimiteau odraslele la şcoli superioare creştine. Din rîndul lor proveneau oamenii de stat, oficialităţile, generalii, învăţaţii, ierarhii Bisericilor; unii luau parte la activităţi „albaneze", dar îşi păstrau identitatea otomană. O mişcare mai profund albaneză s-a dezvoltat în momentul în care moşierii albanezi din sud au devenit naţionalişti, pentru a contracara ceea ce ei numeau ameninţarea crescîndă a statelor vecine greceşti şi slave şi a şerbilor de aceeaşi naţionalitate.

Consecinţa imediată a alianţei dintre „Junii turci" şi Sevket a constat în campaniile succesive începînd cu 1909 pentru a distruge puterea şefilor de clan kosovari. Rezistenţa s-a întărit şi s-a extins, asemenea hotărîrii Porţii de a folosi mai mult forţa. În vreme ce CUP se împotrivea oricărui tratament special aplicat minorităţilor musulmane, comitetele albaneze conduse din Bari, Corfu şi Cetinje pregăteau o insurecţie generală.

În primăvara lui 1911, bande înarmate s-au adunat în toate cele şase provincii europene, inclusiv în Adrianopol, cea mai apropiată provincie de Constantinopol. Macedonia era în fierbere. Incapabilă de a înăbuşi revolta din Kosovo şi pentru a contracara eşecul politicii represive a CUP, Poarta a făcut o tentativă de a-i reconcilia pe albanezi. Şefii clanurilor din nord şi naţionaliştii din sud s-au unit pentru a cere recunoaşterea existenţei Albaniei, cu demnitari, limbă, şcoli, serviciu militar naţional, amnisitie şi returnarea armelor confiscate.

Guvernul Turciei a intrat în panică. La începutul verii, sultanul a făcut o vizită în Kosovo. Au fost făcute unele concesii, dar Poarta nu a aprobat unirea celor patru provincii, şi nici şefii de clan nu au vrut să renunţe la privilegiile lor. Alte concesii au fost luate în considerare în septembrie, cînd a izbucnit războiul cu Italia în Libia. CUP a exploatat patriotismul debordant pentru a-l convinge pe Mehmet al V-lea să dizolve parlamentul în ianuarie 1912 şi să ceară noi alegeri. Intimidarea şi frauda au contribuit la o victorie răsunătoare a CUP, care se afla din nou la putere într-o poziţie de nedisputat, deşi nu avea chiar controlul nedisputat al guvernului. Tulburările din Albania au reînceput.

Influenţa CUP a fost pusă la încercare de tulburări în unităţile armate şi de dezertări în rîndul personalului albanez. Răzmeriţele împiedicaseră guvernul, condus de-acum de Sevket, să trimită destule trupe pentru a pune capăt revoltei din Kosovo şi i-au precipitat răsturnarea. Mehmet al V-lea a apelat la un alt general, care a obţinut în august dizolvarea Camerei dominate de CUP, în vreme ce insurgenţii albanezi pătrunseseră în cea mai mare parte a provinciilor europene. Poarta a fost nevoită să ceară negocieri; acestea au eşuat. Ritmul revoltei s-a accelerat, iar Skopje a căzut în mîinile rebelilor fără vărsare de sînge.

Turcia era împovărată de o altă revoltă în Yemen şi încă se lupta cu Italia, dar insurecţia albaneză era împărţită. Capii din Kosovo vroiau să intre în Constantinopol şi să îl repună în drepturi pe Abdul Hamid. Ei erau preocupaţi de privilegiile pe care le avuseseră înainte de 1908 şi controlau majoritatea rebelilor înarmaţi. Rebelii reprezentau o ameninţare şi pentru beii şi negustorii care sprijineau programul naţionalist, dar erau dispuşi totuşi să accepte o soluţie de compromis, care să reducă din puterea capilor din Kosovo. Poarta aproape a recunoscut autonomia regională a Albaniei, un număr de albanezi au fost numiţi în posturi importante, dar primul război balcanic a izbucnit în octombrie, înainte de a se ajunge la un acord final. Activiştii albanezi s-au unit pentru

„a-şi apăra pămîntul" împotriva ambiţiilor vecinilor lor şi a agitaţiei minorităţilor, dar era vorba de un naţionalism dezvoltat inegal.

Pentru a scăpa de presiunile greco-sîrbe, liderii albanezi s-au îndreptat spre Italia şi Austro-Ungaria, care nu aveau nici cea mai mică intenţie de a permite Serbiei şi Greciei să aibă o graniţă comună la Marea Adriatică. Conducerea a fost preluată de Ismail Qemal (1844-1919), un fost funcţionar de stat otoman care participase la activităţile „Junilor turci" de la Paris. Fusese ales în parlament cu sprijinul CUP şi apoi formase Partidul Liberal aflat în opoziţie. Curînd după dizolvarea din 1912 plecase în străinătate să ceară sprijin pentru insurecţie şi autonomie.

Austro-Ungaria a considerat de importanţă vitală prevenirea oricărei preluări teritoriale turceşti pe coasta Adriaticii şi era dispusă să sprijine o Albanie autonomă, chiar independentă. Cum era clar că *statu-quo*-ul nu mai putea fi menţinut, aceasta a fost de acord ca districtele predominant albaneze să facă parte dintr-o astfel de Albanie, dar şi că rezultatul războiului trebuie luat în considerare.

Întors în Albania în noiembrie 1912, Qemal şi-a stabilit cartierul general în oraşul său de provenienţă, portul sudic al Valonei (Vlorë), unde o Adunare a reprezentanţilor s-a reunit pentru a desemna un guvern provizoriu al Albaniei sub preşedinţia sa. Combatanţii albanezi, care învinseseră forţele otomane doar cu cîteva luni înainte, nu au opus mare rezistenţă aliaţilor balcanici – sîrbi, muntenegreni şi greci –, care au pătruns pe teritoriul albanez în chip de „eliberatori" brutali, dar deseori lipsiţi de entuziasm. Conflictul cu Constantinopolul era considerat ca avînd loc în cadrul unei structuri tradiţionale de putere, dar o dată confruntaţi cu un atac din exterior, conducătorii albanezi nu păreau dornici să mobilizeze ţăranii şi să rişte pierderea controlului.

Pe parcursul crizei desprinderii de Imperiul Otoman, Albania a continuat să fie dominată de grupuri privilegiate, care se integraseră şi fuseseră chiar asimilate de administraţia otomană. Autoritatea contestată a guvernului lui Qemal se limita la un triunghi cuprins între Vlorë, Berat şi Lushnjë ; apelul său pentru recunoaştere nu a primit nici un răspuns. Deciziile cu privire la Albania au fost luate la Conferinţa de la Londra întrunită în decembrie 1912 pentru a pune capăt războiului.

O „epocă de aur"? Serbia sub regele Petru şi Muntenegrul

Pînă în 1903, regimul lui Alexandru Obrenović se izolase, atît în ţară, cît şi peste hotare. Mai ales ofiţerii aveau resentimente cu privire la cuplul regal şi a anturajului lui care le făcuse ţara de rîs. În iunie, un grup de reprezentanţi ai acestora a pătruns noaptea în palat şi i-au asasinat pe monarhul în vîrstă de 27 de ani, pe soţia sa, pe cei doi fraţi ai ei şi trei generali. Conspiratorii se bucurau de sprijinul unui grup de politicieni care ajunseseră şi ei să creadă că Alexandru trebuie îndepărtat. S-a format un guvern provizoriu care a convocat ultimul parlament ales, pentru a rezolva chestiunile instituţionale.

Parlamentul a chemat la tron cel mai îndreptăţit pretendent la succesiunea de-acum dispărutei linii Obrenović. Acesta era Petru Karadjordjević, în vîrstă de 59 de ani, fiul ultimului prinţ domnitor al acelei familii. Educat la Paris, el fusese instruit şi servise un timp ca ofiţer francez şi, de cînd era văduv, trăia liniştit la Geneva împreună cu copiii săi. Parlamentul a adoptat şi o versiune îmbunătăţită a constituţiei din 1888, care conferea puteri sporite pentru Adunarea Naţională.

Deceniul care a urmat a fost deseori considerat „vîrsta de aur" a guvernării în Serbia, dacă nu chiar în Balcani, şi de fapt aşa a şi fost – relativ vorbind. Schimbarea s-a bucurat de aprobarea opiniei publice. Puterea Coroanei a fost limitată şi s-a produs o întoarcere la guvernarea parlamentară. Cu pragul de impozitare scăzut, care dădea drept de vot unei cincimi din populaţie, Serbia avea una din cele mai mari rate ale sufragiului din Europa, întrecută doar de Franţa şi de Elveţia. Cu toate acestea, nici chiar după 1903 nu se acordase drept de vot pentru întreaga populaţie masculină adultă şi guvernarea bazată pe majoritatea parlamentară admitea tacit că nu deţinea controlul asupra armatei. Conspiratorii nu numai că au continuat pentru un număr de ani să aibă ultimul cuvînt în chestiunile militare, dar considerau partidele politice incapabile de a fi în stare să se ocupe de „misiunea naţională".

În 1911, conspiratorii s-au organizat într-o societate secretă sub sloganul „Unire sau Moarte" – mai bine cunoscută sub numele dat de oponenţii lor, şi anume „Mîinile Negre". Scopul lor era să determine Serbia să îşi asume rolul Piemontului în unificarea tuturor slavilor sudici. Ei includeau printre „provinciile sîrbe" Bosnia-Herţegovina, Muntenegrul, vechea Serbie (zona Kosovo), Macedonia, Croaţia, Slavonia, Voivodina şi zona de litoral. Propaganda şi sprijinul acordat de ei bandelor înarmate operînd în teritoriul otoman a crescut o dată cu prestigiul armatei după războaiele balcanice şi cu tensiunile dintre ei şi conducerea radicală.

Parlamentul era dominat de radicali, deoarece electoratul avea tendinţa să le acorde lor voturile. Apariţia unui Partid Social Democratic nu a compensat faptul că vechii liberali şi progresişti nu mai jucau un rol important. Radicalii erau practic împărţiţi în două partide, din moment ce fracţiunea „radicală independentă" dezaprobase în 1901 concesiile făcute regelui Alexandru Obrenović în privinţa chestiunii constituţionale. În 1905, ea s-a constituit ca partid separat.

Ambele fracţiuni radicale aveau aceeaşi părere despre organizarea statului şi politica externă ; căutau în preajma Rusiei protecţie împotriva ostilităţii Austro-Ungariei şi sperau să primească ajutor şi din partea Franţei şi Marii Britanii. Ieşiseră cu procente similare din alegerile din 1903, cînd au format o coaliţie, au alternat la putere între 1904 şi 1908 şi s-au reunit într-o coaliţie multipartită în vremea crizei anexării Bosniei-Herţegovinei. Radicalii au guvernat apoi singuri sub conducerea lui Pašić pînă la primul război mondial.

„Vîrsta de aur" a fost de asemenea întunecată de faptul că Europa fusese şocată de brutalitatea cu care cuplul regal Obrenović fusese asasinat. Schimbarea nu a îmbunătăţit imediat poziţia Serbiei în Europa, unde regele Petru era perceput ca pretendentul urcat pe un tron pătat de sînge, sub controlul unei clici militare. Aceşti ofiţeri nu considerau că era sub demnitatea lor să îi reamintească în mod arogant de datoria faţă de ei, iar el nu a fost întotdeauna destul de puternic ca să îi înfrunte.

Chestiunea spinoasă a relaţiilor dintre militari şi civili s-a ridicat în primăvara lui 1914, o dată cu punerea în practică treptată a ordinii constituţionale în noile teritorii, în legătură cu spiritul aventurier al radicalilor şi cu revolta albanezilor faţă de anexarea la Serbia. Cum Pašić plănuia să contracareze influenţa „Mîinilor Negre", iar „Mîinile Negre", să facă presiuni pentru demiterea lui Pašić, regele era pe punctul de a ceda în faţa militarilor, cînd prinţul moştenitor Alexandru şi guvernul rus au intervenit. S-au organizat alegeri noi în august. Regele Petru a renunţat la prerogativele regale pe motive de sănătate şubredă în favoarea prinţului moştenitor, în chip de regent.

Prinsă la fel ca înainte între Austro-Ungaria şi Imperiul Otoman, Serbia se apropiase mai mult de alte state balcanice. Aceasta se datora încercării de a submina dominaţia

otomană la sud şi şi de a ţine piept presiunii austro-ungare prin intensificarea colaborării slavilor sudici de la Ljubljana la Sofia. În vreme ce radicalii se bizuiau pe aliaţii lor din Rusia, iar regele Petru, pe Franţa şi pe Occident, care reacţionau cu întîrziere, s-au iscat controverse cu monarhia dualistă în legătură cu împrumuturile pentru căile ferate, cumpărarea echipamentului militar şi aranjamentele comerciale.

Acordul comercial al Serbiei cu Bulgaria din 1905 a iniţiat legături mai strînse. A provocat presiuni din partea Austro-Ungariei, care l-a considerat în detrimentul propriilor interese, ceea ce a dus la războiul vamal început în 1906. „Războiul porcilor" s-a datorat vociferărilor Ungariei care cerea măsuri protecţioniste, precum şi neliniştii Vienei în legătură cu strategiile independente ale Serbiei. Reglementările vamale austro-ungare se reînnoiau o dată la zece ani; interesele maghiare se făceau simţite datorită dependenţei Austriei de produsele alimentare din Ungaria. În 1896, se folosiseră raţiuni veterinare pentru a respinge porcii din Serbia, în 1906, acestea au reapărut, închizînd piaţa austro-ungară pentru toate animalele provenind din Serbia.

Temîndu-se de dominaţia economică, Serbia a ignorat blocada şi a reuşit să găsească soluţii alternative. Ea a avut de cîştigat din punct de vedere economic şi politic deopotrivă. Nevoia de a procesa carnea de porc şi alte exporturi pentru pieţele mai îndepărtate a ajutat Serbia să îşi dezvolte industria şi să pună capăt în 1911 „războiului porcilor", în mare parte avînd cîştig de cauză. Cu toate acestea, Serbia a rămas o ţară predominant agricolă, deoarece puţina industrie care exista angaja doar 7% din populaţia care număra 2,9 milioane de locuitori. Între timp, disputa se combinase cu fricţiunile în legătură cu anexarea Bosniei-Herţegovinei în 1908. Opinia publică părea că se pregăteşte de război, aşteptîndu-se la o revoltă în Bosnia şi a fost organizat un Comitet de Apărare Naţională pentru a organiza trupe de voluntari. Mai pragmatic, guvernul a recunoscut anexarea în martie 1909 şi Comitetul s-a limitat la funcţii culturale.

Potenţialul Serbiei pentru extinderea continuă a exportului de şeptel se epuizase şi numărul total de vite a scăzut. Şansele de creştere a vînzărilor în Austro-Ungaria fuseseră mult reduse. Exporturile de grîu şi porumb au reprezentat un sprijin important în timpul disputei, dar nu au compensat reducerea exporturilor de vite. Grîul se ducea mai ales în Germania, aliatul cel mai apropiat al Austro-Ungariei, în vreme ce porumbul era cumpărat de comercianţii maghiari. Incapacitatea Austro-Ungariei de a menţine o singură piaţă, chiar şi pentru exporturile Serbiei, fără a mai pomeni de presiunile asupra aliaţilor săi, a pregătit decorul pentru eşecul său din războiul vamal. Incapacitatea de a păstra un suficient avantaj economic asupra Serbiei va determina monarhia să recurgă la forţa militară în 1914.

Serbia se temea de dependenţă. Pretutindeni în Balcani bugetele se consumau pentru plata împrumuturilor externe, iar împrumuturile nu erau plătibile decît în valoarea reală în aur pe care se bazau majoritatea monedelor europene în anii '90. Ţările balcanice aspirau la etalonul de aur, dar continuau să accepte sistemul bimetalic iniţiat de aderarea la Liga Monetară Latină, şi anume valoare reală cu acoperire în aur sau argint.

Numai economia românească făcuse rapid această tranziţie, datorită accesului său îndelungat la pieţele europene de capital. Celelalte economii balcanice au rămas tributare bancnotelor cu acoperire în argint, ca singur mijloc de sporire a rezervei monetare. Aceste emisiuni erau limitate de primele pentru rata de schimb a francului, pe care le cerea piaţa pentru a realiza conversia bancnotei de argint în aur. Lipsa unor noi credite europene pe termen lung după 1890 a determinat creşterea cererii de aur în detrimentul dinarului sîrb de argint. Guvernul de la Belgrad a reuşit să limiteze emisiunea în bancnote de argint a Băncii Naţionale şi să o îngheţe pînă la 1900.

După 1903, regimul radical s-a bazat pe sentimentele antiaustriece şi pe exportatorii provinciali, mai degrabă decît pe importatorii cu reputaţie de proaustrieci din Belgrad, care şi-au pierdut capacitatea de a-şi plăti mărfurile direct în dinari de argint. Controlul sporit al regimului parlamentar a eliminat aproape complet primele în aur asupra dinarilor şi a ajutat guvernul să îşi îndeplinească obligaţiile faţă de Banca Naţională. În 1898, o nouă Bancă Ipotecară semioficială a fost creată din Administraţia Fondurilor de Stat, cu scopul de a extinde împrumuturile. Deşi a devenit curînd cea mai mare bancă după Banca Naţională, nu şi-a plasat mai mult de jumătate din valorile sale în împrumuturi pe termen lung : clădirile publice şi locuinţele urbane au avut prioritate faţă de industrie şi agricultură. Apăruse o reţea de mici case de economii provinciale, dar acestea erau dependente de dobînzile pe termen scurt, şi nu puteau oferi potenţial pentru creditul pe termen lung în agricultură. În 1910, doar şase dintre ele ofereau ipoteci agricole pentru un total care nu depăşea un milion de dinari.

Modernizarea a continuat să întîmpine în general rezistenţă, ceea ce a aruncat o nouă umbră asupra „epocii de aur". Serbia avea o elită intelectuală minusculă şi nu dispunea de o clasă înstărită care să nu depindă de stat. Aparatul de stat aflat într-un proces de dezvoltare a absorbit aproape întreaga intelectualitate. Radicalii ridicau retoric în slăvi virtuţile ţărănimii şi sentimentul de apartenenţă la o comunitate, dar afirmaţia că ei erau doar nişte slavofili antimodernişti animaţi de simpatii ruseşti este simplistă. Panslaviştii cehi avuseseră o influenţă mai mare decît ruşii ; radicalii condamnau în general slavofilia romantică ; sistemul lor de şcoli aflat în extindere nu era mai puţin laic decît cel al radicalilor francezi. Pînă în 1903, au ajuns în ton cu burghezia şi naţionalismul şi se îndreptau din ce în ce mai mult către Occident în căutarea inspiraţiei.

În loc să intimideze Serbia, Austro-Ungaria o încurajase, prin politica ei, să se bazeze mai mult pe Franţa şi pe Rusia. Ultimatumul pentru acceptarea anexării şi interzicerea activităţilor paramilitare în Serbia a determinat guvernul Pašić să îşi îndrepte atenţia spre Paris. Împrumuturile obţinute de pe acea piaţă de capital au asigurat supravieţuirea financiară a Serbiei pînă la sfîrşitul „războiului porcilor" şi i-au permis să cumpere echipament militar francez mai degrabă decît austriac. Succesul Serbiei în a se îndepărta de Austro-Ungaria i-a crescut prestigiul şi a afectat mişcarea iugoslavă, dar, în afară de sprijinul neoficial faţă de agitaţia naţionalistă, ea a fost nevoită să continue politica precaută în privinţa monarhiei. Speranţele sale imediate s-au întors din nou spre mare şi spre Macedonia, din care cîştigase în urma celor două războaie balcanice din 1912 şi 1913 partea centrală şi nordică, alături de zona „sîrbă veche" din Kosovo. Descrierea campaniei făcea referire la bătălia din 1389 a „unui Kosovo răzbunat", dar acest succes militar i-a lăsat Serbiei sarcina de a asimila o populaţie eterogenă şi neglijată, incluzînd o proporţie ridicată de albanezi musulmani, precum şi mulţi slavi ortodocşi fără o conştiinţă naţională clară, dintre care mulţi priveau încă spre Bulgaria.

Serbia avea în sfîrşit o graniţă comună cu Muntenegrul cu care se înrudea, a cărui politică după 1860 fusese dominată de puternica personalitate a prinţului (mai tîrziu regelui) Nicolae (1841-1921). O dată cu Tratatul de la Berlin, pretenţiile de jurisdicţie otomane încetaseră. Cu un teritoriu dublat şi avînd ieşire la mare, Muntenegrul fusese nevoit să accepte cîteva dintre condiţiile Austro-Ungariei. Trupele austriece erau cantonate în sangeacul Novi Pazar care îl separa de Serbia, iar vasele austriece patrulau în apele sale teritoriale.

Prinţul Nicolae modernizase administraţia şi armata, dar, în ciuda cîştigurilor teritoriale care aduseseră mai mult teren arabil, teritoriul nu putea susţine populaţia de 370.000 de locuitori, care trăia într-o sărăcie cruntă. Creşterea animalelor asigura două treimi din exporturi, dar nu putea să asigure alimentele şi textilele care trebuiau astfel importate. O dată ce s-a pus capăt războiului şi jafului, singura alternativă rămînea emigrarea în masă. Pînă în 1912, mai mult de o treime din bărbaţii apţi de muncă plecau să găsească slujbe sezoniere, emigrînd temporar sau permanent în America.

Banii expediaţi de ei au fost de ajutor, dar subvenţiile guvernului rus acopereau jumătate din buget şi, în plus, Rusia trimitea făină. Cu toate acestea, Nicolae nu s-a lăsat dominat de nici o putere. El a făcut împrumuturi în Austria şi a încurajat investiţiile italiene. Bazîndu-se pe prestigiul său dinastic[8], el a proclamat Muntenegrul regat în 1910, cu ocazia celei de-a cincea aniversări a urcării sale pe tron. Domnia autocrată a lui Nicolae a trezit resentimente în rîndul intelectualităţii mai tinere, educate la Belgrad, care cerea tot mai intens o guvernare constituţională. În 1905, s-a aprobat o constituţie, cu intenţia de a da Muntenegrului o imagine europeană şi de a atrage împrumuturile străine, dar care a lăsat guvernarea în mîinile domnitorului, în ciuda unei Adunări în parte aleasă prin vot deschis şi în parte numită de el.

Chiar şi în aceste condiţii, parlamentul reprezenta un forum al opoziţiei organizate şi trebuia să fie dizolvat. Nicolae a reuşit să controleze situaţia, dar oponenţii mai tineri şi-au început activitatea clandestină, ceea ce a încordat relaţiile cu Belgradul, deoarece el credea că primesc ajutor din Serbia. Atmosfera s-a destins după criza anexării Bosniei-Herţegovinei şi războaiele balcanice, iar politica externă a Muntenegrului o urma pe cea a Belgradului. În ajunul primului război mondial cele două guverne au luat din nou în considerare posibilitatea unirii statelor lor.

Ideea unităţii iugoslave renăscuse la începutul secolului XX. Guvernul democratic al Serbiei eliberase energiile. O nouă generaţie politică din Croaţia realizase o coaliţie a partidelor croate şi sîrbe de acolo. Prestigiul Serbiei sporise. Un sentiment crescînd al conştiinţei comune slave înaintase cu repeziciune cel puţin în rîndul anumitor categorii, dar în 1914 nimeni nu putea să prevadă dezmembrarea Austro-Ungariei în viitorul imediat.

În Serbia, exista o ambivalenţă între identitatea sîrbă exprimată prin ideea unei Serbii mari, asemenea Greciei mari, Bulgariei mari şi României mari, şi o identitate iugoslavă mai puţin conturată, conform căreia ea juca rolul Piemontului în unificarea slavilor sudici. În chip de Piemont militar, Serbia îşi arătase valoarea în războaiele balcanice din 1912-1913 : soldaţii săi luptaseră în general bine, pentru ceea ce ei considerau o cauză dreaptă sub o conducere populară. Ea se pregătise de război după 1903, dar politica externă rămăsese reţinută faţă de Austro-Ungaria şi planurile sale de război erau defensive în ceea ce privea monarhia dualistă. În 1914, ea avea în vedere unirea cu Muntenegrul, doar cu scopul unor alegeri generale, care să rezolve chestiunea controlului armatei.

---

8. Nicolae îşi căsătorise fiicele cu doi mari duci ai Rusiei, cu viitorul rege Victor Emmanuel al III-lea al Italiei, cu un prinţ de Battenberg, care era cumnatul prinţesei Beatrice a Marii Britanii, şi cu viitorul rege Petru al Serbiei (dar prinţesa Zorka, mama viitorului rege Alexandru al Iugoslaviei a murit înainte de 1890, cînd Petru Karadjordjević nu devenise încă rege).

Independenţa şi Macedonia: Bulgaria sub regele Ferdinand

Dacă asimilarea Rumeliei Orientale fusese mai dificilă decît şi-ar fi putut imagina oricine din Bulgaria, chestiunea macedoneană a acaparat sfera politică şi diplomatică. Naţionaliştii presupuneau că toţi creştinii din Macedonia aşteptau cu mare nerăbdare să se alăture patriei bulgare comune stabilite prin Tratatul de la San Stefano. Cu toate acestea, evoluţia evenimentelor de la sfîrşitul secolului al XIX-lea demonstrase că desfăşurarea acţiunilor sîrbe şi greceşti a pus sub semnul îndoielii o astfel de prezumţie, că sentimentele albanezilor nu mai putea fi desconsiderate şi că pînă şi acei slavi care se declarau suporteri ai autonomiei şi greu de convins în favoarea cauzei sîrbe nu mai erau atraşi de perspectiva statului bulgar.

Guvernul se lupta cu dificultăţi de ordin financiar. Avea nevoie de bani pentru procesul de modernizare ; nu putea creşte taxele vamale, din cauza legăturii cu Imperiul Otoman ; a încercat să obţină mai mult din agricultură readoptînd impozitul în produse într-un moment în care preţul grînelor creştea din nou. Ţăranii erau profund nemulţumiţi : ei plăteau administraţia şi armata, aveau datorii pe seama pămîntului pe care îl primiseră şi avuseseră de suferit de pe urma mai multor recolte slabe. S-a renunţat la acest impozit ; guvernul a recurs la o nouă serie de împrumuturi străine, provenind din Franţa, care a insistat ca anumite venituri să fie alocate pentru plata lor.

După Stoilov, alte cabinete s-au străduit să găsească bani, pe parcursul unor mandate scurte, iar criza care a urmat a avut drept rezultat formarea Uniunii Agrare Populare Bulgare, primul şi în cele din urmă cel mai puternic partid ţărănesc din Balcani. A fost înfiinţat la sfîrşitul anului 1899 ca un grup de presiune ce urmărea îmbunătăţirea condiţiei ţărănimii şi a stării agriculturii, dar avea ca scop imediat anularea impozitului în natură. Primii deputaţi agrarieni au fost aleşi în 1901.

Prinţul şi guvernul toleraseră şi chiar încurajaseră bandele armate din Macedonia, pentru a dobîndi sprijinul opiniei publice, dar acest joc era periculos. Comitetul Suprem se transformase într-o mişcare macedoneană de largă influenţă în Bulgaria ; rivalitatea dintre acesta şi ORIM s-a adîncit[9]. Guvernul nu putea să-şi exercite controlul asupra macedonenilor, dar în general se presupunea că reuşeşte să facă acest lucru. Rusia pretindea ca atît Sofia, cît şi Belgradul să pună capăt tuturor legăturilor cu bandele din Macedonia. S-a ordonat dizolvarea organizaţiilor macedonene din Bulgaria şi activiştii de frunte au fost arestaţi.

O dată cu declanşarea conflictului în Macedonia, vara lui 1903 a fost extrem de tensionată în Bulgaria. Ferdinand nu se bucurase nicicînd de mai puţină popularitate. Ţăranii pierduseră orice urmă de respect faţă de partidele politice. Armata era nemulţumită de faptul că trebuia să menţină ordinea acasă, într-un moment în care Macedonia avea nevoie disperată de o intervenţie militară. După eşecul nefericitei revolte de acolo, Sofia a căutat să stăvilească o slăbire accentuată a elementului bulgăresc din Macedonia, încercînd să ajungă la un acord atît cu Turcia, cît şi cu Serbia. În 1904, a făcut o înţelegere cu Poarta cu privire la prevenirea mişcărilor antiturceşti, în schimbul amnistierii preoţilor şi

9. Bandele albaneze şi slave (formate din bulgari, macedoneni şi sîrbi) erau denumite „cete". Turcii îi numeau pe membrii bandelor macedonene/bulgare „comitagii" (oameni ai Comitetului).

profesorilor exarhatului şi înfiinţării unor agenţii bulgare în oraşele Macedoniei. Acordurile semnate cu Serbia în 1904-1905 promiteau oprirea luptelor între simpatizanţi, controlul şi prevenirea amestecului extern, furnizarea unui ajutor militar reciproc în cazul unui atac şi stabilirea unor legături mai strînse.

Cauza bulgară şi, o dată cu ea, cea a unei Macedonii autonome a însemnat pariul pierdut al perioadei de după 1903. Eşecul revoltei a fost în avantajul patriarhiei şi al capacităţii de influenţare a Serbiei, deşi în mod indirect. Pe lîngă faptul că Bulgaria nu-şi mai putea permite să sprijine bandele armate, rivalitatea dintre organizaţii a diminuat numărul simpatizanţilor potenţiali. Pentru a agrava situaţia, pînă la sfîrşitul lui 1907, ORIM s-a împărţit de asemenea în două fracţiuni, o aripă de dreapta animată de sentimente probulgăreşti mai puternice, şi una de stînga, susţinînd în întregime cauza autonomiei. Acestea au intrat în conflict una cu cealaltă şi amîndouă cu maximaliştii. Mulţi creştini din Macedonia au abandonat exarhatul şi au trecut sub incidenţa patriarhiei (greceşti sau sîrbeşti), au emigrat în Bulgaria, Grecia, Serbia sau chiar mai departe.

În Bulgaria, domnea opinia că sarcina eliberării „teritoriilor pierdute de la San Stefano" nu putea fi lăsată în seama aventurierilor. Strategia pentru care pleda guvernul era aceea de a cîştiga timp, pînă în momentul în care situaţia internaţională avea să se schimbe, de a continua politica de modernizare şi de a pregăti armata în vederea acestui scop. În Bulgaria apăruseră alte probleme. Ca reacţie la evoluţia evenimentelor din Macedonia, între 1905 şi 1906 s-a declanşat un val de violenţe ce a provocat o emigrare grecească în masă. Liderul stamboloviştilor (Partidul Naţional Liberal), Dimităr Petkov (1858-1907), a preluat puterea în calitate de prim-ministru.

Nemulţumiţi de cei de la putere şi hotărîţi să le retragă sprijinul, reprezentanţii „noii inteligenţii" - profesori din mediul rural, jurnalişti, doctori, preoţi şi alţii din afara instituţiilor publice - s-au îndreptat spre organizaţii care urmăreau să înroleze masele în procesul politic. Uniunea Agrară a devenit un partid politic în 1906 sub conducerea lui Aleksandăr Stamboliiski (1879-1923), avînd un program destinat mai degrabă necesităţilor agriculturii şi învăţămîntului, decît armatei. Studenţii de la Universitatea din Sofia (înfiinţată în 1904), care proveneau din rîndul unor categorii sociale mai modeste decît aceia ce studiau în străinătate, erau de asemenea implicaţi în diverse acţiuni politice şi sociale. Condiţia celor săraci din mediul urban se depreciase în general, afectînd studenţii şi muncitorii din industrie. Nemulţumirea lor era canalizată spre o mişcare socialistă şi sindicală care, indiferent cît ar fi fost de neunitară, era cea mai puternică de acest fel din întreaga peninsulă.

Greva ceferiştilor din 1906 a determinat guvernul să-i mobilizeze pe cei apţi de a îndeplini serviciul militar şi să folosească armata pentru a menţine desfăşurarea serviciilor publice de bază. Nemulţumirea pe plan politic şi industrial s-a concretizat într-o demonstraţie împotriva prinţului, la deschiderea noului Teatru Naţional în prima zi de Crăciun a anului 1906. Insultat de grevişti şi de studenţi, prinţul a suspendat activitatea personalului universitar; partidele de opoziţie au organizat mitinguri de protest. Greva a sfîrşit prin concilierea părţilor, dar Petkov a fost asasinat în centrul Sofiei în martie 1907[10].

10. Cei doi fii ai săi au devenit lideri agrarieni şi au avut parte de un sfîrşit tragic. Petko a fost asasinat de terorişti macedoneni în 1924, iar Nikola a fost spînzurat de comunişti în 1947.

La începutul lui 1908, prinţul Ferdinand l-a numit în funcţia de prim-ministru pe liderul Partidului Democratic, Aleksandăr Malinov (1867-1938), care a participat la alegerile din iunie uzînd de metodele clasice. Partidul său şi-a mărit reprezentarea de la trei la 168 de mandate, o răsturnare de situaţie surprinzătoare pînă şi pentru Bulgaria; nu a fost ales nici măcar un singur reprezentant stambolovist, agrarienii au obţinut în schimb 23 de locuri în parlament. Opinia publică din mediul rural fusese mobilizată de mişcarea cooperatistă cu care era asociată îndeaproape Uniunea Agrară, datorită impactului revoltelor ţărăneşti din Rusia şi România vecină, dar în primul rînd datorită personalităţii dominante a lui Stamboliiski.

El considera drept esenţială, pentru o societate bazată pe ţărănime, deţinerea de pămînt, fie şi într-o măsură redusă. Dispreţuia orice abatere de la această concepţie şi includea aici viaţa din mediul urban, dar mai ales instituţiile neproductive şi parazitare ale statului. Deşi prefera forma republicană, nu pleda în mod deschis pentru ea; dorea să realizeze o reconstrucţie a statului prin reprezentare parlamentară şi în prima fază să reducă, dacă nu chiar să desfiinţeze, armata. Susţinea o politică externă ce ţintea spre constituirea unei federaţii balcanice de state agrare. Ostilitatea organizaţiei sale faţă de statul modern şi instituţiile acestuia, precum şi faţă de industrializare a mers mult mai departe decît oricare din acţiunile pentru care pledaseră radicalii sîrbi în perioada lor de început.

Malinov promisese reforme. Cea mai ambiţioasă dintre ele era înlocuirea treptată a taxelor pe profesii cu impozitul pe venit. Introdus la sfîrşitul lui 1910, acesta a provocat un protest de asemenea proporţii, încît nu a fost aplicat pînă la căderea guvernului în 1911. Un prim pas a fost făcut prin introducerea treptată a reprezentării proporţionale. Malinov a liberalizat legea presei şi i-a repus în drepturi pe universitarii suspendaţi din funcţii.

Cea mai însemnată realizare a sa a fost proclamarea independenţei în octombrie 1908. „Junii turci" provocaseră agitaţie prin comunicatele care se refereau la statutul de vasal al Bulgariei. Deoarece nici Viena, nici Sankt Petersburgul nu au avut nimic de obiectat, independenţa Bulgariei ca regat a fost proclamată cu o zi înainte ca Austro-Ungaria să anunţe anexarea Bosniei-Herţegovina. Ferdinand a luat titlul bulgăresc de *ţar* (tradus mai discret drept „rege"). Rusia a oferit ajutor prin intermediul reglementărilor financiare; chestiunea a fost rezolvată în 1909 prin oferirea unor despăgubiri, ceea ce a salvat onoarea Imperiul Otoman. Evenimentul nu a fost întîmpinat de un sentiment de satisfacţie generală în Bulgaria. Guvernul a fost acuzat de trădarea cauzei slave, datorită cooperării secrete cu Austro-Ungaria în privinţa Bosniei-Herţegovina. Mişcarea macedoneană era nemulţumită de faptul că fusese proclamată independenţa totală înaintea realizării unificării totale.

Această atitudine critică era consecinţa eliberării frustrărilor atîta vreme ţinute în frîu după îndepărtarea controlului stambolovist. Discuţiile s-au concentrat asupra rolului lui Ferdinand, care nu se bucurase niciodată de popularitate (şi pe care la drept vorbind nu căutase niciodată să o obţină). Existau unele obiecţii în privinţa accentuării importanţei rolului său monarhic. Sentimentul de dezaprobare s-a intensificat, urmat fiind de atacuri îndreptate împotriva „regimului său personal" venind mai ales din partea naţionaliştilor conduşi acum de Ivan Geşov (1849-1924). El preluase puterea de la Malinov în martie 1911 şi, aflat la conducerea unui guvern de coaliţie format din naţionalişti şi progresişti, primul lui demers a fost să convoace o Mare Adunare Naţională ca să adopte o serie de amendamente constituţionale.

Naţionaliştii erau devotaţi ideii de constituţionalism şi se opuneau manierei de conducere a regelui; agrarienii şi-au expus fără constrîngeri opiniile republicane. Noul titlu al monarhului a fost reformulat oficial ca „rege al bulgarilor"[11]. Au fost limitate prerogativele sale de a suspenda drepturile civile în caz de urgenţă. Perioada unui mandat parlamentar a fost redusă de la cinci la patru ani; sesiunile sale anuale au fost prelungite de la două la patru luni.

Cabinetul Geşov a continuat cu organizarea alegerilor în vederea constituirii unei Adunări ordinare în septembrie. Participarea la vot a fost scăzută; coaliţia şi-a asigurat o victorie uşoară. Chiar dacă era detestat de regele Ferdinand, Geşov era indispensabil în rezolvarea problemei Macedoniei, o chestiune de politică externă, dar şi internă. Criza anexării marcase o revigorare a amestecului Rusiei în Balcani care căuta cu insistenţă să promoveze un front capabil de a limita ambiţiile Austro-Ungariei în zonă. În Europa începeau să se contureze tabere opuse. Serbia se sprijinea pe ajutorul Franţei şi Rusiei. Bulgaria nu-şi mai putea permite să fie izolată şi inactivă. Factorul rusesc rămînea unul important în cadrul politicii bulgare; opinia publică internă făcea presiuni pentru luarea unor măsuri de uşurare a suferinţelor creştinilor din Macedonia.

Acest aspect era legat de preocuparea pentru soarta exarhatului, acum răspîndit pe suprafaţa a două state distincte. Poarta nu dorea ca exarhul să primească instrucţiuni din partea sinodului de la Sofia, astfel încît la Constantinopol a fost înfiinţat un sinod separat alcătuit din episcopi din teritoriile otomane, şi între cele două sinoade au început disensiunile. Rusia dorea ca influenţa exarhatului să se limiteze la teritoriul Bulgariei, pentru pentru a pune capăt schismei din interiorul Bisericii ortodoxe din cadrul Imperiului Otoman, iar unii bulgari ar fi acceptat existenţa unei Biserici autonome a Bulgariei. Cu toate acestea, exarhul a rămas principalul instrument de exercitare a influenţei bulgare în Macedonia şi cei mai mulţi dintre episcopi nu ar fi permis dezmembrarea singurei instituţii care îi unea pe toţi etnicii bulgari, mai ales că sîrbii reuşiseră să obţină numirea în cadrul unor dioceze ortodoxe în Macedonia.

Geşov era pregătit să coopereze. El s-a îndreptat întîi spre Poartă, avînd convingerea că stabilirea unui acord cu stăpînii Macedoniei oferea cea mai bună şansă bulgarilor de acolo, dar „Junii turci" nu doreau să aplice un tratament preferenţial nici unei naţionalităţi. S-a îndreptat apoi spre Serbia, dar procedînd astfel era nevoit să accepte o eventuală împărţire a Macedoniei. Acest fapt a dat curs încheierii unor alianţe militare secrete cu Belgradul şi Atena în primăvara lui 1912.

Mişcarea agrariană nu a reuşit să diminueze entuziasmul popular faţă de o soluţie militară a problemei macedonene[12]. În primul război balcanic, forţele armate nerăbdătoare

---

11. Acesta urma modelul termenului de „regele elenilor". Formularea poate fi interpretată ca fiind de origine belgiană sau franceză, în maniera monarhului privit mai degrabă drept conducătorul unei naţiuni de cetăţeni decît acela al unui teritoriu (suveranul belgian era „regele belgienilor", la fel cum Ludovic-Filip fusese „regele francezilor", iar cei din familia Bonaparte „împăraţi ai francezilor"). Cu toate acestea, termenul fusese interpretat ca făcînd referire şi la bulgarii neeliberaţi şi ca atare se intenţiona liniştirea spiritelor macedonenilor din Bulgaria.
12. Manualele de istorie şi alte lucrări de specialitate aruncă o umbră asupra lumii greceşti, care se întinde pînă în epoca bizantină; sîrbii nu au fost prezentaţi intr-o lumină prea defavorabilă, chiar şi după 1885; imaginea turcilor era negativă. Ignoranţa generală privitoare la vecinii din Balcani şi la istoria lor, laolaltă cu miturile deformate care circulau pe seama acestora, era chiar

în încercarea lor de a ajunge la Constantinopol au fost nevoite să își recunoască eşecul. Temîndu-se că Bulgaria va fi dezavantajată după fragilul Tratat de la Londra, opinia publică din oraşe, condusă de exilaţii macedoneni, a făcut din nou presiuni pentru o reluare a măsurilor împotriva aliaţilor de odinioară, Serbia şi Grecia. La fel a procedat şi conducerea armatei, preocupată de moralul trupelor obosite, ce aşteptau demobilizarea pentru a-şi putea continua strîngerea recoltelor. Regele Ferdinand s-a alăturat partidei ce se declara în favoarea războiului, Geşov a demisionat în disperare de cauză, armata şi-a atins scopul, iar cel de-al doilea război balcanic s-a terminat dezastruos pentru Bulgaria. Un cabinet format din diverse fracţiuni liberale sub conducerea lui Vasil Radoslavov (1854-1929) a cerut pacea.

Bulgariei i-a rămas cea mai mică parte din Macedonia şi o parte a Traciei, de-a lungul coastei Mării Egee în jurul oraşului Dedeagach (Alexandroupolis). Ea a trebuit să cedeze României sudul Dobrogei. Relaţiile ei cu vecinii şi cu Rusia erau compromise, iar instituţiile sale politice discreditate. Deşi marea masă a ţărănimii s-a îndreptat spre partide care se opuseseră războiului, prevederile finale ale Tratatului de la Bucureşti au creat o mentalitate revanşardă în rîndurile unei părţi importante a opiniei publice. Teritoriile spre care se îndreptau aspiraţiile tuturor nu se mai aflau sub autoritatea singulară, dar slăbită a Imperiului Otoman, ci aparţineau unor state la fel de naţionaliste ca şi Bulgaria. Singurii membri ai exarhatului a căror existenţă era încă permisă se aflau în ceea ce mai rămăsese din partea europeană a Turciei.

Schimbările teritoriale erau dezavantajoase. Partea dobrogeană cedată României era o zonă agricolă extrem de productivă. Varna, ce se dezvoltase ca principal port legat prin cale ferată de restul ţării, era acum separat de zona sa de aprovizionare. Noul teritoriu era înapoiat şi slab populat şi, pentru a repeta în cazul coastei Mării Egee tot ceea ce fusese realizat pe ţărmul Mării Negre, trebuiau alocate sume importante de bani. Pentru finanţarea acestui proiect şi rambursarea pagubelor cauzate de război era necesar un împrumut însemnat.

Radoslavov a plecat în noiembrie 1913 prin ţară pentru a-şi asigura alegerea unui parlament de încredere. Într-o atmosferă dominată de resentimente şi în contextul unei reprezentări proporţionale, partidele de la guvernare au dobîndit doar 97 de mandate faţă de cele 109 ale opoziţiei. Radoslavov a plecat din nou într-un turneu electoral în aprilie 1914. Noilor teritorii li s-a permis să ia parte, deşi nu se integraseră încă din punct de vedere constituţional; opoziţiei nu i s-a permis însă să îşi desfăşoare campania electorală în această zonă; musulmanii erau supuşi presiunilor. În cele din urmă s-a reuşit obţinerea unei majorităţi funcţionale.

Bulgaria avea nevoie de un împrumut. Francezii erau dispuşi să-l ofere, dar se aşteptau, în vara lui 1914, ca guvernul să fie de partea Antantei, iar Radoslavov înclina spre partea opusă a balanţei. Împrumutul a fost înaintat de Germania în schimbul achiziţionării de armament şi echipament militar din Austro-Ungaria şi al acordării de concesiuni miniere şi de construcţii feroviare firmelor germane. Dezbaterea în privinţa acordului a fost extrem de animată, pentru a nu spune mai mult; guvernul a fost nevoit să susţină că o numărătoare a voturilor a demonstrat existenţa unei majorităţi în favoarea acordului. Presiunile financiare de război îl obligaseră să ceară împrumutul şi să mărească

---

atît de mare, încît naţionalistul Ivan Şişmanov, susţinător de marcă al organizării învăţămîntului, a condamnat-o pe cînd îndeplinea funcţia de ministru al Educaţiei în 1905, deplîngînd faptul că se cunoşteau mai multe despre Franţa şi Germania.

taxele indirecte, dar economia şi-a revenit rapid. „Cea mai surprinzătoare caracteristică a istoriei bulgare în cei patruzeci de ani de după eliberare este stabilitatea socială a ţării", scrie un proeminent istoric al Bulgariei moderne[13].

Emigrarea turcească şi musulmană continuă a disponibilizat suprafeţe de pămînt. Ţăranii au preluat proprietatea publică, încurajaţi de convenţia că administrarea pămîntului vreme de trei ani le va conferi în final dreptul de proprietate asupra lui. Proprietatea statului asupra pămîntului s-a redus cu peste 25% între 1897 şi 1908; abia atunci au fost luate măsuri pentru a limita această practică. Numărul populaţiei ce trăia de pe urma cultivării pămîntului a rămas stabil în jurul procentului de 80%, la fel ca şi distribuirea proprietăţii, din moment ce aprovizionarea era direct proporţională cu cererea. În 1908, 86% din proprietarii de pămînt ce stăpîneau suprafeţe mai mici de 10 ha deţineau 53% din totalul proprietăţilor funciare; alţi 14% cu pînă la 100 ha aveau în posesie un procent de 43%. Un nou aspect era reprezentat de emigrarea substanţială a grecilor de după 1905, în timp ce mulţi bulgari au continuat să vină din zonele situate în afara Bulgariei. Alţi musulmani, majoritatea pomaci vorbitori de bulgară, au fost asimilaţi după războaiele balcanice. Procentul vorbitorilor de limbă bulgară a crescut de la 77,1% în 1900 la 81,2% în 1910.

Ţăranii proprietari de pămînt au supravieţuit în condiţii relativ bune, pe măsură ce pieţele din oraşe au crescut iar îmbunătăţirea sistemului de comunicaţii le-au făcut mai accesibile produselor lor. Cu toate acestea, guvernul a făcut prea puţine demersuri pentru stimularea producţiei agricole, în comparaţie cu eforturile sale de a promova industria. Ţărănimea dispunea de un venit redus şi de credite limitate pentru a-şi finanţa recolta anului viitor sau pentru a cumpăra mai mult pămînt, ca să nu-şi împuţineze proprietatea fără a acumula alte datorii.

Cooperativele au jucat un rol important în menţinerea unei stări de relativă prosperitate a mediului rural. S-au dezvoltat în deceniul de dinaintea primului război mondial şi ele au fost pîrghia prin care agrarienii au avut un impact serios asupra opiniei publice. Majoritatea erau instituţii de credit şi au determinat exercitarea unui control asupra datoriilor şi datornicilor, dar existau de asemenea şi cooperative de asigurări, de producţie, de desfacere a mărfurilor şi altele. În afară de acestea, Banca Agricolă Bulgară, care preluase băncile de economii ale lui Midhat, a început să distribuie în 1903 împrumuturi ipotecare ţăranilor. A extins de asemenea creditarea către cooperativele Uniunii Agrare, ajutîndu-le să îşi formeze în 1910 propria Bancă Cooperatistă.

Perioada a adus schimbări în sectorul micilor întreprinderi, dar acesta nu era îndeajuns de legat de baza agricolă a economiei. Expansiunea industrială existentă se explică prin creşterea populaţiei urbane, prin îmbunătăţirile din domeniul transporturilor şi prin îndrumarea din partea statului. O serie de legi din 1894 acorda statutul de „industrii încurajate" unei game largi de activităţi, începînd cu mineritul, metalurgia, textilele şi construcţiile şi extinzîndu-se pînă în 1912 la toată producţia de fabrică.

Bulgaria s-a bucurat de un echilibru comercial favorabil pînă în 1907, dar industria armamentului l-a tulburat mai tîrziu. Austro-Ungaria a rămas principala sursă a importurilor, cu un sfert din acestea în perioada 1908-1912, deşi întîietatea sa a fost erodată de progresul Franţei şi Germaniei. În vreme ce exporturile (în principal alimente şi băuturi) către Imperiul Otoman erau pe primul loc (23% în aceeaşi perioadă), Belgia a ajuns mai tîrziu pe primul loc, deoarece a devenit principalul importator al grînelor bulgăreşti.

13. R.J. Crampton, *Bulgaria 1878-1918: A History*, Columbia University Press, New York, 1983, p. 511.

Extinderea rețelei de căi ferate a reprezentat o realizare considerabilă, cu cei 2.109 km (spre deosebire de Serbia : 976 km) ; numărul pasagerilor a crescut de la 350.000 în 1895 la 3,4 milioane în 1911, iar transportul de mărfuri, de la 383.000 tone la peste 2 milioane de tone. Acest progres a fost însă obținut prin reducerea cheltuielilor, ceea ce însemna că nodurile feroviare nu erau întotdeauna bine plasate, gările se aflau deseori în afara orașelor și că nu exista un pod peste Dunăre care să facă legătura cu sistemul feroviar românesc. Cu toate acestea, Bulgaria avea infrastructura de bază a unui stat modern – cu prețul dependenței de împrumuturile străine și creșterea impozitelor. Povara creșterii de 52% din 1900 pînă în 1912 era inechitabil împărțită. Populația urbană săracă a avut cel mai mult de suferit ca urmare a impozitării indirecte, ceea ce a constituit un bun motiv pentru a păstra pămîntul ca sursă netaxabilă de provizii și profit. Din creșterea de 70% a datoriei externe (peste 250 milioane de franci pînă în 1901), mai puțin de 18% au fost cheltuiți pe infrastructură, restul au fost alocați armatei, fără de care victoriile din 1912 ar fi fost imposibile.

O asemenea dependență financiară nu a constrîns în mod considerabil politica externă a Bulgariei înainte de războaiele balcanice, iar datoria sa în 1912 de 149,25 franci *per capita* era mai mică decît a Turciei (193,63), a Serbiei (235,88) sau a Greciei (328,88). Investițiile străine semnificative au venit o dată cu un program de „încurajare", responsabil la începutul secolului de 27% din întregul capital investit în industrie. Pînă în 1911, 69% din capitalul extern venea din Belgia, în vreme ce investițiile britanice veneau pe locul doi cu 21%.

Cu toate acestea, impulsurile de modernizare nu au mers prea departe. Stabilitatea socială însemna și conservatorismul social. Țăranii aspirau mai degrabă la un stat redus decît la unul modern. Agrarienii au înțeles bine starea de spirit, îndreptîndu-și apelul spre reducerea, dacă nu chiar înlăturarea birocrației, armatei, Curții și chiar a partidelor politice. Sectoarele comercial și manufacturier, care întrețineau aspirații moderniste, erau prea slabe pentru a-și impune ideile ; ele au slăbit și mai mult după îndepărtarea elementului grec din cadrul influenței politice.

Bulgaria se afla în mîinile celor care aveau o oarecare educație și gîndeau, serveau și conduceau statul. Mai mult decît oriunde altundeva în Balcani, statul s-a dezvoltat în clasa funcționarilor, avocaților, soldaților și politicienilor de carieră, a cărei majoritate nu provenea dintr-un mediu comercial sau industrial. Educația primară și secundară din Bulgaria nu era egalată nicăieri în Balcani, dar națiunea a rămas în principal rurală și din ce în ce mai îndepărtată de stat. Politicile urmate erau determinate de interesele strategice ale statului, considerat singura bază pentru îndeplinirea destinului Bulgariei în Macedonia și alte teritorii revendicate. Elementul care vedea un teritoriu mai puternic și mai mare ca o consecință, mai degrabă decît o cauză a mișcării pentru unitatea națională era mai slab decît în România, Grecia sau Serbia.

Pînă la sfîrșitul anilor '90, lupta pentru distribuirea puterii a fost în general decisă în favoarea executivului. Monarhul hotăra inițial compunerea guvernului și controla politica externă și apărarea ; politicienii aveau libertatea de a conduce politica internă, atîta vreme cît puteau obține majoritatea parlamentară. Aceasta era esența „domniei personale" a regelui Ferdinand ; ambiția sa de a juca un rol în politica europeană necesita o bază teritorială mai mare. Tot datorită acesteia, o secțiune a inteligenței s-a îndepărtat de rolul său în susținerea unui astfel de stat și a reînnodat legăturile cu națiunea de țărani din care provenea.

Capitolul 9

Sfîrşitul secolului al XIX-lea, 1900-1914 (II)

Grecia sub conducerea regelui George I • România sub regele Carol I • Războaiele balcanice şi consecinţele lor • Independenţa Albaniei • Statele naţionale, ţărănimea şi procesul de dezvoltare

Recîştigarea încrederii de sine: Grecia sub conducerea regelui George

După o jumătate de secol în care guvernase ca prinţ domnitor, Nicolae Petrović-Njegoš s-a autoproclamat rege al Muntenegrului în 1910; Ferdinand de Saxa-Coburg-Gotha, prinţ al Bulgariei, devenise rege al bulgarilor atunci cînd ţara sa a întrerupt orice legături cu Imperiul Otoman în 1908; Petru Karadjordjević fusese chemat să preia puterea ca rege al Serbiei în 1903; Carol de Hohenzollern a devenit rege al României în 1881, drept urmare a recunoaşterii independenţei principatului în 1878. Christian William Ferdinand Adolphus George al Danemarcei, rege al elenilor din 1863, era cel mai în vîrstă monarh dintre cei menţionaţi.

Încă din 1875, el acceptase principiul conform căruia sarcina de a forma guvernul era încredinţată politicianului care se bucura de sprijinul „declarat" al majorităţii. Această sarcină fusese îndeplinită de Trikoupis, care a continuat prin a conduce şapte cabinete, ce au redat Greciei prestigiul şi încrederea pe pieţele internaţionale de capital, a căutat să obţină capitalul străin necesar investiţiilor şi a încercat să modernizeze armata. Cu toate acestea, momentul de trecere spre secolul următor fusese mai puternic dominat de rivalul său Deligiannis, care se afla în asentimentul opiniei publice atunci cînd a luptat cu Imperiul Otoman pentru obţinerea Cretei. În ciuda unei înfrîngeri umilitoare, el a rămas destul de popular pentru a cîştiga alegerile din 1902 şi 1905, doar pentru a fi asasinat de un cartofor înfuriat de atitudinea sa potrivnică jocurilor de noroc.

Creta nu vroia să renunţe; i-a întors pe greci împotriva grecilor. În 1905, prinţul George, înaltul împuternicit al insulei autonome, a intrat în conflict cu liderul liberal local Eleutherios Venizelos (1864-1936), care fusese extrem de activ în promovarea cauzei unioniste şi a fost înlocuit de un fost prim-ministru grec. Constituţia insulei a fost modificată şi elenizată aproape în întregime. Trupe de jandarmi cretani au preluat treptat

autoritatea de la unităţile militare internaţionale şi ultimele trupe străine au fost retrase în 1909. Emigrarea turcă a continuat.

În 1908, a fost proclamată şi din nou împiedicată unirea cu Grecia – o altă reacţie direcţionată împotriva posibilităţii ca „Junii turci" să dorească reinstaurarea stăpînirii otomane în teritoriile care ieşiseră de sub autoritatea acesteia din toate punctele de vedere, mai puţin cu numele. Replica ezitantă şi ambiguă a politicienilor şi şubrezirea sistemului economic din regat au adus la suprafaţă starea generală de disconfort care se acumulase din 1897. Nivelul impozitării a crescut, la fel ca şi emigrarea care a urmat înfrîngerii ; pînă în 1908, încetinirea dezvoltării economice în Statele Unite a determinat reducerea sumelor de bani trimise acasă.

Sentimentul de nemulţumire era deosebit de puternic în rîndul armatei, unde ofiţerii de rang inferior erau influenţaţi de acţiunile omologilor lor din Serbia şi din Turcia. Promisiunea de egalitate pentru toţi făcută de „Junii turci" stîrnise un mare entuziasm în teritoriile otomane, chiar şi printre greci, dar şi temerea că Macedonia ar fi mai greu de separat de un Imperiu Otoman renăscut, deoarece centrul vital al provinciei, Salonic, era de asemenea nucleul Comitetului pentru Uniune şi Progres. Acesta era catalizatorul ofiţerilor nemulţumiţi, determinîndu-i să formeze o Ligă Militară. Imboldul iniţial a fost furnizat de nemulţumirile profesionale, cum ar fi resentimentele provocate de blocarea promovărilor. Exista de asemenea senzaţia că prinţul moştenitor Constantin (1868-1922), care comandase armata în Tesalia în timpul războiului din 1897, îşi susţinea propria clică de favoriţi.

În august 1909, o mare parte a garnizoanei din Atena s-a retras la Goudi, în suburbiile capitalei, şi de acolo Liga Militară a declanşat „lovitura de stat de la Goudi". A emis o declaraţie ce susţinea necesitatea unui număr de reforme, în principal de ordin militar, cea mai importantă dintre ele fiind aceea că fiul monarhului trebuia să fie îndepărtat din forţele armate iar postul de ministru al Apărării să fie ocupat de ofiţeri din corpul activ al armatei.

Chemarea a fost sprijinită de uriaşe demonstraţii desfăşurate la Atena. Ucenicii, vînzătorii şi studenţii alcătuiau structura sa de rezistenţă, la fel ca peste tot în Balcani la acea vreme. Sub ameninţarea unei dictaturi militare, a fost numit un nou guvern pentru a introduce o parte din măsurile dorite, sub supravegherea atentă a Ligii. Prinţii au cedat poziţiile deţinute. Ofiţerii nu aveau un candidat propriu care să conducă guvernul reformator şi nici nu dispuneau de un program politic real. Au apelat la Venizelos, care dobîndise faimă şi popularitate în viaţa politică a Cretei sale natale. El nu era asociat cu lumea politică discreditată de pe continent. L-au invitat la Atena în ianuarie 1910 pentru a deveni consilierul lor politic.

Venizelos avea o poziţie favorabilă revizuirii constituţiei, dar era preocupat de influenţa exercitată de armată asupra scenei politice. A venit la Atena ; l-a convins pe rege să convoace o Adunare Constituantă în vederea revizuirii constituţiei, şi totodată pe membrii Ligii Militare să se autodizolve. A fost numit prim-ministru ; suporterii lui au dobîndit controlul asupra Adunării Extraordinare : „Cred cu toată convingerea [a declarat el] că (...) resursele naţiunii, puse la dispoziţia unor cetăţeni devotaţi cauzei renaşterii, sînt suficiente pentru a recrea o Grecie demnă de cerinţele civilizaţiei actuale, capabilă să inspire respect lumii civilizate şi să ocupe un loc de onoare în familia popoarelor civilizate". Cu sprijinul regelui şi un mandat clar din partea electoratului, au fost adoptate o serie de amendamente la constituţie, pentru a netezi calea către o activitate

legislativă mai eficientă şi pentru a reduce piedicile şi a crea baza legală necesară unei reforme ulterioare în agricultură.

Rolul lui Venizelos era de a moderniza şi de a urmări realizarea Marii Idei. Pentru a demonstra că nu era o creaţie a spiritului ce anima grupul de la Goudi, el l-a reinstaurat într-o funcţie înaltă din cadrul armatei pe prinţul moştenitor Constantin şi a eliberat ofiţerii ce fuseseră închişi pentru că au încercat să se opună loviturii de stat. Programul său de reforme şi-a pus amprenta asupra serviciilor publice, învăţămîntului şi agriculturii şi a inclus o serie de măsuri sociale, legalizarea sindicatelor şi introducerea impozitării progresive pe venit (chiar dacă evaziunea fiscală era larg răspîndită).

Făcînd apel la ţărănime şi la clasa muncitoare aflată într-o fază incipientă de formare, el a neutralizat dezvoltarea unei mişcări mai radicale. Angajamentul său manifest faţă de modernizarea forţelor armate şi preluarea conducerii ministerelor publice au condus la neutralizarea grupărilor militare. Pentru instruirea marinei şi a trupelor de uscat au fost solicitate misiuni militare franceze şi britanice. A reuşit să reordoneze sistemul financiar al statului, deşi Grecia avea cea mai mare datorie publică din Balcani (41% din chetuielile sale bugetare în 1911 erau destinate rambursării acesteia).

Astfel de realizări au dinamizat viaţa publică şi au catalizat un nou sentiment al unităţii naţionale, demonstrat în alegerile din martie 1912, cînd liberalii lui Venizelos au fost răsplătiţi cu două treimi din voturi. Ţara se afla într-o situaţie mai favorabilă pentru a face faţă crizei balcanice spre care se îndrepta. Macedonia reprezenta o chestiune arzătoare pentru Grecia, în aceeaşi măsură ca şi pentru Bulgaria şi Serbia. Soarta ei era cu atît mai gravă datorită apariţiei mişcării albaneze. Guvernul se confrunta cu o dilemă. Pe întregul teritoriu al Imperiului Otoman erau răspîndite grupuri de etnici greci, atît în provinciile asiatice, cît şi în cele europene. Fiind mai numeroase în oraşe, ele erau expuse represaliilor turceşti. Cu toate acestea, în eventualitatea în care Grecia ar fi rămas deoparte, ar fi pierdut orice avantaje materiale în faţa slavilor din Balcani, nerăbdători să profite de pe urma problemelor Turciei.

Grecia a stabilit legături cu Bulgaria şi Serbia prin intermediul unor acorduri separate şi, împreună cu aliaţii ei, a declarat război Turciei în octombrie 1912. În noiembrie, trupele greceşti şi-au asigurat importanta victorie în bătălia pentru Salonic ; în februarie 1913, a fost capturat şi mult rîvnitul oraş Ianina din Epir. Flota nou echipată a Greciei şi-a demonstrat superioritatea în Marea Egee, preluînd controlul asupra majorităţii insulelor – numai că la începutul lui 1912, Italia ocupase temporar Rodosul şi Dodecanezul pentru a face presiuni asupra turcilor să se retragă din Libia. După ce bulgarii animaţi de resentimente se întorseseră împotriva Greciei şi Serbiei, ceea ce a dus la declanşarea celui de-al doilea război balcanic care a opus aliaţii de odinioară, Grecia a început anul 1913 cu cîştiguri teritoriale surprinzătoare.

Ea a dobîndit peste jumătate din contestatul teritoriu macedonean, unirea Cretei cu Grecia a fost în sfîrşit recunoscută, dar partea nordică a Epirului, locuită de o numeroasă populaţie grecească a fost încorporată într-o Albanie independentă. „Noile teritorii" măreau cu 70% suprafaţa regatului, a cărui populaţie a crescut de la 2,8 milioane la 4,8 milioane, dar, cu toate acestea, nu toţi noii cetăţeni erau etnici greci sau îi considerau pe greci drept eliberatori. Sursele greceşti susţineau că etnicii greci reprezentau 43% din noua populaţie (cu 39% musulmani, majoritatea turci, 10% slavi şi 8% evrei), dar acestea erau statistici confesionale, care îi clasificau pe slavii supuşi patriarhiei drept greci şi este posibil ca etnicii greci să nu fi depăşit 25%.

Salonicul, bogat oraş comercial şi port important, cu o populaţie de 158.000 locuitori, se afla pe locul doi în Grecia după capitală, Atena. Datorită situării sale periferice, a devenit curînd un centru al naţionalismului grec, dar cea mai numeroasă comunitate a sa era formată din evrei de rit sefard – descendenţii celor expulzaţi din Spania la sfîrşitul secolului al XV-lea. Ei vorbeau încă un dialect spaniol, deopotrivă cu alte limbi străine (inclusiv franceza care făcea diferenţa socială şi pe care o învăţaseră la şcolile superioare catolice franceze), şi îi priveau pe greci drept concurenţi în cadrul vieţii economice a oraşului lor.

În decurs de 15 ani de la înfrîngerea traumatizantă din 1897 provocată de armata turcească, încrederea de sine a grecilor fusese recîştigată într-o asemenea măsură, încît împlinirea Marii Idei, idealul greu realizabil care părea să fi supravieţuit doar în visurile romanticilor, a fost din nou întrezărită în chip de posibilitate reală. În acel moment, în timpul unei vizite la Salonic, desfăşurate cu cîteva luni înaintea celei de-a cincizecea aniversări a urcării sale pe tron, regele George a fost asasinat în martie 1913 de un nebun. Succesorul său, Constantin, cîştigase o considerabilă popularitate datorită rolului jucat în războaiele balcanice, cînd Venizelos îl numise comandant suprem. Se presupunea că, din moment ce fusese numit după ultimul suveran al Bizanţului, Constantin al XI-lea, el îşi va lua titlul de Constantin al XII-lea, dar, deşi mulţi se refereau la el folosind această titulatură, a rămas în mod oficial doar regele Constantin[1].

Recîştigarea încrederii se datora mai mult unor cauze psihologice, decît economice. Pînă în 1910, guvernul iniţiase o reorganizare a sistemului financiar de stat, care făcea ca veniturile să fie mai uşor de estimat, iar cheltuielile mai uşor de limitat. Drahma revenise la paritate cu francul francez, iar Banca Naţională a obţinut de la Comisia Financiară Europeană ridicarea interdicţiei din 1898 asupra noilor emisiuni de bancnote. Capitalul străin era din nou interesat de bonurile de tezaur greceşti, chiar dacă investiţia directă în economie era limitată.

Datorită economiei liberalizate şi orientate spre comerţ a Greciei, bancherii din Alexandria şi alte comunităţi greceşti din diaspora au continuat, alături de industriaşii locali, să încurajeze o industrializare limitată, a cărei diversificare se realiza cu precauţie. Cu toate acestea, guvernul nu furnizat o protecţie solidă. Numărul unităţilor industriale mecanizate a crescut de la 220 în 1900 la 762 în pragul primului război mondial, iar numărul muncitorilor angajaţi aici de la 15.000 la 24.000. Reţeaua de căi ferate s-a extins în aceeşi perioadă, de la puţin peste 1.000 km la 1.500 km.

A scăzut în continuare exportul de stafide, deoarece, din supraproducţia de la începutul secolului, a rămas nevîndută o cantitate estimată la jumătate din cererea mondială. În cele din urmă, guvernul a întreprins o serie de măsuri ce se concentrau pe înfiinţarea în 1906 a unei Bănci de Privilegii susţinută financiar de bancheri francezi şi britanici. Scopul urmărit era reducerea producţiei prin cumpărarea întregii recolte vinicole, prin controlarea vînzării sale pe piaţa internaţională şi prin oferirea de compensaţii ţăranilor care îşi distrugeau viile. Rezultatele au fost limitate, din moment ce în 1914 producţia vinicolă ocupa locul doi după cea cerealieră, iar viile ocupau 11% din pămîntul cultivat.

1. Vărul său, prinţul Carol al Danemarcei, luase numele de Haakon al VII-lea în momentul încoronării sale ca rege al Norvegiei în 1905, după separarea de Suedia, aceasta pentru a accentua continuitatea dinastiei Haakon care domnise peste Norvegia în Evul Mediu, fără a aduce o ofensă unui stat vecin.

Capitalul diasporei greceşti de la Londra, Constantinopol şi de pe Dunărea Inferioară a îmbunătăţit capacitatea de transport a vaselor cu aburi ale flotei comerciale de la 145.000 tone (dintr-un tonaj total de 391.000) în 1895 la 894.000 tone (dintr-un tonaj total de un milion) în 1915 – o creştere a procentului de vase cu aburi de la 37% la 89%. Marea Britanie a rămas principalul partener comercial al Greciei, deţinînd 24% din importuri şi exporturi în 1911, în timp ce Austro-Ungaria ocupa locul al doilea în materie de importuri, iar Belgia era a doua în exporturi.

Emigrarea a contribuit într-o oarecare măsură la creşterea forţată a salariilor din fabricile care întîmpinau greutăţi, la fel ca şi în agricultură. Banii trimişi de emigranţi în 1903 au eliminat surplusul de produse importate în balanţa de plăţi, dar presiunea favorabilă asupra salariilor era limitată, iar fluxul acestora, instabil. Datorită creşterii numărului celor întorşi acasă după recesiunea din 1908-1909 din Statele Unite, rata emigrării a scăzut drastic. Cu toate acestea, pînă în 1912 totalul brut se apropia de 10% din populaţie, cea mai mare proporţie din statele europene după 1900. Muncitorii sezonieri din regat veneau în principal din noile teritorii obţinute după 1913.

Către reforma agrară şi cea electorală: România sub regele Carol

Şi în România, această perioadă a fost marcată de personalitatea monarhului şi de lunga sa domnie – regele Carol, care a domnit la început sprijinit de liberali, alternînd ulterior între conservatori şi liberali. Înţelegerea de bază care funcţiona între cele trei părţi a contribuit la stabilitatea unui sistem constituţional care, deşi imperfect, funcţiona fără schimbări violente şi sub o aparenţă rezonabilă.

Prin alianţa sa defensivă cu Austro-Ungaria, ţara a rămas practic membră a Triplei Alianţe. Era prin urmare greu de sprijinit cauza românească din Transilvania, într-o manieră la fel de deschisă precum îşi urmăreau Serbia, Grecia şi Bulgaria aspiraţiile legate de Macedonia. Etnicii români din Ungaria au primit un ajutor discret, în principal cultural, prin intermediul Ligii Culturale cu sediul la Bucureşti, de care aparţineau mulţi intelectuali transilvăneni români. Caracterul său mai accentuat politic a fost evident abia în 1914, cînd şi-a schimbat numele în „Liga pentru unitatea politică a tuturor românilor".

Situaţia românilor din Ungaria constituia din ce în ce mai mult un motiv de tensiune. În momentul crizei anexării Bosniei-Herţegovinei au existat discuţii privitoare la desfacerea alianţei cu Puterile Centrale – Austro-Ungaria şi Germania. Opinia publică românească a reacţionat împotriva politicii antisîrbeşti a Austro-Ungariei; Germania a înţeles că în cazul unui război, opinia publică nu îi va premite României să se alăture monarhiei dualiste. Ambiţiile Bulgariei erau de asemenea percepute ca o ameninţare la adresa echilibrului puterii în Balcani, cu atît mai mult cu cît Viena era nerăbdătoare să o cîştige de partea sa pentru a contracara o Serbie ostilă. Bucureştiul manifestase interes faţă de soarta vlahilor (sau aromânilor) din Macedonia, pentru a avea un cuvînt de spus în această problemă; ea le asigurase un anume statut faţă de Poartă şi i-a sprijinit prin deschiderea de şcoli în limba română. Cu toate acestea, România nu s-a implicat în primul război balcanic.

Regele Carol era nerăbdător să consolideze rolul țării sale ca garant al echilibrului de forțe în Balcani. El a apreciat că Marile Puteri, care urmau să aibă ultimul cuvînt în hotărîrea destinului Macedoniei, aveau să recompenseze România în calitatea sa de forță de ordine în regiune, atunci cînd pacea va fi restabilită. În schimbul neutralității sale în 1912 (și ca o despăgubire pentru proclamația de independență a Bulgariei din 1908), România a considerat că poate să ceară sudul Dobrogei cu Silistra. Negocierile au fost demarate la Sofia în timpul convorbirilor de pace, dar fără nici un rezultat.

Pe măsură ce împărțirea teritoriilor macedonene căpăta mai multă importanță și sub presiunea opiniei publice de a interveni împotriva Bulgariei, guvernul de la București a fost de acord să se coalizeze cu Serbia și Grecia în eventualitatea unui atac asupra lor din partea fostei aliate. Astfel a intrat România în cel de-al doilea război balcanic; trupele sale nu au întîmpinat o rezistență serioasă, deoarece armata bulgară se confrunta cu sîrbii, grecii și turcii. România a ieșit din război cu prestigiu sporit, teritorii noi și un sentiment de încredere în sine în urma Păcii din august 1913, negociată și semnată la București. Bulgaria a trebuit să cedeze 9.000 km^2 cuprinși între Dunăre și Marea Neagră, inclusiv Silistra.

Deși războaiele balcanice abătuseră atenția de la conflictul tot mai accentuat dintre etnicii români și conducătorii maghiari ai Transilvaniei, ele au desăvîrșit înstrăinarea României de Tripla Alianță. Relațiile cu Bulgaria erau în mod clar deteriorate. Vlahii din Macedonia, acum prea puțin folositori, au fost dați uitării. Din totalul populației de 286.000 de locuitori, ce reveniseră o dată cu primirea Cadrilaterului, doar o mică parte era de origine română. Chiar și Rusia nu făcuse decît modeste încercări de a profita de pe urma sentimentului crescînd de dezamăgire față de Austro-Ungaria, preferînd să lase aceasta în seama francezilor, care nu se grăbeau să răspundă la atașamentul manifestat de români. Nu existau schimburi comerciale între Franța și România; Germania și Austro-Ungaria furnizau împreună 60% din produsele importate de România.

Cabinetul liberal al lui Ion Brătianu-fiul, mai bine cunoscut sub numele de Ionel Brătianu (1864-1927), fiul mai vîrstnic al primului Ion Brătianu, a semnalat redirecționarea politicii externe a României în 1913. Deși animați de sentimente francofile, liberalii au înțeles importanța Austro-Ungariei și mai ales a Germaniei în cadrul dezvoltării economice a țării lor. Ei au rezistat vocilor care cereau părăsirea Triplei Alianțe în momentul declanșării crizei anexării. Deși apropierea de Franța era în plină desfășurare în primăvara lui 1914, Brătianu nu vroia să alăture țara Antantei. Politica sa externă consta în apropierea de aceasta, fără desprinderea de Tripla Alianță.

România a fost împinsă către acea poziție de neutralitate, datorită incapacității Austro-Ungariei de a o reține și în aceeași măsură datorită sfaturilor Franței și Rusiei. Într-adevăr, deși opinia publică înclina să treacă de partea Antantei în pragul primului război mondial, politicienii nu puteau cădea de acord asupra direcției de urmat. Liberalii împărtășeau tot mai mult părerea că România ar trebui să fie de partea Antantei, în timp ce conservatorii erau împărțiți în cel puțin trei fracțiuni: aceia care doreau să onoreze alianța cu Austro-Ungaria, aceia care pledau pentru o politică de neutralitate favorabilă Puterilor Centrale și aceia care erau de acord cu liberalii. România dispunea de lideri politici cu un real talent diplomatic. Ei știau de obicei cum să se folosească de conflictele între puteri, dar nu aveau același succes în rezolvarea chestiunilor interne majore, poate deoarece se simțeau mai în largul lor față în față cu Europa, pe care o admirau prin prisma propriei lor societăți.

Cele mai importante oraşe au suferit transformări rapide. Capitala nu numai că imita edificiile publice şi reşedinţele Parisului, pînă într-acolo încît Bucureştiul era numit „Parisul Estului", dar îşi dezvoltase un stil arhitectural autohton bazat pe cel brîncovenesc de la sfîrşitul secolului al XVII-lea şi începutul secolului al XVIII-lea şi influenţat de cel rustic. Pînă în 1904, avea 64 de automobile. Între intelectuali au continuat dezbaterile pe tema identităţii României. Pe lîngă teoreticienii originii sale latine sau ai continuităţii sale dacice, existau de asemenea învăţaţi care denunţau astfel de obsesii şi folosirea lor în scopuri politice şi care considerau că drepturile teritoriale se întemeiau mai degrabă pe autodeterminarea populaţiilor decît pe originea sau continuitatea lor.

În ceea ce priveşte modelele europene, diferenţele reale de opinie constau în ritmul schimbării, respectiv între aceia care se temeau că progresul va distruge valorile locale şi cei care nu doreau ca tradiţia să constituie un obstacol în calea progresului. Împărţirea nu era foarte clară. Arta sculptorului Constantin Brâncuşi (1876-1957) nu ar fi fost posibilă fără reacţia conservatoare a junimiştilor împotriva stagnării imitative şi a manipulării politice în literatură şi arte. Adoptînd un constituţionalism apusean şi forţînd ritmul industrializării, liberalii se considerau garanţii unui progres naţional veritabil, sub deviza „prin noi înşine".

Toate acestea se petreceau în afara sferei de percepţie a 60% din populaţie, care era încă analfabetă, în ciuda învăţămîntului obligatoriu şi gratuit începînd cu 1864. Modalităţile de guvernare erau moderne, dar nu erau reprezentative decît pentru o mică parte a populaţiei. Obstacolul real ce stătea în calea unei participări minime în viaţa politică nu se datora atît censului, care era destul de mic în cel de-al treilea colegiu electoral, cît cerinţei esenţiale a educaţiei primare. Deşi în cadrul Partidului Naţional Liberal existau cereri de introducere a votului universal încă din 1892, proprietarii de pămînt, care dădeau tonul conservatorilor (şi chiar printre unii liberali), s-au opus pînă în 1914 atît votului universal, cît şi reformei agrare.

România era o ţară liberală. Dezbaterile politice erau libere şi intense. Populaţia din statele vecine a găsit aici adăpost şi o seamă de posibilităţi – nu e vorba doar de etnicii români din imperiile vecine, ci şi de bulgari şi sîrbi. Evreii veneau spre România încă din anii '30, pînă cînd numărul lor în economie şi lipsa integrării într-o structură socială tradiţională au determinat formarea unui curent antisemit, care a transformat România dintr-un pămînt al imigraţiei într-unul al emigraţiei evreieşti.

Iniţiativa modernizării venea din cele mai înalte sfere. Condusă de minţile luminate ale proprietarilor de pămînt din vechile familii boiereşti, ea a atins abia jumătate din potenţialul său în sfera politică şi socială, pînă cînd presiunea opiniei publice a radicalizat-o chiar în ajunul primului război mondial. Industria avansase mult mai mult în România decît în orice altă zonă din Balcani, deşi nu luase un avînt remarcabil din cauza lipsei fierului, oţelului şi utilajelor industriale şi reprezenta doar 17% din venitul naţional în 1914.

Creşterea industrială a fost favorizată de capitalul acumulat de proprietarii de pămînt, principalii exportatori de grîne din Balcani şi de prezenţa petrolului. Petrolul şi cheresteaua (peste 36% din producţia industrială) şi industria alimentară (peste 33%) erau sectoarele industriale dominante. Cererea mondială de petrol a determinat o creştere spectaculoasă a producţiei – de la 250.000 tone în 1900 la 1,8 milioane tone în 1913 – şi a atras tot mai mult capital străin. Pînă în 1914, capitalul german controla 35% din rafinării, cel

britanic 25%, cel olandez 13% şi cel francez 10% (capitalul românesc reprezenta doar 5,5%). Capitalul străin a jucat un rol crucial în industrie în general. Era predominant în sectorul gazelor naturale şi electricitate, în industria zahărului şi metalurgie, în industria chimică şi a lemnului. Era prezent în sistemul bancar şi în programele de lucrări publice prin împrumuturi către statul român.

Expansiunea accelerată a industriei a fost însoţită de concentrarea capitalului şi producţiei într-un număr relativ mic de întreprinderi. Pînă în 1913, şase societăţi cu capital social îşi plasau 40% din valori în companii cu un capital fix de peste 2 milioane de lei. Un sistem bancar complet acoperea necesităţile industriei, comerţului şi marilor moşieri. Era dominat de nouă mari bănci (patru dintre ele străine), care aveau în posesie 70% din resursele tuturor băncilor comerciale.

Profiturile din exportul de grîne furnizau capitalul iniţial şi jumătate din recolta de grîu mergea încă la export. Restul era destinat pieţelor urbane, dar nu a existat o creştere importantă a producţiei *per capita* a acestei culturi comerciale prin excelenţă în cele două decenii premergătoare primului război mondial. Într-adevăr, rata creşterii era nulă în ceea ce priveşte recoltele de cereale între 1901 şi 1915, datorită creşterii populaţiei (de la 6 la 7 milioane între 1900 şi 1910) şi datorită creşterii preţurilor. Avantajul substanţial al marilor proprietăţi asupra celor mici în legătură cu recolta de grîne la hectar nu putea să treacă de media celor din Bulgaria şi Serbia. 38% din pămîntul cultivat era grupat în suprafeţe mai mari de 500 ha în 1907, dar alte 40% erau reprezentate de proprietăţi de cel mult 10 ha.

Arendarea moşiilor pentru o sumă fixă devenise un obicei răspîndit, iar arendele se stabileau pe perioade mai scurte de timp. 57% din terenul cultivat era dat în arendă. Arendaşii compensau sumele crescînde pe care le datorau, prin termeni şi mai stricţi pentru ţăranii care lucrau în sistemul învoielilor agricole. În Moldova, pămîntul arendat reprezenta 62% din total (40% dintre arendaşi fiind evrei şi încă 13% creştini de alte etnii).

Aceasta era lumea în care trăiau masele de ţărani analfabeţi, o lume care avea puţine în comun cu cea a instituţiilor politice. Guvernele liberale au încercat să fie de ajutor, cu programe pentru consolidarea poziţiei micilor proprietari fără a schimba radical structura proprietăţii funciare. Ele încurajaseră dezvoltarea băncilor populare demarată în anii '90. După ce au primit un statut legal în 1903, aceste bănci au crescut într-un număr fără precedent de la 700 în acel an la 2.900 în 1913 dar, din moment ce împrumuturile erau prea mici şi pe termen prea scurt pentru a permite cumpărarea pămîntului, ele erau folosite pentru a acoperi cheltuielile de trai, ceea ce a făcut să nu-şi îndeplinească scopul iniţial, acela de a îmbunătăţi productivitatea micilor proprietari. Liberalii au acordat în 1904 un statut legal şi cooperativelor, mai ales pentru a le permite să ia pămînt în arendă. Şi conservatorii au încurajat prin credite pe termen lung vînzarea unor suprafeţe mici din pămîntul statului.

Astfel de măsuri au avut ecou în rîndul celor înstăriţi şi au afectat doar un procent scăzut al ţărănimii. 24% – adică în jur de 300.000 – nu aveau pămînt deloc şi alţi 34% – 424.000 – aveau mai puţin de 3 ha, prea puţin pentru a supravieţui. Majoritatea ţăranilor nu doar că nu erau reprezentaţi politic, ci erau şi lipsiţi de apărare în faţa moşierilor, arendaşilor şi cămătarilor, precum şi a calamităţilor naturale (cum ar fi seceta din 1899 şi 1904), care i-au adus pe mulţi în pragul inaniţiei. Dintre toţi ţăranii din Balcani, aceştia erau cei mai oropsiţi şi cei care primiseră cele mai puţine satisfacţii. Marea răscoală din 1907 a fost expresia supremă a frustrărilor şi a fost singura mişcare de masă pur socială din peninsulă.

Un incident într-un sat din judeţul Botoşani în nordul Moldovei s-a transformat rapid într-o *jacquerie*. Pînă la sfîrşitul lui martie, se întinsese pînă în vestul Olteniei, la celălalt capăt al ţării. Dacă ţăranii săraci au fost primii răsculaţi, lor li s-au alăturat alţii, preoţi, învăţători şi ofiţeri în rezervă, care au asigurat conducerea locală a mişcării. Arendaşii au fost persecutaţi şi chiar ucişi, recoltele arse, moşiile ocupate, conacele şi hambarele distruse. La un moment dat, 2.000 de ţărani au ocupat oraşul Botoşani. În unele părţi ale Moldovei, unde arendaşii evrei controlau majoritatea moşiilor, răscoala a căpătat un caracter specific antisemit. Deoarece nu aveau dreptul să deţină pămînt, negustorii evrei emigraţi din Rusia şi Austro-Ungaria arendaseră pămînturi, ca o modalitate de a obţine un profit maxim pe termen scurt.

Guvernul conservator aflat la putere de la alegerile din 1905 a reacţionat cu întîrziere. Confruntat cu un Bucureşti cuprins de panică, o opoziţie cerînd vehement măsuri pentru a îmbunătăţi condiţia ţăranilor şi un monarh care credea că guvernul este prea dezbinat pentru a putea scoate ţara din criză, cabinetul a demisionat. Regele Carol a apelat la vîrstnicul lider liberal Dimitrie Sturdza (1833-1914), care a devenit prim-ministru pentru a patra oară din 1895. Sub presiunea unei opinii publice oripilate, care simţea ameninţarea planînd asupra ordinii existente şi sprijinit de un parlament unit, noul guvern a trecut la „rezolvarea" problemei ţărăneşti. Acesta a început prin înăbuşirea răscoalei. Generalul Alexandru Averescu (1859-1938), ministrul de Război, a mobilizat armata şi a reinstaurat ordinea. Numărul oamenilor ucişi de la începutul pînă la sfîrşitul răscoalei a fost probabil de cel puţin 10.000, dar pierderile nu pot fi corect estimate.

Atît stînga, cît şi dreapta au considerat reprimarea răscoalei o tragedie. Guvernul a impus o serie de măsuri legislative – reglementarea şi uşurarea condiţiilor prevăzute în contractele ţăranilor şi credite favorabile luării în arendă şi a cumpărării pămîntului scos la vînzare de proprietari. Ionel Brătianu a preluat conducerea guvernului în 1909, semnalînd victoria definitivă a burgheziei asupra elementului moşieresc din partid, dar legislaţia nu a fost de ajuns. Reformele au redus numărul ţăranilor cu contract şi l-au sporit pe cel al cooperativelor de arendare. Pămîntul arendat de acestea a crescut de la 73.000 ha în 1907 la 475.000 ha în 1914, cînd existau 459 de asemenea cooperative cu 77.000 de membri, dar totalul pămîntului nu reprezenta mai mult de o şesime din cel dat în arendă. Măsurile au avut un efect scăzut asupra majorităţii, deoarece au fost aplicate greşit şi din nou gîndite astfel încît să ajute ţăranii mai înstăriţi.

Deşi aripa stîngă liberală făcea presiuni pentru o restructurare profundă a relaţiilor agrare, liberalii aflaţi în acea perioadă la conducere nu au impus vreo reformă agrară mai semnificativă şi nici una electorală. Principalul obiectiv intern al lui Ionel Brătianu era transformarea economiei prin promovarea industriei, deşi el era gata să adopte reformele politice necesare pentru a cîştiga acordul asupra viziunii sale despre progresul României. Cît despre conservatori, care s-au întors la guvernare pentru a trece ţara prin războaiele balcanice, aceştia nu au fost niciodată uniţi.

Corpul electoral al clasei de mijloc de sub conducerea lui Take Ionescu (1858-1922) dorea sincer să modernizeze partidul. El favoriza reforma electorală prin extinderea dreptului de vot şi fuziunea celor trei colegii în două, precum şi reforma agrară pentru a consolida proprietatea medie ţărănească prin vînzarea pămîntului public şi chiar privat. În privinţa politicii externe, el îşi dorea mai mult sprijin acordat aspiraţiilor etnicilor români din Ungaria şi o simpatie mai vădită faţă de Franţa.

Chiar şi Petre Carp (1837-1919), primul-ministru care i-a urmat lui Brătianu, nu se mai încadra în vechiul stereotip conservator, căci şi el a încurajat industria şi achiziţionarea de pămînt aflat în proprietatea statului de către ţăranii mai înstăriţi. Cu toate acestea, el s-a opus oricărei reforme sociale şi politice mai semnificative şi a rămas ataşat Puterilor Centrale, ceea ce era împotriva curentului general de opinie profrancez. Guvernul său nu a iniţiat nici o reformă semnificativă, parţial şi datorită divergenţelor din interiorul Partidului Conservator, dar şi datorită atenţiei acordate crizei din Balcani.

După al doilea război balcanic, guvernul conservator, conştient că nu poate să rezolve chestiunile presante ale reformelor agrare şi electorale, a demisionat în decembrie 1913. Regele a apelat din nou la Ionel Brătianu. De această dată el a iniţiat, urmînd îndrumările aripii de stînga şi avînd aprobarea regelui, un program liberal de reforme incluzînd sufragiul universal şi exproprierea unor pămînturi aflate în proprietate privată. Alegerile din februarie 1914 au avut ca rezultat un parlament dominat de liberali, care au început imediat să discute reformele. În acel moment, conservatorii se resemnaseră deja, simţind presiunea atît din partea Palatului, cît şi a opiniei publice. Un parlament cu misiunea adoptării reformelor a fost ales în iunie, cu o majoritate comodă în favoarea reformelor, pentru a vota amendamentele necesare la constituţie. Izbucnirea primului război mondial a determinat amînarea lor.

Războaiele balcanice şi consecinţele lor

Statele balcanice năzuiau la teritoriile otomane rămase în Europa, deoarece expansiunea le ajuta din punct de vedere economic şi deoarece populaţia locală aspira sau se credea că aspiră la unire, pentru a scăpa de dominaţia şubredă a sultanului. Ele se temeau că Austro-Ungaria va încerca să obţină un mandat european pentru ocuparea Macedoniei, la fel cum procedase în cazul Bosniei-Herţegovina. Prăbuşirea administraţiei în regiunile albaneze crease pericolul suplimentar că una sau mai multe puteri va dori să intervină şi acolo.

Situaţia proviincilor europene ale Turciei a trezit nevoia statelor balcanice de a coopera pentru a şi le împărţi înainte ca marile puteri să intervină direct. Dacă acest lucru era realizabil depindea în principal de relaţiile dintre Bulgaria şi Serbia, mult îmbunătăţite după 1903, deşi problema Macedoniei rămăsese spinoasă. Acordul economic încheiat în 1905 semnala intenţia lor de a colabora. Serbia era partenerul mai dornic, deoarece o intervenţie habsburgică în centrul Balcanilor sau pe coasta sudică a Adriaticii şi teritoriul înconjurător i-ar fi circumscris libertatea de acţiune în aşa fel încît ar fi pus capăt independenţei sale – cel puţin în practică.

O dată trecută criza anexării, discuţiile au fost reluate între Belgrad şi Sofia. Aceasta din urmă dorea autonomie pentru întreaga Macedonie, în timp ce Belgradul dorea o împărţire în sfere de acţiune. Războiul lansat de Italia împotriva Imperiului Otoman în septembrie 1911 din cauza chestiunii Tripolitaniei le-a determinat să cadă de acord mai repede. Guvernul bulgar recunoştea că „vechea Serbie" (acea parte a provinciei Kosovo, care pentru sîrbi reprezenta de fapt „Kosovo") trebuie menţinută în afara discuţiilor şi că Serbia avea într-adevăr interese în Macedonia. Guvernul sîrb accepta în principiu ideea autonomiei macedonene, atîta vreme cît sîrbii şi bulgarii aveau aceleaşi drepturi şi cît Macedonia se alătura sistemului lor de taxe vamale. În cele din urmă, s-au stabilit

două zone de acţiune, cea nordică pentru Serbia, cea estică pentru Bulgaria şi încă una contestată între cele două, a cărei soartă urma să fie hotărîtă de negocieri viitoare sub arbitrajul ţarului rus dacă era nevoie.

În aparenţă, Tratatul încheiat în martie 1912, după cinci luni de negocieri, era un tratat reciproc de apărare. El a fost însoţit de o clauză secretă, care anticipa un război cu Turcia şi împărţirea teritoriului eliberat, şi de o convenţie militară. Au urmat negocierile cu Grecia. Deşi accepta coexistenţa naţionalităţilor sub dominaţia otomană, Atena se opunea cu hotărîre autonomiei Macedoniei şi nici nu concepea să fie de acord de formă, aşa cum proceda Serbia. Cum timpul presa, alianţa defensivă încheiată în mai şi urmată de o convenţie militară a amînat întreaga chestiune teritorială pînă după încheierea viitorului război. Existaseră de asemenea discuţii între Serbia şi Muntenegru, ca şi între Bulgaria şi Muntenegru.

Italia îşi extinsese operaţiunile în Marea Egee în aprilie şi în Bosfor şi Dardanele în iulie. Ameninţate de otomanizare, de intervenţia marilor puteri, de unificarea celor patru provincii „albaneze" într-o formulă autonomă, guvernele balcanice au reuşit să treacă peste neîncrederea reciprocă şi să formeze o Ligă Balcanică, mai puternică şi mai pragmatică decît cea din 1860. Acordurile au fost comunicate Rusiei, care iniţial le încurajase. Celelalte mari puteri erau la curent cu acestea, deşi nu în cele mai mici detalii, şi erau neliniştite. Austro-Ungaria a exercitat întreaga presiune de care era capabilă pentru a distruge frontul comun. Chiar şi Rusia se temea de complicaţii cărora să nu le poată face faţă şi a încercat să tempereze intenţiile ofensive ale statelor balcanice. Pe parcursul verii, puterile s-au angajat în frenetice discuţii diplomatice. În octombrie, Austro-Ungaria şi Rusia au emis un ultim avertisment, dar era prea tîrziu.

Statele balcanice fuseseră încurajate de Rusia să se opună influenţei austro-ungare. Încurajate de înfrîngerea armatei otomane în nordul Africii şi de eşecul său de a înăbuşi revolta albaneză, ele erau şi mai îmboldite de pericolul dublu al intervenţiei marilor puteri şi al preluării iniţiativei de către extremişti. Incidentele s-au înmulţit pînă cînd Muntenegrul a invocat o veche dispută la graniţă pentru a declara război în octombrie[2]. Au urmat Serbia, Grecia şi Bulgaria, acuzînd Poarta că nu a aplicat un articol al Tratatului de la Berlin – adoptarea în Macedonia a unui sistem similar cu Regulamentul cretan din 1868.

Poarta s-a grăbit să îşi încheie socotelile cu Italia[3] şi aproape că a făcut acelaşi lucru şi cu Albania. Armata otomană era slăbită de războiul din Libia, de neînţelegeri interne, de probleme financiare şi de dezertări. Forţele sale din Europa erau depăşite numeric de cele ale aliaţilor balcanici care, în afara armatelor, puteau să se folosească şi de bandele înarmate din Macedonia şi Albania de Nord pentru operaţiuni de gherilă şi sabotaj în spatele liniilor duşmane. Marina de curînd echipată a Greciei controla mările.

În decurs de o lună, armatele balcanice au repurtat victorii răsunătoare pe toate fronturile. Ele împărţiseră forţele otomane în două, o parte care apăra Scutari şi Ianina în vest şi una care apăra Adrianopolul la est. Muntenegrul şi Serbia montaseră clanurile albaneze unele împotriva altora. Sîrbii intraseră în Skopje şi se alăturaseră muntenegrenilor la Novi Pazar. Bulgarii îi încolţiseră pe turci în Tracia de Est şi îi împinseseră înapoi înspre liniile lor devensive din Çatalca, la 40 km de Constantinopol, dar grecii îi învinseseră

2. Ofiţerul responsabil de atacul iniţial muntenegrean nu era altul decît tatăl lui Milovan Djilas.
3. Prin Tratatul de pace semnat în octombrie 1912, Italia păstra Libia, în schimbul plăţii unei părţi importante a datoriei otomane. Războiul din Balcani i-a dat prilej să ocupe Dodecanezul.

la Salonic. Sîrbii şi grecii pătrunseseră în teritoriul contestat de macedoneni şi albanezi. Turcii, care făcuseră deja apel la medierea marilor puteri, au cerut armistiţiu. Bulgarii, care se gîndiseră serios să îşi continue marşul pînă la Constantinopol, pentru avantajul la negocieri oferit de o ocupaţie temporară a capitalei otomane[4], şi-au reînnoit atacul. Armata lor dădea însă semne de oboseală după efortul iniţial, iar tentativa a eşuat.

Austro-Ungaria a ameninţat Serbia cu războiul dacă nu se retrăgea imediat de la Marea Adriatică. Deoarece intervenţia sa ar fi atras Rusia în război, marile puteri au intervenit. În decembrie 1912, acestea s-au reunit la Londra, unde s-au hotărît să formeze un stat albanez şi unde au convocat beligeranţii la o Conferinţă de pace desfăşurată la Palatul St. James. Ele au fost de acord că *statu-quo*-ul nu putea fi reinstaurat şi că rămîne la latitudinea părţilor să îşi stabilească frontierele viitoare, cu anumite condiţii. Avea să ia fiinţă un stat albanez ale cărui graniţe le stabileau marile puteri, iar comunitatea monastică de pe muntele Athos urma să îşi păstreze privilegiile.

Stăpînirea europeană a Imperiului Otoman fusese distrusă. În afara liniilor Çatalca nu rămîneau decît trei oraşe asediate – Adrianopolul încercuit de bulgari, Ianina de greci şi Scutari de sîrbi şi muntenegreni. Înfrîngerea a condus la căderea guvernului otoman. În ianuarie 1913, în cursul negocierilor de pace, CUP a organizat o lovitură de stat, întorcîndu-se încă o dată spre Sevket, care va fi asasinat în decursul aceluiaşi an. Noul guvern a oprit negocierile. Ostilităţile s-au reluat în februarie : Ianina a căzut în mîinile grecilor, Adrianopolul în ale bulgarilor, iar Scutari în cele din urmă în mîinile muntenegrenilor şi sîrbilor. Aceştia au fost nevoiţi să se retragă din zonă, sub ameninţarea războiului cu Austro-Ungaria şi în urma unei demonstraţii navale a marilor puteri.

În aprilie, Conferinţa de pace s-a reunit din nou la Londra. Aliaţii îşi asiguraseră victoria, dar alţi factori au intervenit în împărţirea prăzii de război. Insistenţa de a crea un stat albanez a tulburat aranjamentele anterioare. Conferinţa a anulat acordul sîrbo-bulgar : Serbia avea să fie flancată de o Albanie aflată sub protecţia habsburgică şi de o Bulgarie imprevizibilă, care putea fi influenţată de Viena. Albania i-a lipsit pe sîrbi şi pe greci de cîştigurile teritoriale anticipate la Marea Adriatică şi astfel a determinat concentrarea intereselor lor asupra Macedoniei. Ei s-au hotărît să păstreze teritoriile ocupate, neîmpărţite încă şi rîvnite de Bulgaria. În vreme ce Serbia a cerut o revizuire a acordului, Austro-Ungaria a sprijinit Bulgaria în hotărîrea sa de a păstra o bucată mai mare din Macedonia decît intenţionase la început să ceară.

România a rămas neutră. Acesta fusese sfatul marilor puteri, pe care ea îl acceptase bucuroasă. Acum că toate celelalte state balcanice contestau diversele ingerinţe şi încercau să obţină concesii mai mari unul în defavoarea celuilalt, şi ea a cerut o favoare, care nu putea fi decît în detrimentul Bulagriei. Acesta era un motiv în plus ca Bulgaria să ţină cu dinţii de o bucată cît mai mare din Macedonia. Chestiunea nu mai era doar etnică ; nu era nici măcar vorba de împlinirea „Marii Idei" în detrimentul Imperiului Otoman, ci pur şi simplu de echilibrul puterii în Balcani.

Tratatul de la Londra a fost încheiat în mai 1913, după ce părţilor li s-a cerut să semneze sau să se retragă. El a impus Turciei renunţarea la întregul teritoriu la vest de o linie trasată de la Enos (Enez) pe ţărmul Mării Egee pînă la Midia (Midye) la Marea Neagră. Cu excepţia unei Albanii conturate de graniţe naturale muntoase şi cu o coastă întinzîndu-se de la Scutari la Valona, teritoriul pierdut de Imperiul Otoman urma să fie

4. Se spune despre regele Ferdinand că se gîndea la o intrare triumfală în Constantinopol.

împărţit între aliaţi – o sarcină imposibilă. Bulgaria a înaintat principiul proporţionalităţii achiziţiilor în funcţie de participarea militară. Serbia şi Grecia au replicat cu principiul echilibrului – nici un stat nu trebuie să devină prea puternic. Ele aveau interese comune în Macedonia, ceea ce le-a determinat să se coalizeze împotriva Bulgariei. Incidentele s-au înmulţit. Rusia a încercat să medieze un compromis tripartit şi a eşuat. Forţele bulgare i-au atacat pe sîrbi şi greci la sfîrşitul lui iunie.

Trupe române, muntenegrene şi chiar otomane s-au alăturat luptei împotriva Bulgariei şi al doilea război balcanic a fost un dezastru pentru aceasta. Pacea de la Bucureşti din august a realizat o înţelegere. Serbia a păstrat în general teritoriile pe care le achiziţionase în 1912, cam o treime din Macedonia Nordică şi Centrală, precum şi o frontieră comună cu Muntenegrul la Novi Pazar. Grecia şi-a asigurat mai mult de o jumătate din Macedonia, partea sudică a Epirului, o fîşie în sudul Traciei, incluzînd Kavalla, şi cîteva insule. Bulgaria a primit cea mai mică parte din Macedonia şi o porţiune din coasta Mării Egee, dar a trebuit să cedeze României sudul Dobrogei. În plus, conform acordului de pace cu Poarta din cadrul Tratatului de la Constantinopol din septembrie, a fost nevoită să returneze Turciei Adrianopolul, care fusese recapturat: din Odrin (în bulgăreşte) oraşul a redevenit Edirne (în turcă).

Aceasta a însemnat sfîrşitul ocupaţiei otomane în Balcani, cu excepţia Constantinopolului şi a fîşiei înconjurătoare din Tracia, puţin mai mare decît înainte de al doilea război balcanic. Acesta costase mai multe vieţi decît primul. El distrusese Liga Balcanică, pe care Rusia o sprijinise ca un bastion împotriva expansiunii austro-ungare şi lăsase Bulgaria izolată. Serbia devenise mai importantă pentru Rusia, deoarece se afla în linia întîi în faţa Austro-Ungariei, cu o reputaţie impecabilă, în vreme ce Bulgaria devenise suspectă, nu doar în privinţa monarhiei dualiste, ci şi datorită posibilelor aspiraţii la Strîmtori.

Toţi participanţii se purtaseră astfel încît să demonstreze că scopul lor în Macedonia nu este să achiziţioneze teritorii, ci să să scape de grupări etnice rivale sau antagonice, cel puţin din punct de vedere cultural sau statistic. Toţi combatanţii distruseseră sate sau cartiere, omorîseră civili, jefuiseră şi practicaseră asimilarea forţată, dăduseră naştere la violenţe şi resentimente[5]. Cînd s-a spus tot ce era de spus, învingătorii au fost nevoiţi să se confrunte cu sarcina de a asimila populaţii eterogene şi neglijate, inclusiv mulţi musulmani şi creştini ortodocşi fără o conştiinţă naţională clară, care priveau peste graniţă căutînd inspiraţie şi sprijin.

Mai rămînea chestiunea Albaniei. Austro-Ungaria şi Italia favorizau Albania pentru a o îndatora, Rusia şi Franţa erau înclinate să sprijine ambiţiile Serbiei, astfel încît propunerile privitoare la statut şi graniţe variau în funcţie de situaţia reală. Conferinţa de la Londra a favorizat crearea unei Albanii autonome sub dominaţia otomană şi protecţia

---

5. O comisie internaţională de investigaţie – stabilită de Fundaţia Carnegie pentru Pacea Internaţională recent înfiinţată – a ajuns în Macedonia la sfîrşitul ostilităţilor. După investigaţii care au durat timp de opt săptămîni, a redactat un raport detaliat despre tratamentul aplicat de toţi combatanţii duşmanilor lor şi populaţiei civile, fiind vorba în general de mercenari, dar şi de unităţile permanente ale armatei. Nimeni nu a fost cruţat, nici de război, nici de raport: albanezii şi turcii i-au maltratat pe creştini şi invers; de asemenea, bulgarii i-au maltratat pe greci şi sîrbi şi invers (*Report of the International Commission to Inquire into the Causes and Conduct of the Balkan Wars*, printed for Carnegie Endowment in Aylesbury, Buckinghamshire, 1914; republicată în Washington, D.C., 1993, sub titlul *The Other Balkan Wars: A 1913 Carnegie Endowment Inquiry in Retrospect*).

Marilor Puteri. Cînd a devenit clar că, pierzînd Macedonia, Imperiul Otoman nu va mai avea nici o legătură teritorială cu Albania, Conferinţa a optat pentru independenţă.

Ultimele trupe otomane au plecat în iunie 1913. Guvernul provizoriu al lui Qemal avea dificultăţi, dacă nu îi era chiar imposibil să îşi impună autoritatea în faţa rezistenţei marilor proprietari, personificată de rivalul său Esat Toptani paşa (cca 1863-1920), care comandase trupele otomane în nordul Albaniei. În iulie, Conferinţa a hotărît ca Albania să fie un principat suveran, ereditar şi neutru, sub garanţia marilor puteri. Mai degrabă decît să recunoască guvernul lui Qemal, ea a constituit o Comisie Internaţională de Control pentru a elabora un Regulament, a organiza o jandarmerie internaţională şi a fixa graniţele în funcţie de indicaţiile Tratatului de la Londra. În decembrie, marile puteri s-au hotărît asupra unui prinţ – William de Wied (1876-1945), ofiţer în armata germană şi nepot al reginei Elisabeta a României. Acesta a ezitat înainte de a accepta, a primit un împrumut garantat pentru a-şi finanţa guvernul şi a pornit în sfîrşit în martie 1914 pe un vas de război austro-ungar, escortat de unităţi italiene, franceze şi britanice. El a debarcat la Durazzo (Durrës) unde şi-a stabilit capitala[6].

Trimisă înainte la Valona (Vlorë), Comisia preluase treptat prerogativele de la Qemal, care a renunţat şi a plecat în Franţa. Teritoriul cuprindea în jur de 28.000 km^2 şi 800.000 de locuitori. Graniţele sale, urmînd a fi fixate, excludeau o mare parte din ce doreau naţionaliştii albanezi. Muntenegrenii au plecat pînă la urmă din zona Scutari (Shkodër), dar Grecia ocupa încă părţi din Epir care fuseseră păstrate pentru Albania, contestînd frontierele indicate de marile puteri.

În asemenea condiţii, prinţul William a reuşit să reziste timp de şase luni, cu o administraţie compusă din bei proprietari de pămînt şi foşti funcţionari de stat otomani. Guvernul său era dominat de rivalul de odinioară al lui Qemal, Esat Toptani, care s-a străduit din răsputeri să îi facă prinţului viaţa cît mai grea. Membrii austro-ungari şi italieni ai Comisiei se aflau la poli opuşi. În vară, a avut loc o răscoală majoră a ţăranilor din părţile centrale. Musulmanii au plecat urechea la propaganda otomană, acuzînd noul regim că este instrumentul puterilor creştine şi al beilor hrăpăreţi. Condiţiile economice de pe moşii au fost principala cauză a răscoalei. Grecii şi-au sprijinit oamenii din sud. Conspirînd cu Italia, Toptani a stîrnit opoziţia faţă de guvernul din care el însuşi era cel mai important membru, probabil ţintind spre tron. A fost arestat şi trimis în exil.

Cum influenţa Austro-Ungariei părea să aibă ultimul cuvînt, prinţul a pierdut orice urmă de sprijin, de care e posibil să se fi bucurat din partea puterilor Antantei. Răscoala a continuat, simplă comasare a tuturor celor care se opuneau noului regim; fracţiunea proaustriacă se lupta cu cea proitaliană, iar prinţul şi guvernul pierdeau puţinul control exercitat asupra mediului rural. Cînd a izbucnit primul război mondial, Comisia a plecat. Administraţia prinţului se limita deja în practică la oraşele de coastă, Durrës şi Vlorë. Cum prinţul refuzase să intre în război de partea Austro-Ungariei, aceasta şi-a retras întregul sprijin şi a fost nevoit şi el să plece la începutul lui septembrie.

„Ultimii trei ani ai guvernării «Junilor turci» au făcut mai multe pentru dezvoltarea unei conştiinţe naţionale albaneze decît ar fi reuşit zeci de ani de eforturi culturale lente."[7]

---

6. În albaneză era numit *mbret*, din latinescul *imperator*. Astfel, după *Basileus*, *Caesar*, *Carolus* şi *Rex*, exista de acum şi *Împărat*.
7. Stavro Skendi, *The Albanian National Awakening, 1878-1912*, Princeton University Press, Princeton, New Jersey, 1967, pp. 471-472.

Însă, în ciuda faptului că a salvat regiunile locuite de albanezi de la o separare completă tocmai pe cînd se iveau dintre ruinele dominaţiei otomane, independenţa a marcat începutul unei perioade de anarhie politică. Chiar din momentul recunoaşterii ei ca principat distinct, Albania nu a reuşit practic să evolueze ca un stat independent. În acelaşi timp, apariţia unei conştiinţe albaneze contribuise la subminarea bazelor religioase ale Imperiului Otoman. Mişcarea albaneză, culminînd prin crearea unui stat independent, a fost un şoc pentru oamenii de stat otomani. Naţionalismul albanez a contribuit la naţionalismul turc mai mult decît naţionalismul comunităţilor creştine, deoarece a distrus unitatea *millet*-ului islamic.

Speranţele de otomanizare ale „Junilor turci" pieriseră în războaiele balcanice. Guvernarea lor nu a fost capabilă să oprească declinul constant, cu toate acestea, ei s-au cramponat de putere. În iunie 1913, pe cînd începea al doilea război balcanic, CUP a preluat complet puterea. „Junii turci" au adus sfîrşitul guvernării constituţionale şi au suprimat celelalte partide, dar nu au încetat nici un moment să aplice reforme pentru europenizarea Turciei. Elita care deţinuse puterea impusese reformele de sus pentru a apăra Imperiul, dar cînd defensiva unui Imperiu Otoman înglobînd comunităţi creştine nu mai era o opţiune validă, alternativele erau panislamismul sau un stat de tip vestic pentru majoritatea turcă. Albania a subminat-o pe prima. Fracţiunea extremistă a „Junilor turci" insista asupra occidentalizării pînă la capăt, ca o necesitate pentru supravieţuire, şi procedînd astfel a accelerat procesul de construire a unei identităţi turceşti.

Statele naţionale, ţărănimea şi procesul de dezvoltare

Prin crearea statelor independente, principiul revoluţionar al naţionalităţilor a triumfat asupra celui imperial, cel puţin în cazul Imperiului Otoman, dar a şi săpat la rădăcina *Ausgleich*-ului austro-ungar, el însuşi o consecinţă a aceluiaşi principiu. Deşi privind încă spre modelul occidental liberal, principiul naţionalităţilor era contaminat de ideea că dezvoltarea continuă a unei naţiuni depinde de posedarea anumitor teritorii. Naţiunile în devenire erau viciate de obiceiurile cuceritorilor imperiali de odinioară.

Orice ar fi spus teoria, societatea balcanică îşi avea rădăcinile în mediul rural. Instituţiile liberale şi chiar democratice fuseseră introduse progresiv în noile state, care îşi implicaseră marea parte a ţărănimii în funcţionarea organizării lor sociale. În Grecia, Bulgaria, Serbia, voturile acesteia trebuiau luate în considerare, chiar dacă nu întotdeauna prin cele mai cinstite mijloace. Şi în România a venit momentul cînd toţi cei privilegiaţi au recunoscut dreptul ţăranilor de a lua parte la procesul constituţional şi de a deţine pămînt.

Statele balcanice nu ar fi luat fiinţă fără potenţialul revoluţionar al ţăranilor. O dată constituite, ele direcţionaseră acest potenţial spre aplicarea programelor naţionale, încercînd să exploateze nemulţumirea ţăranilor de cealaltă parte a graniţelor imperiale. Mişcările ţărăneşti iniţiaseră Criza Orientală din 1875, dar acestea erau regionale şi nu au fost sincronizate cu cel mai favorabil climat internaţional. Anul 1878 a marcat sfîrşitul unor asemenea încercări.

Au continuat să existe importante răscoale ţărăneşti antiotomane şi antihabsburgice (şi au existat revolte în mediul rural şi în statele balcanice), dar Italia şi Germania au constituit apoi un exemplu conform căruia unificarea naţională era rezultatul diplomaţiei şi războiului, nu al diplomaţiei şi răscoalelor ţărăneşti. Revolta macedoneană

din 1903 nu a adus practic nici un beneficiu statelor balcanice. În 1912, ele nu s-au așteptat la o revoltă în spatele liniilor otomane, dar recruții lor țărani s-au comportat mai bine în armate modernizate și înzestrate, decît o făcuseră pe vremea cînd revoltele căpătaseră amploare.

Contradicțiile inerente în relația dintre state și masa țărănimii pot fi privite în contextul importanței generale a acelor ani antebelici. Micul proprietar balcanic era conservator, cu toate acestea evoluția lumii exterioare continua să ajungă la el dinspre extremități – de pe Marea Mediterană, din Europa Centrală și, indirect, din Occident. El și copiii săi se temeau mai puțin de lumea exterioară decît se tem astăzi. Ei au făcut la un efort, nu doar militar, ci și cultural, politic, economic și, mai general, un efort menit să aducă încrederea în sine. Partidele politice vorbeau în numele maselor chiar și atunci cînd nu exprimau exclusiv ceea ce dorea majoritatea țăranilor[8], iar dacă țăranii votau pentru partidul aflat la guvernare făceau acest lucru pentru că știau că pot obține ceva de la el.

Modul de viață rural era idealizat de o parte a noii intelectualități. Alții, care studiaseră în general în străinătate, se străduiau să precipite prăbușirea conducătorilor autoritari, să adopte instituții reprezentative și să limiteze prerogativele monarhului în numele unei națiuni abstracte. Neînțelegerile apăreau în legătură cu ritmul schimbării și dominau spiritele.

Iorga, care sublinia în România continuitatea organică a „romanității", a ajuns să observe și o conștiință comună a unei Europe balcanice[9]. România, care își păstrase autonomia, era mîndră că deschide drumul inițiativelor academice spre beneficiul tuturor celor care trecuseră prin lunga perioadă a „turcocrației". Belgradul a devenit capitală culturală sub îndrumarea unei noi generații de intelectuali care predicau ideile „franceze" ale „libertății" politice, în contradicție cu noțiunea „germană" de „privilegii" istorice. Formulate într-un spirit „belgrădean" de inspirație franceză, simplu și concis, ele au dat o expresie sîrbă ideii iugoslave care era vehiculată și de cîțiva intelectuali croați, ca reacție împotriva tradiției istoriciste a „drepturilor statale". Dacă Bucureștiul și-a dezvoltat un stil propriu, toate capitalele s-au îndrăgostit de arhitectura *Art Nouveau*, care împăca cerințele de modernizare cu afirmarea identității prin romantismul național. Acesta era modul lor de a-și afirma independența.

Structura economică de la baza acestor evoluții a fost schimbată în deceniul dinainte de 1914, dar în practică schimbarea era prea șubredă pentru a afecta o populație crescîndă în ceea ce rămînea o societate predominant agricolă – crescînd între 1900 și 1910 cu o

---

8. Doar două partide au încercat să dea glas problemelor țăranilor – radicalii din Serbia și agrarienii din Bulgaria. Social-democrații recent formați (sub conducerea bulgarilor), care au inițiat asociațiile politice ale muncitorilor, au organizat și au luat parte la greve și demonstrații. Ei au sprijinit lovitura din 1903 din Serbia și pe cea din 1908 din Grecia. Deși influențați de tradiția revoluționară balcanică, ei nu au înțeles potențialul revoluționar al țărănimii nemulțumite. Cum socialiștii austrieci favorizau autonomia etnică ce ar fi condus la o Austrie federală, marxismul de sorginte austriacă a exercitat o influență puternică asupra partidelor social-democrate slave din diversele teritorii habsburgice. Social-democrații sîrbi au reușit să funcționeze ca un liant, organizînd prima conferință balcanică social-democrată la Belgrad în 1910. Toți social-democrații aveau legături cu o singură clasă, muncitorimea din industrie, care nu număra mulți membri și era răspîndită la distanțe mari în Balcani.
9. Nicolae Iorga, *Histoire des États balkaniques à l'époque moderne*, prima ediție românească, 1913, cu o nouă ediție în franceză, București, 1914.

rată anuală variind între 0,71% în Grecia şi 1,56% în Serbia. Guvernele - principalii agenţi ai dezvoltării - căutau să introducă realizări europene, dar le lipseau mijloacele economice pentru a-şi atinge scopurile. Cum deciziile trebuiau luate conform unei liste de priorităţi, exista tendinţa de a sprijini expansiunea teritorială în detrimentul dezvoltării interne, deşi se făceau eforturi de modernizare în cadrul graniţelor existente pînă la războaiele balcanice.

Desprinse de pe haotica orbită monetară otomană, cele patru state au fondat bănci centrale după model european ; lipsa creditului, precum şi o ambiţie patriotică mai veche au fost primele lucruri cu care s-au confruntat. Ordonarea finanţelor statului, tranziţia dificilă la etalonul de aur şi păstrarea unor monede acceptate pe plan internaţional la paritate cu francul francez de aur după 1900 le-au asigurat accesul la împrumuturi ulterioare. Cu toate acestea, succesul lor le-a servit mai degrabă la pavarea drumului spre independenţa politică decît spre dezvoltarea economică.

Pătrunderea capitalului străin altfel decît prin obligaţiuni de stat a fost sub aşteptări. Nici chiar Austro-Ungaria nu s-a îndreptat spre Balcani pentru a profita de piaţa şi ocaziile de a investi. Majoritatea obligaţiunilor pentru statele balcanice erau emise la Paris, principala piaţă a capitalului european înainte de 1914. Băncile sale căutau, la îndemnul ministrului francez al Afacerilor Externe, noi investiţii în afara Franţei, dar sub forma împrumuturilor statale pentru atragerea de avantaje diplomatice. Băncile centrale balcanice au continuat să se bazeze pe creditul pe termen scurt, care favoriza statul şi comerţul mai degrabă decît industria. Creditul privat pe termen lung a rămas marea lipsă a structurilor financiare, moderne de altfel, ale statelor balcanice.

Disponibilitatea mai mare a împrumuturilor străine şi reducerea deficitului bugetar nu a condus la o redirecţionare majoră a cheltuielilor statului. Deşi plata datoriilor şi cheltuielile militare erau încă primele pe lista oricărui buget, guvernele, băncile şi întreprinzătorii se străduiau să depăşească obstacole formidabile, cum ar fi lipsa generalizată a cărbunelui şi fierului, a pieţelor adecvate, a capitalului şi mîinii de lucru. Guvernele făceau tot ce le stătea în putere cînd negociau tratatele comerciale ; ele au ajutat şi industriile individuale în diverse moduri. Dar, din moment ce erau nevoite să îşi exporte surplusul de produse agricole, trebuiau să accepte condiţii de preţ defavorabile dezvoltării industriei interne. Alte măsuri au fost adoptate treptat, ca răspuns la cererile diverselor sectoare.

Puţini agenţi în afara întreprinzătorilor europeni erau atraşi de genul de manufactură practicată în Balcani înainte de 1914. Cererea internă era scăzută, nu exista o înlesnire a accesului la mîna de lucru necalificată în rîndul ţărănimii şi nici accesul ieftin la cea calificată. Industria se reducea la întreprinzătorii locali sau în cel mai bun caz la imigranţii din Austro-Ungaria care înţelegeau condiţiile locale - etnici sîrbi sau români, austro-germani sau evrei aşkenazi. Cum proporţiile pieţei otomane scădeau şi nu se făcea nici un progres pe piaţa monarhiei dualiste, principala piaţă era furnizată de oraşe - între 14% (în Serbia) şi 24% (în Grecia) din populaţie.

România se bucura de un avantaj clar. Bucureştiul, Iaşiul şi porturile de la Dunăre, Galaţi şi Brăila au concentrat peste jumătate din totalul populaţiei urbane. Capitala se apropia de 350.000 de locuitori pînă în 1914 ; puterea de cumpărare a bucureştenilor era mai mare decît a locuitorilor din celelalte capitale şi aici existau reşedinţe la fel de luxoase ca oriunde în Europa de dinainte de 1914. Aici existau peste jumătate din întreprinderile industriale ale ţării, ceea ce era un răspuns la cererea pieţei. România a cunoscut în general cele mai mari progrese în industrie.

Sectoarele industriale aflate în expansiune în Balcani erau cel alimentar, cel textil şi construcţiile. În legătură cu rafinarea sfeclei de zahăr în România, nu se putea face altceva decît să spere că va acapara piaţa în principal urbană a importurilor austro-ungare. Morile moderne şi fabricile de bere au rămas în mare măsură legate de oraşele importante. Ambalarea cărnii, dacă îi lipsea potenţialul intern, era cea mai bună activitate pentru export, dar a luat avînt cu adevărat doar în Serbia, unde nu s-a răspîndit mai departe de Belgrad pentru producţie şi Austro-Ungaria pentru export.

Bulgaria se afla în frunte în privinţa producţiei textile, cu fabrici parţial mecanizate începînd din anii '80. Concentrat în oraşele de pe ambele părţi ale Munţilor Balcani, acest sector avea acces la mîna de lucru ieftină din mediul rural, spre deosebire de alte întreprinderi, dar se confrunta cu serioase limite, atît în cerere, cît şi in ofertă. Lipsa de fineţe a lînii bulgăreşti şi răspîndirea lentă a cultivării bumbacului însemna că o mare parte a materiei prime trebuia importată. Partea Bulgariei din piaţa otomană a scăzut drastic după independenţă şi ţara se confrunta cu competiţia importurilor din Anglia şi Austro-Ungaria.

Manufacturarea materialelor de construcţie era încurajată de creşterea oraşelor importante, dar producţia locală cerea o investiţie mai mare în capitalul imobil şi mai multe maşini sofisticate decît în sectorul alimentar sau textil. Din nou, dimensiunea şi bogăţia Bucureştiului l-au transformat într-un centru de producţie. Producătorii români de materiale de construcţie aveau acces la clasa înstărită şi cu proprietăţi funciare, precum şi la tehnologie[10], dar existau limitări serioase în ceea ce priveşte cererea locală şi puţine posibilităţi de export datorită dimensiunilor şi fragilităţii produselor.

Creşterea industrială în statele balcanice pe parcursul deceniului premergător războiului a fost mai rapidă decît cea a exporturilor şi veniturilor, stabilind astfel cel puţin baza pentru o creştere economică alternativă. Acest progres a fost însă mai puţin impresionant decît peste graniţă în Slovenia, Croaţia-Slavonia şi Transilvania habsburgică care, dacă nu erau protejate faţă de manufacturile cehe sau austriece, atrăgeau cel puţin mai multe investiţii industriale. În aceşti ani, profitul pe valoarea adăugată din industrie al statelor balcanice nu s-a ridicat la 10% din produsul total brut al economiilor lor şi nu a avut loc nici o revoluţie industrială înainte de 1914.

Sectorul agricol furniza cea mai mare parte a impozitelor pe venit, precum şi grosul exporturilor. Acesta dădea peste 75% din produsul brut înregistrat de România, Serbia şi Bulgaria. Pînă în 1913, valoarea de export a României se apropiase de jumătate din venitul naţional, cea a Bulgariei depăşea o cincime, iar cea a Serbiei era puţin mai mică de 15%. În aceste ţări, creşterea valorii exporturilor pe parcursul deceniului antebelic a determinat eliminarea seriosului deficit comercial pe care îl creaseră importurile manufacturiere înainte de 1900 ; doar Grecia nu a reuşit să pună capăt surplusului de importuri.

România producea cantităţi însemnate de grîne (jumătate din grîul său şi 40% din porumb) pentru export, după ce îşi dublase între 1860 şi 1900 suprafaţa destinată culturilor de cereale. Clasa moşierilor reuşise să îşi păstreze poziţia dominantă, deoarece între 1905 şi 1908 mai puţin de 1% din proprietarii de pămînt deţineau aproape jumătate din

10. Prinţii Cantacuzino şi Bibescu s-au folosit de resursele familiei pentru a aprofunda studiul tehnologiei şi a introduce fabrici moderne.

tot pămîntul arabil în moşii de peste 100 ha, în vreme ce peste 95% dintre proprietari deţineau 40% din pămînt în proprietăţi mai mici de 10 ha.

Serbia şi Bulgaria se aflau la polul opus din punctul de vedere al distribuirii pămîntului. Proprietăţile mai mici de 10 ha reprezentau peste 53% din terenul arabil, fiind deţinute de 86% dintre proprietarii bulgari. În Serbia, ele reprezentau 41% din pămînt, deţinute de aproape 90% dintre proprietari. Ambele ţări aveau o clasă de mijloc importantă, cu alte 43-47% în proprietăţi între 10 şi 100 ha. În Serbia, majoritatea reuşeau să obţină un surplus pe care îl investeau în achiziţionarea de pămînt în măsura în care era disponibil. Metodele şi echipamentul au rămas în mare aceleaşi şi nu a existat o întoarcere spre agricultura intensivă. Micii proprietari bulgari se aflau într-o situaţie similară, cu excepţia faptului că economiile lor erau ipotecate, pentru a plăti datoriile pe care le făcuseră cînd cumpăraseră pămînt de la proprietarii turci. În ambele ţări, preţul în creştere al pămîntului era un semn al presiunii populaţiei, mai degrabă decît al creşterii productivităţii.

În Grecia, problema era lipsa terenului arabil. În noile şi mai bogatele teritorii din nord proprietăţile care trecuseră în general în stăpînirea grecilor continuau să fie lucrate în sistemul învoielilor agricole, în vreme ce în teritoriile sudice, care nu aveau mai mult de 20% teren arabil, împărţirea micilor proprietăţi limita agricultura la nivelul subzistenţei în cel mai bun caz, mai ales după trecerea la cultura viţei-de-vie. Grecia era nevoită să importe grîu pentru a-şi hrăni populaţia, mai mult decît exporta. Ca şi în România, şi în nordul Greciei majoritatea ţăranilor aveau pămînt, dar atît de puţin încît nu puteau supravieţui fără sistemul învoielilor agricole.

Principalul sprijin al agriculturii era importanţa acordată impozitării indirecte a produselor pe care ţăranii fie că le produceau ei înşişi, fie puteau să le procure fără ştirea administraţiei. Lampe demonstrează că povara impozitelor asupra majorităţii ţăranilor din Balcani scăzuse de fapt considerabil pînă în 1910[11]. Aproximările venitului naţional *per capita* la sfîrşitul perioadei antebelice depăşesc 200 de franci pentru Bulgaria şi se apropie de 250 de franci pentru Serbia şi România (medii de comparat cu cei 400 de franci pentru Ungaria, aproape 800 de franci pentru teritoriul puternic industrializat al Cehiei şi aproape 1.000 de franci pentru Germania, la acea dată prima dintre ţările industriale ale Europei).

Creşterea exporturilor din agricultură rivaliza cu expansiunea demografică, iar proprietatea funciară nu era de bun augur pentru introducerea unor tehnici mai moderne. Fragmentarea continuă a micilor proprietăţi oferea şanse limitate. Dacă marile moşii ofereau mai mult, aceasta era cu preţul exploatării ţăranilor săraci. Producţia crescută destinată exportului nu părea să conducă, după părerea ţăranilor, spre o dezvoltare internă durabilă. Ei doreau bani pentru a cumpăra mai mult pămînt şi migrau în zonele mai puţin cultivate în căutarea slujbelor sezoniere[12] sau a muncii salariate. Doar în România, care avea cele mai bogate soluri şi exporturile agricole cu cea mai mare rată de

11. John R. Lampe şi Marvin R. Jackson, *Balkan Economic History, 1559-1950: From Imperial Borderlands to Developing Nations*, Indiana University Press, Bloomington, 1982, p. 192.
12. Fenomenul migraţiei sezoniere în căutarea de munci agricole sau în construcţii scapă datelor oficiale. Ţăranii săraci se îndreptau spre moşiile din Muntenia şi sudul Ungariei, spre marile oraşe sau deveneau haiduci.

creştere, nemulţumirea ţăranilor s-a transformat într-o revoltă de proporţii, căci, în plus faţă de problema accesului la bani, ei se confruntau cu o reală lipsă a pămîntului. Dezvoltarea agricolă susţinută în termeni tolerabili din punct de vedere social se apropia de sfîrşit.

În mare, Balcanii au atins punctul maxim al dezvoltării lor în limitele unei vechi organizări politice europene care îşi are originile în 1815 şi ale evoluţiei sale ca o consecinţă a chestiunii orientale – rivalitatea pentru putere în peninsulă în urma decăderii treptate a Imperiului Otoman.

Capitolul 10

Primul război mondial și Pacea de la Paris, 1914-1920

„Serbia trebuie să moară" • Statele balcanice între Puterile Centrale și Antantă • Confuzie și ocupație • Prăbușirea Puterilor Centrale și autodeterminarea • Tratatele de pace

În 1914 nu era clar că un „mare război" avea să izbucnească în Balcani. Peninsula se refăcea după doi ani de război, iar sistemul alianțelor europene era astfel conceput, încît să mențină *statu-quo*-ul. Cu toate acestea, relațiile dintre state erau influențate pretutindeni de un segment al opiniei publice care dobîndise o viziune simplificată a evenimentelor prin prisma patriotismului, naționalismului sau a obsesiei puterii.

Slavii sudici erau împărțiți între cele două fracțiuni ale monarhiei dualiste și Serbia și Muntenegru, state independente. Dacă ideea iugoslavă se bucura de un sprijin cel puțin tacit din partea unei secțiuni a opiniei publice, oponenții săi deschiși formau doar un grup mic avînd mai multă sau mai puțină educație, care nu luau cu adevărat în considerare problemele practice ale unificării. Printre adepții săi mai tineri se numărau revoluționari reali sau potențiali, mai ales în Bosnia-Herțegovina. Tinerii provenind din mediul rural, atrași în cadrul mișcării relativ organizate, cunoscute sub numele de „Tînăra Bosnie", erau în favoarea unei unități iugoslave în afara Austro-Ungariei. Aceștia căutau sprijinul sau acoperirea organizațiilor naționaliste din Serbia, cum ar fi Apărarea Națională, prin intermediul căreia acționau și ofițerii „Mîinile Negre".

După războaiele balcanice, unii dintre acești ofițeri, precum și corespondenții lor greci, otomani sau bulgari, considerau că politicienii aveau o atitudine ezitantă. La începutul verii lui 1914, Serbia s-a confruntat cu o criză internă pornind de la chestiunea capacității guvernului de a controla armata. Ca rezultat al rivalității dintre societatea civilă și armată în Serbia și în Bosnia austro-ungară, Gavrilo Princip (1894-1918), un tînăr de 20 de ani, a reușit să își ducă la capăt actul pripit, dar încununat de succes, de a-l asasina pe moștenitorul Coroanei habsburgice la 28 iunie 1914[1].

---

1. Făcînd abstracție de lipsurile sale, lucrarea esențială despre motivele conspiratorilor, mediul de proveniență și legăturile lor cu organizațiile din Belgrad a lui Vladimir Dedijer, *The Road to Sarajevo*, MacGibbon & Key, Londra, 1967. Articolul său, „Sarajevo Fifty Years After", în *Foreign Affairs*, 42, New York, 1964, pp. 569-584, rezumă foarte bine lucrarea.

De la Sarajevo la Salonic

Reacția Austro-Ungariei a fost una de teamă – teama de a urma Imperiului Otoman pe calea declinului, teama de alte grupări aspirînd la același statut de care se bucurau maghiarii sau germanii din cadrul Austro-Ungariei. Un partid războinic a reușit să își impună punctul de vedere, convins fiind că o operațiune militară fulger împotriva Serbiei va rezolva toate problemele. Aceasta era considerată sursa naționalismului slavilor sudici din Imperiu; *„Serbien muß sterben"* („Serbia trebuie să moară") a devenit sloganul său. Teama a devenit „un îndemn la război"[2].

În acompaniamentul demonstrațiilor antisîrbe, al numeroaselor arestări, al unor execuții și al unui veritabil pogrom în care au căzut victime sîrbii din Bosnia-Herțegovina, Austro-Ungaria a dat Serbiei un ultimatum conceput astfel încît să fie refuzat. Acceptarea tuturor prevederilor cu excepția uneia (participarea oficialilor austro-ungari la investigațiile desfășurate în Serbia) nu era suficientă: monarhia dualistă a declarat război pe 28 iulie și a atacat. Drept răspuns, guvernul sîrb a făcut apel la ideea de eliberare și unificare a tuturor iugoslavilor. A aminat alegerile care urmau să se desfășoare și s-a retras la Niš, împreună cu Adunarea Națională care își încheia mandatul. Muntenegrul și-a exprimat imediat „solidaritatea pentru apărarea națiunii sîrbe".

În ciuda chemării la luptă, dezintegrarea Austro-Ungariei era greu de imaginat. Pretutindeni în teritoriile habsburgice, asasinarea prințului moștenitor provocase manifestații de loialitate. Politicienii români erau îngroziți, deoarece erau înclinați să creadă că arhiducele Franz Ferdinand fusese favorabil cauzei lor în Transilvania. Viena se temea de eșecul negocierilor cu Budapesta. Bucureștiul anticipa cu groază încă un război care ar fi pus în pericol achizițiile teritoriale ale celui de-al doilea război balcanic. Partidul Național Român din Transilvania a intrat într-o fază de stagnare.

Majoritatea coaliției croato-sîrbe din dieta de la Zagreb nu era subversivă. Partidele conservatoare și clericale croate și slovene sprijineau ideea războiului împotriva Serbiei, iar poziția lor căpăta tonuri antiortodoxe, încurajate de majoritatea episcopilor catolici. Cu toate acestea, autoritățile se temeau de sentimentele prosîrbe și chiar de o revoltă în Bosnia-Herțegovina, drept pentru care a luat măsuri de represiune împotriva maselor. Temerile acestora erau nefondate, deoarece mobilizarea s-a desfășurat pretutindeni fără probleme. Unele dintre diviziile care au lansat atacul împotriva Serbiei conțineau peste 50% croați[3] și 20-25% sîrbi.

Serbia se afla în pericol, un mic stat cu 4,5 milioane de locuitori împotriva celor 25 de milioane ale monarhiei dualiste. Cu excepția minusculului Muntenegru, aliații săi erau departe și erau preocupați de apărarea împotriva atacurilor germane. Campaniile din Balcani trebuiau să fie un fel de repetiție în comparație cu conflictele principale. Cu toate acestea, tentativa directă a Austro-Ungariei a eșuat. Serbia a ținut piept invaziei, iar

---

2. Pentru a împrumuta titlul studiului lui Günther Kronenbitter, „•Nur loss lassen•: Österreich-Ungarn und der Wille zum Krieg", în Johannes Burckhard, Josef Becker, Stig Förster și Günther Kronenbitter, *Lange und kurze Wege in den Ersten Weltkrieg*, Ernst Vögel, München, 1996, p. 159, p. 185.
3. Inclusiv un oarecare sergent Josip Broz (viitorul mareșal Tito), înrolat în compania a 10-a, regimentul croat 25 de infanterie de uscat, divizia 42.

bătălia de la Cer a reprezentat prima victorie asupra Puterilor Centrale din primul război mondial. Serbia a continuat printr-un contraatac în Ungaria, încurajată de admiraţia francezilor[4] şi de înaintarea ruşilor în Galiţia, dar în curînd forţele sale aveau să sece. Pe parcursul a două săptămîni din decembrie, sîrbii au pierdut şi au recîştigat Belgradul. Antanta reuşise să trimită muniţii prin Grecia şi pe Dunăre. Peste iarnă frontul s-a liniştit şi Serbia a reuşit cu greu să se menţină pe poziţii.

Neaşteptata declaraţie de război a Austro-Ungariei a pus problema unificării, prezentată acum deschis ca o cale de supravieţuire a statului sîrb. Guvernul a discutat viziunea Iugoslaviei (luînd încă o dată în calcul chiar şi posibilitatea extinderii sale peste Bulgaria). Din sediul său provizoriu de la Niš, acesta a proclamat în decembrie 1914, prin intermediul Adunării Naţionale, că războiul era purtat în vederea eliberării şi unificării tuturor sîrbilor, croaţilor şi slovenilor. Declaraţia de la Niš a înlocuit ideea unui stat naţional sîrb cu conceptul nou şi mai puţin clar al unui stat mare al naţiunii iugoslave, formate din sîrbi, croaţi şi sloveni. Guvernul a investit multă energie în ridicarea acestei probleme pe plan internaţional. Demersul său a fost sprijinit de o serie de personalităţi de origine slavă din Austro-Ungaria, în special croaţi şi în special din Dalmaţia, care plecaseră în străinătate pentru a susţine cauza unirii slavilor sudici de sub dominaţie austro-ungară cu Serbia şi Muntenegru. În mai 1915, cînd Italia a intrat în război, aceştia au format la Londra un Comitet Iugoslav.

Între timp, dictatura „Junilor turci" implicase Imperiul Otoman în război de partea Germaniei. Acesta fusese nevoit să facă faţă noului val de imigrare musulmană din teritoriile cîştigate de Serbia şi Grecia în urma războaielor balcanice; dorea abolirea capitulaţiilor şi recîştigarea teritoriilor pierdute. În Austro-Ungaria, majoritatea politicienilor croaţi şi sloveni presupuneau că monarhia va continua să existe şi doreau să pună bazele unui element slav sudic în cadrul său. Membrii Antantei, indiferenţi faţă de chestiunea iugoslavă, erau preocupaţi să atragă de partea lor Italia neutră, care aspira la fostele teritorii veneţiene ale Austriei. Ei şi-au atins scopul prin Tratatul secret de la Londra din aprilie 1915.

Aceştia puteau să folosească teritoriul austriac pentru a atrage Italia, deşi erau întrucîtva stînjeniţi de conştiinţa faptului că era locuit în principal de slavi sudici. Considerentele războiului au avut însă întîietate. Italia s-a alăturat Antantei în schimbul unor promisiuni care includeau Istria, Trieste şi o parte a Dalmaţiei. Ea putea păstra Dodecanezul şi i s-a oferit o parte din teritoriile otomane ce aveau să fie împărţite.

Această stare de lucruri a fost curînd echilibrată de Bulgaria, care s-a alăturat Puterilor Centrale în schimbul părţii sîrbe a Macedoniei. Regele Ferdinand şi guvernul Radoslavov intenţionaseră să nu se implice în război cît mai mult timp posibil. Ei declaraseră neutralitatea şi starea de necesitate. Rusofilia populaţiei nu se stinsese de tot, guvernul obţinuse la limită şi prin cele mai dubioase mijloace majoritatea electorală, iar o tentativă de a forma o ligă a ofiţerilor care să îndepărteze asemenea practici eşuase.

Ambele blocuri combatante fuseseră nerăbdătoare să îşi asigure loialitatea Bulgariei, care controla căile de aprovizionare spre Serbia şi spre Turcia. Austro-Ungaria şi Germania o puteau invita să îşi extindă teritoriul cu o parte a Macedoniei şi cu alte achiziţii în cazul

4. *„Que les Autrichiens aient déja commencé d'être rosés par les Serbes, c'était prévu"*, a spus în 4 august un important lider francez. Asemenea declaraţii au contribuit la susţinerea încrederii de sine a sîrbilor, deşi rezistenţa lor încăpăţînată nu fusese exact anticipată.

în care România şi Grecia se alăturau Antantei. Pe măsură ce Bulgaria era împinsă treptat în direcţia Puterilor Centrale, partidele de opoziţie dădeau avertismente şi cereau o nouă convocare a parlamentului, dar guvernul şi-a întărit controlul. În vara lui 1915, alianţa Bulgariei cu Germania şi Austro-Ungaria a fost definitivată şi la mijlocul lui octombrie aceasta s-a alăturat noului atac împotriva Serbiei.

Cursul pe care l-au luat evenimentele n-a fost agreat de opinia publică. Opoziţia a cedat fără tragere de inimă, Stamboliiski a fost întemniţat pentru lezmaiestate după o confruntare cu regele, iar mobilizarea a fost întîmpinată cu resentimente. Noua ofensivă combinată a călcat Serbia în picioare. Forţele bulgare i-au tăiat acesteia calea de retragere spre Salonic şi au ocupat Skopje. Avînd de ales între capitulare şi retragerea în plină iarnă prin munţii inospitalieri ai Albaniei înspre coasta adriatică şi navele Aliaţilor, guvernul sîrb a optat pentru a doua soluţie.

Albania se afla într-o stare de anarhie. Curînd după ce conducătorul său recent numit părăsise ţara, Esat paşa se instalase la putere în chip de preşedinte în Durazzo (Durrës), cu sprijin italian şi sîrb. O mişcare din interiorul ţării, avînd baza în Krujë, dorea reîncorporarea în Imperiul Otoman sau alegerea unui prinţ otoman. Italienii ocupaseră în sud portul Valona (Vlorë). De asemenea, Qemal se întorsese pentru a se opune trupelor greceşti care veniseră în speranţa anexării zonelor cu o minoritate greacă numeroasă. În iunie 1915, trupele sîrbe şi muntenegrene au reuşit în cea de-a patra tentativă, începînd cu 1912, de a ajunge la mare trecînd prin nordul Albaniei. Acestea îi împrăştiaseră pe adepţii otomanilor din Krujë şi îl lăsaseră pe Esat la conducerea Albaniei Centrale.

Pe parcursul eroicei retrageri prin Albania a vîrstnicului rege Petru, a oficialităţilor, Adunării Naţionale, armatei şi nenumăraţilor refugiaţi dărîmaţi de foame, frig, boli şi urmăriţi de austro-ungari, populaţia ostilă a profitat de ocazie pentru a se răzbuna pe sîrbi. Cînd, în decembrie 1915, sîrbii decimaţi au ajuns în porturile albaneze nordice Scutari şi Durazzo, francezii au trimis trupe marine pentru a-i evacua şi, pînă în februarie 1916, în jur de 135.000 de soldaţi sîrbi fuseseră duşi în Corfu, care aparţinea Greciei.

Esat paşa, care se aliase cu Antanta şi declarase război Austro-Ungariei, a plecat şi el, fiind transportat de o navă franceză de război la Salonic, unde s-a instaurat ca şef al unui stat în exil. Noua stea pe firmamentul politic albanez era nepotul său, Ahmet Zogolli (1895-1961). Acesta se întorsese de la Constantinopol în 1911, la vîrsta de 16 ani, pentru a prelua conducerea comunităţii din bazinul rîului Mati, după ce tatăl său obţinuse controlul întregului teritoriu cuprins între Krujë şi Mirditë. Avînd grijă să nu se ralieze prea mult nici unei puteri, el a primit cu braţele deschise Austro-Ungaria, ale cărei trupe se pare că au intrat în Albania doar pentru a-i alunga pe sîrbi şi pe italieni şi a stabilit sediul guvernului său provizoriu în Elbasanul ocupat de bulgari.

Austro-Ungaria, care transformase Durrësul într-o bază navală, a luat curînd locul bulgarilor în Elbasan. Ea a instituit un regim de ocupaţie, oferind un grad limitat de implicare a populaţiei locale, ocazia construirii de drumuri, poduri şi şcoli, dar nu şi participarea politică pe timp de război. Zogolli a fost invitat la Viena pentru discuţii şi ţinut acolo în chip de oaspete pe toată durata războiului. Pînă la sfîrşitul anului 1916, întreaga Albanie se afla sub ocupaţie militară, austro-ungară în nord şi centru şi franco-italiană în sud. Francezii îi preferau pe italieni grecilor nehotărîţi ai regelui Constantin.

În ianuarie 1916, regele Nicolae al Muntenegrului a pornit spre Scutari, aflat în mîinile sîrbilor, şi apoi spre Italia, lăsînd în urmă o rămăşiţă de guvern care a capitulat în faţa Austro-Ungariei. Guvernul sîrb retras pe insula grecească Corfu, exista doar prin

bunăvoinţa Aliaţilor, unde îşi ducea existenţa simbolică în cele mai precare condiţii. O dată cu înfrîngerea, tensiunile nerezolvate cu armata au ieşit din nou la suprafaţă ; în plus, restabilizarea Serbiei după război a devenit o grijă mult mai presantă decît unificarea iugoslavă. Deşi credea în ideea Iugoslaviei, Pašić nu înţelegea cît de diferită ar trebui să fie de Serbia pe care o ştia el. În timpul exilului, s-a comportat cu extremă precauţie în privinţa pretenţiilor şi ţelurilor, hotărît să păstreze ce fusese deja obţinut, să obţină ce considera că este posibil şi să controleze procesul de unificare.

Au apărut fricţiuni în relaţia cu Comitetul Iugoslav, care nu se considera o simplă anexă de relaţii publice, ci un partener de drept. Guvernul sîrb vedea unificarea ca o continuare a luptei pentru eliberarea de sub stăpînirea turcească. El credea că tratatul de pace avea să fie decisiv. Între timp, trebuia să îi convingă pe Aliaţi de valoarea Iugoslaviei. Comitetul considera că procesul creării Iugoslaviei trebuie să rezulte mai degrabă din dreptul la autodeterminare decît din eliberarea adusă de Serbia ; el era probabil influenţat în această părere de experienţa dualismului.

Îndatorirea Comitetului era încă şi mai dificilă decît cea a guvernului sîrb. În plus, era constituit din emigranţi, dar nu avea un statut legal, mandat de a-i reprezenta pe iugoslavii din Austro-Ungaria şi nici cereri realiste. Avînd peste jumătate din membri din Dalmaţia, Comitetul polemiza cu Italia aproape la fel de fervent cît şi cu Austro-Ungaria şi era dispus să îi cedeze mai puţin decît îi oferiseră chiar Puterile Centrale. Fricţiunile care au apărut între guvernul exilat şi Comitetul emigrat au contribuit la subminarea încrederii Aliaţilor în unificarea Iugoslaviei ca fiind un proiect realizabil.

Cum armata bulgară ocupase cea mai mare parte a Macedoniei (în primăvara lui 1916, germanii i-au permis chiar să pătrundă puţin în teritoriul grec), guvernul bulgar s-a simţit destul de stăpîn pe situaţie pentru a convoca Adunarea Generală la sfîrşitul lui decembrie 1915. În ianuarie 1916, el şi-a definit din nou ţelul, „de a uni naţiunea bulgară din interiorul graniţelor istorice şi etnice", un program expansionist rezumat de hotărîrea regelui Ferdinand de a adopta un nou tricolor, negru-alb-albastru, simbolizînd cele trei ţărmuri – al Mării Negre, al Mării Egee şi al Adriaticii – pe care ar fi urmat să le aibă Bulgaria. S-au luat diverse măsuri marcînd desprinderea de trecutul prorus al ţării.

Toate acestea nu au avut loc fără probleme. Populaţia a protestat vehement faţă de unele măsuri. Nu exista un acord asupra dimensiunilor teritoriului pe care ar fi urmat să îl preia Bulgaria. Existau şi unele resentimente faţă de exploatarea resurselor ţării de către aliaţii săi. Lipsa alimentelor afecta oraşele, dar încă şi mai mult afecta teritoriile ocupate şi moralul trupelor.

Alianţa secretă a României cu Puterile Centrale fusese reînnoită în 1913 ; un guvern liberal sub conducerea lui Brătianu, revenit la putere în 1914, se pregătea să atace problema reformei agrare şi electorale. Regele Carol, liberalii şi conservatorii au căzut cu toţii de acord că războiul trebuia evitat, dar, în vreme ce monarhul se situa de partea Puterilor Centrale, de care era ataşat, opinia publică era în general ostilă Austro-Ungariei şi, în ciuda resentimentelor faţă de Rusia, sprijinea Antanta. S-a hotărît adoptarea unei poziţii strict neutre, în baza faptului că Tratatul cerea părţilor semnatare intrarea în război doar în cazul în care una dintre ele era atacată. Deşi a menţinut legătura cu Puterile Centrale, care ofereau Basarabia, Brătianu a căzut de acord împreună cu ruşii asupra neutralităţii favorabile a României în schimbul recunoaşterii aspiraţiilor sale înspre Transilvania.

După moartea regelui Carol în octombrie 1914, România a rămas neutră, deşi Ferdinand, succesorul său, înclina înspre Antantă. Economia românească fusese deja

afectată de distrugerea piețelor tradiționale și de pregătirile militare. Presiunile Antantei pentru ca România să renunțe la neutralitate s-au intensificat în 1916. În august, au fost finalizate condițiile pentru intrarea sa în război. Rusia și Franța aveau să îi acorde sprijin în fața Austro-Ungariei și respectiv a Bulgariei: România a primit permisiunea de a prelua teritoriile austro-ungare cu populație românească, ale cărei drepturi la autodeterminare și unificare cu România au fost recunoscute. Declarația de război împotriva Austro-Ungariei se justifica prin faptul că României nu i se satisfăcuse nici una din cererile privind Transilvania.

L'Armée d'Orient franceză urma să ajute România din Salonic. În octombrie 1915, acolo debarcaseră trupe franceze și britanice, pe teritoriul Greciei neutre, după căderea Dardanelelor. Trupele Antantei ocupaseră insula Corfu în ianuarie 1916, pentru a asigura un refugiu sigur armatei și guvernului Serbiei. Intrarea în război a Greciei a fost cea mai amînată și cea mai controversată dintre toate. Ea a distrus remarcabilul consens politic ce exista netulburat din 1910 și a cauzat marea ruptură cunoscută sub numele de „Schisma Națională".

Venizelos era atașat de Franța și de Marea Britanie. De altfel, el se bucura de sprijinul puternicelor grupuri de interese economice britanice. Nu primise nici un fel de promisiuni teritoriale dar, deși știa că Rusia avea să primească Constantinopolul în cazul victoriei, considera totuși că aspirațiile țării sale aveau cele mai multe șanse să fie împlinite de puterile occidentale. Regele Constantin, care avea un respect mai mare față de puterea militară a Puterilor Centrale, dorea ca Grecia să rămînă neutră[5].

Temîndu-se să nu precipite intrarea Turciei și a Bulgariei în război, englezii au refuzat ajutorul lui Venizelos. Chiar și la începutul lui 1915 încă mai sugerau că Grecia ar trebui să cedeze Bulgariei o parte a teritoriului de curînd achiziționat, în schimbul unei compensații în nordului Epirului și a „unor importante concesii pe coasta Asiei Mici". Atras de acestea din urmă, Venizelos era dispus să accepte propunerea. Regele dorea asigurări mai concrete înainte de a consimți să renunțe la un teritoriu cîștigat atît de recent. Constantin a fost de acord să participe la debarcarea în Dardanele, dar apoi s-a răzgîndit. Venizelos și-a înaintat demisia.

Alegerile din iunie 1915 au fost clar în favoarea sa, fapt pe care el l-a considerat o întărire a politicii sale favorabile Antantei. Cînd Bulgaria a atacat Serbia, Venizelos a fost cel care i-a îndemnat pe francezi și pe englezi să trimită la Salonic forțe expediționare în sprijinul partenerului Greciei din 1913. Din nou, regele Constantin a dat înapoi și i-a cerut lui Venizelos să demisioneze. Monarhul și primul-ministru se acuzau reciproc de acțiuni anticonstituționale.

În decembrie, alegerile s-au repetat; liberalii s-au abținut și prezența la urne a fost foarte scăzută. Venizelos era deja identificat cu o politică intervenționistă cu scopul de a obține mai multe, iar regele susținea că țara trebuie să își consolideze poziția în teritoriile

---

5. Datorită controversatei și zgomotoasei susțineri a cauzei Antantei, Venizelos a avut un impact mai mare asupra opiniei publice franceze și britanice decît Pašić sau Brătianu. El i-a servit drept sursă de inspirație lui John Buchan pentru primul-ministru grec din *Cele 39 de trepte*, publicată în vremea debarcării de la Salonic. Un tînăr delegat român își amintește de el cîțiva ani mai tîrziu la Conferința de pace de la Paris drept „un magician politic, avînd o putere de convingere atît de mare și fiind atît de fermecător, încît obținea orice ar fi cerut" (V.V. Tilea, *Envoy Extraordinary: Memoirs of a Romanian Diplomat*, Ileana Tilea ed., Haggerston Press, Londra, 1998, p. 39).

recent achiziţionate, înainte de a se îmbarca într-o expediţie hazardată. „Regaliştii" reprezentau un corp electoral numeros, ataşat puternic de ideea „vechii Grecii" şi temîndu-se de ritmul schimbării impus de Venizelos.

Între Antantă şi Atena, care refuza accesul pe uscat al trupelor sîrbe din Corfu spre Salonic pentru a atinge frontul macedonean, dezacordul creştea văzînd cu ochii. După ce li s-a permis unor forţe germano-bulgare să pătrundă în teritoriul grec, ofiţerii care îl susţineau pe Venizelos au organizat în august la Salonic o lovitură de stat antiguvernamentală. Venizelos, venind din Creta cu o navă de război franceză, li s-a alăturat. „Noua Grecie" îi era credincioasă. El a format un (contra-)guvern provizoriu, avînd propria armată. Membrii Antantei şi-au dat binecuvîntarea, dar nu au acordat şi recunoaşterea formală de teama războiului civil. În decembrie, au debarcat trupe în Pireu, pentru a strînge cu uşa guvernul regelui şi a-l obliga la neutralitate, dar au fost nevoite să se retragă. După aceea au recunoscut guvernul de la Salonic, l-au ajutat să îşi extindă autoritatea şi au blocat guvernul de la Atena, cauzînd greutăţi serioase. „Schisma" era de-acum completă.

Pînă la sfîrşitul lui 1916, toate statele balcanice erau implicate în război într-un fel sau altul. Asasinatul de la Sarajevo îi permisese Austro-Ungariei să pornească războiul împotriva Serbiei, să îi invadeze teritoriul, să cîştige sprijinul Turciei şi al Bulgariei, să ocupe Muntenegrul şi cea mai mare parte a Albaniei. România s-a hotărît în final să fie de partea Antantei. Grecia, profund divizată, îi permisese armatei Aliate, incluzînd o armată sîrbă reorganizată, să susţină frontul Salonicului, să intre în sudul Albaniei şi să pregătească atacul împotriva bulgarilor.

Confuzie, dezbinare şi ocupaţie

Ambele blocuri militare făcuseră promisiuni pentru a atrage de partea lor statele neutre sau pentru a le împiedica să se alieze cu duşmanul. Bulgaria profita cel mai mult de pe urma ofertelor. Debarcarea Aliaţilor la Salonic nu reuşise să o împiedice să ocupe o mare parte a Serbiei pînă la sfîrşitul lui 1915 sau chiar să intre într-o serie de oraşe ale Traciei greceşti în vara următoare.

Înţelegerea cu România pentru ca aceasta să pornească la război împotriva Austro-Ungariei prevedea ca L'Armée d'Orient, cu baza la Salonic, să întreprindă o acţiune împotriva Bulgariei. Armata română se extinsese prea mult începînd cu 1913 ; proviziile sale, destul de nesigure, veneau din vest prin Rusia, via Vladivostok şi Arhanghelsk. Obiectivele care i s-au încredinţat erau imense : să se concentreze în Transilvania, dar şi să apere frontiera dunăreană şi să acopere debarcarea rusească în Dobrogea.

Trupele generalului Averescu au trecut cu entuziasm Carpaţii. Antagonismul etnic a erupt pe loc şi ungurii au fugit din calea înaintării românilor. Francezii şi ruşii nu au reuşit să intre în acţiune conform planului. Ofensiva transilvană a fost oprită pentru redirecţionarea trupelor către sud. Teritoriul cucerit a fost pierdut în întregime pînă la sfîrşitul lui septembrie 1916. Averescu s-a retras şi zeci de mii de etnici români l-au urmat, inclusiv ofiţeri din armata austro-ungară. Guvernul maghiar le-a confiscat proprietăţile, a interzis ziarele, a expulzat sau a arestat preoţii ortodocşi. Au existat acuzaţii reciproce că au fost comise atrocităţi.

Au sosit întăriri germane şi generalii nemţi au preluat comanda luptelor din Carpaţi şi de la Dunăre. Sorţii s-au întors complet în noiembrie. Germanii şi austriecii au forţat trecătorile şi au înaintat spre Bucureşti. Regele, guvernul şi parlamentul s-au refugiat la Iaşi. O intervenţie rusească în Moldova a ajutat la stabilizarea frontului, dar peste jumătate din ţară se afla în miinile duşmanilor. Austro-Ungaria a impus o administraţie militară al cărei scop principal era rechiziţionarea de petrol şi provizii.

Deşi suferiseră pierderi grele, românii au ţinut piept în Moldova atita vreme cît aveau protecţia Rusiei şi o cale de comunicare cu Aliaţii lor prin teritoriul rusesc. Regiunea se afla într-o situaţie critică. Iaşiul era suprapopulat de refugiaţi, suferind de pe urma lipsurilor şi a unei epidemii de tifos. Brătianu a format un guvern de uniune naţională (de care doar principalul grup conservator a rămas separat), care şi-a propus ca scop intern reforma agrară şi electorală.

Cu excepţia Bulgariei şi a României, efortul Aliaţilor la Salonic nu fusese în van. Francezii salvaseră armata sîrbă şi o readuseseră la viaţă. Ei se legaseră afectiv de soldaţii şi refugiaţii care îi priveau ca pe nişte salvatori şi prieteni şi care erau nerăbdători să îşi elibereze patria. Sîrbii au fost dispuşi la mijlocul frontului Aliaţilor, în direcţia Macedoniei sîrbeşti. Pînă la sfîrşitul anului 1916, după marea bătălie de pe muntele Kajmakčalan, aceştia recîştigaseră o porţiune a ţării lor, incluzînd oraşul Bitolia, pe care fuseseră nevoiţi să îl părăsească în urmă cu un an.

Guvernul sîrb se confrunta cu probleme interne pe care exilul le adîncise. Celor două centre ale puterii, conducerea radicală şi mişcarea „Mîinile Negre", li s-a adăugat un al treilea, construit în jurul regentului şi al cercului său de ofiţeri. În iunie 1917, la Salonic, un proces înscenat capilor „Mîinilor Negre" în faţa unui tribunal militar sîrb s-a sfîrşit cu executarea acestora pentru o presupusă tentativă de asasinare a prinţului Alexandru. Procesul a dus la prăbuşirea coaliţiei de război. Radicalii independenţi şi progresiştii şi-au dat demisia; Pašić a refăcut cabinetul, format numai din radicali.

La sfîrşitul lui 1916, Austro-Ungaria era prinsă între două tendinţe contradictorii. Pe de-o parte, după ofensiva rusească din acea vară, devenise satelitul militar al Germaniei. Pe de altă parte, moartea împăratului Franz Joseph în luna noiembrie deschidea monarhiei dualiste noi perspective. Puterile Antantei doreau să o menţină ca o contrapondere faţă de Germania. Ele îşi imaginau că va reuşi să supravieţuiască mutilărilor efectuate ca urmare a promisiunilor teritoriale făcute României şi Italiei şi chiar Serbiei, fără a mai aminti de dorinţele ascunse ale Rusiei.

Anul următor a fost unul confuz. Rusia s-a retras din război, Statele Unite au intrat în război, noii conducători ai Rusiei şi preşedintele Wilson vorbeau de autodeterminarea naţionalităţilor. Din cauza poziţiei şubrede şi a temerii privitoare la apariţia unui gol de putere în Europa Centrală, Aliaţii studiau posibilitatea detaşării de Germania a Austro--Ungariei, ai cărei conducători nu se temeau mai puţin de urmările revoluţiei ruse.

Cu toate acestea, au existat puţine tulburări. Majoritatea măsurilor impuse de starea de necesitate din 1914 au fost anulate sau atenuate (deşi nu şi în Bosnia-Herţegovina), lăsînd frîu liber unui potop de cereri. Deputaţii dietei croate şi slavii sudici membri ai parlamentului austriac s-au întrunit în mai în cadrul unui Grup Parlamentar Iugoslav sub conducerea clericului sloven Anton Korošec (1872-1940). Ei au făcut apel la unificarea ţinuturilor monarhiei locuite de sloveni, croaţi şi sîrbi într-un stat aflat sub dinastia habsburgică, bazat pe principiul naţionalităţilor şi pe drepturile statului croat.

Nici guvernul sîrb, nici reprezentanţii parlamentari ai slavilor sudici din Imperiul Habsburgic nu ştiau care va fi soarta războiului sau ce avea să se întîmple cu Austro-Ungaria. Ambele părţi luptau pe două fronturi, fiecare urmărind să se asigure de ceea ce putea fi obţinut, dar păstrînd legătura cu Comitetul din Londra, care susţinea cauza iugoslavă în faţa Aliaţilor. Linia de demarcaţie între conceptele „Serbiei Mari", „Croaţiei Mari" şi „iugoslavismul total" era destul de neclară.

Prin formula de a unifica slavii sudici în cadrul unei monarhii habsburgice reformate, propusă într-o perioadă în care Aliaţii reflectau asupra posibilităţii unei păci separate cu Austro-Ungaria, „Grupul Iugoslav" cu Declaraţia sa din mai era un concurent serios la rolul de unificator. Guvernul sîrb exilat şi Comitetul Iugoslav au simţit nevoia să treacă peste diferende şi să prezinte un program complet de unificare.

Declaraţia de la Corfu pe care au emis-o împreună în iulie 1917 făcea apel la formarea unui stat independent, unit şi indivizibil al tuturor sîrbilor, croaţilor şi slovenilor – o monarhie constituţională, democratică şi parlamentară sub stăpînirea dinastiei Karadjordjević, tolerînd diferenţele religioase şi culturale. Restul administraţiei cădea în sarcina unei Adunări Constituante, aleasă prin vot universal şi secret, care avea să adopte o constituţie prin intermediul unei „majorităţi calificate din punct de vedere numeric". Aceasta, asemenea altor formulări întrucîtva neclare, reflecta disensiunile asupra concepţiilor diferite despre „Iugoslavia".

Astfel, unificarea completă în jurul Serbiei sub dinastia Karadjordjević se opunea unificării parţiale în jurul Croaţiei sub dinastia Habsburgilor. Cu toate acestea, ambele planuri se bazau pe aceleaşi preocupări ale autodeterminării, acceptării diferenţelor şi pe temerile faţă de speranţele Italiei. Ambele au fost făcute publice în detaliu şi s-au stabilit legături în Elveţia.

Parlamentarii slavi ai Austro-Ungariei au continuat să fie fideli, deşi s-au tîrguit în schimbul loialităţii lor. Soldaţii slavi din armata sa s-au luptat în continuare cu destulă tragere de inimă, cel puţin pe frontul italian, dar numărul dezertărilor creştea. Guvernul sîrb şi Comitetul Iugoslav au fost nevoite să coopereze pentru formarea unor unităţi de voluntari compuse din dezertori şi prizonieri de război. Au fost organizate la Odessa două divizii formate din prizonieri austro-ungari, iar una pe frontul macedonean, compusă din diverse alte surse. Majoritatea recruţilor erau sîrbi, deoarece în general croaţii şi slovenii nu doreau altceva decît să iasă din război şi să se întoarcă acasă. Ofiţerii din armata sîrbă trimişi să organizeze şi să comande diviziile nu au acţionat cu multă înţelegere. Folosirea acestor unităţi în luptă nu a fost un succes. Au existat multe dezertări şi tensiunea a izbucnit după „Revoluţia din Februarie" (abdicarea ţarului pe 15 martie).

Evenimentele din Rusia au avut repercusiuni mult mai pregnante asupra României. Sprijinită atît de liberali, cît şi de conservatori, proclamaţia regelui Ferdinand din aprilie 1917, promiţînd pămînt şi dreptul la vot imediat ce se restabilea pacea, a avut efectul scontat de a stăvili contagiunea revoluţionară. S-au făcut presiuni pentru a se aduce amendamente la constituţie în vederea distribuirii pămîntului expropriat de la moşierii străini sau plecaţi şi a introducerii sufragiului universal pentru bărbaţi, imediat după ce războiul lua sfîrşit.

Iarna, oboseala ambelor părţi şi ascensiunea la tron a unui nou monarh în Austro-Ungaria încetiniseră operaţiunile militare. Se crease un moment de respiro. Pînă în iunie, reorganizarea armatei române cu sprijinul masiv al francezilor era completă. Un

Comitet Național Român compus din personalități emigrate din Austro-Ungaria recruta prizonierii de război români transilvăneni din lagărele rusești. Au fost trimiși învățați și artiști la Paris, Londra și în Statele Unite pentru a promova cauza românească.

În iulie, românii au atacat din nou, dar, după o luptă crîncenă, germanii au respins atacul. Românii au rezistat pînă cînd „Revoluția din Octombrie" (preluarea puterii de către bolșevici) a pus capăt sprijinului rusesc și a produs haos în rîndul unităților rusești din Moldova. Cînd guvernul bolșevic a început negocierile cu Puterile Centrale, România a fost nevoită să încheie un armistițiu și să înceapă convorbirile de pace în ianuarie 1918. Trupele din prima linie au fost chemate pentru a dezarma și a expulza trupele rusești anarhice, în momentul în care noul guvern rus a rupt relațiile, acuzînd trupele românești că invadaseră Basarabia.

Basarabia era în fierbere, împărțită cum era din punct de vedere etnic și politic. În ciuda unui secol de rusificare, românii erau încă cel mai numeros grup etnic, reprezentînd 47% din populație, conform recensămîntului rusesc din 1897. O serie de întruniri ceruseră autonomia ; țăranii începuseră să preia moșiile întinse ; administrația se năruia. În vara lui 1917, pe măsură ce diverse organizații se străduiau să capete coerență și să-și apere cauza în fața bolșevicilor și a naționaliștilor ucraineni, ofițerii au luat frîiele în propriile mîini și au convocat un Sfat al Țării.

În decembrie, s-au întîlnit delegați ai comitetelor de țărani și muncitori, reprezentanți ai profesiunilor, administrațiilor locale și ai conducerii armate, au proclamat o Republică Democratică Moldovenească și au făcut apel la guvernul român din Iași pentru a restabili ordinea. Ei au fost împrăștiați de bolșevici, alungați la rîndul lor de trupele române. În martie 1918, Sfatul Țării a votat pentru unirea cu România, cu condiția ca Basarabia să își păstreze autonomia și să aplice reformele pe care singură le considera necesare.

Armistițiul de la Brest-Litovsk pecetluise deja soarta României. Condițiile impuse de Germania pentru o pace separată erau dure. Cum nici liberalii, nici conservatorii nu aspirau la onoarea îndoielnică de a o semna, regele Ferdinand a făcut apel la un erou de război deosebit de simpatizat, generalul Averescu, pentru a forma un guvern în februarie. El a semnat preliminariile, dar și-a dat demisia cînd liberalii s-au opus semnării actului final de pace. O dată ce nemții au ocupat Ucraina și au încojurat astfel ce mai rămăsese din România liberă, un nou prim-ministru a fost numit, conservatorul filogerman Alexandru Marghiloman[6] (1854-1925), care a semnat Tratatul de la București din luna mai. El a rămas la București în speranța că va putea atenua termenii, dar Puterile Centrale vroiau să pedepsească România.

Nemții au preluat controlul economiei și țineau sub ocupație peste 70% din teritoriu și din populație. România a fost nevoită să lase la vatră grosul armatei sale, să predea echipamentul și să renunțe la Dobrogea și la trecătorile strategice din Carpați. În schimbul unui protectorat german, i se permitea să își mărească teritoriul neocupat prin includerea întregii Moldove de dinainte de 1812. Marghiloman a pregătit alegerile pentru a conferi legitimitate guvernului său. Acestea s-au desfășurat conform vechiului sistem. Liberalii s-au abținut, oferindu-i astfel o majoritate care ratifica Tratatul de pace. Regele nu și-a pus semnătura, ceea ce nu avea nici un efect practic, dar simboliza sentimentul

6. Tot el a dat numele unei specialități culinare românești, *café Marghiloman*, sau cafea turcească cu coniac. Se spune că, ieșind într-o zi la vînătoare a cerut cafea. Cînd i s-a spus că nu mai era apă, ar fi replicat : „Bine, atunci folosiți coniac !".

general de aversiune şi rezistenţă pasivă, manifestată şi prin refuzul guvernului de a intra din nou în război de partea Puterilor Centrale.

Revoluţia rusă a sporit dificultăţile Bulgariei cauzate de ocuparea teritoriului sîrb şi de exploatarea economiei sale pentru efortul militar al Puterilor Centrale. Bulgarizarea imediată fusese impusă în teritoriile ocupate prin intermediul şcolilor şi al recrutării, chiar şi în zonele care erau sîrbe din 1878, zone devastate de foamete şi unde populaţia nu se simţea deloc bulgară.

În 1917, tot mai mulţi bărbaţi au fugit în munţi pentru a se alătura proscrişilor care se ascundeau de la începutul ocupaţiei pentru a nu fi nevoiţi să îşi înfrunte taţii şi fraţii din armata sîrbă. Măsurile aspre de represiune aplicate de armata bulgară le-au scăzut moralul. Aveau loc numeroase cazuri de fraternizare cu sîrbii şi ruşii. Sentimentele proruse au reînviat o dată cu înlăturarea ţarului şi naşterea speranţei unei păci separate. Partidele de opoziţie protestau faţă de întinderea ocupaţiei. Propaganda agrariană, care cerea pacea fără nici un fel de anexiuni înainte de a fi prea tîrziu, alimenta îngrijorarea soldaţilor.

Împăratul german a făcut o vizită de stat în octombrie pentru a linişti Bulgaria, dar Radoslavov a fost nevoit să cedeze în faţa opoziţiei şi să convoace din nou Adunarea. El a supravieţuit unei dezbateri furtunoase şi unei moţiuni de cenzură datorită unei majorităţi şubrede şi a trecut prin iarnă şi prin condiţiile înrăutăţite de aprovizionare cu autoritatea mult diminuată pînă la Pacea de la Bucureşti. Aceasta a fost ultima picătură, deoarece Bulgaria nu a obţinut nici măcar Dobrogea, căci nemţii vroiau să controleze calea ferată dintre Constanţa şi Dunăre. Radoslavov a demisionat în iunie.

În aceeaşi lună, regele Constantin a trebuit să plece în exil. Trupele aliate l-au ajutat pe Venizelos să preia puterea la Atena. În urma presiunilor engleze şi franceze, regele, care nu abdicase în mod formal, a plecat împreună cu prinţul moştenitor George şi a fost urmat de cel de-al doilea fiu al său, Alexandru (1893-1920). Acum prim-ministru al unei Grecii unite formal, dar dezbinată de fapt de resentimente, Venizelos a convocat din nou parlamentul din iunie 1915, pe motiv că alegerile care urmaseră fuseseră frauduloase. El a continuat prin a-i îndepărta pe toţi apropiaţii fostului rege şi a trimis nouă divizii pe frontul macedonean.

Fie că erau victorioase, înfrînte, cucerite, ocupate sau dezbinate, toate statele balcanice au fost afectate de retragerea Rusiei din război, dar nu şi de intrarea Statelor Unite, cel puţin nu încă. În afară de a resuscita armata sîrbă pentru ca aceasta să împingă frontul macedonean la Bitolia şi de a-i permite lui Venizelos să îşi extindă controlul asupra întregii Grecii, Antanta şi trupele sale nu făcuseră prea multe la Salonic. Puterile Centrale dominau peninsula prin ocupaţia directă şi administrarea militară a Serbiei şi Muntenegrului duşmane, precum şi a celei mai mari părţi din Albania, prin ocupaţia şi controlul economic exercitat asupra unei Românii înfrînte şi îndărătnice, prin exploatarea economică şi prezenţa militară într-o Bulgarie aliată, dar din ce în ce mai puţin mulţumită de poziţia sa.

Sfirşitul brusc

Primul război mondial a încetat în Balcani aproape la fel de brusc cum a debutat. Cele 14 Puncte ale preşedintelui Wilson de la începutul lui 1918, urmate de ofensiva din vară a lui Foch pe frontul de vest, adăugîndu-se lipsei proviziilor, inflaţiei şi propagandei

bolşevice au polarizat nemulţumirea socială şi cererile naţionaliste în Austro-Ungaria, dar prima care a cedat a fost Bulgaria.

După demisia cabinetului Radoslavov, Malinov a încercat să formeze o coaliţie largă. A vrut chiar să îl scoată pe Stamboliiski din închisoare şi să îl aducă la guvernare, dar regele nu a acceptat condiţia conducătorului agrarian potrivit căreia Bulgaria să se retragă imediat din război. Poziţia mai fermă a lui Malinov în faţa Puterilor Centrale i-a asigurat preluarea Dobrogei, dar nu putea să contracareze sentimentele populaţiei, ajunsă la capătul răbdării. Prăbuşirea finală a fost precipitată de atacul masiv lansat de Aliaţi pe frontul macedonean la mijlocul lui septembrie. Armata bulgară s-a dezintegrat. În două săptămîni, guvernul a acceptat armistiţiul (Salonic, 29 septembrie) ca singura modalitate de a se apăra de propriile trupe.

Stamboliiski, eliberat în sfîrşit, a fost de acord să facă tot ce îi stătea în puteri pentru a restabili ordinea, dacă regele accepta o pace imediată şi eliberarea tuturor deţinuţilor politici. Un grup de agrarieni din Radomir, la sud-vest de Sofia, au încercat să proclame republica şi pe Stamboliiski preşedinte; deşi pretindea că nu are nici o legătură cu mişcarea, acesta s-a ascuns. Ordinea a trebuit să fie restabilită de trupele germane înainte ca Aliaţii să ceară abdicarea lui Ferdinand ca o condiţie a păcii. Realizînd că ambele părţi îi vor impune abdicarea şi vor suprima fără milă orice tentativă revoluţionară, acesta s-a conformat pe 3 octombrie şi a părăsit ţara, fiind urmat la tron de fiul său, Boris al III-lea. Toate partidele au fost incluse în guvern, la fel şi Stamboliiski.

Prăbuşirea Bulgariei s-a repercutat asupra României şi Albaniei. Ea a determinat retragerea Austro-Ungariei din Albania. Sfîrşitul războiului i-a găsit pe italieni ocupînd cea mai mare parte a sa, pe francezi în jurul oraşului Korçë spre sud-est şi Scutari spre nord-vest, iar pe sîrbi pe malul stîng al rîului Drin la nord-est. În România, guvernul Marghiloman a demisionat. Cu sprijinul liberalilor, regele Ferdinand a numit un cabinet de generali, care să pregătească armata pentru reînceperea ostilităţilor de partea Aliaţilor. La 10 noiembrie, pe cînd trupe franceze şi sîrbe treceau Dunărea, România se considera în război cu Puterile Centrale. Nemţii au început să se retragă. La 1 decembrie, regele s-a întors la Bucureşti pentru a-i primi pe francezi.

La acea dată, Puterile Centrale ieşiseră de fapt din război: Turcia (Moudros, 30 octombrie), Austro-Ungaria (Villa Giusti, 3 noiembrie) şi Germania (Rothondes, 11 noiembrie), toate semnaseră termenii armistiţiilor. Cu toate acestea, trupele româneşti i-au urmat pe nemţii în retragere peste Carpaţi, luptînd cu ungurii pentru controlul Transilvaniei.

Manifestul împăratului Carol din 16 octombrie pentru o monarhie reorganizată venea prea tîrziu. Aceasta nu afecta integritatea teritoriilor Coroanei ungare, în care majoritatea românilor fuseseră loiali, deşi erau supuşi unor restricţii drastice. Executivul Partidului Naţional Român declarase deja dreptul la autodeterminare a „naţiunii române din Transilvania", iar la Iaşi, Comitetul Naţional Român emigrat se pronunţase în favoarea unirii cu România.

Urmînd exemplul ceh, pe tot cuprinsul monarhiei dualiste apăreau consilii naţionale ale naţionalităţilor, pe măsură ce aparatul administrativ se prăbuşea. Naţionaliştii români, căzînd de acord cu social-democraţii români din Transilvania, au format un Consiliu Naţional Român dotat cu o gardă naţională, care a preluat treptat controlul în toate zonele locuite de români aparţinînd Ungariei. Deoarece negocierile cu noul guvern maghiar au eşuat, s-a convenit asupa unei Mari Adunări Naţionale la Alba Iulia (Guylafehévár). La sfîrşitul lui noiembrie, s-au întrunit 852 de reprezentanţi aleşi ai consiliilor existente, alţi

376 de reprezentanți ai Bisericilor, ai organizațiilor profesionale, culturale, sportive și studențești și ai gărzii naționale, alături de o mulțime de peste 100.000 de țărani și muncitori cu steaguri roșii.

La 1 decembrie, ei au aclamat într-o majoritate zdrobitoare o rezoluție care hotăra „unirea românilor din Transilvania, Banat, Ungaria și teritoriile acestora cu România". Declarația exprima de asemenea dorința ca România unită să fie organizată conform principiilor liberale și democratice, cu autonomie locală, drepturi egale pentru toate naționalitățile și religiile și ca frontierele definitive să fie stabilite la Conferința de pace. Adunarea a numit un Consiliu Dirigent sub conducerea lui Maniu pentru a guverna pînă la intrarea în vigoare a unirii și l-a trimis la București pe episcopul Miron (Cristea, 1868-1939, viitor patriarh al României) pentru a prezenta propunerile regelui Ferdinand. Zece zile mai tîrziu, Sfatul Basarabiei a renunțat la unirea condiționată.

Între timp, deputații români din parlamentul austriac și din dieta Bucovinei se întîlniseră la sfîrșitul lui octombrie cu alte personalități pentru a-și declara intenția de a se uni cu România. Consiliul Național pe care l-au constituit a intrat în conflict cu un Consiliu Național paralel ucrainean, care preluase controlul asupra districtelor locuite de ucraineni (ruteni) și asupra capitalei provinciei, Cernăuți (Czernowitz/Chernovcy). Consiliul Național Român a făcut apel la guvernul român pentru a trimite trupe, care au intervenit imediat. Acesta a organizat un congres care a votat pentru unire la 28 noiembrie. La revenirea lui Brătianu la conducerea guvernului, o ședință extraordinară a parlamentului român a aprobat toate aceste moțiuni pe 11 ianuarie 1919.

La începutul lui 1918, Aliații înclinau încă să conserve Austro-Ungaria. Cele 14 Puncte erau clare în privința restaurării Serbiei. Aliații i-au oferit o ieșire la mare și au promis naționalităților monarhiei dualiste o dezvoltare autonomă. Majoritatea acestora fuseseră loiale în general, chiar și cu ocazia mobilizării; nici nu se comparau cu răzvrătirile francezilor, fără a mai pomeni de dezertarea în masă a rușilor în 1917. Este greu de apreciat cum își vedeau oamenii de rînd viitorul în timp ce așteptau sfîrșitul Marelui Război.

Refuzul Austro-Ungariei de a privi adevărul în față și de a face concesii a precipitat evenimentele, datorită efectelor combinate ale principiilor bolșevice și wilsoniene. În februarie, răzvrătirea echipajelor cantonate la Kotor (Cattaro) indica o schimbare clară a stării de spirit în rîndul personalului militar slav. Au urmat alte răzvrătiri, demonstrații împotriva Habsburgilor și a războiului, precum și dezertări în masă. O dată cu sosirea *prizonierilor din Rusia, soldații, nemaivrînd să se întoarcă în armată, și-au părăsit* pur și simplu posturile și s-au adunat în bande armate în munți și în păduri, cunoscuți sub numele de „verzi".

Deputații opoziției din teritoriile slovene, din Croația, Dalmația și Bosnia-Herțegovina s-au întîlnit la Zagreb în martie. Ei au hotărît în principiu să formeze un Consiliu Național care să regrupeze toate partidele slavilor sudici din cadrul monarhiei. Cu toate acestea, partidele principale din coaliția majoritară nu erau încă dornice să se despartă de structurile formale și existau neînțelegeri cu privire la extinderea unificării. Doar în momentul în care ofensiva Aliaților în Macedonia a început eliberarea Serbiei, cînd înfrîngerea Austro-Ungariei a devenit evidentă și cînd dominația Vienei și a Budapestei s-a prăbușit, unificarea a apărut ca o iminență ce nu mai putea fi amînată.

Îndemnați de Grupul Iugoslav al lui Korošec format din reprezentanți ai Istriei, Sloveniei și Dalmației, mai vulnerabile la pretențiile Italiei, deputații slavi ai diverselor

organisme habsburgice s-au întîlnit din nou la Zagreb în octombrie. De data aceasta, ei au cerut unirea tuturor teritoriilor iugoslave într-un stat independent şi au format Consiliul Naţional al slovenilor, croaţilor şi sîrbilor, avîndu-l preşedinte pe slovenul Korošec şi cîte un vicepreşedinte croat şi sîrb.

Procesul de unificare a fost grăbit de prăbuşirea autorităţii, insistenţa Italiei de a primi teritoriile care îi fuseseră promise şi atitudinea echivocă a Aliaţilor. Împuternicit de Consiliul Naţional să se ducă la împăratul Carol într-o întrevedere în legătură cu o posibilă preluare a puterii, *ban*-ul Croaţiei a primit răspunsul: „Fă ce vrei!". La întoarcerea sa de la Viena a convocat dieta care, în mijlocul bucuriei generale şi a sentimentelor proiugoslave, a rupt pe 28 octombrie toate legăturile cu monarhia. Ea a proclamat unirea Croaţiei-Slavonia cu Dalmaţia şi toate celelalte provincii slave într-un stat suveran al slovenilor, croaţilor şi sîrbilor pe întregul teritoriu locuit de naţiunea lor şi a înmînat puterea Consiliului Naţional, care a format un guvern.

Probabil că la acea dată majoritatea populaţiei era în favoarea unificării, dar ideea iugoslavă nu pătrunsese în profunzime, cu posibila excepţie a Dalmaţiei. Musulmanii, împreună cu o minoritate gălăgioasă de croaţi republicani se opuneau clar acesteia. „Statul sloveno-croato-sîrb" se afla într-o situaţie critică. Nu avea graniţe propriu-zise şi nu era recunoscut, în mod paradoxal, decît de fosta sa monarhie muribundă, care i-a predat flota. Deoarece avea în vedere unirea cu Serbia şi Muntenegru, a stabilit contactul cu Comitetul Iugoslav şi cu guvernul sîrb.

Conducătorii celor trei organisme se aflau în străinătate: primul-ministru sîrb Pašić, Ante Trumbić (1864-1938), preşedintele Comitetului Iugoslav, şi Korošec. După negocierile desfăşurate la Geneva la începutul lui noiembrie, Pašić a recunoscut guvernul slovenilor, croaţilor şi sîrbilor care fuseseră sub stăpînirea monarhiei şi a fost de acord să le susţină cauza în faţa Aliaţilor. S-a hotărît să se menţină atît Adunarea Naţională sîrbă, cît şi dieta Croaţiei-Slavonia, pînă la alegerea unei Adunări Constituante, şi să se formeze o comisie comună la Paris pentru înfăptuirea tranziţiei.

Acordul de la Geneva reprezenta un compromis, un aranjament provizoriu dualist, prin care fiecare parte îşi păstra autoritatea asupra teritoriului său şi nu a fost pus în practică din cauza opoziţiei din ambele părţi. La Zagreb existau temeri în legătură cu ponderea partenerului sîrb, în vreme ce unii doreau ca Serbia să trimită trupe acolo. Consiliul Naţional şi vicepreşedintele său sîrb Svetozar Pribićević (1875-1936) susţinea că nu acordase un asemenea mandat. Fără aprobarea regentului şi fără vreo fărîmă de înţelegere faţă de drepturile istorice ale Croaţiei, guvernul sîrb nu a ratificat acordul de la Geneva. Pašić şi-a dat demisia din funcţia de prim-ministru.

Chiar în momentul în care haosul ameninţa autoritatea noului guvern sloveno-croato-sîrb, unificarea „s-a întîmplat" într-un fel în care nimeni nu se aştepta. Nu a fost o intervenţie a marilor puteri, şi nici „eliberarea" de către armata sîrbă. Teritoriile s-au dezlipit pur şi simplu. Italia a început să aplice prevederile teritoriale ale Tratatului de la Londra sub acoperirea termenilor armistiţiului. Aceştia le permiteau Aliaţilor să pătrundă în teritoriul duşman pentru a ocupa obiective militare şi a asigura ordinea. Guvernul sloveno-croato-sîrb nu a reuşit să îşi organizeze propria armată şi a fost nevoit să ceară ajutorul personalului militar sîrb care se întorcea din captivitate.

Noile autorităţi locale ale ţinuturilor marginale, pentru care unificarea era o urgenţă, au început negocieri directe cu Belgradul. În Bosnia-Herţegovina, tensiunile sociale s-au exprimat încă o dată prin conflicte etnice: ţăranii sîrbi se răzbunau pe musulmanii care formaseră grosul batalioanelor speciale mobilizate de autorităţile austro-ungare. Consiliul

Naţional din Sarajevo a înţeles că nu avea altă soluţie decît să apeleze la soldaţii sîrbi. Deşi nu formau decît o prezenţă simbolică, aceştia reprezentau un simbol puternic şi s-au grăbit să ajungă la Kotor şi Dubrovnik înaintea italienilor. În final, au apărut în unele părţi ale Bosniei-Herţegovina, ale Dalmaţiei, în sudul Ungariei, iar districtele sîrbe au declarat unanim unirea cu Serbia. Chiar şi Zagrebul a fost nevoit să ceară o intervenţie militară sîrbă.

Diverse delegaţii se grăbeau spre Belgrad, unde guvernul se reorganiza ; Pribićević şi autorităţile sîrbe, mai ales cele militare, au profitat de situaţie pentru a mări presiunea asupra Zagrebului. Comitetul pentru Unificare muntenegrean, fondat în exil în 1917 după marginalizarea regelui Nicolae, era considerat de guvernul sîrb reprezentantul legitim al Muntenegrului. Acesta a organizat alegeri pentru o Mare Adunare Naţională care să îi hotărască statutul. Pe 28 noiembrie, printr-o majoritate, Adunarea a detronat dinastia Petrović şi a proclamat unirea cu Serbia. Această majoritate provenind din mediul urban, educată şi tînără, a lăsat restul populaţiei să îşi oblojească mîndria rănită de modul în care rolul Muntenegrului fusese ignorat.

În aceeaşi zi Consiliul Naţional din Zagreb a trimis o delegaţie la Belgrad. Declaraţia adresată şi citită regentului pe 1 decembrie 1918 exprima dorinţa de unire necondiţionată. Aceasta lăsa la latitudinea Adunării Constituante forma pe care urma să o ia statul unit şi nu specifica în nici un fel natura majorităţii care avea să decidă. Cînd, prin răspunsul său, prinţul Alexandru, în prezenţa delegaţiei din Zagreb şi a membrilor guvernului sîrb, a proclamat în mod formal unificarea Serbiei şi Muntenegrului cu teritoriul statului sloveno-croato-sîrb într-un Regat Unit al Sîrbilor, Croaţilor şi Slovenilor, el a consacrat un proces încurcat şi hazardat care avusese deja loc în ultimele săptămîni.

La o analiză atentă, nu exista alternativă. Idealul exprimat în 1914 fusese înfăptuit la sfîrşitul anului 1918 printr-o combinaţie a prestigiului militar al Serbiei şi a contribuţiei sale la cauza Aliată, a realismului politic al conducătorilor sloveni, croaţi şi sîrbi din Austro-Ungaria şi a idealismului iugoslav al celor care plecaseră în străinătate pentru a susţine cauza unităţii şi independenţei.

Pe parcursul cîtorva săptămîni doar, luaseră fiinţă o Românie unită şi o Iugoslavie unită, căci o mulţime de consilii şi adunări locale ad-hoc precipitaseră, sub presiunea evenimentelor, unirea Bucovinei, Transilvaniei şi Basarabiei cu România, şi a Sloveniei, Croaţiei-Slavonia, Dalmaţiei, Bosniei-Herţegovina, Voivodinei şi Muntenegrului cu Serbia. Această presiune însemna şi că diversele secţiuni ale autorităţii nu au avut timp să elaboreze o strategie clară de punere în practică a unirii. Existau pretenţii din partea altor state şi graniţele acestor doi parteneri aparent victorioşi ai Aliaţilor nu erau încă trasate. Grecia aştepta încă să îşi atingă scopurile teritoriale în detrimentul Turciei. Bulgaria, care reuşise pentru o scurtă perioadă de timp să şi le înfăptuiască pe ale sale, dar o făcuse de partea greşită a baricadei, se afla acum în letargie. Albania nu era încă formată.

Tratatele de pace

Scopul tratatelor de pace de la Congresul de la Viena pînă în 1918 fusese restabilirea relaţiilor dintre marile puteri şi controlarea schimbărilor în ordinea internaţională existentă. De data aceasta, într-o perioadă cînd imperiile se prăbuşeau, Statele Unite intraseră în Europa şi se retrăseseră, iar Franţa şi Marea Britanie rămăseseră singurele care puteau impune aplicarea acordului ; era clar că precedentele nu mai aveau valabilitate. În primul

rînd, statele învinse au fost excluse de la deliberări; au fost invitate doar pentru a li se prezenta tratatele într-o primă formă elaborată de Aliaţi şi de marile puteri reunite.

Conferinţa de pace din 1919 a stabilit într-adevăr o nouă ordine internaţională în Europa. Deseori supranumită greşit „Pacea de la Versailles", după Tratatul cu Germania (28 iunie 1919) care a iniţiat seria convorbirilor, a fost de fapt Pacea de la Paris, în vreme ce alte tratate de pace s-au semnat în localităţile din jurul capitalei franceze. Tratatele următoare au fost cele care au afectat Balcanii în mod direct – tratatele de la Saint-Germain-en-Laye cu Austria (10 septembrie 1919), de la Neuilly-sur-Seine cu Bulgaria (27 noiembrie 1919), de la Trianon cu Ungaria (4 iunie 1920) şi de la Sèvres cu Imperiul Otoman (10 august 1920).

Autodeterminarea, principiul fundamental al acordului, fusese popularizată de preşedintele Wilson. Teoretic, aceasta trebuia să se afle la baza unei noi ordini şi să ia locul vechiului principiu al legitimităţii, erodat treptat începînd cu 1815. Părea, practic, singura modalitate, cu excepţia forţei, de a rezolva pretenţiile şi promisiunile contradictorii. Marea Britanie şi Franţa ajunseseră să-l accepte, mai mult în disperare de cauză şi ca urmare a presiunilor, decît dintr-o convingere intimă. Asemenea Iugoslaviei şi României, nici ele nu anticipaseră cum să trateze problema imperiilor care se dezmembrau şi a unificării teritoriilor care fuseseră despărţite pînă atunci de graniţe internaţionale.

Autodeterminarea nu era un concept bine definit. Wilson, un liberal a cărui ţară inventase împreună cu Franţa naţiunea politică modernă, considera că autodeterminarea depinde de suveranitatea poporului. Preşedintele american nu înţelegea modul în care „naţiunile", determinate de istorie, religie, etnie şi limbă fuseseră imaginate înainte de atingerea stadiului de suveranitate a poporului. Marea Britanie şi Franţa au hotărît în general cine urma să se bucure de autodeterminare şi în ce măsură. În acest proces au fost constrînse şi reţinute de alte considerente. Toate evenimentele s-au petrecut concomitent. Cei care şi-au însuşit cel mai repede prada de război din imperiile aflate în pragul prăbuşirii au reuşit să îşi prezinte pretenţiile în termenii dreptului la autodeterminare. Noile entităţi statale trebuiau să fie viabile şi să se conformeze percepţiei marilor puteri rămase după primul război mondial privitor la siguranţa proprie şi sfera de influenţă. S-a întîmplat însă ca atunci cînd Consiliul Suprem Aliat s-a reunit la Paris în octombrie 1918 pentru a discuta soarta Balcanilor apelul Germaniei adresat lui Wilson de a negocia pacea pe baza programului în 14 Puncte să schimbe ordinea de zi. Conferinţa de Pace s-a deschis oficial la 18 ianuarie 1919 şi a redactat la început Pactul Ligii Naţiunilor, act ce urma a fi inclus în toate tratatele de pace. Puterea reală era concentrată în mîinile preşedintelui american şi ale premierilor britanic şi francez, cărora li s-a alăturat din curtoazie omologul lor italian.

Germania a fost invitată să intre în Liga Naţiunilor la sfîrşitul lui aprilie, iar la 28 iunie, comemorarea asasinatului de la Sarajevo, a fost semnat Tratatul de la Versailles. Liderii Conferinţei şi-au văzut apoi fiecare de propriile interese, în timp ce statele înfrînte au fost chemate pe rînd să afle condiţiile şi în cele din urmă să-şi semneze propriile tratate. Conferinţa de pace s-a închis oficial pe 21 ianuarie 1920, urmînd ca o Conferinţă a ambasadorilor la Paris şi un Consiliu Suprem itinerant al Aliaţilor să găsească soluţii pentru problemele rămase nerezolvate.

Austro-Ungaria, cu care se semnase un armistiţiu, se dezmembrase deja. Trecînd printr-o revoluţie, o contrarevoluţie şi o ocupaţie în cursul anului 1919, Ungaria a fost nevoită să înţeleagă că nu putea supravieţui cu întregul său teritoriu istoric şi cu naţionalităţile conlocuitoare. Semnat în sfîrşit în iunie 1920, Tratatul de la Trianon lăsa

Ungariei o treime din teritoriul său de dinainte de război. Norocul i se schimbase şi, dintre statele care doreau revizuirea acordului de pace (statele „revizioniste"), ea a rămas cu cele mai multe resentimente. În timp ce înainte de război maghiarii reprezentaseră mai puţin de jumătate din populaţia teritoriilor sale, o treime dintre ei se găseau acum în afara Ungariei.

Cîştigătorul a fost România. În primăvara lui 1919, trupele sale pătrunseseră pe teritoriul maghiar pentru a-şi cere drepturile. Cînd dictatura comunistă maghiară i-a atacat într-o încercare disperată de a se salva, românii au intrat în Budapesta. Brătianu ajunsese la Paris sperînd că va primi Basarabia în completarea promisiunilor din 1916. Spre surprinderea sa, a constatat că Aliaţii se considerau dezlegaţi de obligaţiile lor datorită capitulării din 1918 a României. Brătianu a refuzat orice compromis, a fost acuzat că precipitase starea de haos din Ungaria, a părăsit furios Parisul, s-a certat cu Aliaţii în legătură cu clauzele minorităţilor din Tratatul cu Austria şi şi-a dat demisia în septembrie. După alegerile generale şi avînd un nou guvern, România a reluat convorbirile cu Aliaţii, a acceptat clauzele privitoare la minorităţi şi şi-a retras trupele din Ungaria. Pe parcursul toamnei şi iernii s-a ajuns la un acord.

Chestiunea Banatului era cea mai uşoară, deoarece despărţea doi vecini aflaţi de altfel în termeni buni, dar graniţa dintre România şi Iugoslavia a fost trasată abia în iulie 1920. Încercînd să respecte pe cît posibil configuraţia etnică, aceasta îi pemitea Ungariei să păstreze o fîşie în nord şi împărţea restul Banatului între cei doi pretendenţi. Cum Aliaţii vroiau ca România să semneze mai întîi pacea cu Ungaria, ei au recunoscut suveranitatea sa asupra Basarabiei abia în octombrie 1920 adăugînd o dispoziţie : Rusia urma să adere cînd va avea un guvern cu care se putea discuta şi orice neînţelegere trebuia prezentată în faţa Ligii Naţiunilor.

În final, o dată cu alipirea Transilvaniei, a celei mai mari părţi a Banatului şi a altor teritorii ungureşti, a Bucovinei, a Cadrilaterului şi a Basarabiei, România şi-a dublat suprafaţa de dinainte de război (la 295.000 km^2) şi populaţia (la peste 16 milioane). Ungaria, Bulgaria şi Rusia nu au acceptat faptul că triumful României era definitiv. Regatul Sîrbilor, Croaţilor şi Slovenilor – sau Iugoslavia („Ţara slavilor sudici") după cum era cunoscută – era o creaţie cu totul diferită. Pînă şi numele simboliza autodeterminarea. Orice ar fi fost, cu siguranţă nu era „creaţia Tratatului de la Versailles", care o menţiona doar ca semnatară. Ea luase fiinţă înainte de Conferinţa de pace ; francezii nu jucaseră nici un rol în constituirea sa.

Ideea unui stat iugoslav se bucurase de puţin sprijin internaţional. Primele care au încurajat-o au fost Statele Unite începînd cu vara lui 1918 ; tot ele au recunoscut statul iugoslav în februarie 1919. Spre deosebire de Polonia şi Cehoslovacia, el nu fusese admis ca atare la Conferinţă, unde a fost reprezentat formal doar de Serbia. Italia susţinea cu convingere că iugoslavii din fosta monarhie dualistă erau duşmani şi în consecinţă trebuiau excluşi de la Conferinţă[7]. Cînd Franţa s-a hotărît, fără tragere de inimă şi abia după Marea Britanie, să recunoască noul stat la mai bine de şase luni după crearea sa, a

---

7. Delegaţia acesteia s-a numit totuşi „Délégation du Royaume des Serbes, Croates et Slovènes" şi includea un fost membru sloven al cabinetului austriac. Această situaţie, destul de diferită de obiceiurile împămîntenite ale Aliaţilor, l-a determinat pe croatul Trumbić, cel dintîi ministru de Externe al Iugoslaviei, să îl instruiască pe şeful său de cabinet, un diplomat sîrb, să nu susţină ceea ce subsecretarul la Afacerile Externe, Sir Eyre Crowe, numea „o denumire lungă cît o zi de post".

făcut-o pentru că Tratatul de la Versailles era gata. Din moment ce Serbia se luptase cu Germania, era nevoie de semnătura guvernului de la Belgrad.

Dintre toate statele balcanice, Iugoslavia se prezenta cu cele mai complexe probleme. Singura frontieră sigură şi nedisputată era cu Grecia, dar, pe de altă parte, se afla într-un conflict deschis cu unul dintre cei Patru – Italia. Prima dintre chestiunile iugoslave prezentate la Conferinţă a fost cea a Banatului, în ianuarie 1919, şi deşi părea uşor de rezolvat a necesitat aproape un an şi jumătate.

Pretenţiile concurente ale Italiei şi Iugoslaviei la coasta adriatică estică au fost examinate în februarie. Negocierile au redus treptat aria disputată, dar portul Fiume (Rijeka) cu populaţia sa majoritar italiană nu a ajuns în discuţie decît în aprilie. Situaţia s-a complicat în septembrie, cînd scriitorul Gabriele D'Annuzio l-a capturat printr-o acţiune pornită din iniţiativă particulară. Cînd Conferinţa a luat sfîrşit, cele două părţi au fost îndemnate să îşi rezolve singure conflictul de interese, ceea ce s-a şi întîmplat prin Tratatul de la Rapallo în noiembrie 1920, prin care Italia obţinea Istria, portul Zara (Zadar), ca o enclavă italiană în teritoriul iugoslav, şi cîteva insule. Fiume urma să fie un oraş-stat independent, legat teritorial de Italia, dar Sušak, suburbia sa slavă, a trecut în mîinile Iugoslaviei. Aproape 500.000 de etnici iugoslavi s-au trezit în Italia, fără nici un fel de protecţie stipulată prin Tratat, spre deosebire de etnicii italieni din Iugoslavia.

Provincia austriacă mixtă Carintia a fost primul şi singurul exemplu din Balcani a cărui soartă a fost hotărîtă prin plebiscit. Chestiunea nu a fost cu adevărat discutată pînă în primăvara lui 1919, moment în care trupele iugoslave încercau deja să intre în provincie. Fără să se îndoiască de rezultate, politicienii sloveni au propus un plebiscit. Conferinţa l-a aprobat şi a împărţit teritoriul într-o zonă sudică, predominant slovenă, care urma să voteze prima, şi una nordică, ce urma să voteze dacă sudul se hotăra să treacă la Iugoslavia. Mulţi locuitori aveau sentimente împărţite. Organizat în octombrie 1920, plebiscitul din sud a hotărît în favoarea Austriei printr-o majoritate de 59%. Raţiunile practice predominaseră. Cum chemarea la urne a celeilalte zone nu mai era necesară, Carintia a rămas austriacă. După cîteva ajustări minore ale graniţei cu Bulgaria din motive strategice, Iugoslavia avea o suprafaţă de 247.000 km^2 şi o populaţie de 12 milioane.

Învinsă, Bulgaria nu se putea aştepta la altceva decît la pierderea de teritoriu. După abdicarea regelui Ferdinand, alegerile din august 1919 au readus la putere o coaliţie condusă de agrarienii lui Stamboliiski, care a semnat Tratatul de pace în noiembrie. Bulgariei i-au fost luate teritoriile pe care şi le alipise după 1912, ceea ce însemna că nu mai avea ieşire la Marea Egee. Deoarece i s-a cerut să îşi limiteze forţele armate şi să plătească despăgubiri de război în vreme ce rivalii din jurul său îşi consolidau poziţia, ea a început să aibă resentimente şi nu considera acordul de pace ca fiind definitiv.

Aspiraţiile Greciei depăşeau bineînţeles partea bulgară a Traciei, incluzînd şi principalele aşezări greceşti din Imperiul Otoman. În afara Constantinopolului, acestea se aflau pe coastele Mării Marmara şi ale Egeei, în interiorului Capadociei şi pe coasta estică a Mării Negre[8]. Prăbuşirea Imperiului Otoman în 1918 a fost la fel de bruscă precum cea a Austro-Ungariei. Turcia era în război din 1911. Comitetul pentru Unire şi Progres (CUP) şi ambiţiile sale războinice erau terminate. Sultanul Mehmet al V-lea murise în iulie şi succesorul său, Mehmet al VI-lea (1861-1926), a format un nou cabinet pentru a încheia armistiţiul. Guvernul de la Constantinopol, ca reacţie împotriva „Junilor turci",

8. Marea Britanie anexase Cipru în 1914.

nu a văzut altă soluţie decît cooperarea deplină cu învingătorii. Aliaţii erau liberi să acţioneze cum credeau de cuviinţă în întreaga ţară.

Triumful lor era deplin, dar tocmai Tratatul cu turcii a necesitat cel mai mult timp. Englezii şi francezii au ocupat teritorii pe care şi le-au acordat singuri. Grecii şi italienii aveau pretenţii la părţi din Anatolia. Italiei i se făcuseră promisiuni clare. Venizelos, care nu primise decît asigurări vagi, s-a prezentat în februarie 1919 cu o listă „de cumpărături" formidabilă, incluzînd nordul Epirului de la Albania, Tracia Vestică de la Bulgaria şi Estică de la Turcia, insule şi teritorii pe coasta Mării Egee a Asiei Mici. Obiectivul său principal era Smirna (Izmir) şi hinterland-ul acesteia. Smirna avea o populaţie grecească numeroasă, dar din diversele statistici nu reieşea clar dacă grecii sau turcii erau majoritari. De dragul Smirnei, Venizelos trimisese trupe pentru a participa la intervenţia Aliaţilor din sudul Rusiei (unde trăiau şi etnici greci). Tot pentru Smirna era gata să renunţe la alte pretenţii.

Comisia care se ocupa de această chestiune era împărţită. Furios din cauza portului Fiume, premierul italian a plecat de la Paris la sfîrşitul lui aprilie. Trupe italiene au debarcat în mai multe locuri din Turcia sub pretextul menţinerii ordinii. Încercînd să anticipeze hotărîrile Conferinţei de pace, Italia îşi prejudiciase poziţia. Temîndu-se de intenţiile sale în legătură cu Asia Mică, Aliaţii şi-au dat acordul pentru ocuparea Smirnei de către Grecia în luna mai, pe motiv că protejează populaţia locală.

Grecii şi italienii au fost nevoiţi curînd să îşi rezolve problemele, dar debarcarea grecilor a fost marcată de atrocităţi comise asupra turcilor. În ciuda pedepselor prompte, se produsese ireparabilul. Intervenţia a acţionat ca un catalizator pentru naţionalismul turc şi a alimentat resentimentele împotriva grecilor, Aliaţilor şi guvernului de la Constantinopol. Generalul Mustafa Kemal paşa (1881-1938), eroul de război născut la Salonic şi viitorul Kemal Atatürk, trimis să restabilească ordinea în rîndul forţelor otomane, a început să organizeze o rezistenţă şi în final o mişcare naţionalistă viabilă, în afara capacităţii de intervenţie a Aliaţilor şi sultanului.

Spre sfîrşitul anului, Marea Britanie şi Franţa au ajuns la un acord asupra formei aranjamentelor din Orientul Apropiat. În aprilie, au inclus hotărîrile în prima versiune a Tratatului de pace cu Turcia. Imperiul Otoman era practic dezmembrat în favoarea *populaţiei sale creştine şi arabe şi a puterilor Aliate. Grecia urma să obţină cea mai mare* parte a Traciei şi insulele Imbros şi Tenedos, sporindu-şi astfel teritoriul la 151.833 km^2 cu o populaţie de 5,5 milioane de locuitori – o creştere de 2,9 milioane de locuitori a populaţiei greceşti din 1913. Ea avea să ocupe şi să administreze regiunea Smirna timp de cinci ani, după care putea să o anexeze în mod formal dacă se cerea un plebiscit conform prevederilor Ligii Naţiunilor. Venizelos era încrezător că imigrarea grecilor din alte regiuni ale Asiei Mici avea să asigure votul favorabil.

Aliaţii fuseseră de acord să se organizeze alegeri pentru un nou parlament otoman. Acesta s-a întrunit în ianuarie 1920 şi a votat menţinerea integrităţii teritoriale şi independenţa statului. Aliaţii au convins guvernul sultanului să îl dizolve şi să aresteze liderii naţionalişti. Deoarece ocupaseră Constantinopolul, au obligat Poarta să semneze Tratatul. Niciodată ratificat, acesta a incendiat opinia publică turcă şi a permis în final Turciei să îşi impună propriile condiţii de pace în faţa Aliaţilor victorioşi.

Negociatorii ştiau că autodeterminarea pură nu poate fi atinsă, că nu se pot trasa linii de demarcaţie între naţionalităţi fără a le muta dintr-o parte într-alta şi a opera schimbări geografice, că naţionalismul deziluzionat poate reprezenta o ameninţare pentru noua

ordine internaţională. Ei au introdus plebiscitul ca o modalitate de a măsura opiniile populaţiei în cazul în care nu se ajungea la nici un acord. S-au străduit să ofere protecţia drepturilor individuale ale membrilor comunităţilor minoritare, sperînd că acestea vor mulţumi populaţia rămasă de partea greşită a graniţei. Această practică era o extensie a fostei metode aplicate de Tratatul de la Berlin minorităţilor religioase. În Tratatele de pace au fost incluse acorduri pentru protejarea drepturilor minorităţilor, încheiate şi cu statele nou create sau extinse teritorial. Toate statele care doreau să adere la Liga Naţiunilor erau nevoite să subscrie unor proceduri asemănătoare. Astfel, toate statele balcanice erau acoperite din punctul de vedere al drepturilor minorităţilor, deşi era imposibil ca o asemenea protecţie să fie asigurată. Statele revizioniste au exploatat nemulţumirea. Statele noi erau indignate de limitarea suveranităţii lor.

Toate luptaseră vreme îndelungată şi războiul schimbase totul. Toate trecuseră prin suferinţe grele. Erau împărţite în învingători şi învinşi. Învingătorii trebuiau să facă faţă succesului, iar învinşii resentimentelor : ambele aveau să fie exploatate. Cu toate acestea, existau acum de trei ori mai mulţi oameni eliberaţi de sub stăpînirea străină decît cei aflaţi încă sub ea[9] şi, începînd cu acest moment, nici unul dintre statele balcanice nu a mai pornit la război împotriva unui alt stat balcanic, pînă ce marile puteri nu au profitat din nou de slăbiciunile lor pentru propriile interese, aşa cum făcuseră în 1914. Prin comparaţie, acesta era un rezultat pozitiv al unui acord de pace bazat pe principiul nou al autodeterminării.

9. Joseph Rothschild, *Return to Diversity : A Political History of East-Central Europe since World War II*, Oxford University Press, New York şi Oxford, 1990, p. 3.

Capitolul 11

Anii '20 – Învinşii

Aflaţi la capătul puterilor, învinşi şi învingători se confruntă cu problemele noilor teritorii, populaţii şi alegători • Nou-venita, Albania • Grecia, perdantul din tabăra învingătorilor • Bulgaria, perdantul din tabăra învinşilor

Pustiite şi prădate de inamici şi aliaţi deopotrivă, atît statele învinse cît şi cele învingătoare din Balcani erau la capătul puterilor în urma războiului – mai ales vechile regate ale Serbiei şi României. În jurul lor se formaseră noile regate, adică Regatul Sîrbilor, Croaţilor şi Slovenilor şi cel al României Mari. Aceştia erau fără îndoială învingătorii : toate aspiraţiile lor fuseseră îndeplinite. Şi Grecia ieşise teoretic victorioasă din primul război mondial, cel puţin la început, pînă cînd a eşuat lamentabil în împlinirea visului său care viza extinderea în afara Peninsulei Balcanice. Ea nu avea mai puţine resentimente decît Bulgaria care, după ce a încercat să îşi pună în practică ambiţiile de partea Puterilor Centrale, a fost într-adevăr învinsă. Cît despre Albania, în măsura în care apăruse ca stat independent dintre ruinele europene trecute cu vederea ale Imperiului Otoman, era învingătoare, dar putea fi considerată învinsă, deoarece nu primise tot teritoriul şi toată populaţia la care aspirase.

Întreaga peninsulă ieşise în sfîrşit de sub dominaţia străină, dar acordurile obţinute după mai bine de un deceniu de război şi suferinţe dezrădăcinaseră peste două milioane de oameni. Aceştia alcătuiau în general populaţia rămasă fără cămin a învinşilor, provenind din diverse medii. Ca şi cum atît nu ar fi fost de ajuns, a existat un val de refugiaţi ruşi în urma revoluţiei bolşevice, aducînd atît avantaje (expertiză culturală, profesională şi tehnică), cît şi dezavantaje (veterani din războiul civil, fără slujbă). Învingătorii au fost nevoiţi să integreze teritorii aflate în diverse stadii de dezvoltare, cu minorităţi etnice şi economii haotice. Toţi erau obsedaţi de identitatea proprie şi echivalau numărul şi suprafaţa cu puterea şi prestanţa, astfel încît învingătorii au avut probleme mai mari cu erodarea omogenităţii decît învinşii.

Învingătorii s-au confruntat cu problema spinoasă a armonizării noilor teritorii, populaţii şi alegători. Aceste state au încercat să rezolve „chestiunea naţională", după cum era numită, prin diverse metode. Tratatele aprobau deplasările obligatorii şi ireversibile de populaţie. A existat şi o oarecare încurajare a emigrării voluntare din rîndul minorităţilor într-o ţară aleasă liber, dispusă să primească emigranţii. Împărţirea moşiilor mari şi mai ales obţinerea moşiilor străine au favorizat ţăranii fără pămînt, veteranii de război şi refugiaţii din gruparea etnică dominantă. În afară de introducerea reformelor

agrare, politicile de asimilare mai includeau şi modul în care drepturile minorităţilor erau sau nu aplicate. Toate statele balcanice erau împotriva acestei impuneri pe care o considerau ipocrită, venind din partea marilor puteri care nu înţelegeau situaţiile locale specifice şi care nu se supuneau la rîndul lor aceloraşi reguli.

Statul centralizat inspirat după modelul francez a fost menţinut, deşi noile ţinuturi şi populaţii se deosebeau şi de cele vechi şi unele de altele. Atît România, cît şi Iugoslavia au impus versiuni revizuite ale constituţiilor de dinainte de război şi s-au bazat în continuare pe instituţiile şi practicile existente. Structurile politice au supravieţuit în general, chiar dacă Grecia şi-a transformat propria monarhie într-un ţap ispăşitor.

Existau anumite reacţii împotriva modelului occidental. Alte direcţii de dezvoltare erau luate în calcul pentru viitor – tradiţionaliste, ţărăniste, comuniste. Comuniştii şi-au exprimat cu succes nemulţumirea faţă de rezultatul imediat al războiului şi al Păcii. Aceştia aveau încredere nestrămutată în soluţia bolşevică la toate problemele Balcanilor. De teama unei conspiraţii internaţionale dominate de Occident, noii conducători de la Moscova au respins ordinea creată prin Tratatele de pace. În Balcani, apelurile lor la luptă, secesiune, diviziune, o federaţie comunistă, o nouă acceptare a Rusiei nu au avut ecou. Comuniştii au pierdut teren datorită dependenţei exclusive de Rusia şi a refuzului lor de a coopera cu alte partide. Încercarea lor de a-şi asigura sprijinul mediului rural nu a avut foarte mare succes şi nici în rîndul proletariatului industrial nu s-a bucurat de mare trecere.

Cu toate acestea, guvernele au adoptat legislaţii care să prevină subversiunile, vizîndu-i mai ales pe comunişti. În 1924, s-a luat în calcul posibilitatea unui front anticomunist, însă doar atît. Guvernele erau preocupate să garanteze siguranţa şi *statu-quo*-ul de curînd obţinut, în primul rînd prin intermediul politicii externe. Toate au refuzat mai mult sau mai puţin explicit schimbări teritoriale ulterioare, cel puţin pe termen scurt: fie erau mulţumite, fie îşi reveneau de pe urma dezastrului, fie doreau mai întîi să consolideze ceea ce obţinuseră deja.

Politica externă a României şi Iugoslaviei viza asigurarea avantajelor cîştigate. În acest scop erau dependente de garanţii externi ai Tratatelor – Liga Naţiunilor, garantul lor direct, şi Franţa, o putere care susţinuse ferm *statu-quo*-ul în interes propriu. Cu toate acestea, nu Franţa a iniţiat formarea Micii Înţelegeri. Toate guvernele balcanice erau, dintr-un motiv sau altul, nerăbdătoare să refacă relaţiile bune cu vecinii de dragul stabilităţii, chiar şi atunci cînd aceasta nu le făcea mai populare în rîndul electoratului lor. Cea mai mare realizare din această categorie a reprezentat-o reconcilierea lui Venizelos cu Turcia.

Pe plan intern, cei de la putere căutau obţinerea unor majorităţi parlamentare sigure prin schimbarea legilor electorale. Reforma agrară şi pacea au facilitat restaurarea stabilităţii sub conducerea partidelor moderate. Guvernele au reuşit să guverneze efectiv şi să se ocupe de probleme pînă cînd unii monarhi autoritari, cu sprijin substanţial din partea clasei politice şi a opiniei publice, au ajuns la concluzia că pot să facă o treabă mai temeinică şi pînă cînd Marea Criză a distrus refacerea precară şi stabilitatea deceniului postbelic.

Nou-venita: Albania

Deși marile puteri recunoscuseră independența Albaniei încă din 1913, primul război mondial le-a dat ocazia trupelor sîrbe, muntenegrene, grecești, italiene, austro-ungare și franceze să ocupe pe rînd părți ale teritoriului său. Italia declarase protectoratul asupra întregului teritoriu al Albaniei în 1917, dar și l-a retras în 1920 pentru a-și concentra atenția mai la nord, asupra pretențiilor sale la coasta estică a Mării Adriatice. Albania a fost admisă în Liga Națiunilor.

În interiorul său domnea încă starea de anarhie. Esat pretindea că este președinte și visa să fie rege. Italia sprijinise organizarea unui congres național la Durrës în decembrie 1919, avînd ca rezultat formarea un guvern provizoriu. Un grup de conducători care se opuneau tutelei italiene au ținut un alt congres la Lushnjë în ianuarie 1920, în urma căruia s-a hotărît formarea consiliului de regență compus din patru membri – unul pentru fiecare dintre cele patru comunități religioase (musulmanii Bektashi și Sunni, creștinii ortodocși și catolici) – și un alt guvern. Personajul său principal și ministrul Afacerilor Interne în vîrstă de 26 de ani era Zogolli, care se întorsese în Albania; membrii comunității din bazinul rîului Mati, care îi erau loiali, au asigurat buna desfășurare a întîlnirii de la Lushnjë. Acest guvern s-a deplasat imediat la Tirana, în apropierea teritoriului controlat de Zogolli și a încurajat atacarea trupelor italiene. Autoritatea sa s-a extins pe măsură ce trupele străine părăseau țara.

Guvernul de la Durrës s-a dizolvat. Esat era singurul conducător albanez care captase atenția opiniei publice din țările Aliate. Pentru simplificarea lucrurilor, a fost împușcat în iunie de un oponent albanez în fața hotelului Continental din Paris[1]. Retragerea italienilor le-a dat ocazia albanezilor să se felicite pentru că au învins o putere europeană și a întărit poziția lui Zogolli. A urmat recunoașterea internațională. Chestiunea pretențiilor teritoriale grecești și italiene a fost pusă pe agenda Conferinței ambasadorilor. În noiembrie 1921, Conferința a confirmat în mare granițele din 1913. Ea a recunoscut și supremația interesului Romei, recomandînd ca aceasta să primească sarcina de a apăra integritatea și independența Albaniei în cazul în care ar fi încălcate.

Cum amenințarea străină imediată dispăruse, anii următori au cunoscut o luptă confuză pentru putere între beii proprietari de pămînt, șefii de clan și membrii instruiți ai unei minuscule clase de mijloc urbane. Membrii administrației otomane și soldații întorși în ținuturile natale erau singurii care aveau o idee vagă despre guvernare, iar numărul puștilor conta mai mult decît numărul voturilor pentru a intra în parlamentul cu sediul la Lushnjë.

Primul parlament ales a fost convocat în aprilie 1921. Bogatul proprietar de pămînt Shefqet Vërlaci (1880-1946) se afla în fruntea conservatorilor. Deși se numeau Partidul Progresist, ei doreau să mențină legislația otomană existentă și să evite reforma agrară. Reformiștii s-au adunat în jurul lui Zogolli și a lui Fan Noli (1882-1965). Născut în

1. El este înmormîntat în cimitirul militar sîrb din Thiais, la sud de Paris; guvernul iugoslav i-a plătit văduvei sale aflate la Istanbul o pensie. Exilat la Londra în timpul celui de-al doilea război mondial, guvernul și-a onorat în continuare această obligație printr-o pensie lunară de 19 lire sterline și 5 șilingi.

Tracia, acesta din urmă era un membru al clerului educat în Grecia, care lucrase la Atena şi în Egipt înainte de a pleca în Statele Unite, unde în 1908 pusese bazele unei organizaţii albaneze ortodoxe la Boston. El venise pentru prima oară în Albania în 1920, ca delegat al americanilor de origine albaneză la congresul de la Lushnjë, iar ideile sale occidentale au fost pe gustul burgheziei din sudul ţării. Zogolli era un conducător autoritar care urmărea să pună pe roate o maşinărie statală centralizată mai eficientă. De obicei reuşea să fie ministru al Afacerilor Interne şi/sau de Război, prin alierea diverselor grupuri şi manevrarea acestora.

Albania era singurul stat european cu o majoritate musulmană (67-70%), pe lîngă care se mai aflau 21% ortodocşi şi 10-12% catolici. În absenţa statisticilor demne de încredere, aceste cifre reprezintă o aproximare onestă. Deşi existau puţine conflicte religioase grave, locuitorii catolici ai podişului Mirditë se deosebeau de restul ţării. În vara anului 1921, au avut o tentativă de a forma o republică separată, cu ajutorul celor care odată îi fuseseră fideli lui Esat, al veteranilor din armata rusească contrarevoluţionară învinsă a generalului Wrangel şi cu sprijin din Iugoslavia. Reuşind să înăbuşe revolta printr-o combinaţie de acţiuni militare, propagandă şi amnistie, Zogolli şi-a consolidat şi mai mult poziţia.

El acţiona prin intermediul unor guverne fără putere, dominate de moşieri, conspirînd cu şefii de clan din nord şi cu „intelectualii" mediului urban din sud. Credea că Albania trebuie să se consolideze întîi ca stat şi apoi să urmeze o politică expansionistă. Cînd a propus începerea unei campanii selective de dezarmare, o lovitură de stat în februarie 1922 sprijinită de forţele unor iredentişti l-a lăsat practic singur la guvernare în Tirana. A reuşit nu doar să supravieţuiască, ci şi să izbîndească asupra oponenţilor săi, sporindu-şi astfel prestigiul.

Reîntors la conducere în decembrie, a obţinut demisia regenţilor discreditaţi şi numirea altora în schimb, care au convocat un rest de parlament pentru a revizui statutul de la Lushnjë. Preluînd funcţia de premier, şi-a schimbat numele în Zogu, Zogolli fiind considerat prea turcesc. La vremea aceea, se despărţise de asociaţii săi mai accentuat reformişti grupaţi în jurul lui Noli şi, ca semn al alianţei cu conservatorii, s-a logodit cu fiica lui Vërlaci, conducătorul acestora.

Pentru prima oară autoritatea guvernului era respectată aproape pretutindeni. Pînă în septembrie, Zogu s-a simţit destul de puternic să dizolve ce mai rămăsese din parlament şi să organizeze alegeri pentru o Adunare Constituantă, însă nu a reuşit să obţină o majoritate pentru tipul de stat pe care îl avea în vedere. Nemulţumirea faţă de metodele sale creştea. S-a format o opoziţe organizată în jurul lui Noli ; în februarie 1924 a avut loc o tentativă de asasinat. Zogu a fost nevoit să îşi dea demisia din funcţia de prim--ministru şi să opereze sub acoperirea viitorului său socru.

Situaţia s-a deteriorat rapid în momentul în care foametea s-a adăugat la cererile iredentiştilor şi ale celor cărora li se promisese reforma agrară. Cînd unul dintre aghiotanţii săi a fost asasinat în mai, Noli s-a retras din Adunarea Constituantă împreună cu adepţii lui. Au izbucnit revolte, unităţile militare au trecut de partea opoziţiei, guvernul şi consiliul de regenţă s-au dizolvat în iunie. Din nou singur, Zogu a fost incapabil să repete isprava din 1922 şi a fost nevoit să se retragă peste graniţă, în Iugoslavia. Noli s-a îndreptat spre Tirana să formeze un nou guvern.

Ţara încă nu era unită. Puţini dintre locuitorii săi se vedeau în primul rînd albanezi. Diviziunile lingvistice şi religioase erau obstacole mai mărunte decît dispunerea geografică

și subdezvoltarea. Albania este izolată aproape complet de restul peninsulei de munți. Aproape 80% din suprafața țării se află la o altitudine de peste 200 m, cu o medie de 708 m, și cele mai înalte vîrfuri ating 2500 m. În ținutul muntos din nord existau clanuri, iar zona centrală și sudică era în miinile proprietarilor „feudali" de pămînt; exista și o populație mai educată și urbanizată, dar neînarmată, în ținuturile catolice și elenizate. Diviziunile sociale și religioase nu coincideau. Muntenii catolici și musulmani trăiau în aceleași structuri tribale. Ortodocșii și musulmanii de la cîmpie munceau în vechiul sistem al învoielilor agricole pentru familiile înzestrate cu pămînt din rîndul fostei administrații otomane. 90% din populație era analfabetă.

Realizările lui Zogu fuseseră destul de puțin substanțiale - cîteva încercări de uniformizare a sistemului de învățămînt, desființarea titlurilor otomane (pașă, bei) și dezarmarea unei părți a populației. Nu existau resurse bugetare, finanțele erau într-un haos complet, corupția era la putere. Practic oricine reușea să adune o forță militară suficientă putea pune mîna pe putere, iar vecinilor Albaniei și marilor puteri le venea greu să creadă că acest stat va supraviețui.

Noli ajunsese la putere cu sprijinul italienilor, aflîndu-se la conducerea unei coaliții pestrițe, formate pentru îndepărtarea lui Zogu, dar singurul său sprijin intern venea din partea micii burghezii. El a anunțat un program ambițios - instituirea democrației, îndepărtarea feudalismului, independența economică a țărănimii, dezarmarea populației, echilibrarea bugetului, organizarea învățămîntului și a asistenței medicale, încurajarea investițiilor străine. Naiv și lipsit de experiență, el a cerut un împrumut internațional sub auspiciile Ligii Națiunilor, în vreme ce acuza această organizație că este un instrument al marilor puteri.

Faptul că nu a obținut împrumutul a îngreunat situația. El i-a speriat pe moșieri și i-a dezamăgit pe țărani. A anulat alegerile din 1923, nu a organizat altele în loc și și-a persecutat oponenții. Obligat să renunțe la ideile iredentiste, a pierdut sprijinul naționaliștilor, dar nu a cîștigat în schimb aprobare internațională. Belgradul nu era dispus să îi recunoască autoritatea din cauza faptului că încurajase pretențiile asupra regiunii Kosovo și pentru că îl considera o unealtă a italienilor. Roma nu era mai mult dispusă să îi recunoască guvernul. Italia tocmai ajunsese la o înțelegere cu Iugoslavia și Mussolini mai avea încă pînă să-și consolideze poziția pe plan intern. Noli a luat în calcul recunoașterea regimului sovietic. Astfel i-a îngrijorat pe toți și a fost pus într-o situație penibilă, cînd o delegație sovietică a apărut în Albania la sfîrșitul lui 1924. La acea dată, alarmase deja atîta lume, încît a pierdut aproape tot sprijinul de care se bucura.

Aflat în exil, Zogu acționase ca un reprezentant autodesemnat al ultimului guvern „legitim". A fost primit cu brațele deschise la Belgrad, unde se spera extinderea influenței iugoslave în Albania prin ajutorul acordat fostului premier, într-o perioadă în care Mussolini se confrunta cu probleme interne. Zogu a făcut promisiuni iugoslavilor, italienilor și Companiei Petroliere Anglo-Persane. A recrutat o forță armată compusă din albanezi fideli și foști soldați din armata generalului Wrangel, cu ajutor financiar și militar iugoslav. În decembrie 1924, aceasta a trecut granița în Albania. Guvernul lui Noli a fugit în Italia; soldații săi au dezertat. Cînd a intrat în Tirana, Zogu a preluat toată puterea conform legii marțiale pînă la reinstituirea guvernului constituțional. Ultimul guvern de dinainte de Noli și-a reluat funcția pentru o scurtă perioadă, înainte ca o rămășiță a consiliului de regență să-l roage pe Zogu să fie premier. El a reconvocat ce mai rămăsese din Adunarea Constituantă din 1923 pentru votarea altor schimbări în constituția de la Lushnjë.

La 21 ianuarie 1925, Albania a devenit republică, avînd un parlament bicameral ales indirect. Zogu a fost ales preşedinte cu puteri însemnate pe o perioadă de 7 ani. Tirana a fost desemnată capitala ţării, deşi cu cei 14.000 de locuitori ai săi arăta mai puţin a capitală decît puternicul rival Scutari (22.000 de locuitori). Oponenţii lui Zogu care nu fugiseră în străinătate au fost vînaţi, trimişi în exil, persecutaţi sau reduşi la tăcere prin intimidare. Pentru a profita de experienţa de guvernare a proprietarilor de pămînt conservatori, el le-a permis să îşi păstreze moşiile, dar i-a determinat să renunţe la ambiţiile politice sub ameninţarea cu reforma agrară. Loialitatea majorităţii şefilor de clan a fost recîştigată cu titluri, bani, arme şi amnistii.

Zogu credea că are acum o structură politică pe care o putea controla şi moderniza. A înţeles că pentru a supravieţui economic, Albania trebuia să ceară ajutorul unei puteri străine. Chestiunea Kosovo o ţinea la distanţă de Iugoslavia, care oricum nu era destul de puternică. Italia era singura putere dispusă să îi acorde ajutor fără a se aştepta la vreun beneficiu economic ulterior. Avea doar frontieră maritimă cu Albania şi în trecut susţinuse cauza integrităţii sale teritoriale şi a independenţei. Puţinele exemple de comerţ exterior pe care le avea economia cu totul premodernă a Albaniei erau cu Italia, care lua 59% din exporturi (în principal piei de miel şi de capră) şi asigura 75% din importuri. În Italia exista o numeroasă comunitate albaneză. Gestul de a-i cere ajutor Italiei ar fi fost mai bine primit decît acela de a cere ajutor Iugoslaviei.

Zogu a liniştit guvernul italian şi s-a folosit de discuţiile sale cu grupurile financiare britanice pentru a încheia un tîrg cît mai avantajos cu Roma. Acordurile din mai 1925 au avut ca rezultat fondarea Băncii Naţionale a Albaniei, controlată de italieni, din moment ce Albania nu a fost capabilă să înainteze partea de capital care îi revenea. Împrumuturile italiene substanţiale, garantate cu veniturile vămii albaneze şi cu monopolurile de stat, au fost investite în lucrări publice, fiind direcţionate printr-o Companie pentru Dezvoltare Economică a Albaniei. Astfel, în mod paradoxal, Albania s-a dovedit a fi singurul stat balcanic ce a reuşit în anii '20 să atragă genul de fonduri externe care îi permite unui guvern să nu se îngrijoreze în legătură cu deficitul bugetar mare şi problema crescîndă a inflaţiei.

Ajutîndu-l pe Zogu, guvernul iugoslav sperase să fie răsplătit prin extinderea influenţei sale. În schimb, acesta nu a făcut altceva decît să finalizeze chestiunea graniţei în iulie 1925, prin cedarea unei disputate mănăstiri de pe malul Lacului Ohrida. Cum înţelegerea economică pe care o avea cu Roma a îndepărtat Belgradul şi mai mult, premierul a simţit nevoia protecţiei italiene. În august, un schimb secret de scrisori unea Albania şi Italia printr-o alianţă militară în cazul războiului cu vreun stat balcanic. Schimbul urma să rămînă secret pînă ce ambele părţi ar fi căzut de acord să fie făcut public. Zogu obţinuse o garanţie împotriva unei eventuale intervenţii militare a Iugoslaviei. El considera că ameninţarea publicării era suficientă pentru prevenirea oricăror intenţii de împărţire a Albaniei între Italia şi Iugoslavia.

De fapt, atît Roma, cît şi Belgradul conspirau cu oponenţii lui Zogu, contribuind astfel la răzvrătirile continue. În 1926, o altă revoltă în rîndul muntenilor catolici, deşi urgent înăbuşită, l-a apropiat pe Zogu de Italia. Mussolini ridicase pretenţiile. Vroia ca Zogu să confirme oficial recomandarea Conferinţei ambasadorilor din 1921, prin care Italia era responsabilă de apărarea independenţei şi integrităţii Albaniei. Zogu a tras de timp, încercînd să îşi asigure poziţia atît în faţa Londrei, cît şi a Belgradului, dar, deoarece era izolat din punct de vedere diplomatic, s-a văzut nevoit să cedeze mai mult teren decît intenţionase.

În noiembrie 1926, a fost semnat un Pact de prietenie și securitate pe cinci ani: primul Pact de la Tirana. Orice amenințare la adresa *statu-quo*-ului Albaniei era considerată o acțiune împotriva intereselor comune ale ambelor părți, care aveau să coopereze pentru protejarea lor. Și-au luat angajamentul să nu încheie cu o terță parte un acord care să contravină acestor interese. O dată cu semnarea acestei variante formale și extinse a Pactului secret deja existent, Zogu a cedat și restul de independență diplomatică ce îi rămăsese. Mussolini obținuse recunoașterea drepturilor Italiei conform recomandărilor din 1921.

Primul Pact a cauzat agravarea tensiunii dintre Albania și Iugoslavia, o criză guvernamentală la Belgrad și deteriorarea relațiilor dintre Belgrad și Roma pe parcursul verii anului 1927. Astfel Zogu a fost nevoit să se apropie încă și mai mult de Italia. Realizînd că politica sa externă în Balcani se reducea acum la Albania, aceasta a adoptat o abordare mai prietenoasă. Zogu vroia mai multă siguranță împotriva oponenților săi, mai mult ajutor pentru dezvoltarea forței sale armate și ridicarea sa la un statut mai înalt. Mussolini vroia o extindere a primului Pact, controlul crescut asupra armatei albaneze și o bază navală.

Al doilea Pact de la Tirana din noiembrie 1927 l-a transformat pe primul într-un Tratat de apărare pe 20 de ani. Prin adăugarea unor clauze într-un schimb de scrisori secrete, Italia a eliminat restul de independență militară a Albaniei. Apoi a trecut la finanțarea, echiparea și instruirea armatei albaneze, care în curînd a intrat sub control italian efectiv. Cu toate acestea, Zogu a încercat să mențină serviciul militar, poliția și jandarmeria sub propria autoritate. Jandarmeria, de care el avusese grijă încă de la început, a fost plasată *sub comanda unor ofițeri britanici în rezervă, plătiți de guvernul albanez*. Firmele italiene au primit dreptul de a exploata resursele minerale, de a moderniza agricultura și de a construi școli, drumuri, poduri și dependințe portuare.

Zogu a amînat plata dobînzilor la împrumuturi, încercînd să forțeze mîna Italiei, deoarece avea nevoie de asigurări cu privire la activitățile emigranților. Refugiații împrăștiați pe tot cuprinsul Europei se puteau baza întotdeauna pe sprijinul financiar al unui guvern sau al altuia. Vedea comploturi pretutindeni și s-a întors împotriva viitorului său socru, rupînd logodna cu fiica lui Vërlaci. Vroia de asemenea sprijin pentru a urca la tron și, dacă era posibil, mîna unei prințese italiene de sînge regal.

Urcarea la tron fusese un subiect de discuție încă din 1926. Mussolini a promis că nu îi va ajuta pe emigranții politici și a acordat un moratoriu asupra dobînzilor. După ce Pactele au fost semnate, și-a dat acordul pentru monarhie, dar nu putea să meargă atît de departe, încît să îi procure o prințesă din familia de Savoia. Zogu a sondat opinia altor guverne, care în cel mai bun caz erau binevoitoare, dar indiferente față de titlul pe care urma să îl adopte.

El s-a străduit să asigure o trecere la monarhie corectă din punct de vedere constituțional. Din moment ce parlamentul nu avea puterea să inițieze schimbări ale constituției, a votat o lege prevăzînd propria sa dizolvare și alegerea unei Adunări Constituante speciale pentru revizuirea acesteia. Rezultatul a fost finanțat dintr-un împrumut italian. Alte sume s-au cheltuit pentru demonstrații și petiții prezentate Adunării, cerînd ca Zogu să fie numit rege. În septembrie 1928, a fost proclamat conform planului „rege al albanezilor" și și-a schimbat din nou numele. De acum înainte urma să fie regele Zog (forma nedefinită a numelui). În decembrie, o nouă constituție a format un parlament unicameral și a acordat puteri sporite monarhului.

Albania, ultima venită în grupul statelor balcanice independente și cea mai săracă dintre ele, scăpase ambițiilor vecinilor săi. Ea se constituise sub stăpînirea unui monarh

autocrat care se vroia reformist şi a cărui ambiţie era să o aducă în Europa. Esat Toptani paşa încercase dar nu reuşise să fie un astfel de monarh, cu sprijinul Antantei. Ahmet Zogolli bei a fost cel care a reuşit să transforme Albania într-un stat naţional şi să o conducă. El i-a ţinut pe expansionişti la distanţă, concentrîndu-şi atenţia asupra creării unui stat în cadrul graniţelor recunoscute. A fost dornic să păstreze o urmă de legitimitate, oricît de slabă, pornind de la congresul de la Lushnjë. A făcut diverse manevre între centrele puterii din interiorul ţării şi între puterile străine interesate să îşi extindă influenţa asupra Albaniei. La momentul în care a devenit „rege al albanezilor", regatul său nu numai că nu încorpora toţi etnicii albanezi, dar devenise şi un stat clientelar. Albania, deşi nu a luat cu adevărat parte la primul război mondial, era totuşi învinsă.

Perdantul din tabăra învingătorilor : Grecia

Grecia ieşise din primul război mondial ca o putere Aliată. „Marea Idee" se împlinise aproape în momentul în care trupele greceşti îşi aşezau tabăra in jurul Constantinopolului şi controlau coasta Asiei Mici. Bulgaria a fost singurul stat balcanic învins cu adevărat. Cu toate acestea, atît Grecia cît şi Bulgaria erau perdante.

În cazul Greciei, prăbuşirea a urmat triumfului. O dată cu semnarea Tratatului de la Sèvres, adepţii lui Venizelos au salutat naşterea Greciei „celor două continente şi cinci mări" (Europa şi Asia, precum şi Mările Ionică, Egee, Mediterană, Marmara şi Neagră). Două luni mai tîrziu, regele Alexandru a fost muşcat de o maimuţă îmblînzită şi a murit de septicemie. Trebuiau să urmeze alegeri. Venizelos, care abia se întorsese de la Conferinţa de la Paris, se aştepta la o victorie. Moartea neaşteptată a monarhului ridica problema succesiunii la tron. Constantin nu abdicase ; George, fiul său mai în vîrstă nu renunţase la drepturile sale ; Paul, cel de-al treilea fiu refuzase tronul. Alegerile din 1920 s-au transformat într-o competiţie între Venizelos şi regele exilat : 53% din voturi şi două treimi din locurile din parlament au fost cîştigate de Partidul Poporului regalist. Venizelos şi-a dat demisia şi a părăsit ţara.

Efectele războiului, implicarea englezilor şi francezilor în treburile interne ale Greciei şi atitudinea răzbunătoare a adepţilor lui Venizelos fuseseră toate exploatate de propaganda regalistă. Un plebiscit dubios, organizat de guvernul populist, a aprobat întronarea lui Constantin printr-o majoritate covîrşitoare. La rîndul lor, regaliştii s-au răzbunat pe adepţii lui Venizelos. Între timp, sub conducerea lui Kemal, se formase la Ankara un guvern naţional compus din majoritatea deputaţilor parlamentari otomani, care respinsese Tratatul de la Sèvres. Francezii şi italienii, din ce în ce mai nemulţumiţi faţă de ceea ce considerau un acord eminamente britanic, s-au folosit de întoarcerea regelui Constantin la domnie ca pretext pentru a face pace cu noua Turcie.

Regaliştii au uitat că înainte criticaseră prelungirea războiului. Cînd convorbirile de la Londra din 1921 nu au reuşit să reconcilieze cererile grecilor şi turcilor, armata greacă a început să îşi extindă sfera de control în Anatolia. Aliaţii şi-au declarat neutralitatea. Refuzînd Marea Britanie ca mediator în continuare, grecii au pornit ofensiva. După ce au parcurs 500 km în interiorul Anatoliei, o distanţă periculos de mare, înaintarea lor s-a oprit. Italienii şi francezii s-au retras, lăsîndu-i pe greci şi pe britanici să apere singuri guvernul sultanului şi acordul de la Sèvres.

În august 1922, turcii au lansat o contraofensivă care a pus pe fugă trupele greceşti şi le-a alungat din Anatolia. Trupele turceşti au pătruns în Smirna (Izmir) ; zeci de mii

de greci şi de armeni au fost masacraţi; arhiepiscopul ortodox a fost linşat aşa cum păţise patriarhul Constantinopolului cu un secol în urmă; cartierele greceşti, armene şi europene au fost trecute prin foc şi sabie. Rămăşiţele armatei greceşti şi civilii loviţi de panică au ajuns pe insulele greceşti şi în peninsulă. După ce au recucerit Anatolia, trupele lui Kemal s-au îndreptat spre Tracia, pînă cînd francezii au negociat armistiţiul de la Mudanya (11 octombrie). Aliaţii au evacuat Constantinopolul, sultanatul a fost abolit şi republica turcă a fost proclamată în noua capitală, Ankara.

Un grup de ofiţeri fideli lui Venizelos, sub conducerea colonelului (şi mai tîrziu generalului) Nikolaos Plastiras (1883-1953), a pus mîna pe putere la Atena, transformîndu-l pe regele Constantin în ţap ispăşitor. Acesta a abdicat în mod formal în favoarea fiului său cel mare, George al II-lea (1890-1947). Figurile politice şi militare considerate responsabile pentru fiasco au avut de asemenea de suferit. O şaradă juridică a dus la şase execuţii[2].

O nouă Conferinţă de pace a fost organizată la Lausanne în noiembrie. Se părea că nu exista nici o alternativă la dezrădăcinarea sau „schimbul de populaţii" obligatoriu. Noul Tratat de pace care a înlocuit Tratatul de la Sèvres a fost semnat în iulie 1923. Schimbul a fost aprobat în baza vechiului criteriu religios otoman. Creştinii ortodocşi vorbitori de turcă trebuiau să părăsească Asia Mică; albanezii musulmani au părăsit Epirul grecesc şi Macedonia; musulmanii vorbitori de greacă au părăsit Creta. În mod paradoxal, deşi nu mai era nevoie ca aceştia din urmă să plece, turcii din Tracia grecească s-au numărat printre puţinii cărora li s-a permis să rămînă. Cealaltă excepţie au constituit-o grecii din Istanbul[3] şi de pe cele două insuliţe Imbros (Imroz) şi Tenedos (Bozcaada), insule care au revenit Turciei. Toate aceste mişcări au lăsat aproximativ 100.000 de musulmani în Grecia şi cam acelaşi număr de ortodocşi în Turcia[4]. Grecia a păstrat ce obţinuse din Tracia Orientală şi cîteva insule. Nu au existat despăgubiri de război de nici o parte.

La sfîrşitul unui deceniu de războaie şi tulburări, societatea greacă era asaltată de un val imens şi neaşteptat de refugiaţi. Pe lîngă milionul din Asia Mică, mai erau şi grecii din sudul Rusiei care fugeau de revoluţia bolşevică şi cei din Bulgaria, veniţi de bunăvoie - în jur de 1,3 milioane urmînd a fi integraţi în rîndul unei populaţii care înainte de război număra 4,3 milioane. Mulţi erau văduve şi orfani. Mulţi nu ştiau limba - cei care nu vorbeau decît turca, dialectul propriu sau greaca literară pe care o învăţaseră în şcoală. Mulţi dintre cei veniţi din oraşele otomane dispreţuiau „provincialismul"

2. *Prinţul Andrei (1882-1944), fratele lui Constantin şi tatăl prinţului Filip, viitorul duce de* Edinburgh, comandase un corp de armată. A fost degradat şi alungat din ţară. Regele Constantin a murit la Palermo la patru luni după abdicarea sa.

3. Patriarhul de Constantinopol a rămas în oraşul care acum se numeşte (cu excepţia numelui ierarhului ortodox) Istanbul. În timpul patriarhatului provizoriu (1922-1924) al lui Meletios al III-lea, Biserica greacă a adoptat calendarul gregorian. Această măsură făcea parte din încercările sale de a ţine pasul cu timpurile, luînd în considerare sfîrşitul Imperiului Otoman şi al Rusiei imperiale, precum şi noile state din Balcani. A încercat să convoace un conciliu panortodox pentru reunificarea Bisericii creştine Răsăritene şi să menţină legăturile ecumenice cu alţi creştini.

4. Citînd din interesanta pledoarie a lui Turgut Özal pentru „Turcia europeană" (*La Turquie en Europe*, 1988), acesta a fost sfîrşitul procesului prin care „creştinii au cîştigat Balcanii, dar au pierdut Anatolia" (ed. rev. în engleză, *Turkey in Europe and Europe in Turkey*, K. Rustem & Bro., Nicosia, 1991, p. 210).

Greciei. S-au lovit de multe prejudecăți. Mulți au fost așezați în zone rurale, mai ales în Macedonia și Tracia, dar în jur de 400.000 au rămas în cartiere sărace de la periferia Atenei sau Pireului.

Deși teoretic victorioasă la sfîrșitul primului război mondial, Grecia căzuse pradă unui sentiment al înfrîngerii, care a dat naștere unor diviziuni grave. Resentimentele erau alimentate de impresia că fusese abandonată la mare ananghie de către aliații săi tradiționali. După o tentativă eșuată de lovitură de stat din partea generalului regalist Ioannis Metaxas (1871-1941), care nu a făcut altceva decît să întărească sentimentele republicane, guvernul a convocat o Adunare pentru a revizui constituția. Alegerile din decembrie 1923 au fost boicotate de populiști; au fost aleși 250 de liberali și 120 de republicani. Un regent devotat lui Venizelos a preluat prerogativele regelui George, care a plecat în străinătate „în permisie". Venizelos a redevenit prim-ministru. Acesta ar fi preferat menținerea monarhiei. Cînd a realizat că Adunarea avea să voteze împotriva ei, și-a dat demisia și s-a întors la Paris. Deputații au votat aproape în unanimitate pentru republică, hotărîre ratificată prin plebiscit în aprilie 1924 cu o majoritate de două treimi.

Bucăți mari de teritoriu fuseseră obținute de curînd. Încorporarea masivă nou-veniților într-un sistem pînă atunci închis reprezenta o problemă destul de mare pentru instituții. Structura militară fusese modificată prin recrutări pentru a întruni cererea perioadei de război, urmată de o restrîngere a efectivului, dictată de politică. Participarea politică a fost extinsă și diversificată. Majoritatea refugiaților erau adepți ai lui Venizelos, care își explicau eșecul modelului lor prin trădarea reacționarilor și mașinațiile puterii. Ei dădeau vina pe monarhie și cîțiva au fost atrași de recent constituitul Partid Comunist. Ecoul comunismului ar fi fost mai larg, dacă nu ar fi existat poziția Cominternului (Internaționala Comunistă) în favoarea separării Macedoniei.

Tensiunile create de integrarea noului teritoriu contribuiseră deja în mod semnificativ la schisma națională. Acestea au fost exacerbate în timpul anilor '20 de refugiați, dintre care 700.000-800.000 se stabiliseră în Macedonia grecească, schimbîndu-i demografia, mai ales în condițiile în care în jur de 400.000 de turci, albanezi și bulgari o părăsiseră deja.

Problemele practice au fost gestionate cu eficiență în general, dar refugiații au cauzat în continuare o suprasaturare a pieței forței de muncă; mulți au rămas în suburbiile orașelor mari, fiind influențați de o politică radicală. Grecia a păstrat un număr mic de minorități: turci, vlahi, albanezi și slavi macedoneni[5]. Datorită închiderii școlilor sîrbe și bulgărești și a repartizării refugiaților, populația slavofonă a început să voteze împotriva liberalilor. Componența etnică a noilor teritorii s-a modificat: grecii au devenit acum o majoritate clară. Și echilibrul politic antebelic a fost afectat. Se adoptase o constituție republicană, dar timp de mai bine de un an (1925-1926) țara a căzut pradă dictaturii generalului Theodoros Pangalos (1878-1952). Doar după înlăturarea sa, urmată de alegeri cu reprezentare proporțională și formarea unui guvern de uniune, constituția a fost în sfîrșit aplicată. Venizelos s-a întors din nou în iulie 1928 și a format ultima sa administrație, ce avea să dureze pînă în 1933.

Prim-ministru cu intermitențe începînd cu 1910, acesta reprezentase o forță a modernizării. Avînd acum 64 de ani, s-a folosit de priceperea sa în politica internă pentru a rămîne la putere, schimbînd încă o dată sistemul electoral în favoarea propriei majorități liberale și asigurîndu-și măsuri legislative de reprimare a subversiunilor. Stabilitatea

5. În jur de 82.000, conform recensămîntului din 1928. Au rămas peste 500.000 de etnici greci în Turcia, Albania, Dodecanezul italian și Ciprul britanic (aproape o jumătate dintre aceștia).

internă a devenit principala sa preocupare. Alegerile desfășurate conform unui sistem al majorității au transformat un vot de 47% într-o majoritate parlamentară de 71%. O lege împotriva tentativelor de subminare a ordinii sociale, vizînd un număr mic de comuniști, avea să fie folosită pe scară largă de guvernele ulterioare.

Talentul diplomatic al lui Venizelos s-a întors apoi spre naționalism, pentru a rezolva conflictele cu vecinii Greciei. Bombasticul Pangalos amenințase cu reluarea războiului împotriva Turciei. El ocupase timp de cîteva zile în octombrie 1925 o parte din sud-vestul Bulgariei, în urma unui incident cu extremiștii bulgari macedoneni în timpul căruia își pierduseră viața doi ofițeri greci. Nici relațiile cu Italia nu erau mai prietenești. Aceasta își încălcase promisiunea de a retroceda Dodecanezul. Mussolini, de curînd instalat la putere, dăduse Greciei un ultimatum belicos, urmat de bombardarea insulei Corfu în 1923, după un incident la granița greco-albaneză în care un general italian aflat într-o misiune a Aliaților fusese omorît. Nici chiar cu Iugoslavia relațiile nu erau ideale. Grecia nu sărise în ajutorul Serbiei în 1914 și armata sîrbă fusese plasată pe teritoriul grec împreună cu Armata franceză a Orientului. Discutarea unei serii de probleme, de la trasarea definitivă a graniței pînă la folosirea porturilor de la Marea Egee, fusese mereu amînată.

Venizelos a încercat să rezolve toate aceste probleme prin acorduri bilaterale, deschizînd drumul care avea să ducă la Înțelegerea Balcanică din 1934. Chestiunile iugoslave au fost rezolvate prin Pactul de prietenie, conciliere și arbitraj din martie 1929, după care cea mai mare realizare diplomatică a sa a fost reconcilierea cu Turcia. Aceasta a fost pecetluită prin Convenția de la Ankara din octombrie 1930, încheiată în timpul vizitei sale oficiale în Turcia, prilej cu care s-a întîlnit și cu patriarhul Constantinopolului. Ca alternativă la părăsirea „Marii Idei", el a propus un program mai realist, dar nu mai puțin ambițios, de reconstrucție internă și urmărirea unui rol de lider pentru Grecia în Peninsula Balcanică - incluzînd și Turcia - atins prin întîietatea economică și intelectuală.

Promisiunile reformei agrare, făcute în timpul primului război mondial la presiunile țărănimii din noile teritorii, au fost aplicate pe rînd. Un debut lent, efectuat prin redistribuirea pămîntului moșiilor rămase fără stăpîn către țăranii fără pămînt, a fost accelerat de afluența de refugiați, moment în care toate proprietățile de peste 30 ha au fost luate. Cele 600.000 ha distribuite în final reprezentau peste 40% din terenul arabil (cea mai mare proporție din Balcani), dintre care patru cincimi au fost acordate refugiaților. În plus, statul a fondat în 1928 o Bancă Agricolă, pentru o mai bună creditare a țăranilor.

Orașele conțineau deja 24% din populația antebelică - cel mai mare procentaj din Peninsula Balcanică. Refugiații i-au sporit numărul la 42% pînă la sfîrșitul anilor '20. Aglomerația urbană Atena-Pireu număra 704.000 de locuitori, iar Salonicul 237.000. Manufacturile au luat un nou avînt, datorită infuziei de întreprinzători și forță de muncă din partea refugiaților și deplasării capitalului diasporei din sistemul bancar. Numărul stabilimentelor industriale a sporit de la 762 (cu 24.300 de muncitori) în 1917 la 4.000 (cu 110.000 de muncitori) în 1929.

Ajutată de achizițiile statului, valoarea reală a producției de textile s-a triplat între 1920 și 1930. Reprezentînd peste 20% din producția totală din industrie, textilele reprezentau cel mai mare sector al industriei de sine stătător. Comisia pentru stabilirea refugiaților acorda împrumuturi pe termen lung și legislația a pus capăt restricțiilor privind încorporarea capitalului social. Zona Atena-Pireu a continuat să fie vizată, deoarece majoritatea noilor firme erau aici, concentrînd aproximativ o jumătate din forța de muncă industrială. Capitalul diasporei, atras și de situarea geografică favorabilă comerțului exterior, a fost

responsabil pentru o dezvoltare extraordinară a flotei comerciale greceşti. Capacitatea acesteia, redusă de război de la 894.000 tone în 1915 la 219.000 pînă în 1918, a ajuns la 1,3 milioane în 1928[6].

Perdantul din tabăra învinşilor: Bulgaria

Ca urmare a înfrîngerii, şi Bulgaria şi-a pierdut regele, asemenea Greciei, dar a reuşit să îşi păstreze sistemul politic în ciuda tensiunilor, radicalismului şi violenţelor. Deoarece regimul care adusese înfrîngerea fusese strîns legat de persoana regelui Ferdinand, el şi apropiaţii săi au fost cei traşi la răspundere, şi nu sistemul. Constituţia de la Tîrnovo a supravieţuit, la fel şi dinastia, deşi printr-un nou monarh tînăr şi lipsit de experienţă[7].

La alegerile din august 1919, concurenţii erau partidele de stînga, reflectînd nemulţumirea electoratului faţă de comportamentul din timpul războiului. Bulgaria, ţara cu cea mai slabă bază industrială, avea şi cea mai veche şi cea mai puternică mişcare socialistă din Balcani, dar aceasta era dezbinată şi aripa sa de stînga tocmai se transformase în Partidul Comunist Bulgar. Uniunea Agrară a ieşit prima, cu 31% din voturi şi 85 de locuri: Stamboliiski a fost rugat să formeze un guvern. Comuniştii (18%), neurmărind altceva decît o revoluţie, au refuzat să coopereze. Deoarece social-democraţii erau la fel de puţin deschişi, Stamboliiski a fost nevoit să includă cîteva elemente ale fostului regim în cabinetul său.

Pentru a se demonstra că vechiul regim fusese înlăturat, foşti miniştri şi figuri proeminente din Macedonia au fost arestaţi şi la Ministerul de Război a fost numit un civil. Ca toţi conducătorii balcanici, Stamboliiski petrecuse multă vreme la Conferinţa de pace. Era paralizat între teama de a-i nemulţumi pe Aliaţi, care mai aveau încă trupe cantonate în ţara sa, şi cea de a se întoarce cu nişte termeni care aveau să îi distrugă coaliţia. Prin Tratatul de la Neuilly, Bulgaria a renunţat la coasta tracă pe care o obţinuse în urma războaielor balcanice[8], dar i s-a promis acces economic la Marea Egee. Armata sa a fost redusă şi i-au fost impuse despăgubiri grele în franci de aur. După cum spera şi Stamboliiski, termenii financiari au fost ulterior atenuaţi.

Deocamdată existau multe resentimente. Partidul Comunist a profitat la maximum de nemulţumirea acumulată. El a făcut apel la o grevă generală cu demonstraţii la Sofia în decembrie, la cererea conducerii bolşevice a Rusiei, care respingea „aranjamentul de la Versailles" şi se aştepta la o izbucnire revoluţionară. Stamboliiski a declarat starea de necesitate şi s-a opus grevei prin toate mijloacele pe care le-a putut găsi. A trecut căile ferate sub controlul armatei, a organizat propria Gardă Portocalie formată din ţărani, pentru a împrăştia demonstraţiile. Comuniştii supraestimaseră potenţialul revoluţionar al situaţiei; greva a eşuat.

Stamboliiski a dizolvat Adunarea şi a trimis din nou populaţia la urne în martie 1920. Deşi agrarienii săi şi-au sporit voturile la 39%, au ratat majoritatea absolută în parlamentul

6. Prin comparaţie, capacitatea Iugoslaviei - a doua în Balcani - era de 46.000 tone.
7. Deşi Boris al III-lea, spre deosebire de regele Constantin, a reluat legătura de nume cu domnitorii medievali.
8. Este greu de stabilit numărul exact al bulgarilor care au rămas în afara graniţelor Bulgariei. Cifra de un milion, menţionată deseori în sursele bulgăreşti, include probabil majoritatea slavilor macedoneni, dacă nu pe toţi.

cu 229 de locuri. De asemenea, comuniștii își sporiseră voturile la 20% și 51 de locuri. Social-democrații au scăzut la 7 locuri, iar restul s-a împărțit între vechile partide. Respingînd 13 deputați din motive tehnice, Stamboliiski a obținut majoritatea necesară pentru un guvern agrarian. Nu fusese capabil să facă acest lucru decît după mobilizarea țărănimii și după ce a recurs la practici pe care cu altă ocazie le blamase.

Bulgaria pierduse războiul; era privită cu neîncredere de vecinii săi și se confrunta cu amenințări pe plan intern. Stamboliiski a încercat să imprime un nou sens direcției în care se îndrepta țara, inițiind reforme și urmărind reconcilierea cu vecinii. Agrarienii erau impulsionați de viziunea unei societăți egalitare conferind mijloacele de producție celor care le întrebuințau printr-o mișcare cooperatistă totală.

Deși nu mai erau multe de făcut pentru distribuirea echitabilă a pămîntului, legislația a creat un fond al pămîntului confiscat de la proprietarii care aveau mai mult decît era „acceptabil din punct de vedere social". Limita era 30 ha pentru cei care lucrau singuri pămîntul, cu o excepție în cazul familiilor mai mari de patru membri. S-au obținut cu greu 330.000 ha (6% din terenul arabil – cea mai mică redistribuire din Balcani), în principal de la stat, autorități locale și mănăstiri, pentru 64.000 de bulgari și 28.500 de refugiați. Au existat de asemenea măsuri pentru încurajarea consolidării fișiilor de teren, întărirea cooperativelor și îmbunătățirea creditelor, ajutorului social și a instituțiilor de învățămînt din mediul rural.

Normele „acceptabile din punct de vedere social" s-au aplicat și proprietăților urbane (două camere și o bucătărie pentru fiecare familie, familiile mai mari avînd mai multe camere). Cea mai surprinzătoare inovație a fost obligativitatea muncii în folosul comunității, introdusă pentru toți bărbații tineri și femeile nemăritate, organizată conform principiilor militare și înlocuind serviciul militar, pentru a absorbi excesul de forță de muncă și a insufla tinerilor o conștiință socială. S-au luat măsuri pentru reducerea rolului social al categoriilor care nu se bucurau de popularitate, cum ar fi avocații sau negustorii. Învățămîntul a fost poate realizarea de căpătîi a agrarienilor. Punînd accentul pe mediul rural, pe învățămîntul primar și pe considerentele pragmatice, ei au construit școli, au extins conținutul profesional al programei, au eliberat-o de șovinisme și au fondat noi școli tehnice și facultăți.

Acțiunea lor a fost însă restrînsă de supravegherea al Aliaților, de haosul rămas în urma războiului și de constrîngeri politice. Pînă în 1920, populația era în proporție de peste 83% ortodoxă și vorbitoare de bulgară. Cea mai numeroasă minoritate (puțin mai mare de 11%) era compusă din cei 534.000 de turci rămași, avînd dreptul la școli proprii. Turcii, grecii și românii au continuat să plece[9]. Din zonele învecinate veniseră în jur de 250.000 de bulgari. Majoritatea aveau nevoie de sprijin public și erau simpatizanți, dacă nu membri activi ai organizațiilor iredentiste macedonene rivale. Erau de asemenea grupuri mari de refugiați ruși, dintre care mulți, foști membri ai armatei generalului Wrangel – cea mai numeroasă forță armată din țară. Rușii contrarevoluționari nu îl agreau pe Stamboliiski, pe care de-abia dacă îl deosebeau de bolșevici. Aceștia aveau legături antebelice cu personalitățile bulgare și constituiau o prezență periculoasă.

9. 240.000 de turci au părăsit Bulgaria între 1912 și 1930 și încă 100.000 de atunci pînă în 1939. În 1920, doar 47.000 de greci mai rămăseseră, trăind în Plovdiv, în jurul acestuia și pe coasta Mării Negre – inferiori numeric celor 62.000 de țigani și doar cu puțin mai mulți decît cei 43.000 de evrei.

Monarhia, opoziția parlamentară și presa acesteia acționau și ele în chip de constrîngeri. Vechile partide, învinovățite pentru suferințele și eșecurile războiului, se reduceau la clasa intelectuală din Sofia și nu erau unite. Cele două fracțiuni liberale mai mari obținuseră 4-6% din voturi, în vreme ce democrații, criticii recunoscuți ai guvernelor antebelice, reușiseră să obțină în jur de 10%. Pe parcursul anului 1922, Stamboliiski s-a simțit destul de stăpîn pe situație ca să anuleze măsurile de necesitate impuse la sfîrșitul lui 1919 și să abordeze amenințarea potențială a rușilor contrarevoluționari și a macedonenilor. El a dispus arestarea, extrădarea și demobilizarea multora dintre oamenii lui Wrangel. Apropierea sa de Iugoslavia i-a determinat pe macedoneni să protesteze deschis și să comită fărădelegi. Stamboliiski a folosit Garda Portocalie împotriva lor, i-a arestat pe militanții lor și i-a trimis în lagăre, dar nu a putut pătrunde în zonele controlate de ei și nici preveni alte acte de terorism.

Departe de a se potoli, opoziția s-a intensificat. În primul rînd, agrarienii erau nedisciplinați și corupți. Ei preluaseră administrația fără cadre specializate și mulți au făcut abuz în funcțiile de curînd obținute. Existau politicieni agrarieni care erau mai mult sau mai puțin radicali decît Stamboliiski. Funcționarii publici, avocații, ziariștii, doctorii, profesorii universitari, toți sufereau de pe urma sărăciei și a diverselor forme de discriminare. Clerul și credincioșii ortodocși erau șocați de necredința lui Stamboliiski, de confiscarea proprietăților mănăstirești și de reducerea învățămîntului religios[10]. Mai periculoși erau ofițerii nemulțumiți, indignați de măsurile antimilitariste ale agrarienilor și de disprețul acestora, care se adăugau la șomaj, pensii tot mai mici și misiuni înjositoare. Formarea Ligii Militare în 1922 era expresia amenințătoare a acestei nemulțumiri.

Stamboliiski s-a prezentat la urne în aprilie 1923. El înlocuise reprezentarea proporțională cu votul uninominal, își epurase cabinetul și administrația, acționase împotriva comuniștilor și macedonenilor și își impulsionase propriul partid prin întruniri, jurăminte de credință și întărirea Gărzii Portocalii. Aceste măsuri au fost percepute ca țintind spre o conducere unipartită, o dictatură personală, poate chiar o schimbare de constituție. Atrase unele spre altele de dorința de supraviețuire, vechile partide au reușit să formeze un Bloc Constituțional. Stamboliiski nu a ezitat să folosească măsuri represive și excepționale. Agrarienii au obținut 54% din voturi, comuniștii peste 19%, iar Blocul Constituțional peste 18%.

Într-o atmosferă de frustrare profundă pentru toate fracțiunile opoziției, a fost pusă la cale o conspirație reunind cele mai diverse elemente, de la partidele tradiționale la Liga Militară, ORIM (Organizația Revoluționară Internă Macedoneană), și pînă la social-democrați. Conspiratorii știau că se pot baza pe sprijinul armatei și erau convinși că Partidul Comunist nu va contesta lovitura de stat. În noaptea de 8 iunie 1923, conspiratorii au luat Sofia cu asalt și au demis guvernul agrarian. Regele Boris, ale cărui relații cu Stamboliiski erau tensionate și care era conștient de iminența loviturii, a acceptat acțiunea. Fără prea mare considerație față de delicatețurile constituționale, a fost format un nou guvern în frunte cu Alexandăr Țankov (1879-1959), un profesor de economie sprijinit de Alianța Democratică nou constituită a vechilor grupări politice, împreună cu Liga Militară și cu ORIM.

10. De la moartea exarhului în 1915, nu mai fusese numit nici un arhiepiscop, pentru a nu se accentua statutul incert al Bisericii Bulgariei, care oricum nu era pe lista de priorități a lui Stamboliiski.

Stamboliiski a fost găsit cîteva zile mai tîrziu de către ORIM și torturat groaznic înainte de a fi decapitat de călăii săi. Sfîrșitul său îngrozitor a reprezentat prima expresie criminală a urii patologice resimțite de mișcările naționaliste radicale de dreapta față de „trădătorii" cauzei lor sfinte. Aceasta avea să fie întrecută doar de legionarii români și de ustașii croați. Noul guvern a aprobat 3.000 de arestări, dar acesta nu a fost singurul motiv pentru uimitor de rapida prăbușire a regimului agrarian. Stamboliiski fusese pe placul țăranilor și dăduse țării sale o nouă motivație, dar tratase prea multă lume cu dispreț și se răzbunase aspru pe mult prea mulți oponenți. Comuniștii s-au ținut deoparte, marile puteri nu au mișcat un deget. Guvernul Țankov a continuat redistribuirea pămîntului, sprijinirea cooperativelor și îmbunătățirea ajutorului social. A pus capăt cenzurii și chiar i-a eliberat pe comuniști.

Cominternul de la Moscova nu vedea cu ochi buni pasivitatea partidului bulgar și a ordonat cu întîrziere o revoltă în septembrie 1923. Organizată prost și ușor de înăbușit, aceasta i-a dat lui Țankov prilejul de a se întoarce împotriva stîngii. O lege pentru apărarea țării împotriva activităților teroriste a permis guvernului să își folosească la maxim influența în alegerile pe care le-a organizat în noiembrie pentru repunerea în drepturi a parlamentului. Alianța Democratică și social-democrații au obținut 59% din voturi. Agrarienii au reușit totuși să obțină peste 12%. Chiar și Partidul Comunist avea 8 locuri, dar fost scos în afara legii în aprilie 1924, sindicatele sale au fost desființate și deputații scoși din parlament.

Toate acestea păreau să îi încurajeze pe cei cu tendințe spre acțiuni violente, care au culminat cu o încercare de a-l asasina pe regele Boris la 16 aprilie 1925 în timpul unor funeralii, explozia unei bombe ucigînd 128 de oameni. Atentatul a provocat cele mai aspre represalii pînă la momentul respectiv, care au eliminat pentru o perioadă stînga politică. Guvernul mai avea încă de luptat cu dreapta macedoneană, ale cărei violențe țineau pasul cu cele guvernamentale și comuniste. ORIM avea baza în sud-estul țării la granița cu Grecia și Iugoslavia. Macedonenii, care reprezentau a zecea parte din populația Sofiei, înlesneau accesul extremiștilor spre capitală. Aceștia operau ca o adevărată mafie, cerînd sinecuri, strîngînd contribuții și terorizînd oficialitățile.

Se omorau și între ei, căci deși umbrela ORIM îi cuprindea pe toți, erau împărțiți în „federaliști", care susțineau ideea unei Macedonii separate în cadrul unei federații balcanice, și „centraliști", care vroiau ca întreaga Macedonie să fie anexată Bulgariei. Activitățile lor scăpate de sub control amenințau relațiile cu vecinii.

Anvergura represaliilor a atras curînd mai multă dezaprobare decît aprobare. În luna septembrie, în urma presiunilor din străinătate, regele a fost nevoit să spună că a venit vremea unei politici mai relaxate. Guvernul încerca să obțină un împrumut pentru ajutorarea refugiaților, pradă ușoară pentru extremele de dreapta și stînga. I s-a dat de înțeles că nu îl va obține atîta vreme cît va fi condus de Țankov. În ianuarie 1926, democratul Andrei Liapcev (1866-1933) a preluat puterea. Un împrumut pentru lucrările publice și alte măsuri au contribuit la rezolvarea parțială a problemei refugiaților. A fost permisă reînființarea sindicatelor și s-au acordat amnistii, dar partidele care sprijineau guvernul se scindau. În 1926, existau deja 19 grupări reprezentate în parlament. O nouă lege electorală, inspirată de inovația lui Mussolini din 1923, a încercat să remedieze situația, acordînd majoritate parlamentară automată partidului care obținea cele mai multe voturi.

Alegerile din mai 1927 au redus procentajul Alianței Democratice la 38%. Fragmentarea politicii de partid a continuat, slăbind guvernul care nu se afla în forma potrivită

pentru a întîmpina dificultăţile economice iminente. Pînă în 1930, Liapcev era pe punctul de a pierde controlul Adunării, al alianţei sale şi chiar al propriului cabinet. La alegerile din iunie 1931, ultimele cu adevărat democratice, cele 31% ale Alianţei Democratice au făcut loc celor 47% ale Blocului Popular. Această coaliţie de centru-stînga, incluzînd elemente agrariene, i-a acordat Bulgariei posibilitatea de a schimba direcţia. Guvernul său a rezistat vreme de trei ani încercînd să îndepărteze cele mai rele efecte ale Marii Crize, în vreme ce se confrunta cu noi probleme din partea dreptei şi a stîngii.

Avînd permisiunea să reapară sub forma Partidului Muncitoresc, comuniştii obţinuseră 30 de locuri iar în 1932 şi-au asigurat majoritatea în consiliul local al Sofiei prin votul diverselor elemente nemulţumite. Imitîndu-i pe fascişti, Ţankov a iniţiat o mişcare naţional-socialistă, în vreme ce ORIM îşi reluase activitatea cu forţe proaspete. Fragmentată în 29 de grupări aflate într-o continuă ceartă şi incapabilă să se întrunească, Adunarea devenise fără importanţă. Mişcarea agrariană era distrusă, îşi îndepărtase adepţii, însă majoritatea ţăranilor nu îi agrea pe cei care veniseră la putere după aceea. Vechilor partide le lipsea sprijinul masiv al populaţiei. Extremele radicale se aflau la cuţite. Se instaurase un sentiment general de deziluzie. Condiţiile erau stabilite pentru armată şi pentru Coroană : în mai 1934, o altă lovitură militară a pus capăt vieţii parlamentare veritabile.

Bulgaria trebuia să se ocupe de refugiaţi şi să plătească despăgubiri de război. Pînă la urmă, totalul despăgubirilor sale, o dată reduse prin negocieri pînă în 1930, era doar puţin mai mare decît datoriile de război şi de întrajutorare şi partea de obligaţii ale Austro-Ungariei pe care România şi Iugoslavia victorioase trebuiau să le plătească. Despăgubirile se ridicau la aproximativ 18% din datoria totală a Bulgariei, în comparaţie cu datoriile legate de război, care erau aproape jumătate din cele ale Iugoslaviei şi puţin peste datoria totală a României. Aceste state Aliate au primit însă compensaţii sub forma despăgubirilor, în vreme ce Bulgaria nu a obţinut capital străin pînă în 1926.

Consecinţele politicii regelui Ferdinand îi permiseseră lui Stamboliiski să respingă însăşi noţiunea de expansiune şi tot ce era legat de aceasta – armată permanentă, buget militar mare, obligativitatea serviciului militar, casta ofiţerilor şi patronajul puterii. Idealul său pe termen lung era o uniune balcanică de state agrare, dar nu putea face mai mult în vederea acestuia decît să sprijine noua „Internaţională Verde" instituită la Praga, pentru a oferi un context pentru schimburile din diverse partide ţărăniste. El nu a neglijat interesele Bulgariei ; aceasta a fost prima dintre statele înfrînte admisă în Liga Naţiunilor, în 1920. A făcut presiuni pentru aplicarea completă a Tratatului de pace, incluzînd clauza privitoare la accesul economic la Marea Egee pentru protejarea drepturilor minorităţii slavilor macedoneni în alte ţări, deşi ei nu erau recunoscuţi ca atare în Bulgaria.

Stamboliiski dorea să coopereze cu vecinii balcanici, în mod ideal pe baza unei ideologii ţărăniste comune. Din punct de vedere realist a fost necesar să îmbunătăţească relaţiile cu ei aşa cum se găseau. Ieşirea la Marea Egee era principalul motiv de dispută cu Grecia. Bulgaria dorea un culoar şi a respins ofertele Greciei de a avea o zonă liberă într-un port. Astfel, era destul de dificil de rezolvat chestiunea drepturilor macedonene, mai ales avînd în vedere incursiunile ORIM. Aceasta era cu atît mai mult cazul relaţiilor cu Iugoslavia. Belgradul insista asupra caracterului sîrb al populaţiei din partea sa de Macedonia şi nu vroia să ia în considerare nici un fel de concesii pînă nu se luau măsuri pentru a opri atacurile ORIM.

Confruntat cu alternativa dintre sacrificarea relaţiilor mai prieteneşti cu Iugoslavia pentru a domoli opinia publică macedoneană indignată şi înfrîngerea extremiştilor

macedoneni pentru a cîștiga aprobarea Iugoslaviei, înclinațiile lui Stamboliiski și versiunea sa despre interesele țării l-au determinat să aleagă ultima soluție. După luna mai a anului 1921, asigurînd Belgradul că va lua măsuri pentru a controla terorismul macedonean, a epurat armata și poliția de frontieră de adepții ORIM. El a vizitat Belgradul în noiembrie 1922; în martie 1923, a fost încheiată Convenția de la Niš pentru cooperarea între Bulgaria și Iugoslavia în vederea stopării terorismului. Aceasta a fost urmată de măsuri concrete împotriva terorismului cu arestări și detenții, ceea ce i-a atras lui Stamboliiski ura nesecată a ORIM.

Pentru marea majoritate a populației, primul război mondial însemnase lipsuri suferite în zadar, de unde și respingerea politicienilor care aveau legătură cu războiul. Pe pămîntul bulgar nu se duseseră multe lupte, dar aproape 39% din populație fusese mobilizată pînă în 1918, ceea ce dusese la o scădere drastică a recoltelor. Din punctul de vedere al pierderilor de război, existase un declin general de 68.000 de indivizi între 1916 și 1918 și unul al ratei natalității pe parcursul anilor '20.

Cu toate acestea, efectele sociale și economice pe termen lung ale războiului nu au fost profunde. Inflația din timpul războiului lichidase practic datoriile țăranilor. Peste 75% din populație erau mici proprietari care supraviețuseră impactului. Structura socială a Bulgariei nu a fost modificată. Singura schimbare notabilă din agricultură a fost scăderea producției de grîu și înlocuirea ei cu tutunul ca bun pentru export. Între 1921 și 1925, valoarea tutunului a ajuns să reprezinte de la 26% la 40% din valoarea de export.

Promovarea publică eficientă sub forma împrumuturilor a îmbunătățit calitatea selecției plantelor, irigării și a fertilizatorilor, dar acestea nu au fost suficiente pentru ca tutunul să joace același rol economic dinamic pe care l-au avut grînele înainte de război. Prețurile internaționale ale tutunului nu erau stabile și au scăzut cu o cincime în anii '20. Creditul pe termen lung era mai greu de găsit. Chiar și creditul pe termen scurt a rămas un lux, din cauza necesității de a stabiliza moneda. Cînd guvernul s-a întors la etalonul de aur în 1928, el a fost obligat să reducă din cheltuielile publice pentru a sprijini o monedă supraevaluată. Nici în industrie nu au existat multe schimbări. Sectorul micilor fabrici a rămas în prea mare măsură dependent de materiile prime străine. Cu toate acestea, concentrarea sa în capitală era mai pronunțată aici decît oriunde în Balcani. Pînă în 1926, firmele din Sofia erau răspunzătoare pentru 62% din acțiunile din sectorul industrial bulgăresc și pînă în 1930 asigurau 54% din locurile de muncă din industrie.

Capitolul 12

Anii '20 – Învingătorii

Interesele României Mari • Un stat complet neînţeles de componentele sale : Regatul Sîrbilor, Croaţilor şi Slovenilor • Redresarea şi o stabilitate precară pretutindeni

România Mare

Asemenea Greciei, şi România ieşise din primul război mondial de partea Aliaţilor. Spre deosebire de Grecia, îşi îndeplinise toate ţelurile şi devenise România „Mare" prin dublarea teritoriului şi populaţiei „vechiului" regat. Ea a putut să se dezvolte ca un bastion împotriva resentimentelor de dreapta ale detronatei monarhii habsburgice şi a radicalismului de stînga venind din fostul Imperiu Rus. Dacă toţi vorbitorii de română, cu excepţia unei jumătăţi de milion (inclusiv vlahi) erau reuniţi în interiorul graniţelor sale, minorităţile etnice reprezentau aproape o treime din populaţia totală şi includeau 1,4 milioane de maghiari[1]. Noile teritorii se deosebeau de cele vechi, precum şi unele de altele, şi au existat tensiuni cînd Bucureştiul şi-a extins sistemul centralizat.

Vechiul Regat ieşise din război prădat şi distrus. Cea mai stringentă problemă era eradicarea foametei, cînd transporturile au fost paralizate în 1919 de o grevă care s-a extins în domeniul minier şi petrolier, înainte de a se transforma în octombrie 1920 într-o grevă generală generată de socialişti. România, timp de un an şi jumătate, a trecut printr-o perioadă de instabilitate, timp în care forţele politice s-au adaptat unui nou peisaj. Politicienii transilvăneni care fuseseră în parlamentul de la Budapesta se confruntau cu partidele tradiţionale de la Bucureşti. Toţi au întîmpinat probleme noi, precum şi sufragiul universal. Conservatorii au fost practic eliminaţi. Liberalii se întorseseră la putere, dar Brătianu, conducătorul lor care se certase cu cei Patru Mari la Paris, îşi dăduse demisia înainte de primele alegeri generale de pe teritoriul României Mari în noiembrie 1919.

Nu predomina un singur partid. Liberalii şi-au păstrat o poziţie puternică, avînd 18% din locuri, conservatorii aveau 3%, iar noul Partid Ţărănesc, înfiinţat pentru a extinde reforma agrară, 11%. Partidul Naţional Român din Transilvania a ieşit în frunte cu 30%. Acesta a format o coaliţie împreună cu Partidul Ţărănesc sub conducerea liderului transilvănean Alexandru Vaida-Voevod (1872-1950).

Şeful Partidului Ţărănesc, Ion Mihalache (1882-1963), a devenit ministru al Agriculturii pentru a grăbi reforma. Primele măsuri fuseseră luate de liberali în decembrie 1918,

1. Maghiarii reprezentau 29% din populaţia Transilvaniei şi nu erau concentraţi la noua graniţă cu Ungaria, ci în centru. Guvernul ungar a contestat cifrele recensămîntului românesc din 1923.

cînd 2,25 milioane ha au fost marcate pentru expropriere şi redistribuire. Programul controversat al lui Mihalache ar fi inclus o limită de 100 ha, impozit progresiv pe venit, un salariu minim pe industrie, ziua de muncă de opt ore şi controlarea chiriilor urbane. Opoziţia combinată a Palatului, a vechilor partide şi a eroului de război generalul Averescu a pus beţe în roatele fragilei coaliţii. Confruntată cu criza socială şi economică, acesteia îi lipsea popularitatea lui Averescu, ce se aştepta să fie convocat în chip de salvator.

Regele Ferdinand a făcut apel la el în martie 1920 şi a aprobat dizolvarea parlamentului. Prin pacte electorale, Liga Poporului a generalului Averescu a cîştigat 43% din voturi. Guvernul a pus capăt grevei prin legea marţială. În 1921, şi-a aplicat şi propria reformă agrară – un compromis între cea a liberalilor şi cea a lui Mihalache. Termenii săi variau în funcţie de proprietari, beneficiari şi teren. Proprietatea maximă era între 100 şi 200 ha. S-au distribuit loturi de cinci hectare în schimbul unei plăţi împărţite pe 20 de ani. Averescu trebuia să îi mulţumească pe ţărani şi să demonstreze cît ţine la ordine. Liga Poporului pe care o conducea era slăbită de numeroase rivalităţi. Deoarece a venit la putere cu acordul liberalilor, a devenit din ce în ce mai dependent de ei şi a demisionat în decembrie 1921. Brătianu a fost chemat din nou în funcţie.

Bine reorganizat, noul Partid Naţional Liberal (pentru a-i da numele complet) dorea să întărească statul unificat şi unitar printr-o constituţie adusă la zi. S-au organizat alegeri în 1922 pentru o Adunare Constituantă, în care liberalii s-au găsit într-o majoritate de două treimi, ca rezultat al presiunilor administrative şi al opoziţiei fragmentate. Aveau din nou controlul situaţiei. Discutată în cadrul Adunării în ciuda rezistenţei reprezentanţilor noilor provincii şi promulgată în martie 1923, constituţia liberală a extins-o şi modernizat-o pe cea din 1866. Ea a fost completată în 1925 prin împărţirea teritoriului în judeţe după modelul francez. Unită cu diocezele noilor teritorii, Biserica ortodoxă a României Mari, reprezentînd confesiunea a 73% din populaţie, a fost reglementată prin constituţie şi ridicată la rangul de patriarhie în 1925. Catolicii, protestanţii, armenii, evreii şi musulmanii erau confesiuni susţinute de stat[2]. Pînă în 1930, evreii erau în număr de 750.000 (4% din totalul populaţiei şi 14% din populaţia urbană – aproximativ 50% în unele oraşe moldoveneşti). Tratatele le-au permis să dobîndească în cele din urmă cetăţenia română. Indiferent de prejudecăţi, ei au obţinut o poziţie dominantă în anumite profesii şi sectoare economice.

Liberalii au aplicat cea mai extinsă reformă agrară din Europa, cu excepţia Rusiei. Conform cifrelor oficiale, în jur de 4 milioane ha au fost redistribuite la 1,4 milioane de ţărani. Partidul Ţărănesc vroia un grad sporit de egalitate, dar nu s-a mai ridicat la nivelul programului său din 1921, îndreptîndu-se spre un „ţărănism" semănînd cu naţionalismul sub un alt nume. A cooperat cu popularul Partid Naţional, care îşi menţinuse poziţia în teritoriile care fuseseră sub stăpînire ungurească. Cele două a fuzionat în 1926 sub numele de Partidul Naţional Ţărănesc, care a devenit principalul partid de opoziţie sub conducerea lui Maniu.

Partidele de stînga aveau o reprezentare redusă. După ce cauzaseră un dezastru industrial între 1919 şi 1920, Partidul Socialist Român nou constituit s-a dezmembrat după afilierea la Internaţionala Comunistă. Partidul Comunist a obţinut 75.000 de voturi la alegerile din 1922, dar stabilitatea şi reforma agrară au redus în mare parte audienţa sa.

2. Catolicii reprezentau 15% din populaţie, împărţiţi în principal între greco-catolicii din Transilvania şi maghiarii romano-catolici. Protestanţii erau în principal saşi.

Atunci cînd, în 1924, Cominternul a condamnat statele născute la Versailles drept creații imperialiste și a chemat la secesiune minoritățile oprimate ale României, activitățile comuniste au fost considerate trădătoare. Scos în afara legii în 1924, partidul a stagnat în străinătate sau la nivel subteran și nu a apărut decît ocazional în organizații-paravan. Socialiștii rămași au devenit din nou membrii unui Partid Social Democrat Român, care coopera ocazional cu alte partide, dar nu obținea niciodată mai mult de 4% din voturi.

Urmînd exemplul Bulgariei, în martie 1926, liberalii au introdus o nouă lege electorală. Obținînd cel puțin 40% din voturi, partidul își adjudeca automat jumătate din locuri. Restul se împărțeau proporțional între toate grupările care au trecut de pragul de 2%. Liderii liberali au înțeles că influența lor pălea. Rezultatele alegerilor locale erau îngrijorătoare. Regele Ferdinand era bolnav, iar ei erau îngrijorați de moștenitorul lui. Prințul Carol (1893-1953), care nu acceptase nici disciplina regală, și nici îndrumarea liberală[3], a fost obligat în 1925 să renunțe la dreptul de succesiune. Criza dinastică a slăbit poziția lui Brătianu, care s-a hotărît să se dea la o parte pentru un timp. El l-a avertizat pe Ferdinand de pericolul mașinațiilor puse la cale de Partidul Național Țărănesc și de Carol și l-a sfătuit din nou să recurgă la Averescu, de la care se aștepta să asigure un interludiu liniștit.

La alegerile din mai 1926, campania electorală a lui Averescu i-a adus Ligii sale 53% din voturi. Relațiile cu liberalii s-au deteriorat pe măsură ce el a întreprins diverse acțiuni pentru a-și afirma independența – inclusiv discuții cu Carol. Brătianu l-a obligat să demisioneze și s-a întors pentru a organiza noi alegeri în iulie. Liberalii au cîștigat cu 62%, după cum era de așteptat, dar epoca lor se apropia de sfîrșit.

Prezența la urne fusese de 23%. La două săptămîni după alegeri, moartea lui Ferdinand i-a privat pe liberali de sprijinul regal. El a fost urmat de nepotul său de cinci ani Mihai, fiul lui Carol, care domnea sub o regență asigurată de trei persoane: doi bărbați și o femeie (mama sa Elena). Apoi, în noiembrie, moartea lui Ionel Brătianu a lipsit partidul de conducerea sa dinamică. Succesorul și fratele său Vintilă (1867-1930) nu avea destulă autoritate pentru a ține laolaltă fracțiunile liberale sau pentru a face față criticilor. A demisionat în noiembrie 1928. Liberalii se străduiseră să creeze un cadru modern și o burghezie care să-și asume rolul de conducere în procesul de transformare a României într-un stat național european. Ei fuseseră preocupați de progresul economic reflectînd interesele comerciale, industriale și bancare predominante în partid și așteptau sprijinul acestuia. Dar, din moment ce burghezia lor nu era destul de puternică pentru această sarcină, statul a fost nevoit să intervină printr-o politică de naționalism economic. Aceasta a dat un avînt deosebit „liberalismului" liberalilor.

Hotărîrea lor de a evita dependența de investiții străine s-a tradus prin faptul că industralizarea a fost finanțată într-o largă măsură de sectorul agricol. Exporturile de produse agricole furnizau fabricanților din țară mîncare ieftină și materii prime, dar le creșteau prețul pe piața mondială. Recoltele slabe au intensificat plîngerile țăranilor privitoare la reprezentarea ineficientă a intereselor lor. România devenise o țară a micilor proprietari, cu 95% din totalul proprietăților în suprafețe de mai puțin de 10 ha, 83% din

3. Fusese căsătorit o dată fără consimțămînt regal și apoi conform regulii, dar avînd o căsătorie nefericită, cu prințesa Elena a Greciei, de care ulterior s-a despărțit. El a trăit în general în străinătate cu o romancă divorțată, Mme Lupescu.

proprietăţi fiind sub cinci hectare, dar distribuirea pămîntului nu adusese prosperitate. Multe proprietăţi nu erau viabile din punct de vedere economic.

Liberalii contaseră pe industrializare pentru a-i ajuta pe adepţii lor din ţară, dar participarea străină era limitată şi nu putea furniza întregul capital necesar. Ei nu cîştigaseră încrederea ţăranilor şi nu puseseră economia pe baze solide. Partidul Naţional Ţărănesc, care pînă în 1928 devenise un adversar redutabil, a lansat o campanie împotriva guvernării liberale, cu întruniri ale ţăranilor şi ameninţarea unui marş spre Bucureşti după modelul lui Mussolini. Cînd Vintilă Brătianu şi-a înaintat demisia, regenţii s-au îndreptat către Maniu, care a format un guvern şi a organizat alegeri.

Programul naţional-ţărănist a promis redresarea nemulţumirilor ţăranilor, descentralizarea şi o atitudine mai binevoitoare faţă de capitalul străin. Chiar dacă guvernul lui Maniu a întreprins cîteva măsuri administrative preelectorale obişnuite, alegerile din decembrie 1928 sînt considerate drept cele mai democratice din România. Partidul Naţional Ţărănesc (în coaliţie cu social-democraţii şi Partidul Saşilor din Transilvania) a fost purtat victorios spre putere de 78% din voturi.

Guvernul Maniu a plasat agricultura în centrul politicii sale economice, cu scopul de a întemeia o clasă puternică de ţărani mai bogaţi. Înţelegînd că resursele financiare interne nu erau suficiente şi dorind să dea o lovitură oligarhiei economice liberale, el a anulat majoritatea restricţiilor impuse participării străine în economia naţională. Strategia de a se baza pe împrumuturi străine plătite prin exporturi din agricultură a fost cu toate acestea repede distrusă de Marea Criză; aşteptările alegătorilor au rămas în mare parte neîmplinite.

Guvernul nu era deosebit de unit şi recursese la forţă cînd a avut de-a face cu problemele din sectorul industrial, iar Partidul Naţional Ţărănesc şi-a înfiinţat de asemenea propria gardă armată. Lovitura finală a venit atunci cînd prinţul Carol a profitat de lipsa de coeziune a guvernului, pentru a pune la cale o întoarcere spectaculoasă cu avionul la Bucureşti în iunie 1930. Maniu a demisionat şi a lăsat preparativele pentru urcarea pe tron în seama altora. După ce parlamentul l-a proclamat rege pe Carol al II-lea – sau Carol, după cum e mai bine cunoscut chiar şi în engleză după numele său românesc[4] – Maniu a acceptat să revină ca prim-ministru dar existau diferenţe ireconciliabile între el şi suveran, mai ales în privinţa prezenţei amantei lui Carol, Mme Lupescu. El a demisionat definitiv în octombrie.

Criza dinastică a slăbit poziţia lui Maniu, la fel cum cea precedentă o făcuse în cazul lui Brătianu. Prestigiul partidelor parlamentare a avut de suferit. A urmat o perioadă de instabilitate, pe măsură ce regele Carol a exploatat tot mai mult neînţelegerile dintre partide şi din cadrul lor. S-a înconjurat de o camarilă şi proiecta imaginea unui monarh mai degrabă la curent cu aspiraţiile „noii" Românii, decît cu practicile unui stat antebelic.

Perspectivele unei consolidări a sistemului parlamentar păruseră favorabile în perioada următoare primului război mondial. Partidul Conservator se prăbuşise, împreună cu puterea marilor proprietari de pămînt. Elementul social dominant a devenit burghezia înstărită, aflată sub conducerea Partidului Liberal reînnoit, a cărei oligarhie financiară presupunea în egală măsură controlul băncilor, industriei şi politicii. În timp ce unii

4. El a folosit versiunea românească a numelui său chiar în franceză şi engleză, contrar uzanţelor, ca o concesie făcută sentimentului naţionalist. Regele Mihai s-a întors la poziţia de moştenitor al tronului, cu titlul de mare voievod de Alba Iulia, din consideraţie faţă de Transilvania.

dintre suporterii lui tradiţionali l-au abandonat pentru noul Partid Ţărănesc, acesta a făcut un efort important pentru a atrage interesele de afaceri ale noilor provincii. El a dominat pînă cînd Partidul Naţional Ţărănesc unit a reconstituit în parte sistemul bipartit.

Coroana a continuat să fie un element-cheie şi se bucura de o considerabilă autoritate. Regele Ferdinand respectase practica constituţională, dar, ca şi înainte, alegerile erau de obicei organizate după ce el numea primul-ministru, al cărui partid, o dată aflat la conducere, avea avantajul de a putea „aranja" alegerile. Majoritatea ţăranilor rămîneau apatici şi în aceeaşi măsură lipsiţi de experienţă. Cele două partide principale nu au avut niciodată prea multă coeziune. În afara structurilor obişnuite apăreau – deseori în opoziţie faţă de sistemul parlamentar – indivizi şi grupări diverse. Liga lui Averescu era o mişcare *à la Boulanger*, adunîndu-i pe cei cărora le era teamă de o schimbare violentă, admiţînd însă necesitatea reformei sub o îndrumare „puternică".

Mişcările naţionaliste extremiste erau animate de sentimentul că era necesară o nouă elită pentru a lega într-un întreg părţile disparate ale României Mari şi totodată respingeau ritmul lent al eforturilor parlamentare. Tînjeau după o forţă morală care să determine cursul evenimentelor, într-un moment în care clasele sociale superioare ale României se detaşaseră de ortodoxie, iar liberalii erau motivaţi doar de interese materiale. Germenii unui autoritar naţionalism moral, antimarxist, antiliberal şi totodată antisemit au fost împrumutaţi şi dezvoltaţi de Corneliu Zelea-Codreanu (1899-1938) din mediul universitar ieşean, unde aproape jumătate din studenţi erau evrei, mulţi dintre ei refugiaţi din Rusia şi deci priviţi ca agenţi comunişti.

Lider al studenţilor, el se făcuse remarcat prin violenţa limbajului şi a acţiunilor îndreptate împotriva „bolşevicilor" şi evreilor ; înfiinţase Legiunea Arhanghelului Mihail în 1927 (după o viziune avută în închisoare), urmată în 1930 de gruparea paramilitară de tineret a „cămăşilor verzi", numită Garda de Fier. I s-a permis pentru o vreme să opereze în Basarabia, de către Vaida, ministrul Afacerilor Interne în guvernul Maniu.

Mişcarea lui Codreanu a găsit recruţi în rîndul celor care tînjeau după un nou tip de revoluţie care să integreze individul din nou în comunitate. A găsit un public gata să îl asculte printre intelectualii şomeri, deoarece Marea Criză a redus numărul posturilor disponibile. Pledînd pentru o cruciadă creştină a păstrării integrităţii României Mari, ameninţată de o conspiraţie străină iudeo-comunistă, a ajuns să se bucure de sprijin în diverse cercuri. El îşi extrăgea forţele din declinul partidelor parlamentare şi în special din aşteptările neîmplinite ale guvernului naţional-ţărănist. Starea agriculturii, mult prea adesea îndepărtată de utopia „ţărănistă", presupunea o a treia cale autohtonă, aflată între capitalismul apusean şi bolşevismul rusesc. Influenţa lui Codreanu era mai mare decît aceea a stîngii revoluţionare.

O dată semnate şi ratificate Pacea şi Tratatul minorităţilor, diplomaţia românească s-a străduit să creeze un cadru de securitate care să garanteze statutul internaţional acordat prin aceste Tratate. Prima mişcare a fost îndreptată spre ceea ce presa ungurească a ridiculizat ca „Mica Înţelegere" între Cehoslovacia, Iugoslavia şi România : denumirea s-a păstrat. Declaraţia de la Belgrad din august 1920 urmărea să susţină Tratatul de la Trianon. Era o asigurare reciprocă în vederea neutralizării unei potenţiale ameninţări ungureşti la adresa *statu-quo*-ului principalelor state care au urmat Imperiului Habsburgic. Era de asemenea o replică dată acelora care doreau în schimb un fel de confederaţie „danubiană", care să consolideze zona destrămată a fostei monarhii.

La început a fost o acțiune moderată. Alipirea Basarabiei nu figura în nici unul dintre Tratate, ci doar într-o declarație de recunoaștere dată de Aliați în octombrie 1920. Românii se temeau mai mult de revizionismul rus decît de cel unguresc. Franța (presupusa inițiatoare a Micii Înțelegeri) nu și-a oferit sprijinul decît mai tîrziu, deoarece nu vroia să exacerbeze împărțirea Europei în două tabere. Abia în 1921 România s-a alăturat Iugoslaviei și Cehoslovaciei, pentru a forma o alianță oficială defensivă și antirevizionistă, menită să apere Tratatul de la Trianon.

Preocuparea României pentru granița cu Rusia l-a determinat pe Averescu să încheie un acord cu Polonia în 1921, transformat în 1926 într-un veritabil Tratat de asistență mutuală. În acel an, a semnat un Tratat de prietenie cu Franța, care era gata să asigure ajutor financiar, și un altul cu Italia. Deși această rețea de alianțe era considerată opera Franței, aceasta dezamăgise într-o oarecare măsură așteptările Bucureștiului. Ea era nerăbdătoare să manevreze cu grijă relațiile cu noua Rusie; recunoașterea alipirii Basarabiei nu însemna că Franța ar și apăra-o.

România Mare era în mare parte creația liderilor Vechiului Regat. Fiind produsul liberalismului din secolul al XIX-lea, ei ar fi considerat dificilă sarcina de a o conduce în noul secol, chiar și fără Marea Criză. Integrarea noilor provincii, populații și alegători era o provocare uriașă. Românii predominau în noile provincii, dar nu în orașele acestora sau în cadrul elitelor intelectuale, ceea ce a avut ca rezultat o politică de românizare a învățămîntului gimnazial și superior. Tinerii de la sate, salutați ca personificare a națiunii române, au fost surprinși să descopere semeni studenți foarte bine pregătiți provenind din rîndul minorităților etnice suprareprezentate. Administrația liberală a făcut eforturi importante pentru a îmbunătăți învățămîntul în multe sensuri, mărind durata școlarizării obligatorii de la 4 la 7 ani, introducînd cursuri de alfabetizare pentru adulți și alocînd multe burse în străinătate[5].

Românii nu se împăcaseră în totalitate cu clauzele minorităților din Tratatul de pace; interpretarea lor varia în funcție de partide și minorități. Se instituise principiul că „minorităților naționale" li se acordau drepturi egale, libertate religioasă și școli în limba maternă. Evreii, care nu susțineau că sînt altă „naționalitate", aparțineau majorității populației.

Legea electorală a liberalilor din 1926 a îmbunătățit nivelul de reprezentare a minorităților, deoarece era nevoie de sprijinul lor. Guvernul lui Maniu era în general mai tolerant, dar problema minorităților a rămas un serios handicap pentru România. Maghiarii au profitat din plin de clauzele Tratatului. Naționalismul lor manifest în Transilvania, derivat dintr-un sentiment de superioritate culturală și pierderea influenței politice, era ușor de exacerbat. Moșierii unguri s-au simțit nedreptățiți de reforma agrară și au făcut apel la Liga Națiunilor. Țăranii bulgari din Dobrogea se plîngeau că erau trecuți cu vederea în favoarea coloniștilor români (sau vlahi). Tratatul nu se aplica și în Basarabia. Acesta era argumentul forte al comuniștilor filoruși, cît și al propagandei antisemite de extremă dreapta.

---

5. Pînă în 1930, gradul de alfabetizare nu era mai mare de 57%, cu mari variații regionale (de la 72% și 67% în Banat și Transilvania la 38% în Basarabia). Numărul studenților din învățămîntul superior a urcat de la 28.000 între 1926 și 1927 la 39.000 în 1933-1934, dar dreptul și științele umaniste atrăgeau cam două treimi din studenți.

Disputa intelectuală privitoare la direcţia pe care ar trebui să evolueze statul naţional s-a intensificat. „Europeniştii" căutau să îl adapteze modelului apusean (în principal francez), în timp ce „tradiţionaliştii" priveau spre moştenirea unică a României (fundamental rurală). Descoperirea lor că ortodoxia răsăriteană era un bastion al acestei moşteniri idealizate se datora unui sentiment de frustrare şi vulnerabilitate şi în parte unei reacţii împotriva felului în care Biserica fusese redusă la statutul uşor superior al unui departament guvernamental. Ea părea a fi mai degrabă un refugiu cultural pentru conservarea unui mod specific de trai, condiţionat local, decît o inspiraţie ecumenică[6].

În 1930, populaţia număra puţin mai mult de 18 milioane de locuitori, o creştere de 2,5 milioane faţă de estimările din 1920. Creşterea avea prea puţin de-a face cu mişcările populaţiei[7]. România prezenta un contrast între lumea rurală şi agricultură, pe de-o parte, şi oraşe şi industrie, pe de altă parte. Aproximativ 78% din populaţie era rurală, agricultura rămînea baza economiei, dar reforma agrară a lăsat mulţi ţărani nemulţumiţi.

O treime din cei îndreptăţiţi să primească pămînt nu s-au ales cu nimic, deoarece nu era întotdeauna suficient pămînt la nivel local. La extrema cealaltă, în 1930 încă mai erau 6.600 de moşieri ce deţineau 28% din totalul suprafeţei de pămînt. O dată cu creşterea demografică şi fragmentarea proprietăţii, un număr tot mai mare de ţărani au trebuit să ia din nou pămînt în arendă. De reformă a beneficiat clasa de sus a micilor proprietari cu 50 ha de pămînt. Aceasta a îmbunătăţit într-o mică măsură standardul de viaţă al majorităţii, dar nu le-a satisfăcut nevoia de pămînt şi nu a oferit nici un fel de sistem de credite. Porumbul a continuat să fie alimentul de bază. Consumul de lapte şi carne a rămas scăzut.

La sfîrşitul războiului, cînd reforma era în curs de pregătire, agricultura se afla într-o situaţie disperată. Redresarea lentă şi în salturi a fost întreruptă de Marea Criză, care a început să afecteze România în 1929 printr-o constantă scădere a preţurilor la cereale. Ţăranii s-au folosit de pămînt pentru a face faţă condiţiilor pieţei cum au putut mai bine, dar concentrarea asupra cultivării grînelor era nepotrivită pentru micile proprietăţi. Ea a împiedicat diversificarea ce ar fi dus la o folosire mai intensă a forţei de muncă. În aceste condiţii, zona rurală era suprapopulată. Deşi România a fost în perioada interbelică al cincilea producător agricol din lume, recolta sa de grîu de 9.500 de kg la hectar la sfîrşitul deceniului (1928-1932) era cea mai mică din Balcani, cu excepţia Greciei.

Producţia industrială fusese aproape complet distrusă de război, dar redresarea a fost rapidă. A fost susţinută de liberalii de la guvernare şi de cărbunele şi fierul venind din Transilvania, adăugate la rezervele de lemn şi petrol ale Vechiului Regat. Producţia de ţiţei în scădere la un milion de tone în 1918 (de la 1,8 milioane în 1913), a crescut la 5,8 milioane în 1930. România era al şaselea producător mondial (după SUA, Rusia, Venezuela, Mexic şi Iran), în ciuda luptei dintre guvernul liberal şi principalele companii străine. 90% din ţiţeiul României era rafinat pe loc în jurul Ploieştiului şi cea mai mare

---

6. „Noi sîntem ortodocşi pentru că sîntem români şi sîntem români pentru că sîntem ortodocşi" este o afirmaţie tipică a filozofului Nae Ionescu (1888-1940).

7. Aproximativ 200.000 de maghiari au plecat în anii de după război, precum şi 40.000 de turci din Dobrogea. Plecarea a peste 67.000 de emigranţi în SUA în anii '20 (mai mult de jumătate fiind evrei) a fost în parte compensată de sosirea a 22.000 de evrei din Rusia şi întoarcerea a 20.000 de români din SUA în Transilvania şi Bucovina.

parte era transportat în străinătate, fiind principalul produs de export (aproximativ 30% în perioada 1921-1925) după cereale (32,8%).

Transferul de proprietate al celor mai mari companii petroliere antebelice din Germania şi Austro-Ungaria, ca parte a acordului de pace, a deschis calea naţionalizării, operate de liberali, a 25% din capacitatea de producţie a ţiţeiului. În 1925, capitalul intern era reprezentat în proporţie de 60% din companiile petroliere. Deşi guvernul naţional-ţărănist a deschis poarta investiţiilor străine, în practică politica liberală a fost mai influentă. Ca rezultat al strategiilor protecţioniste, importul de bunuri de larg consum era într-un declin constant. Industrializarea a atins una dintre cele mai înalte cote din Europa – o creştere anuală medie a forţei de muncă manuală şi mecanizată de 3,23% pentru anii 1920-1929.

Cu sprijinul financiar al liberalilor, burghezia română reuşise în parte să se elibereze de tutela capitalului străin. Pînă în 1929, 36% din totalul capitalului economic era străin şi continua să fie plasat în principal în petrol, cărbune şi zahăr, unde capitalul britanic, francez şi belgian l-au înlocuit în cele din urmă pe cel austriac şi german.

Un sistem bancar dinamic condus de Banca Românească liberală şi de banca evreiască Marmorosch-Blank şi-a asumat un important rol antreprenorial, mai activ decît oriunde altundeva în Balcani. Creşterea industrială era cu toate acestea determinată mai mult de intervenţia guvernului, decît de cererea consumatorilor, care se extindea într-un ritm lent din cauza standardului de viaţă în general scăzut. Incapacitatea pieţei interne de a absorbi propriile produse reprezenta un defect major al industrializării româneşti. Deşi industria ajunsese să fie responsabilă pentru 35% din produsul naţional net pînă în 1930, doar 9% din populaţie lucra în acest sector. Cu toate acestea, 20% locuiau în oraşe. Bucureştiul a crescut de la 382.000 de locuitori în 1918 la 631.000 în 1930, concentrînd activităţi administrative, culturale şi economice. Populaţia celui de-al doilea oraş ca mărime, Chişinău, nu era mai mare de 117.000 de locuitori.

Datoria României pe cap de locuitor a crescut într-o mai mică măsură decît în cazul celorlalte state balcanice. Fără război şi despăgubiri, aceasta era de fapt cu 15% mai mică în 1930 decît în 1911. Liberalii se opuneau reluării împrumuturilor repetate de capital străin, la fel cum erau refractari faţă de investiţiile străine. Majoritatea pieţelor europene de capital se închiseseră datorită împotrivirii lor de a-şi onora datoriile de război. Ei au sperat să stabilizeze leul în vederea restabilirii etalonului de aur din perioada antebelică prin dispoziţii cum ar fi limitarea legală a emisiunilor bancare, rămasă în vigoare pînă în 1928. În cele din urmă liberalii au reuşit să stabilizeze o monedă supraevaluată cu ajutorul exporturilor avantajoase de produse agricole, dar restricţia asupra emisiunilor a limitat nivelul creditelor către persoanele particulare.

Regatul Sîrbilor, Croaţilor şi Slovenilor

Noul stat era cu siguranţă de partea învingătorilor. În virtutea asimilării sale cu vechiul regat al Serbiei, vorbitorii de sîrbo-croată reprezentau 74% din populaţie, iar cei de slovenă alte 8,51%. Aproximativ 720.000 de slavi sudici au rămas în afara graniţelor sale. Din punctul de vedere al afilierii religioase, 47,67% erau ortodocşi, 39,20% catolici şi 11,22% musulmani. Astfel Regatul Sîrbilor, Croaţilor şi Slovenilor era structural mai

complex decît România Mare. Cu toate acestea, în afara majorității vorbitoare de sîrbă, croată și slovenă, minoritățile etnice se cifrau în jurul valorii de două milioane, sau 16-18% din populație, ceea ce era o proporție mai mică decît cele 22% ale României (fără a mai vorbi de Polonia sau Cehoslovacia, cu peste 30%)[8].

Pierderile umane în perioada războiului, între 1912 și 1918, fuseseră evaluate la 1,9 milioane, dintre care 900.000 erau din rîndul armatei, Serbia și Muntenegrul înregistrînd grosul acestora[9]. Economia era la pămînt; fostele provincii austro-ungare aveau de suferit în plus prezența trupelor italiene hotărîte să se considere pe teritoriu inamic.

Puțini dintre protagoniștii unificării au înțeles că Iugoslavia (sau țara slavilor sudici) era într-adevăr o creație nouă; nu era nici o versiune extinsă a Serbiei antebelice și nici o versiune iugoslavă îmbunătățită a Austro-Ungariei. Serbia avea rege, administrație, o armată călită în lupte și partide politice bazate pe sufragiul universal. Din cauza rolului său în război, aceasta le-a oferit pe toate, ca un nucleu în jurul căruia să se construiască Iugoslavia. Serbia nu a înțeles că, istovită cum era de războaie, nu era îndeajuns de puternică pentru sarcina pe care o avusese în vedere.

Croația se aștepta să se alipească unei noi Austro-Ungarii mai bune, în care avea să joace locul Ungariei. Mai mult, Bosnia se afla între Croația și Serbia. Ambele aspirau la acest teritoriu, al cărui cadru se baza pe separarea comunităților aflate sub controlul unei puteri. Mai erau și Slovenia, pentru care Iugoslavia reprezenta ocazia de a se împlini, și noile teritorii sîrbești cucerite în urma războaielor balcanice și populațiile lor amestecate, nesigure și chiar ostile.

Iugoslavia, cum era numită în general țara, a trecut printr-o fază de tranziție. Adunarea Constituantă nu putea fi aleasă pînă ce statul nu era acceptat de ordinea europeană. Regentul Serbiei era șeful acestuia, cu un cabinet reprezentînd toate grupările politice majore și toate regiunile. A fost formată o Reprezentanță Națională Provizorie, compusă din corpurile regionale existente, pentru a sprijini executivul și a pregăti Adunarea. Existau probleme urgente de rezolvat. Armata sîrbă era singura forță capabilă de a afirma suveranitatea statului și de a menține ordinea. Ea era deschisă ofițerilor austro-ungari, dar aceștia luptaseră în tabăra opusă. Simpatiile lor, mai ales în rîndul ofițerilor cu grad înalt, erau mai degrabă habsburgice decît iugoslave și cu atît mai puțin prosîrbe. Pînă la urmă, celor 3.500 de ofițeri sîrbi li s-au adăugat în jur de 2.500 de ofițeri din armata austro-ungară și cîteva sute de ofițeri muntenegreni, dar ofițerii cu cele mai mari grade erau în continuare sîrbi[10].

Cea mai presantă problemă era reforma agrară în fostele teritorii otomane și austro-ungare. După 1912, guvernul sîrb promisese o redistribuire a moșiilor stăpînite de turci în noile teritorii. În 1917, a făgăduit pămînt voluntarilor slavi din Austro-Ungaria, iar

8. Estimările variază în recensăminte în funcție de limbă și religie; slavii macedoneni erau considerați sîrbi. Ivo Banac prezintă împărțirea demografică a „iugoslavilor" în 1918 astfel: 38,83% sîrbi, 23,77% croați, 8,53% sloveni, 6,05% bosniaci musulmani și 4,87% macedoneni slavi (*The National Question in Yugoslavia: Origins, History, Politics*, Cornell University Press, Ithaca și Londra, 1984, p. 58).

9. Pierderile de război ale Serbiei erau în consecință de aproximativ 2,5 ori mai mari decît ale Franței (analiza lui Ivo J. Lederer despre cifrele estimative neutre din lucrarea *Yugoslavia at the Paris Peace Conference: A Study in Frontiermaking*, Yale University Press, New Haven și Londra, pp. 221-225).

10. La început, doar trei ofițeri austro-ungari și patru muntenegreni s-au alăturat celor 23 de generali sîrbi. Corpurile ofițerești navale numărînd 200 de oameni erau evident nonsîrbe.

Consiliul Național din Zagreb făcuse și el promisiuni. Acestea fuseseră confirmate printr-un decret preliminar în februarie 1919, care a anulat plata arendelor și a determinat statul să își asume abolirea învoielilor agricole și redistribuirea proprietăților „mari". Veteranii și victimele de război aveau prioritate. Pentru fiecare zonă avea să existe o legislație specifică. A fost înființat un minister special pentru desfășurarea acestei operațiuni.

Alegerile pentru Adunarea Constituantă au avut în sfîrșit loc în noiembrie 1920, cînd electoratul compus din bărbați adulți s-a prezentat la urne pentru a vota 419 deputați prin reprezentare proporțională. Existau în jur de 40 de grupări politice active, majoritatea regionale. Partidul Democrat (92 de deputați, 20% din voturi) și Partidul Radical (91 de locuri, 17% din voturi) erau cele mai mari. Democrații au atras grupările de opoziție sîrbe mai mici, ale populației educate de la orașe, radicalii independenți și dedicați ideii iugoslave, au atras principalul partid al sîrbilor habsburgici, unele componente ale coaliției croato-sîrbe și elita intelectuală urbană slovenă. Deși predominant sîrbi, ei au fost primii care au primit voturi din toate regiunile. Au respins interesele fragmentate ca bază a acțiunii politice și pledau pentru guvernarea parlamentară centralizată și reforma agrară imediată.

Aflat mult timp la putere în Serbia, Partidul Radical devenise mai degrabă conservator. Cu toate acestea, prestigiul liderului său Pašić și organizarea sa eficientă îl ajutaseră să își mențină popularitatea în rîndul țăranilor Serbiei și să atragă mulți sîrbi din fostele teritorii habsburgice. Războiul și disidența îl lipsiseră de multe dintre cadrele sale mai noi. Deși iugoslav în principiu, a fost adoptat și de comunitățile sîrbe din afara Serbiei, al căror singur țel comun era unirea cu aceasta.

Exista destulă nemulțumire pentru a furniza sprijin partidelor de opoziție. Partidele noi, Partidul Țărănesc Croat și Partidul Comunist, se opuneau formei pe care o lua noul stat. Primul dintre acestea a obținut 50 de locuri în 1920. Conducătorul său, Stjepan Radić (1871-1928) reușise pînă în 1918 să facă din recunoașterea unei „statalități" țărăniste croate punctul principal al platformei sale. Eclipsînd vechile partide, el dădea glas aspirațiilor de curînd eliberatei țărănimi croate, căreia îi ajunsese stăpînirea unor conducători dintr-o capitală îndepărtată și lupta pentru ei. Deși încrezător în frăția sîrbo-croată, Radić nu avea încredere în mașinăria statală sîrbă.

Comuniștii au apărut în urma scindării social-democraților, care de-abia se uniseră, din cauza apartenenței la Comintern. Sperînd că Iugoslavia se va alătura Rusiei în revoluție, aceștia au exploatat toate felurile de nemulțumire și s-au organizat în toate regiunile. Ei urmaseră apelul Moscovei de a iniția greve de protest față de intervenția Aliaților în Ungaria și Rusia, deși Iugoslavia nu participase la aceasta. Lansaseră chiar o chemare la luptă. La alegerile locale desfășurate înaintea celor generale obținuseră majoritatea în multe orașe, incluzînd Belgradul și Zagrebul. În Adunarea Constituantă aveau 58 de membri, ilustrînd diverse pusee disparate de nemulțumire a populației. Organizația Musulmană Iugoslavă se formase din Organizația Musulmană a Bosniei-Herțegovina, Partidul Popular (clerical) domina încă mediul rural sloven și noul Partid Agrarian Sîrb avusese trecere în rîndul țăranilor săraci ai Bosniei.

Chiar în momentul în care legitimitismul părea să fi dispărut cu totul, un număr crescînd de croați erau împărțiți între principiul autodeterminării și continuarea existenței entității lor istorice, între credința într-o formă sau alta a unității iugoslave și neîncrederea crescîndă față de redutabila forță psihologică a Serbiei. Întrecerea nu era atît între centralism și federalism, cît între unitarism și dualism.

Două serii de evenimente au afectat partidele de opoziție, înainte chiar ca Adunarea Constituantă să se apuce de treabă. Guvernul sprijinit de democrați și radicali a hotărît

că o majoritate simplă de 210 din 419 avea să voteze constituţia, şi nu o majoritate „calificată". În semn de protest, Partidul Ţărănesc Croat a boicotat şedinţa, subminînd astfel poziţia Croaţiei. Comuniştii au ameninţat că vor transforma greva minerilor din minele de cărbune într-o grevă generală. Temîndu-se de o criză a stocului de combustibil în pragul iernii şi de efectul subversiv general al partidului, guvernul a luat măsuri pentru stoparea activităţilor sale tendenţioase. Deşi aprobate de Adunare, legalitatea acestor măsuri era pusă la îndoială. Deputaţii comunişti şi consilierii locali nu au avut de suferit. Sindicatele comuniste şi-au putut relua existenţa în curînd.

Pašić s-a întors la conducerea unui nou guvern. Politicienii Serbiei manifestau neîncredere faţă de însăşi noţiunea de federalism, nu înţelegeau deloc formalismul chestiunii „drepturilor" ce domina viaţa politică a Croaţiei, dar nu se împotriveau automat autonomiei regionale. Conducătorul sîrbilor hasburgici, Svetozar Pribićević (1875-1936), acum conducător al noilor democraţi, a fost cel care a insistat asupra unui centralism rigid. Pentru Pašić, care subestima natura opoziţiei croate, conta votarea unei constituţii cît mai curînd posibil.

La fel ca în România, proiectul guvernului nu a făcut altceva decît să aducă la zi forma de guvernare sîrbă prin introducerea egalităţii religioase[11] şi a principiilor sociale şi economice inspirate de constituţia de la Weimar. Regatul urma să fie împărţit în departamente după model francez, astfel încît „Croaţia" dispărea de pe hartă. Pentru majoritatea croaţilor, aceasta a însemnat exact contrariul aşteptărilor acumulate în timpul lungii asocieri cu Ungaria. Pentru majoritatea sîrbilor, toate acestea nu aveau nici o importanţă, din moment ce libertăţile politice şi religioase fuseseră garantate pentru toţi.

Cum şi alţi deputaţi au părăsit Adunarea, guvernul şi-a asigurat sprijinul reprezentanţilor musulmani prin negocierea de concesii în aplicarea reformei agrare în Bosnia şi în „Serbia de sud". La 28 iunie 1921, 223 din cei 258 de membri prezenţi au votat constituţia – o majoritate deplin aprobată de casa domnitoare. Comuniştii frustraţi au reacţionat imediat prin acte de terorism. O bombă l-a ratat pe regent în timp ce se întorcea de la depunerea jurămîntului, iar o lună mai tîrziu ministrul Afacerilor Interne a fost asasinat. În august, guvernul a introdus legea pentru protecţia, siguranţa şi ordinea publică, care interzicea Partidul Comunist. Incapabil să reziste persecuţiei şi dezbinării, acesta a fost nevoit să se adăpostească în străinătate sau să ducă o existenţă în ilegalitate.

Votată printr-o majoritate clară, deşi simplă, constituţia din 1921 era inacceptabilă sau dezaprobată de foarte mulţi. Guvernul a mers mai departe cu introducerea ei, în timp ce grupuri croate mai mici s-au alăturat Partidului Ţărănesc Croat într-un boicot, pentru a pleda cauza unei uniuni federale. Astfel, sistemul parlamentar postbelic a debutat sub auspicii mai degrabă nefavorabile. Multitudinea şi diversitatea partidelor se traducea printr-o guvernare a unei coaliţii instabile, în condiţiile unei influenţe regale crescînde, deoarece, oficial, Alexandru s-a urcat pe tron la moartea regelui Petru în august 1921.

Pe măsură ce tot mai mulţi democraţi începeau să vadă necesitatea găsirii unei alternative la Pašić sau Radić, Partidul Democrat a părăsit coaliţia cu radicalii la sfîrşitul lui 1922. Reprezentarea proporţională iniţială a fost modificată pentru a reduce numărul

---

11. Cu aprobarea patriarhului Constantinopolului, cele cîteva jurisdicţii ecleziastice ortodoxe au fost reunite într-o singură Biserică ortodoxă sîrbă avînd autoritate asupra tuturor ortodocşilor din cadrul unei patriarhii restabilite. Ortodoxia era una dintre confesiunile majore recunoscute de stat, pe lîngă romano-catolicism, principalele Biserici reformate şi vechiul catolicism, precum şi mahomedanismul şi iudaismul.

grupărilor politice, iar alegerile din martie 1923 au subliniat din nou diferențele. Democrații, mai dezbinați, au obținut doar 51 din cele 312 locuri. Radicalii și țărăniștii croați au fost preferați obținând 108 și respectiv 70 de locuri; cele două părți căutau aliați. În cele din urmă, Pašić a găsit o cale de înțelegere cu Radić. În timp ce țărăniștii croați urmau să stea deoparte, guvernul stopa împărțirea administrativă, urmînd a continua convorbirile.

Deoarece Pašić nu a făcut altceva decît să mențină unitatea unui guvern pur radical, Radić a denunțat public dinastia, guvernul și constituția. El a plecat să își susțină cauza la Paris și Londra, unde i s-a spus să ducă bătălia în parlamentul belgrădean. La întoarcere, oprindu-se la Viena, și-a instruit deputații să ajungă la o înțelegere cu opoziția din parlament împotriva radicalilor. Nevrînd să ia în considerare nici un compromis, un grup de democrați convinși, aflați sub conducerea lui Pribićević, s-au separat și s-au alăturat lui Pašić în guvern. Radić a plecat apoi la Moscova în 1924, în timp ce opoziția din Belgrad s-a coalizat în jurul lui Ljubomir Davidović (1863-1940). El îi introdusese pe radicalii independenți din Serbia în Partidul Democrat, al cărui lider era acum.

În iulie 1924, Pašić a cedat. Un cabinet alternativ, sub conducerea lui Davidović, gata de a negocia cu croații, a supraviețuit cu greu la guvernare timp de o sută de zile. Radić s-a întors, discursurile lui explozive dîndu-i posibilitatea regelui de a-i cere lui Davidović să facă loc unei administrații mai cuprinzătoare, dar Pašić a fost cel care s-a întors împreună cu Pribićević pentru a pregăti noile alegeri. Ei s-au hotărît să aplice decretul de securitate și ordine în cazul țărăniștilor croați, pe motiv că aveau legături cu Cominternul, dar candidaților acestora li s-a permis să intre în cursa electorală. Opoziția a protestat. Cu o treime din voturi, partidele de guvernămînt au obținut 164 de locuri la alegerile din februarie 1925. Mergînd la Moscova, Radić a pus în pericol poziția potențialilor săi aliați, dar etichetîndu-l drept criptocomunist, guvernul nu reușise să îi deterioreze propria lui poziție. Țărănișii croați au recunoscut constituția, au respins orice legătură cu Moscova și au format o alianță cu restul opoziției.

Aflat în închisoare, Radić a purtat negocieri paralele cu Pašić. O înțelegere-surpriză a fost anunțată în iulie: țărăniștii croați aveau să se alăture radicalilor la guvernare. Procedurile judiciare au fost oprite, iar Radić a venit în sfîrșit la Belgrad și a intrat în cabinet. Pribićević și democrații independenți s-au întors furioși împotriva radicalilor, dar opinia publică a primit cu ușurare alianța dintre cel mai mare partid sîrb și cel mai mare partid croat. Regele Alexandru a mers la Zagreb în august cu ocazia aniversării milenare a regatului croat și a fost primit cu entuziasm.

Munca în echipă era dificilă pentru cele două partide. Radić era complet imprevizibil, iar Pašić în vîrstă de 81 de ani era prea previzibil. În vreme ce negocia pentru continuarea existenței guvernului său, a izbucnit un scandal de corupție care îl implica și pe fiul lui. Pašić a demisionat la începutul lui 1926 și a murit înainte de sfîrșitul anului. Alți radicali au reluat puterea, dar și partidul îmbătrînea devenind din ce în ce mai divizat și plin de resentimente față de țărăniștii croați care s-au separat în aprilie 1927. S-a format un alt cabinet condus de radicali pentru organizarea de noi alegeri.

Acesta era deja primul „guvern de Palat"; alegerile din septembrie 1927 au fost ultimele alegeri ale ordinii parlamentare. Radicalii aveau 112 membri, dar erau împărțiți în patru grupări. Un salt interesant dar periculos l-a legat pe Radić de democrații independenți. Ultracentralistul Pribićević se convertise la federalism. Dezamăgit de Belgrad, el se întorsese spre Zagreb. În ciuda unei scurte perioade de calm, aceste salturi și înțelegeri

aparent tactice introduseră opinia publică într-o stare de confuzie. Ele slăbiseră poziţia parlamentului şi întăriseră prejudecăţile autoritariste ale regelui Alexandru.

Parlamentul s-a întrunit într-o atmosferă mustind de acuzaţii, insulte, lupte şi obstrucţionări. Extermiştii croaţi vorbeau de necesitatea separării; Radić a făcut apel la rege să pornească din nou de la zero. În iunie 1928, cînd o dezbatere s-a transformat în haos, s-a răspuns cu focuri de armă, doi deputaţi croaţi fiind ucişi şi alţii răniţi. Radić a fost rănit mortal. Regele s-a grăbit spre patul său de suferinţă. Opinia publică a fost zguduită. Deputaţii din blocul lui Radić au părăsit parlamentul retrăgîndu-se la Zagreb. După ce acesta a murit, propriul partid i-a refuzat funeraliile naţionale. Guvernul şi-a dat demisia, determinîndu-l pe rege să încerce diverse formule. Liderul popular sloven Anton Korošec (1872-1940), preot catolic şi personaj ce nu era afectat de controverse, a reuşit să adune o majoritate care a rezistat vreme de cinci luni. Ultimul guvern parlamentar a fost aşadar singurul condus de cineva din afara Serbiei.

Vladko Maček (1879-1964), succesorul lui Radić, l-a anunţat pe regele Alexandru că poporul croat vrea o nouă constituţie federală. Planul pe care l-a schiţat era perceput de radicali şi liderii democraţi ca echivalent al dualismului, dar aceştia erau dispuşi să îl discute, spre deosebire de monarh, care se amestecase deja în dezbinarea din culise a partidelor. La 6 ianuarie 1929 el a dizolvat parlamentul, şi-a asumat sarcina de a organiza instituţiile care aveau să păstreze unitatea şi a numit un nou guvern. Regimurile autoritare erau deja instaurate în şase dintre ţările europene, dar al său era primul din Balcani[12]. Cel mai autoritar rege din zonă stabilise un precedent.

Primul deceniu confuz din istoria Iugoslaviei se încheiase. Sistemul parlamentar nu reuşise să stabilească un consens între diversele sale interese, înainte ca monarhul să îşi manifeste nerăbdarea. Partidele sîrbe dominaseră într-adevăr scena politică, dar nu ar fi putut guverna fără colaborarea interesată a politicienilor sloveni, musulmani şi chiar croaţi, care s-au alăturat grupărilor sîrbe şi în coaliţii de opoziţie. Participarea electorală fusese ridicată (65-77%) şi guvernele parlamentare conduseseră cu adevărat ţara.

La fel ca în cazul României, obiectivul major al politicii externe era asigurarea graniţelor şi obţinerea sprijinului extern. După ce dificultatea iniţială în chestiunea Banatului a fost rezolvată, relaţiile bune cu România şi-au reluat cursul. Tratatele dintre Iugoslavia, Cehoslovacia şi România în 1920 şi 1921 au conturat Mica Înţelegere. Iugoslavia a obţinut în 1925 de la Grecia o zonă liberă în portul Salonic. În 1923 a căzut chiar de acord cu guvernul agrarian al Bulgariei asupra cooperării împotriva terorismului în regiunile de graniţă. În general, Iugoslavia şi partenerii săi au încercat să îşi facă loc în cadrul noii ordini europene. Din moment ce Franţa era singura mare putere care rămăsese fermă asupra acordurilor teritoriale, aceasta s-a legat ulterior de Mica Înţelegere. Tratatul său cu Iugoslavia în 1927 a urmat celui cu România.

Franţa dorea să contrabalanseze prietenia Italiei cu statele revizioniste după preluarea puterii de către Mussolini, dar şi să încurajeze reconcilierea dintre Italia şi Iugoslavia. S-a ajuns la un acord cu Roma în 1924 care prevedea ca Fiume să devină teritoriu italian şi toate problemele nerezolvate să fie discutate. Dar Italia a rămas o ameninţare şi a provocat o criză între Belgrad şi Tirana în 1927.

Belgradul nu era destul de puternic pentru a contracara intervenţia italiană în treburile Albaniei, şi cu atît mai puţin pentru a-şi impune voinţa în faţa conducătorilor acesteia.

12. Dacă nu punem la socoteală asumarea „corectă din punct de vedere consituţional" a unui titlu regal şi a prerogativelor puterii de către Zog, cu patru luni înainte, în Albania.

Granița cu Albania era o problemă spinoasă din cauza minorității albaneze prost plasate în Iugoslavia și lipsite de protecție internațională specifică deoarece făcuse parte din teritoriul sîrb antebelic. Rezistența la noua impunere a stăpînirii iugoslave fusese încurajată de incursiuni din Albania, deși Zogolli nu se mai înțelegea cu iredentiștii din Kosovo, iar cei cîțiva deputați de origine albaneză cooperaseră în general cu guvernul de la Belgrad[13].

Reconstrucția trebuia să meargă mînă în mînă cu integrarea. Diferențele erau naturale și istorice în egală măsură și nu coincideau întotdeauna. Criza alimentelor, distrugerea transporturilor, pierderea mîinii de lucru și separarea de fostele piețe de desfacere au asigurat un început descurajant. Existau resentimente reciproce în legătură cu conversiunea coroanelor austro-ungare în dinari și cu fondarea noii Bănci Naționale. Toate acestea nu au constituit o piedică pentru o politică financiară prudentă, care a stabilizat moneda pînă în 1925 aproape fără ajutor extern. Cu toate acestea, realizările economice ale anilor '20 au rămas inconsistente.

A fost abordată importanta chestiune a reformei agrare. Aceasta s-a îndeplinit treptat și nu a fost completată pînă la începutul anilor '30. În general, acolo unde existau proprietăți mai mari de 100 hectare, ele au fost supuse redistribuirii. Proprietarii au fost despăgubiți prin obligațiuni de stat; beneficiarii urmau să plătească statului pe o perioadă de peste 30 de ani, cu excepția veteranilor care luptaseră de partea Aliaților. Pămîntul abandonat sau necultivat a fost și el parcelat și distribuit.

Peste un sfert din terenul arabil a fost pînă la urmă împărțit la mai mult de o pătrime din numărul total de familii de țărani. Slavii erau avantajați pretutindeni în detrimentul minorităților. Creșterea numărului de proprietăți ineficiente din punct de vedere economic, cu o suprafață mai mică de cinci hectare, s-a accelerat. Acestea reprezentau 68% din numărul total al proprietăților pînă în 1930, dar nu acopereau mai mult de 28% din terenul arabil. La fel ca în România, nu exista întotdeauna destul pămînt pe plan local pentru a satisface setea de pămînt a țăranilor.

Doar în zonele de sud care fuseseră sub stăpînire otomană exista mai mult pămînt disponibil, din cauza scăderii populației după ani de instabilitate și război, urmată de exodul unei părți a populației musulmane. Legislația era propice colonizării și prevedea un program cuprinzător de distribuire a pămîntului. Țăranii din munții săraci ai Herțegovinei și Muntenegrului au inițiat o timidă încercare de revenire la vechea politică otomană, care favoriza expansiunea albanezilor musulmani în cîmpiile Kosovo și în bazinul Morava-Vardar în Macedonia. Cifrele respective au fost prea mici pentru a schimba configurația etnică[14], dar modul în care a fost aplicată reforma în Kosovo a adîncit prăpastia dintre sîrbi și albanezi.

Pînă la începutul anilor '30, cînd proprietatea medie avea 8,5 ha de teren cultivat, nivelul producției antebelice pe cap de locuitor fusese recuperat, dar pămîntul trebuia să furnizeze cele necesare traiului pentru mult prea mulți oameni, iar moștenirile au

---

13. Cifrele prezentate de recensămîntul iugoslav, respectiv 441.000 de etnici albanezi în 1921 și 505.000 în 1931 au fost contestate printr-un memorandum adresat de Albania Ligii Națiunilor, în care se menționa că ar mai fi fost încă un milion de albanezi. Cifra 20.000 reprezentînd numărul albanezilor emigrați pe parcursul deceniului era de asemenea contestată de Tirana care vorbea de 140.000 de emigranți).

14. 12.000 de familii în Kosovo și 10.300 în Macedonia, sau un total de aproximativ 111.000 de persoane, conform lui John R. Lampe (*Yugoslavia as History: Twice there was a Country*, Cambridge University Press, Cambridge, 1996, p. 147); puțin mai mult de 13.000 de familii sau 70.000 de persoane doar în Kosovo, dintre care mulți au plecat pînă în 1935, conform lui Noel Malcom (*Kosovo: A Short History*, Macmillan, Londra, 1998, p. 282).

intensificat fragmentarea. 86% din populaţie era încă rurală ; se estima că peste jumatate nu era cu adevărat funcţională.

Statul era cel mai mare capitalist. Deţinea în proprietate şi exploata telecomunicaţiile, căile ferate, o mare parte din păduri, minele, rafinăriile de zahăr, fabricile de cherestea, băile cu ape minerale şi avea monopolul tutunului şi al sării. Investea în transport, pentru a integra reţeaua de căi ferate ; în anii '20, aceasta a crescut de la 0,34 km la 0,73 km/ 1.000 de locuitori, începînd ca cea mai restrînsă şi încheind deceniul ca cea mai extinsă reţea din Balcani.

Imediat ce reforma pămîntului a răspuns celor mai urgente cereri, chestiunea economică nu a mai constituit principala preocupare a clasei politice, mai ales în contextul imaginii mitice a modului ţărănesc de trai, care a continuat netulburat. Datoriile de război fuseseră plătite pînă la sfîrşitul lui 1926. Stabilizarea monedei a deschis drumul investiţiilor străine în industrie. Înainte de Marea Criză, investiţiile directe în minerit ale grupurilor de interese, în principal britanice şi franceze, ajunseseră să preia aproape jumătate din rezervele industriale, dar participarea străină la sistemul bancar era redusă, asemenea împrumuturilor. Legislaţia tarifelor vamale din 1927 era cea mai puţin severă din Balcani.

Industria şi-a revenit rapid în Croaţia. După reforma pămîntului, băncile comerciale din Zagreb nu s-au mai putut baza pe ipotecile pe terenuri agricole pentru investiţiile pe termen lung şi s-au îndreptat spre industrie. Astfel, Zagrebul a devenit cel mai mare centru industrial al ţării, menţinîndu-şi avantajul financiar şi în faţa Belgradului. Pînă la mijlocul anilor '20, Croaţia şi Slovenia deţineau 60% din forţa de muncă mecanizată şi 45% din mîna de lucru în fabrici.

Datorită insuficientei integrări a pieţelor şi a cererii interne, exporturile au fost împinse spre Europa Centrală. Principalele exporturi ale Iugoslaviei între 1921 şi 1925 erau produse lemnoase (17,3%) şi cereale (17%), cu o creştere relativă (la 20%) la produsele lemnoase în a doua jumătate a deceniului. Parteneriatele cele mai însemnate erau cu Austria şi Italia, care în 1920 asimilau 63% din comerţul exterior al Iugoslaviei. Cu o creştere reală a exporturilor, pe cap de locuitor, care depăşea toate ţările balcanice, balanţa comercială a Iugoslaviei era favorabilă în 1924-1926. Balanţa de plăţi a beneficiat considerabil de pe urma dezvoltării transporturilor maritime şi a turismului.

Concentrarea puterii politice la Belgrad în calitate de capitală a noului stat nu a fost însoţită de tipul de pîrghie economică ce ar fi intensificat integrarea economică. Cu toate acestea, capitala a atras o mare varietate de indivizi veniţi de pe tot cuprinsul Iugoslaviei, precum şi mulţi emigranţi ruşi. Populaţia sa s-a dublat de la 112.000 în 1920 la 226.000 în 1929, adică 9% din totalul populaţiei urbane. Atît Belgradul, cît şi Zagrebul (185.000 de locuitori) se alăturaseră în 1920 oraşelor balcanice cu peste 100.000 de locuitori. În ciuda celor trei culturi înfloritoare, deşi provinciale, şi a marilor variaţii ale ratei analfabetismului, la nivel naţional de 51% (variind de la 8,8% în Slovenia la peste 80% în Bosnia-Herţegovina şi Macedonia), Belgradul nu numai că a dezvoltat legături culturale şi intelectuale cu Zagrebul şi Ljubljana, dar a şi favorizat o înflorire a identităţii culturale iugoslave conectate cu Europa.

Viziunea liderilor politici privitoare la un transfer radical de pămînt a realizat o egalizare naţională a structurilor de proprietate, dar fragmentarea continuă a îngreunat creşterea productivităţii. Investiţiile străine în industrie au contribuit cel puţin la reducerea presiunii şomajului rural înainte de Marea Criză, în timp ce emigrarea netă peste ocean a absorbit cel mult 13% din creşterea totală.

Venitul Iugoslaviei estimat pe cap de locuitor angajat în „unități internaționale" (cantitatea de bunuri și servicii care puteau fi cumpărate pentru un dolar în SUA) în perioada 1925-1930 era 330 – cu mult peste vecinii ei din Balcani, respectiv România (243) și Bulgaria (284)[15]. Sărăcia profundă (asemenea celei din regiunea slab înzestrată Karst) coexista cu o stare relativă de bunăstare a țărănimii din regiunile de șes din nord sau din Šumadija. Datorită performanțelor mai bune în agricultură, indicele de creștere economică al țării era singurul din Balcani arătînd o îmbunătățire suficientă pentru a împiedica lărgirea discrepanței dintre produsul său net și cel al economiilor europene dezvoltate[16].

Redresare și stabilitate precară

Guvernele balcanice postbelice au încercat în general să gestioneze consecințele războiului prin politici pe care le urmaseră cu destul de mult succes înainte de război. Acesta era cazul mai ales în privința strategiei monetare. Bazată pe schimbul monedelor naționale la paritate cu francul francez de aur pentru a atrage împrumuturi europene, această strategie le-a ajutat să treacă prin războaiele balcanice, dar primul război mondial a creat o cu totul altă situație.

Toate monedele au intrat în inflație, scăzînd pînă în 1923 pînă la procente variind între 25% (dinarul) și 3,5% (leul) din valoarea de schimb antebelică. În timp ce inflația postbelică din Bulgaria și Grecia își avea sursa în înfrîngere, cea din Iugoslavia și România a fost cauzată de victorie. Pe lîngă datoriile de stat, noile state au fost nevoite să absoarbă moneda austro-ungară aflată în cădere, pe care au găsit-o atît în noile teritorii unificate, cît și în vechile regate care fuseseră ocupate. Astfel leul românesc, cea mai puternică monedă balcanică antebelică și singura care aderase formal la etalonul de aur, a devenit cea mai slabă.

Reinstaurarea stabilității monetare era considerată o chestiune urgentă. Dacă nu își puteau permite etalonul de aur antebelic spre care aspirau cu toții, guvernele au reușit în cele din urmă să se întoarcă la o rată fixă de schimb, deși cu mult sub nivelul de dinainte de război. Stabilizarea *de facto* a fost realizată la mijlocul anilor '20. Un climat îmbunătățit, favorabil unei revigorări a împrumuturilor străine, a făcut posibilă realizarea *de jure* a stabilizării monedelor supraevaluate pînă la sfîrșitul deceniului.

Din partea surselor externe nu se putea aștepta prea mult ajutor. Asistența oferită era limitată în cantitate și durată și era îndreptată în principal înspre alinarea efectelor foametei. Pînă și aliații din timpul războiului au fost lăsați de către marile puteri să se descurce singuri. Nu mai exista ajutorul oferit de împrumuturile antebelice, la care s-au adăugat datoriile masive de război și pace. Nu exista șansa unor noi împrumuturi, pînă cînd nu se stabilea cum va fi reluată modalitatea de rambursare anuală a celor vechi – în aur, în franci depreciați sau în monedă națională. Guvernele nu au putut decît să reducă bugetul și cheltuielile, ceea ce a limitat creditul acordat persoanelor particulare.

Astfel de restricții financiare au făcut să fie cu atît mai izbitoare creșterea industrială din anii '20. O mare parte a burgheziei balcanice a primit cu entuziasm reluarea

15. Aceste cifre se compară cu cele ale Cehoslovaciei (445) și Marii Britanii (1069) (L.S. Stavrianos, *The Balkans since 1453*, Holt, Rinehard & Winston, New York, 1958, p. 601).
16. John R. Lampe și Marvin R. Jackson, *Balkan Economic History, 1558-1950*, Indiana University Press, Bloomington, Indiana, 1982, p. 341.

industrializării inițiate în ultimul deceniu antebelic; guvernele au înțeles că există necesitatea relansării ei. Au folosit protecția, asistența și intervenționismul. Industria a dat în general rezultate mai bune decît producția agricolă.

Acesta era cazul mai ales în Bulgaria și Grecia, care fuseseră mai puțin industrializate de la bun început și mai puțin afectate de război. Cu tot progresul ei, România împărtășea caracteristici comune cu celelalte țări balcanice. Dacă liberalii ei favorizau industria, țărăniștii plasau agricultura în centrul politicii economice și se bazau pe împrumuturi străine plătite prin exporturi agricole. Altă problemă generală era că investitorii particulari preferau profitul pe termen scurt investițiilor pe termen lung și pînă și guvernele puneau interesele fiscale înaintea dezvoltării economice. În fine, piețele interne nu erau destul de puternice pentru a absorbi produsele industriei locale.

Preocuparea principală era în continuare pămîntul, în esență din motive politice. Pînă și Albania a promis o reformă agrară; toate celelalte state au introdus-o efectiv. Guvernele au redistribuit pămîntul pentru a onora promisiunile făcute în timpul războiului, a atinge o stabilitate socială, a-i lipsi pe bolșevici de obiectul unei propagande eficiente și a integra fostele teritorii de frontieră, luînd pămînt de la membrii fostei minorități dominante în beneficiul maselor majorității etnice. Astfel, în Grecia 40% din terenul arabil a fost realocat, în România 20%, în Iugoslavia 17% și în Bulgaria 6%.

Întreaga operațiune era extrem de complexă și se constituie într-unul dintre cele mai remarcabile succese ale statelor balcanice din perioada interbelică. Chiar dacă după aceasta proprietățile de sub cinci hectare predominau, un număr de proprietari mijlocii lucrau mai mult pămînt decît aveau, iar proprietățile mai mari nu fuseseră eliminate. Reformele au participat la extinderea unui sistem existent de proprietate a pămîntului într-o mai mare măsură decît la alterarea dimensiunii suprafețelor lucrate. Foștii arendași au devenit noii proprietari țărani, dar schimbările rezultate în exploatarea pămîntului erau lipsite de importanță. Eficiența nu se traducea în mod necesar prin suprafață. Micile proprietăți de lîngă centrele urbane sau cu recolte vandabile erau cu mult mai eficiente decît fuseseră vreodată marile moșii lucrate în comun de țărani.

Mai mult decît atît, impactul piețelor agricole a contribuit mai mult la redresarea agriculturii după război decît reformele[17]. Partea destinată vînzării din produsele agricole a atins 35-40% în cazul tuturor celor patru țări, în ultima parte a anilor '20. Produsele agricole și materiile prime reprezentau marea parte a exporturilor. Deși dependența de cereale în exporturi scăzuse, acestea au rămas produsul predominant. Producția de grîne s-a redresat, dar nu și venitul pe cap de locuitor în toate cazurile; piețele favorizau alte produse agricole și materii prime industriale, cum ar fi tutunul, cheresteaua și petrolul.

Pînă în momentul în care producătorii balcanici au fost capabili să se întoarcă pe piețele mondiale, concurența se intensificase. Europa de Vest consuma mai puține cereale și își proteja producătorii interni. Exista o competiție acerbă venind din America și Australia. În consecință, țările balcanice și-au redirecționat comerțul exterior spre Europa Centrală. Datorită nevoii de a stabiliza și întări moneda națională pentru a-și plăti datoriile și pentru că structurile schimburilor comerciale erau în mare parte competitive, țările balcanice s-au îndepărtat unele de celelalte, apropiindu-se de țările industrializate. Deoarece prețurile generale ale bunurilor de consum au scăzut mai repede decît prețurile

17. În prețuri constante, producția a crescut de la indicele 100 în 1921 la următoarele în 1930: Iugoslavia 139, Grecia 143, România 155, Bulgaria 195 (*Ibidem*, pp. 359-360).

de fabricaţie în a doua jumătate a anilor '20, condiţiile de realizare a comerţului s-au întors împotriva economiilor balcanice.

Pînă la mijlocul deceniului, reconstrucţia se apropia de final. Spre sfîrşitul anilor '20 condiţiile economice mai stabile au deschis din nou calea creditelor străine. Împrumutul extern era cu toate acestea costisitor. Doar o mică parte din el rezulta în activităţi de schimb profitabile. Majoritatea lua calea investiţiilor în infrastucturi sociale şi plata dividendelor şi dobînzilor. Abia se relaxaseră condiţiile economice, cînd cumulul datoriilor a devenit foarte mare şi existau puţine şanse ca sectorul agricol să genereze un surplus capabil de a finanţa continuarea creşterii industriale.

Creşterea populaţiei, datorată mai degrabă unei rate mai scăzute a mortalităţii şi a emigrării peste ocean decît unei rate mari a natalităţii, a reînnoit presiunea asupra suprafeţei arabile. O parte mai mare a populaţiei a ajuns să depindă de alte ocupaţii decît cele agricole şi s-au produs cîteva migrări spre sectorul industrial. Industria absorbea cu 25% mai mult din creşterea forţei de muncă masculine între 1910 şi 1930, decît reuşea să angajeze sectorul industrial în 1910, dar nu s-a produs nici o schimbare spectaculoasă şi mediul rural a rămas suprapopulat.

S-au realizat progrese înainte de Marea Criză. În mare, comerţul a înflorit, deşi se bizuia în principal pe produse de bază şi a devenit din ce în ce mai dependent de creditori. S-a realizat o uşoară creştere a venitului pe cap de locuitor, dar aceasta a fost oprită de sporirea populaţiei. Discrepanţa existentă înainte de război între veniturile ţărilor europene mai dezvoltate şi cele ale statelor balcanice nu a putut fi diminuată.

Bazele prosperităţii erau şubrede, depinzînd de pieţe favorabile şi aflate în extindere pentru produsele de bază, de capital străin şi de stabilitatea politică. Echilibrul era precar şi dacă era tulburat, monarhii aveau tendinţa să-şi depăşească largile prerogative constituţionale, încercînd soluţii autoritare tradiţionale. Mai rău încă, mişcările radicale de dreapta aveau să răsară din nemulţumirea faţă de încetineala eforturilor parlamentare şi dezamăgirea faţă de partidele parlamentare vechi şi noi deopotrivă.

Capitolul 13

Anii '30 (I)

De la Depresiune la *Großraum* • Dictaturile regale • Cooperarea balcanică • Iugoslavia sub regele Alexandru şi prinţul Paul • *Sporazum*-ul • Bulgaria sub regele Boris

De la Depresiune la *Großraum*

Depresiunea economică a pus capăt perioadei de refacere postbelică. Anunţată de prăbuşirea bursei de pe Wall Street din 1929, căderea Băncii Creditanstalt din Viena şi renunţarea britanicilor la etalonul de aur au afectat economiile balcanice. Exporturile de materii prime şi bunuri de larg consum au scăzut vertiginos. Diferenţa dintre preţurile produselor agricole şi ale celor industriale a agravat în mod deosebit condiţia ţăranilor. Pînă în 1932-1933, mulţi dintre ei erau în pragul falimentului, incapabili să-şi plătească impozitele şi să-şi ramburseze creditele.

Împrumuturile străine pe termen lung au fost întrerupte, rezervele de aur şi de monedă străină au fost epuizate, iar lichidităţile pe termen scurt consumate. Confruntate cu o diminuare a veniturilor şi tot mai multe cereri de scutire de impozite, guvernele au fost nevoite să reducă nivelul cheltuielilor. Hotărîte să urmeze o strategie defensivă pentru a evita colapsul financiar şi fiind împotriva liberalizării cursului monetar la paritate cu alte monede străine, politicile acestor guverne au fost la început deflaţioniste. Au recurs la controale riguroase ale importurilor şi exporturilor, la restricţii protecţioniste, limitări ale rambursărilor datoriilor şi înfiinţarea unor agenţii de stat pentru achiziţionarea de bunuri.

Astfel de măsuri au dat roade. Scurgerea spre exterior a capitalului a fost stăvilită şi balanţele comerciale îmbunătăţite, dar pe termen mai lung efectele secundare adverse au contrabalansat beneficiile. Importurile şi datoria publică au devenit mai costisitoare, preţurile interne au crescut, exporturile au devenit dificile. Redresarea comerţului intern, tensiunea internaţională crescîndă, influenţa economică a Germaniei şi apariţia unor regimuri politice autoritare au determinat, toate împreună, orientarea către măsuri de dezvoltare mai constructive.

Sfîrşitul anilor '30 a marcat începutul unor eforturi hotărîte către industrializare, mai puternice decît oricînd, pentru satisfacerea necesităţilor economice, către înlocuirea produselor de import pe care economiile agrare în declin nu şi le mai puteau permite, precum şi către apărare. Criza financiară provocase retragerea de pe piaţă a unui procent

important din capitalul străin, care era oricum concentrat în resursele energetice şi în industria grea. Statul şi-a asumat un rol mai important, preluînd conducerea unor întreprinderi care se aflaseră sub control străin, promovînd cartelurile ca instrumente de control al pieţelor. Instituţiile financiare publice au devenit mai puternice, pe seama instituţiilor bancare din sectorul privat. În momentul începerii celui de-al doilea război mondial, apărarea reprezenta în jur de o treime din cheltuielile publice în cele mai multe bugete.

Indicii de producţie arată progresul creşterii industriale, în condiţiile unui climat internaţional foarte nefavorabil[1]. Suficienţi pentru a reduce deficitul din balanţa de plăţi, nu erau suficienţi pentru a produce o schimbare radicală a structurilor economice în intervalul de timp aflat la dispoziţie. Creşterea numărului de angajări în industrie nu a reuşit să absoarbă prea mult din procentajul excesiv al populaţiei care se ocupa cu agricultura, populaţie al cărei număr fusese estimat de către Oficiul Internaţional al Muncii la 15-20 de milioane. În 1930, indivizii angajaţi din sectorul agricol reprezenta încă de la 68% (în Grecia), pînă la 80% (în Albania) din totalul populaţiei; în 1939, densitatea pe km^2 a celor care locuiau la ţară se situa între 90 de locuitori în România şi, conform estimărilor, 267 în Albania. În ciuda scăderii generale a ratei natalităţii, populaţia rurală era prea numeroasă; munca necalificată nu mai putea fi uşor exportată.

Prin măsuri de protecţie, măsuri de ajutorare, concesii şi stimulente, guvernele au obţinut îmbunătăţiri minore în agricultură[2]. Rata exporturilor din Balcani s-a deteriorat mai puţin decît media pe ansamblu pentru ţările producătoare de materii prime la începutul anilor '30, iar din 1934 au reuşit chiar să înregistreze o modestă creştere pe piaţa europeană. Declinul a constituit mai mult o expresie a valorilor monetare; volumul lor a crescut în ciuda creşterii demografice, dar schimbările de structură au fost puţine. Agricultura nu putea constitui o sursă de acumulări de capital şi o piaţă pentru produsele industriale. Îmbunătăţirea generală a venitului pe cap de locuitor începînd cu 1929 s-a situat sub nivelul mediu european, chiar dacă o comparaţie cu 1913 arată un nivel relativ crescut de performanţă[3].

Acordurile de tip *clearing*, sau reglarea bilaterală a cererilor între ţările ce deţineau controlul asupra ratei de schimb, aveau avantaje vizibile, dar au permis intrarea pe piaţă a Germaniei. Germania era pregătită să cumpere produse agrare şi alte produse de primă

1. În timp ce valoarea generală a producţiei europene a crescut cu o medie anuală de 1,1% între 1929 şi 1938, indicele de creştere de 5,7% a Greciei a fost cel mai rapid din Europa în această decadă; Bulgaria, cu indicele de 4,8% s-a situat pe locul al doilea (alături de Suedia şi de Finlanda), procentul de 3,4 al României era pe acelaşi loc cu al Danemarcei, iar indicele de 2,4% a Iugoslaviei a crescut la 10,7% în 1936 (John R. Lampe şi Marvin R. Jackson, *Balkan Economic History 1558-1950*, Indiana University Press, Bloomington, Indiana, 1982, p. 483, tabelele 484-486).
2. Cu toate acestea, numărul prea mare de angajaţi în agricultură determina scăderea performanţelor; în acea perioadă, un ţăran obişnuit din Balcani producea hrană pentru 1,5 persoane, în timp ce în Vest, media urca la 4. (Barbara Jelavich, *History of the Balkans, II: Twentieth Century*, Cambridge University Press, Cambridge, 1983, p. 241).
3. Produsul naţional brut pe cap de locuitor în 1938 în dolari americani din 1960: Bulgaria 429, România 343, Iugoslavia 330, Franţa 936, Europa 671. Schimbările de procentaje sînt după cum urmează în perioada 1913-1938: Bulgaria 59,7%, România 7,2%, Iugoslavia 19,4%, Franţa 34,7%, Europa 25,7%. (Derek H. Aldcroft, Steven Morewood, *Economic Change in Eastern Europe since 1918*, Edward Elgar, Aldershot, 1995, p. 84; P. Bairoch, „Europe's gross national product: 1800-1975", in *Journal of European Economic History*, 5, 1976, p. 297).

necesitate, la preţuri rezonabile, şi să ofere în schimb echipamente industriale. Acest lucru nu s-a produs dintr-o dată şi nici în mod uniform. Comerţul în creştere dintre Germania şi ţările din Balcani a precedat apariţia naziştilor, dar, avînd un control total asupra economiei, guvernul lor putea să ofere condiţii atrăgătoare. Reich-ul a dobîndit acces economic la produsele alimentare şi materiile prime dorite, cu toate că mărcile erau supraevaluate şi puteau fi folosite doar pentru a cumpăra produse nemţeşti. Cu excepţia Albaniei, care aparţinea Italiei, ţările din Balcani au fost mai mult sau mai puţin încorporate în *Großraum*-ul Reich-ului (marea reţea nazistă) pînă în 1938.

Comerţul cu Germania a adus salvarea. A ridicat nivelul veniturilor, a facilitat importul maşinilor şi a altor bunuri de consum şi a permis statelor să cumpere arme, dar a deveni o ţară producătoare de materii prime pentru Reich nu putea rezolva problema suprapopulării rurale. Ca o ironie, eforturile ţărilor din Balcani de a-şi asigura securitatea în climatul internaţional din ce în ce mai sumbru, în care nu se simţeau protejate de agresiuni de către aliatele lor, au facilitat penetrarea economică paşnică a Germaniei. Cu nici o alternativă reală la comerţul cu Germania, ele au devenit vulnerabile în faţa presiunilor acesteia. La sfîrşitul perioadei dintre cele două războaie mondiale, ele se aflau iarăşi în situaţia de periferii imperiale.

Depresiunea şi schimbarea balanţei puterilor pe plan european au slăbit forţele democraţiei. Temeri diverse au ieşit la suprafaţă : teama de revoluţie, de subversiune, de propagandă, de neînţelegeri. Ţările au făcut apel la menţinerea cu orice preţ a ordinii şi unităţii. Conducătorii au recurs la declararea stării de urgenţă şi şi-au asumat puteri excepţionale. Partidele dominante nu fuseseră capabile să se adapteze la situaţia creată de noile teritorii obţinute, populaţii, electorate şi circumstanţe. Fragila refacere şi speranţele de integrare în economia internaţională fuseseră sfărîmate. Eşecul regimurilor parlamentare de a face faţă schimbărilor şi de a satisface multe vise şi năzuinţe a lăsat loc altor influenţe ideologice. Variaţiile în echilibrul de putere au dat avînt forţelor care doreau să destabilizeze ordinea teritorială, politică şi socială existentă. Comunismul şi fascismul ofereau alternative.

Comunismul din Balcani a fost cea mai slabă dintre cele două forţe. Eşecul în încercarea de a imita revoluţia bolşevică imediat după război a dus la o mai mare dependenţă faţă de Rusia sovietică, la obedienţă în privinţa strategiei centraliste a Cominternului. Partidele comuniste locale, deja reprimate de autorităţi, au fost afectate de schimbările din politica sovietică. Le era greu să se descurce cu ţăranii care primiseră în sfîrşit ce doreau – pămînt.

Puterea lor s-a concentrat în cele mai puţin dezvoltate zone. Pentru a-şi folosi potenţialul revoluţionar, politica revizionistă a Cominternului din 1935 a favorizat autodeterminarea, mergînd pînă la secesiunea teritoriilor. A devenit astfel mai atrăgătoare pentru cei ce se simţeau dezavantajaţi naţional, decît pentru cei oprimaţi economic. Revoluţia şi fărîmiţarea statelor au fost apoi abandonate în favoarea ideii unor fronturi populare naţionale împotriva fascismului. Dezorientate şi descurajate de epurările staliniste, partidele comuniste erau în general ineficiente.

Faptul că acestea n-au reuşit să profite de pe urma crizei economice a netezit drumul pentru extrema dreaptă. Fără nici o doctrină clară, fascismul a înflorit în anii '30. Foarte mulţi credeau deja că instituţiile europene liberale nu făceau faţă situaţiei. Ţăranii nu aveau încredere în cei aflaţi la putere. Săraciţi de criza economică, ei înţelegeau mai mult ca oricînd că banii şi puterea se concentrau în capital pentru beneficiul capitalului.

Începînd prin a fi un regim autoritar, pozitivist şi reacţionar, care dorea să transforme religia într-un instrument în serviciul monarhiei paternaliste, fascismul s-a transformat într-o mişcare dominată de impulsuri elementare şi iraţionale, care îşi propunea să schimbe lumea prin revoluţie. Dezordinea îi atrăgea atît pe aceia care visau la o lume care nu existase niciodată, cît şi pe cei ce doreau menţinerea autorităţilor existente – burghezi gata să sacrifice libertatea pe altarul ordinii şi muncitori atraşi de retorica anticapitalistă, indivizi care se temeau de o posibilă decădere socială şi alţii care doreau să ocupe un loc mai bun în societate, mulţi, tineri semieducaţi şi educaţi. Alcătuit din paradoxuri şi contradicţii, fascismul se hrănea din ură şi frică – de socialism, de comunism, de capitalism, de regimurile parlamentare, de raţiune, de „străini", din afară şi din interior.

Cu toate acestea, fasciştii din aceste ţări nu au ajuns la putere. Nu au fost sprijiniţi nici de clasa politică, nici de ţărănime. Eşecul partidelor aflate la putere a oferit monarhilor lipsiţi de răbdare prilejul să-şi exercite puterea fără ajutorul lor. Monarhia a supravieţuit, pentru că reprezenta cel mai important factor constituţional, pentru că părea să asigure ordinea existentă şi pentru că satisfăcea nevoia de autoritate.

Regimurile autoritare din anii '30 au reprezentat o întoarcere la secolul al XIX-lea, cînd puterea politică se afla în mîinile monarhului şi ale consilierilor acestuia. Conducătorii din Balcani sau prim-miniştrii numiţi de ei s-au folosit de anumite strategii şi capcane fasciste. După ultimele alegeri generale veritabile, aceştia s-au dispensat de parlament. Au păcălit atît vechea ordine – menţinînd anumite părţi ale constituţiei existente sau promulgînd o nouă constituţie –, cît şi noua ordine, prin invocarea corporatismului sau prin crearea unor mişcări de masă. Sarcina lor era să menţină corabia statului intactă şi să o conducă prin furtună.

După război, ordinea teritorială în Balcani a fost întărită de Tratatele de pace de la Paris. Anglia, care nu fusese niciodată de acord cu cele mai multe dintre clauze, a fost foarte repede gata să renunţe la orice fel de veleitate de mare putere Aliată. Sarcina de a fi principalul garant al ordinii a revenit Franţei. Ea s-a achitat de această îndatorire, dar ordinea teritorială, cel puţin cea din Balcani, nu a fost niciodată produsul propriilor politici şi interese, aşa cum s-a presupus adesea. Cu statele din Europa de Est, noi, refăcute sau extinse, Franţa nu a avut decît o „reţea laxă" de legături diplomatice[4]. În Balcani, acest lucru se referea la România şi Iugoslavia.

Între 1925 şi 1928, ultimele constrîngeri aplicate Germaniei în urma Tratatului de pace au fost eliminate, pentru că atît Franţa, cît şi Anglia doreau să organizeze pacea printr-o reconciliere cu aceasta. Propunerile de integrare europeană avansate de Franţa fuseseră bine primite in Balcani. Toate statele balcanice doreau să urmeze exemplul Franţei şi să stabilească relaţii diplomatice cu Uniunea Sovietică; cele mai multe au şi făcut-o.

Iniţiativa de a organiza o Conferinţă balcanică anuală pentru a studia problemele de interes comun a fost adoptată în Grecia în 1929. Scopul final era obţinerea unei anumite unităţi regionale. În acest timp, iniţiative nonguvernamentale făceau presiuni asupra guvernelor în scopul adoptării unui program minim şi au condus la obţinerea unui acord pe teme importante. Guvernele au sprijinit această mişcare, ce le permitea să testeze terenul în privinţa unui mare număr de probleme fără să-şi asume nici un angajament;

4. Martin S. Alexander, *The Republic in Danger: General Maurice and the Politics of French Defence, 1933-1940*, Cambridge University Press, Cambridge, 1992, p. 210.

au existat însă dificultăţi. Macedonia era un permanent factor de nemulţumire, Grecia se temea de o ofensivă iugoslavo-bulgară, iar Bulgaria insista în problema minorităţilor macedonene şi bulgare.

Cu toate acestea, s-au făcut eforturi sincere pentru a depăşi dificultăţile, prin concentrarea asupra problemelor economice, sociale, culturale şi tehnice. Din 1931, a participat chiar şi Albania. S-a luat în considerare o uniune vamală, dar comerţul interbalcanic a fost de mici proporţii şi curînd au prevalat consideraţiile politice şi mai ales economice. O dată cu accederea lui Hitler la putere, siguranţa frontierelor a fost mai importantă decît cooperarea economică. În timpul celei de a patra Conferinţe anuale din noiembrie 1933, Grecia, România şi Iugoslavia au transformat această reuniune într-o organizaţie regională permanentă.

Ministrul român de Externe, Nicolae Titulescu (1833-1941), a imaginat un sistem în care toate statele din Balcani să fie membre. Grecia şi Turcia s-au implicat, dar Bulgaria şi Albania nu s-au alăturat, în ciuda eforturilor Iugoslaviei. Pactul semnat la Atena în februarie 1934 între Grecia, România, Turcia şi Iugoslavia a fost o extindere în Balcani a principiului securităţii regionale al Micii Înţelegeri (instituţionalizată prin documentele semnate la începutul anilor '20). Alcătuit cu intenţia de a fi un pact regional împotriva tuturor formelor de revizionism teritorial şi în sprijinul eforturilor de a stigmatiza războiul ca formă de rezolvare a disputelor, acesta nu a reuşit pînă la urmă să creeze un front unit pentru rezolvarea problemelor internaţionale vitale.

Pentru că misiunea Pactului era în primul rînd menţinerea frontierelor existente la acea dată în Balcani, Bulgaria a refuzat să-l semneze. Cu toate că o serie de favoruri diplomatice i-ar fi permis să se alăture Pactului, absenţa ei a subminat semnificaţia Înţelegerii Balcanice. Iugoslavia susţinea că Pactul de la Atena a încununat seria de conferinţe premergătoare; Bulgaria şi Albania susţineau că le-a pus punct. Cea de-a cincea Conferinţă, care ar fi trebuit să aibă loc la Istanbul în 1934, a fost amînată pe termen nelimitat. Un alt defect inerent era că, pe măsură ce formau o alianţă politică pentru a se opune revizionismului susţinut de Reich, asociaţii Înţelegerii Balcanice erau deja aproape dependenţi de Germania din punct de vedere financiar. În 1938, Înţelegerea Balcanică a ajuns la un acord cu Bulgaria: drepturile ei au fost recunoscute şi toate ţările au renunţat la folosirea forţei împotriva celorlalte. Mica Înţelegere a făcut acelaşi lucru cu Ungaria. Între timp, cele mai multe dintre statele participante începuseră deja să-şi urmărească propriile interese fără să le mai consulte pe celelalte. Grecia lucra împreună cu Turcia, amîndouă hotărîte să nu-şi strice relaţiile cu Rusia din cauza României sau pe cele cu Italia din cauza Iugoslaviei.

Iugoslavia devenise mai apropiată de Italia şi convenea tacit la creşterea puterii Ducelui asupra Albaniei. Fusese de acord cu cererea Bulgariei de a avea ieşire la Marea Egee, renunţînd la pretenţiile asupra Macedoniei. În 1938, Turcia a demarat o politică de „repatriere" a mai multor turci musulmani din Balcani în Anatolia. Iugoslavia a întrezărit posibilitatea încurajării emigrării unor „turci" din Kosovo şi Macedonia. Aceasta, pentru a micşora pericolul instabilităţii graniţei sale din sud-vest, unde Italia putea interveni, dar s-a renunţat treptat la discuţiile cu Turcia, o dată cu menţionarea stimulentelor financiare.

România şi Iugoslavia au continuat să aibă în gînd dorinţa Ungariei de a-şi recupera teritoriile pierdute, lucru lipsit de interes pentru Grecia şi Turcia. În mai 1938, *Anschluss*-ul integrase Austria în Reich. Şase luni mai tîrziu, dezmembrarea parţială a Cehoslovaciei a dizolvat Mica Înţelegere. Înţelegerea Balcanică a supravieţuit, dar se

presupunea în mod tacit că fiecare membru va purta negocieri cu marile puteri pe cont propriu. Folosind limbajul relațiilor diplomatice, ministrul de Externe român a susținut că cele două Înțelegeri regionale au creat „de la Cehoslovacia pînă la frontiera cu Persia, un șir de state cu interese politice identice"[5]. Mai prozaic, ele s-au înțeles suficient de bine timp de cîțiva ani pentru a ține la distanță revizionismul Ungariei și Bulgariei. Dar nu au fost suficient de puternice pentru a ține piept marilor puteri.

Fie că este măsurată în termeni economici sau politici, o redefinire politică a Balcanilor, nefavorabilă Franței, începuse din 1936. Criza, ascensiunea lui Hitler, flirtul anglo-francez cu Mussolini și invazia Etiopiei au constituit puternice lovituri la adresa Micii Înțelegeri și a Înțelegerii Balcanice. De atunci înainte, înspăimîntați și dezorientați, membrii acestora au încercat să se salveze fiecare pe cont propriu.

Chiar și cei mai francofili dintre șefii de stat și miniștrii din Balcani au trebuit să-și adapteze politicile la Axa Roma-Berlin, cu asigurările ei de sprijin reciproc și cu sferele de influență, la Pactul Anti-Comintern (semnat de Germania și Japonia în 1936, la care Italia a aderat în 1937) și în fine, la Pactul germano-sovietic din 1939. Albania se temea încă, iar Bulgaria era plină de resentimente. Cu toate acestea, amărăciunea Bulgariei din cauza Macedoniei, a Dobrogei și a accesului interzis la Marea Egee, nu a dus la declanșarea războiului. Expectativa era practicată de către toate statele.

Iugoslavia sub domnia regelui Alexandru și a prințului Paul

Influența monarhiei a crescut pretutindeni, în vreme ce partidele politice se fragmentau. Iugoslavia a fost prima în acest caz, atunci cînd regele Alexandru a abrogat constituția la 6 ianuarie 1929. Procedînd astfel, el nu a folosit pluralul majestății („noi"), ci singularul „eu", parcă pentru a-și asuma personal responsabilitatea pentru o decizie care nu avea nici un suport legal[6]. Noul său guvern, condus mai întîi de un general care nu era altceva decît reprezentantul monarhului, cuprindea personalități recunoscute, cu experiență politică. Acestea proveneau din toate grupările parlamentare importante, dar numai fostul prim-minstru Korošec putea susține că s-a alăturat regelui cu binecuvîntarea partidului clerical sloven. Ceilalți erau acolo pe cont propriu, unii împotriva dorințelor partidelor din care făceau parte, dacă nu chiar ca disidenți declarați.

Alexandru a pus bazele autorității sale personale ; a transferat Coroanei puterea legislativă ; o lege de apărare a statului a întărit legislația anticomunistă existentă deja și a extins-o pentru a viza toate activitățile îndreptate împotriva noului regim. Partidele politice trebuiau să capete autorizație ; cele bazate pe regionalism au fost interzise. Maček a salutat abrogarea constituției și la fel au făcut cei mai mulți dintre croați, ca un prim pas către împlinirea dorințelor lor. Cei mai mulți sîrbi au gîndit la fel, pentru că aveau temeri legate de unitatea statului.

Situația fusese anunțată drept temporară, pentru a îngădui spiritelor să se calmeze și pentru a transfera atenția de la divergențe către problemele comune. Programul trebuia să mențină ordinea și să grăbească integrarea. Pînă la sfîrșitul anului, ceea ce mai

5. Comunicat de presă din 10 februarie 1934, citat în Eliza Campus, *The Little Entente and the Balkan Alliance*, Biblioteca Historica Romaniae, București, 1972, p. 80.
6. A folosit din nou singularul cînd a ratificat noua constituție din 1931.

rămăsese din acțiunile comuniste legale, în presă și sindicate, a fost anihilat; s-a introdus un Cod Penal unitar, toate steagurile au făcut loc tricolorului iugoslav, programele de învățămînt au fost modificate. A fost adoptată oficial denumirea de Iugoslavia. Teritoriul a fost împărțit în nouă regiuni geografice, care eludau schema istorică, toate conduse de cîte un *ban*, din respect pentru tradiția croată.

Opinia publică acceptase să-i acorde regelui o șansă, dar diversele părți aveau opinii diferite. Croații nu prevăzuseră un program-fulger fundamentat pe patriotismul iugoslav și curînd au început să vadă în acesta un mod mai eficient de impunere a centralismului de la Belgrad, ca să nu mai vorbim de hegemonia Serbiei. În momentul morții lui Radić, un fost membru al parlamentului, Ante Pavelić (1889-1959), a lansat un apel pentru o Croație independentă. După ce a părăsit țara, el a fost condamnat *in absentia* sub incidența legii pentru apărarea statului, și a început să organizeze Mișcarea de Eliberare Croată Ustașă (*ustaša*, „de insurecție"). Urmașă a variantei „pure" a Partidului Croat al Drepturilor, aceasta s-a dezvoltat în străinătate după modelul fascist și a devenit simbolul fracțiunii naționaliste radicale. I s-a acordat adăpost, precum și posibilități de antrenament terorist în Italia și Ungaria, țări care o vor folosi ulterior pentru a face presiuni asupra Iugoslaviei.

Pe plan economic, guvernul asigura sprijin pentru coordonarea mișcărilor cooperatiste. A deschis o Bancă Agricolă de Privilegii, menită să ofere împrumuturi țăranilor în condiții favorabile. Au fost luate măsuri pentru educarea acestora în privința unor tehnici de producție mai bune, pentru a încuraja producerea de culturi specializate și intensive și pentru a stimula și raționaliza exporturile, pînă cînd economia a început să se deterioreze în mod general în 1931. Guvernul reacționase la scăderea globală a prețurilor prin stabilirea unei agenții de monopol al exportului de grîne, în scopul înlăturării intermediarilor și introducerii controlului asupra schimburilor.

Cu toate că anul 1930 a trecut în liniște, chestiunea croată nu fusese rezolvată, iar Serbia simțea, la rîndul ei, că fusese obligată să renunțe la libertațile politice dobîndite în urma unei lupte de lungă durată. Primul lider de partid care se ridicase împotriva dictaturii, arestat în mai 1929, fusese serbul Pribićević, ai cărui democrați independenți se aliaseră cu Partidul Țărănesc Croat. În decembrie, însuși Maček fusese judecat și achitat de acuzația de a-i fi încurajat pe cei care doreau secesiunea.

Partidul său suferea transformări. Dintr-o organizație politică ce făcuse să fie auzite aspirațiile țăranilor spre democrație și reformă socială în cadrul federației slavilor de sud, se transformase într-o mișcare mai sensibilă la marile interese urbane, care viza drepturile națiunii croate. Cu toate că ustașii aveau puțini susținători în țară, dezamăgirea pe care mizau era foarte răspîndită. Pînă în 1931, regele Alexandru începuse deja să simtă că dictatura sa temporară durase prea mult, dar el nu-și atinsese țelurile.

În septembrie 1931, a emis o nouă constituție, care a fost din nou văzută ca un prim pas către mai multe schimbări. A fost introdus un parlament bicameral, cu un Senat cu membri desemnați și cu deputați ai provinciilor aleși indirect, precum și o Adunare Națională aleasă prin votul universal al bărbaților[7]. Guvernul răspundea doar în fața monarhului. „Apărător al unității națiunii și al integrității statului", regele trebuia să-și

7. Camera superioară era o raritate în Balcani: exista în România și în Grecia (în timpul republicii). Fusese experimentată în timpul constituției (acordate) de regele Alexandru Obrenović în 1901. Interesant este că în 1931 fusese deja prevăzută, dar numai atît, posibilitatea sufragiului femeilor.

dea acordul pentru orice amendament ; i se acordaseră noi prerogative pentru a putea lua măsuri provizorii în circumstanțe excepționale.

Erau acceptate doar liste naționale. Votul era public. Lista care cîștiga alegerile obținea două treimi din mandate, iar restul era împărțit proporțional cu numărul voturilor, o îmbunătățire față de legea electorală a lui Mussolini din 1923. Exista o singură listă, cea a guvernului, și mai mult de o treime din alegătorii înregistrați nu se oboseau să voteze. Parlamentul a dat undă verde tuturor măsurilor pe care guvernul le adoptase de la ultima legislatură. A fost înființat un partid de guvernămînt, care avea să fie numit curînd Partidul Național Iugoslav, format din foștii radicali de dreapta și din disidenții din întregul spectru politic al fostului parlament. S-a înregistrat o îmbunătățire a climatului politic, dar regele Alexandru nu vroia să se grăbească.

Ustașii și-au întețit propaganda, sprijiniți de organizații teroriste. În septembrie, un grup din enclava italiană Zara a fost infiltrat pentru a-i incita la rebeliune pe țăranii săraci din nordul hinterland-ului dalmat, care sufereau de pe urma crizei. Represaliile politice au fost urmate în decembrie de explozia unor bombe în Zagreb. În noiembrie, Maček ceruse reîntoarcerea la situația din 1918 și la suveranitatea populară, atrăgînd simpatia unor lideri de partid. Pentru că făcuse declarații publice considerate instigatoare, a fost condamnat la trei ani de închisoare în aprilie 1933.

Efectul total al crizei economice a lovit Iugoslavia chiar într-un moment tulbure, la care s-a adăugat ghinionul unei ierni deosebit de grele în 1931/1932. Țăranii aveau în față perspectiva ruinei. În aprilie 1932, datoriile lor au fost transferate către Banca Agricolă de Privilegii. Băncile mari din Zagreb au fost lovite puternic de colapsul băncii Creditanstalt, urmat de decizia britanicilor de a renunța la etalonul de aur, chiar în momentul în care iugoslavii se hotărîseră să-l adopte. A avut loc o criză bancară, creditul agricol a fost suspendat, prețurile fermelor au ajuns la cea mai mică valoare din perioada 1933-1934. Un control riguros al schimburilor a restrîns comerțul cu străinătatea și a eliminat sursele de acordare a creditelor. Dinarul s-a depreciat cu mai mult de 22% în 1932.

Italia reprezenta principala țară importatoare din Iugoslavia și, împreună cu Austria și Germania, reprezenta aproape 58% din exporturile ei în 1930. Echipamentul tehnic trimis de Germania ca despăgubire de război fusese urmat de cereri de reînnoire a stocului, așa că importurile din Germania reprezentau deja 18% din valoarea totală între 1925 și 1932. După venirea la putere a lui Hitler în 1933, convențiile comerciale din 1933 și 1934 au sporit achizițiile din Germania și au introdus *clearing*-ul.

Cu toate că diplomația și comerțul nu coincideau, regele Alexandru a întărit alianța cu învingătorii din Marele Război. În 1929, Mica Înțelegere a semnat un Pact de arbitraj și conciliere, după modelul recent adoptat de Liga Națiunilor, și în 1933 a pus bazele unor instituții permanente. Cînd Anglia și Franța s-au unit cu Italia și Germania pentru a coopera la menținerea păcii, fără nici o referire la Ligă, neîncrederea generată a fost un factor ce a stimulat apropierea Micii Înțelegeri de alte state balcanice.

În 1929, Grecia fusese de acord să mărească zona iugoslavă liberă din portul Salonic. Conferințele balcanice puseseră bazele unei foarte avantajoase cooperări, la care participase și Bulgaria. Întîlnirile dintre regele Boris și regele Alexandru în 1933 au inițiat o apropiere politică, dar monarhul iugoslav s-a confruntat cu reticența Bulgariei de a intra într-o alianță ce presupunea acceptarea *statu-quo*-ului teritorial.

Iugoslavia devenise, susținută de Franța, o parte a zonei-tampon, între Europa Centrală și Rusia sovietică (și nu o auxiliară a Franței în lupta antisovietică, așa cum

susţinea propaganda comunistă) şi stabilise relaţii apropiate cu Franţa. Însă în timp ce monarhul iugoslav dorea realizarea unei reţele cu centrul în Iugoslavia pentru a zădărnici proiectele lui Mussolini, Franţa, mai conştientă de puterea crescîndă a Germaniei naziste, dorea să-şi apropie aliaţii europeni de Italia pentru a controla Germania. Regele Alexandru a fost invitat la Paris, pentru a i se expune planurile de alianţă iugoslavo-franceză şi pentru a purta în continuare discuţii. Înainte de a pleca, el a făcut o vizită la Sofia în dorinţa de a menţine legăturile diplomatice cu Bulgaria[8].

La o privire mai atentă, eforturile lui de a menţine securitatea externă a Iugoslaviei erau legate de sarcina de a consolida ţara pe plan intern. Regele considera că politica sa externă dăduse rezultate, dar era conştient de faptul că nu avusese efectul scontat în ţară. În ajunul vizitei sale în Franţa, printre alte indicii ale schimbării iminente, îl înştiinţase pe Maček că va fi eliberat pentru a negocia o soluţie a problemei croate. Ustaşii s-au decis să lovească în omul care era sursa acestei autorităţi. În decembrie 1933, fusese descoperit un complot în scopul asasinării lui. Pe 9 octombrie 1934, imediat după ce debarcase la Marsilia pentru a-şi începe vizita în Franţa, regele a fost împuşcat mortal împreună cu ministrul de Externe al Franţei care venise să-l întîmpine. Asasinatul a fost opera ustaşilor ; asasinul era un activist ORIM.

Contrar aşteptărilor ustaşilor, crima a condus la coalizarea imediată a supuşilor regelui. Sîrbii îşi stimaseră monarhul ; majoritatea supuşilor croaţi aprobaseră politica lui fermă în privinţa Italiei. Constituţia a supravieţuit în absenţa unui monarh domnitor, deoarece succesorul lui Alexandru era fiul său Petru al II-lea (1923-1970), în vîrstă de unsprezece ani. Răposatul monarh desemnase un consiliu de regenţă – format din vărul său, prinţul Paul (1893-1976), şi alte două distinse, dar puţin cunoscute personalităţi. Speranţele au renăscut o dată în plus. Bogoljub Jevtić (1886-1960), diplomat şi apropiat al Curţii, ce fusese ministru de Externe în vremea regelui Alexandru, a devenit prim-ministru. Maček a fost eliberat, deopotrivă cu alţi deţinuţi. Au fost anunţate alegeri pentru mai 1935.

Iugoslavia a acuzat Italia şi Ungaria în faţa Ligii Naţiunilor de complicitate la asasinat. Deoarece Franţa şi Anglia erau interesate să nu-l jignească pe Mussolini, acuzaţiile împotriva Italiei au fost retrase. S-a ajuns la un compromis prin care Budapesta a declarat că îi pedepsise pe unii reprezentaţi oficiali pentru că nu îi controlaseră pe ustaşii din Ungaria. Un tribunal francez a condamnat pe trei conspiratori la închisoare pe viaţă şi a pronunţat trei condamnări la moarte *in absentia* în cazul altor trei – inclusiv Pavelić, care era în Italia.

Regenţa a întreprins unele gesturi de conciliere. Au fost facilitate condiţiile de prezentare a unor liste electorale la nivel naţional şi s-a revigorat o coaliţie de opoziţie sub conducerea lui Maček. Scopul acesteia era să cîştige alegerile şi să reorganizeze statul în conformitate cu un acord ulterior la care să participe toate partidele. Guvernul a transformat alegerile într-un plebiscit pentru fostul suveran. În ciuda manipulării şi a votului deschis, peste 73% din electorat a participat la vot ; 37% din voturi au fost în favoarea opoziţiei.

Încurajată de rezultatele alegerilor, opoziţia a protestat împotriva felului în care acestea fuseseră organizate. A cerut insituirea unui guvern neutru care să introducă o nouă lege electorală şi să organizeze alegeri libere. Cabinetul Jevtić s-a dezmembrat.

8. Cu ocazia acestor vizite regale, monarhii au ţinut discursuri la banchete nu în franceză, ci în propriile limbi, fără traducere, pentru a accentua apropierea dintre bulgară şi sîrbo-croată.

Ministrul de Finanțe Milan Stojadinović (1888-1961), un ex-radical care își construise propria carieră în cadrul partidului de guvernămînt, i-a abordat pe colegii săi de orientare radicală, pe populiștii sloveni și pe musulmani în vederea formării, pe baze mai solide, a unui partid alcătuit din suporterii guvernului și a unui cabinet care să încerce să coopereze cu Partidului Țărănesc Croat. El se bucura de recomandarea Marii Britanii, țară în care avea unele afaceri. A alcătuit un guvern din care făcea parte în calitate de ministru de Externe. Deținuții politici au fost amnistiați, a fost redusă cenzura, iar partidele politice au fost tolerate. Așa cum fusese planificat, s-a format o Uniune Radicală Iugoslavă. Majoritatea deputaților recent aleși pe listele guvernului și-au schimbat orientarea politică.

Prințul Paul căuta o soluție în contextul existent. El avea nevoie de protecția prerogativelor regale ; oficial, constituția nu putea fi amendată de o minoritate. Curînd a devenit evident faptul că nu va avea loc o revizuire a acesteia și nici o întoarcere la regimul parlamentar. Vechii radicali, care pînă în acest moment se ținuseră departe de opoziția coalizată, i s-au alăturat, eliminînd astfel elementul sîrb din partidul lui Stojadinović.

Ceea ce era mai grav nu se petrecuse după asasinarea lui Alexandru și opoziția a devenit manifestă. Partidele politice de dinainte de 1929 au fost tolerate cu anumite condiții, situație care îi includea și pe comuniști. Deoarece Uniunea Sovietică era acum de părere că ruperea relațiilor cu Iugoslavia ar servi mai degrabă intereselor regimurilor fascisto-naziste decît alor sale, noua formulă a „frontului popular" și Marea Criză au venit în sprijinul Partidului Comunist, în încercarea acestuia de a accentua starea de agitație prin intermediul organizațiilor legale. Tentativa regelui Alexandru de a determina formarea unei identități iugoslave naționale a fost tacit abandonată, dar nici Stojadinović nu a întreprins nimic pentru soluționarea problemei croate. El se bucura de sprijinul politicienilor sîrbi aflați la putere și în același timp de cel al slovenilor și musulmanilor care își protejau interesele. Capacitatea lui de a organiza noul partid i-a oferit posibilitatea de a rămîne la putere fără a recurge la concesii constituționale.

Partidul Țărănesc Croat era preocupat de naționalismul totalitarist, rasist și religios violent afișat de ustași și totodată de replica studențimii confruntată cu această atitudine. Pentru a-i menține influența, Maček, cu ajutorul aliaților săi din Partidul Democratic Independent în marea lor majoritate sîrbi, a pus la punct organizarea parastatală și chiar paramilitară a Partidului său Țărănesc Croat, în concordanță cu cerințele momentului. Membrii cei mai importanți ai partidelor sîrbe care nu cedaseră în fața Coroanei au continuat să coopereze cu Maček, care purta convorbiri și cu Stojadinović. Cu toții au fost de acord că trebuia găsită o soluție pentru problema croată, dar guvernul nu dorea să ajungă pînă la revizuirea constituției, iar opoziția nu împărtășea aceeași părere cu privire la modalitatea de revizuire a acesteia.

Politica primului-ministru era să evite conflictul în privința aspectelor mai delicate și să lase timpul să se scurgă în favoarea lui, avînd convingerea că eficiența economică și realismul diplomatic vor face restul. Recoltele au fost bune în 1935 și 1936. Guvernul a venit în sprijinul exporturilor de produse agricole prin îmbunătățirea transporturilor și achitarea datoriilor. Acestea au fost transferate în 1936 la Banca Agricolă de Privilegii, către care urmau a fi plătite în decursul unei perioade de doisprezece ani. Datoriile țăranilor cu venituri mici au fost drastic reduse. Pasivele bancare au fost mutate în depozite în cadrul instituțiilor publice. Datorită programului său de reînarmare, guvernul era cel mai bun client pentru această nouă tranșă de fonduri, ceea ce a permis ca partea externă a datoriei publice să se reducă de la 79% în 1932 la 52% în 1941.

În timpul guvernării Stojadinović, au fost puse bazele diferitelor ramuri ale industriei miniere în Iugoslavia. Pînă în 1936, aceasta ocupa locul doi ca venit după agricultură. Capitalul industrial al ţării era extern în proporţie de 60%. 15% din întreprinderi erau de stat, iar alte 22% erau grupate în carteluri aflate sub control guvernamental începînd cu 1935. Cu toate acestea, indicele dezvoltării industriale era prea scăzut pentru a putea diminua semnificativ presiunea suprapopulării rurale. Industria nu a absorbit decît 19% din noua mînă de lucru care şi-a făcut intrarea pe piaţă în 1918-1938.

Eforturile lui Stojadinović de a redresa economia necesitau o izolare de presiunea internaţională pe care o presupunea piaţa germană. Pînă în 1936, Germania a preluat 23,7% din exporturi şi a furnizat 26,7% din importuri, contrabalansînd pierderea pieţei italiene în urma sancţiunilor aplicate de Liga Naţiunilor după invadarea Etiopiei. Ea a înaintat o ofertă tentantă constînd în taxe şi cote preferenţiale pentru recolta Iugoslaviei, ce urma a fi plătită prin transferuri de produse industriale. Pînă în 1937, Germania prelua 36% din exporturi şi asigura 32% din importuri. Avantajele Iugoslaviei erau uriaşe. Preţurile produselor agricole au crescut din nou, moneda s-a reabilitat, guvernul a putut să abandoneze politicile monetare inflaţioniste.

De vreme ce Mussolini era acum în favoarea unei Iugoslavii unite care să ţină piept ambiţiilor Germaniei, Stojadinović punea la îndoială necesitatea continuării aplicării sancţiunilor. Sprijinirea acţiunilor Ducelui în Africa însemna limitarea influenţei lui în Balcani şi elibera totodată Iugoslavia de o dependenţă economică tot mai accentuată faţă de Germania. În 1936, Stojadinović a fost atras de perspectiva securităţii în Adriatica. După stabilirea unui acord de reluare a relaţiilor comerciale, a fost oferită o recepţie în onoarea lui la Roma. A urmat semnarea unui Tratat de neagresiune şi arbitraj în martie 1937. Italia urma să respecte integritatea teritorială a Iugoslaviei (şi să nu tolereze activităţile îndreptate împotriva ei) şi să acorde concesii minorităţii sale iugoslave în schimbul recunoaşterii diplomatice a Imperiului de către Iugoslavia.

În ianuarie, aceasta din urmă a semnat un Tratat bilateral de prietenie perpetuă cu Bulgaria, a cărui clauză unică îl contrazicea pe cel de mai sus şi totodată spiritul Înţelegerii Balcanice. România şi Grecia au protestat. Dînd asigurări Parisului şi Londrei că Iugoslavia nu-şi abandonase vechii prieteni şi dorind să-şi asigure favorurile cît mai multor puteri posibil, Stojadinović a plecat la Berlin în ianuarie 1938, pentru a-i spune lui Hitler că Iugoslavia nu va accepta nici un fel de angajamente împotriva Germaniei. El pretindea că politica lui neutră sporea securitatea ţării sale. O reală neutralitate era cu toate acestea greu de asigurat şi de menţinut, avînd în vedere consolidarea continuă a poziţiei Germaniei şi Italiei precum şi apropierea lor, beneficiile materiale ale schimburilor comerciale cu Germania şi slăbirea a ceea ce mai rămăsese din sistemul francez de securitate.

Criza Concordatului demonstrase lipsa de omogenitate din cadrul Uniunii Radicale. Negociat în timpul domniei regelui Alexandru şi semnat în 1935, Concordatul cu Sfîntul Scaun unifica diversele regimuri în care funcţiona Biserica catolică. El satisfăcea cererile guvernului şi ale Bisericii catolice în Iugoslavia şi abia dacă se deosebea de vechiul Concordat sîrb. Cînd, cu toate acestea, a fost prezentat spre ratificare în iulie 1937, Biserica ortodoxă a provocat o furtună neaşteptată, nu atît datorită Concordatului ca atare, cît condiţiilor stabilite prin acesta care, în opinia Bisericii ortodoxe, erau mai avantajoase pentru minoritatea catolică decît pentru majoritatea ortodoxă. Confruntîndu-se cu o lipsă de interes a croaţilor pe de o parte şi cu opoziţia din Serbia pe de altă parte, Concordatul a fost abandonat.

Stojadinović a transformat Uniunea Radicală Iugoslavă în partidul său de „conducere", ca o reproducere nepopulară a ideologiilor fasciste. Acesta a fost momentul cînd comunismul a cîştigat din nou o oarecare respectabilitate ca forţă progresistă[9], dar, cu toate acestea, criza Concordatului nu a condus la formarea unui front popular, ci a unei opoziţii unite mult mai strîns. Un acord formal ce a intervenit între partidele de opoziţie în octombrie 1937 a declanşat un val de entuziasm. Acesta urmărea alcătuirea unei noi Adunări Constituante care avea să găsească o structură capabilă să-i mulţumească pe majoritatea sîrbilor, croaţilor şi slovenilor. Prietenia sîrbo-croată părea să fi atins cote de popularitate fără precedent. Mulţimi de oameni l-au întîmpinat pe Maček atunci cînd a venit la Belgrad în august 1938.

Parlamentul a fost dizolvat şi s-au organizat alegeri în decembrie. Stojadinović considera că situaţia justifica politica lui de a nu mai conta pe sprijinul apusean şi de a renunţa la modificarea constituţiei, dar i-a mers mai rău decît lui Jevtić în 1935. Aproape 75% din alegători s-au prezentat la urne şi aproape 45% din voturi au fost în favoarea opoziţiei condusă de Maček. Speranţele primului-ministru de a opune Germaniei Italia într-o confruntare în avantajul său au fost năruite. Atitudinea sa ambiţioasă şi stilul său de conducere provocaseră prea multe reacţii adverse, pînă şi din partea prinţului Paul, care a pus la cale căderea lui.

Prinţul regent a demarat imediat negocieri confidenţiale cu Maček privitoare la modalităţile de rezolvare a problemei croate. Pînă în februarie 1939, se formase o echipă din partea Uniunii Radicale Iugoslave şi Stojadinović a fost nevoit să demisioneze. Noul cabinet, sub conducerea fostului radical Dragiša Cvetković (1893-1969), era hotărît să ajungă la un acord cu Maček. În privinţa constituţiei, declarase că nu va exista nici un obstacol formal în calea revizuirii, o dată ce regele Petru al II-lea va fi ajuns la majorat în septembrie 1941.

Convorbirile cu Maček s-au desfăşurat sub presiunea evenimentelor din străinătate: Hitler a desfiinţat statul cehoslovac în martie, Mussolini a preluat Albania în aprilie şi cei doi au semnat Pactul de Oţel. Reich-ul îşi însuşise cele mai importante surse de armament ale Iugoslaviei. Dorind să-şi păstreze deschise toate posibilităţile, Mussolini a reluat legăturile cu croaţii şi le-a extins pînă la Maček, care le-a folosit pentru a face presiuni pentru ca Belgradul să cedeze. Liderul croat le-a cerut colegilor lui sîrbi din opoziţie să-i încredinţeze lui şi Coroanei mandatul de a ajunge la un acord, deoarece pericolul era iminent. Deşi aceştia au refuzat să se lase cuprinşi de panica adoptării unor măsuri de moment care i-ar fi separat pe sîrbi de croaţi, Maček a considerat că este imperios necesar să contracareze popularitatea de care se bucura Pavelić, înainte de izbucnirea războiului.

Încheiat cu o săptămînă înainte ca Hitler să atace Polonia în septembrie 1939, acordul Cvetković-Maček instituia o provincie autonomă a Croaţiei, condusă de un *Sabor* propriu format în urma alegerilor şi un executiv aflat sub conducerea unui *ban* numit de Coroană, responsabil de toate activităţile, mai puţin apărarea, securitatea statului, afacerile externe şi comerţul exterior. Teritoriul său avea să se extindă peste Croaţia, Slavonia şi Dalmaţia, cuprinzînd părţi din Bosnia şi Herţegovina - o treime din Iugoslavia locuită de o treime din totalul populaţiei (4,4 milioane, inclusiv 866.000 de sîrbi ortodocşi şi 164.000 de musulmani). Alegerile generale aveau să se desfăşoare după o lege electorală nouă. Acordul a fost ratificat de membrii sloveni şi musulmani ai Uniunii Radicale, de către

9. Procesul de selecţie prin care Tito a ajuns să fie numit la conducerea Partidului Comunist din Iugoslavia a început în vara lui 1937, dar nu a fost finalizat pînă în toamna lui 1940.

partenerii democraţi independenţi ai Partidului Ţărănesc Croat şi de Partidul Agrarian Sîrb, care s-au alăturat guvernului.

Acordul a fost elaborat într-o formă legală la 26 august. A fost numit un nou guvern sub conducerea lui Cvetković, cu Maček în funcţia de viceprim-ministru. Parlamentul a fost dizolvat. Guvernului i-au fost acordate puteri depline privitoare la modificarea legii electorale, legii presei şi legii partidelor. Deşi nu i s-a spus pe nume, era evidentă demararea unui proces de revizuire constituţională. Era un proces provizoriu şi excepţional, introdus prin ordonanţe regale, în virtutea prerogativelor pe care şi le rezervase Coroana pentru situaţiile de criză. *Sporazum*-ul Cvetković-Maček din 1939 se asemăna, prin aparenţa lui de compromis, cu *Ausgleich*-ul din 1867 şi *Nagodba* din 1868, dar nu reprezenta decît un început şi se baza pe nişte fundaţii nesigure.

Sîrbii şi croaţii erau cei mai apropiaţi din punct de vedere cultural şi teritorial, dar sîrbii au reacţionat ca o majoritate mulţumită în cadrul statului mixt, în timp ce pentru croaţi lucrurile se finalizaseră altfel decît îşi imaginaseră. În perioada dificilă a celui de-al treilea deceniu, problema sîrbo-croată a fost eliminată din dezbaterile politice publice. A fost mutată în sfera contactelor între liderii partidelor de opoziţie aflate practic în ilegalitate, care doreau să se unească pentru a lupta împotriva regimului autoritar, sau în cadrul legăturilor dintre o parte a opoziţiei şi Coroană, ce dorea divizarea primeia. Nu toate fracţiunile sîrbe urmăreau cu tot dinadinsul păstrarea cadrului constituţional centralizat, deşi aceasta era intenţia Coroanei. În timp ce conducerea ţărănistă croată negociase un acord de compromis cu regenţa, restul ţării a rămas sub influenţa vechiului sistem.

Chiar şi atunci cînd unitatea nu a fost impusă efectiv peste diversitatea ţării, ea a fost suprapusă prin intermediul unor formule artificiale şi nu întreţesută pe baza similitudinilor ce decurg din pluralism. Elita culturală care ar fi putut să o realizeze nu era destul de numeroasă, era dependentă de stat şi în orice caz a dispus de prea puţin timp în perioada interbelică. Ea era fie complet influenţată de Europa, fie căuta un model într-o populaţie rurală idealizată, dar în fond egocentrică, semianalfabetă sau chiar analfabetă. Cu toate acestea, guvernelor – aşa cum au fost ele – li se datorează reconstrucţia postbelică, reforma agrară, o piaţă liberă unificată, industrializarea treptată şi o politică externă care a protejat integritatea şi independenţa Iugoslaviei pînă la începutul celui de-al doilea război mondial.

Bulgaria sub regele Boris

Alegerile parlamentare din 1931, în vederea cărora fusese reintrodusă reprezentarea proporţională, au fost ultimele desfăşurate în cadrul legal al constituţiei bulgare de la Tîrnovo. Guvernul de centru-stînga al Blocului Popular venise la putere în momentul de maxim impact al Depresiunii. Guvernul anterior adoptase doar unele măsuri iniţiale de reducere a datoriei ţăranilor şi de înfiinţare a unei agenţii oficiale de achiziţii. În vederea exportului, a fost încurajată diversificarea culturilor agricole, dar mediul rural a răspuns printr-o întoarcere la creşterea animalelor, ca modalitate de a-şi cîştiga existenţa. Pe măsură ce puterea de cumpărare a ţăranilor a scăzut, s-a redus şi piaţa, şi posibilitatea de creditare a micilor industriaşi; salariile din industrie s-au micşorat drastic. Lipsa alimentelor din oraşe a determinat importarea acestora din Iugoslavia în schimbul cheltuirii rezervelor monetare.

Comuniştii au profitat cîştigînd alegerile cu o majoritate absolută în consiliul municipal al Sofiei în 1932. Din dreapta scenei politice, Ţankov a dat glas chemărilor naţional-socialiştilor pentru formarea unui parteneriat al capitalului şi forţei de muncă sub controlul statului. Au existat certuri pentru conducere şi exercitarea influenţei chiar în interiorul Blocului Popular, după ce acesta luase în derîdere o asemenea atitudine. El a provocat invalidarea alegerii majorităţii consilierilor comunişti de la Sofia şi a deputaţilor din parlament, dar nu a îndrăznit să atace ORIM. Terorismul macedonean a continuat nestingherit, în ciuda faptului că izola Bulgaria şi forma un curent de opinie potrivnic.

Nici comuniştii, nici Mişcarea Naţional-Socialistă a lui Ţankov nu a cîştigat simpatizanţi sau adepţi în rîndul ţărănimii. „Cauza naţională", pe care o propăvăduiau oficialii şi o puneau în practică teroriştii, îşi pierduse în mare măsură strălucirea. O parte a „elitei intelectuale" s-a îndreptat spre „Zveno" („Veriga"), un grup de presiune fondat în 1927 de un colonel în rezervă, Kimon Gheorghiev (1882-1969), în jurul ziarului cu acelaşi nume. Membrii săi erau chemaţi să pună ţara mai presus de partid, să asigure o conducere eficientă începînd de la cel mai înalt nivel şi să se străduiască în vederea îmbunătăţirii relaţiilor cu Iugoslavia. Apelul său din vara lui 1930 în favoarea unei administraţii competente care să se descotorosească de politicieni şi macedoneni s-a bucurat de o primire entuziastă. „Zveno" a adoptat o idee fascistă la modă, de reorganizare a vieţii politice după o traiectorie corporatistă şi a avut contacte cu ofiţeri ai Ligii Militare.

La trecerea din 1933 în 1934, un grup conspirativ al ofiţerilor pro-„Zveno" a hotărît să ia iniţiativa. Ţankov plănuia un miting uriaş care să coincidă cu vizita particulară a lui Goering şi circulau zvonuri că regele ar putea să epureze armata de zvenişti. Conspiratorii au fost impulsionaţi şi de teama de izolare pe plan internaţional. Convenţia de la Londra asupra terorismului inclusese în definiţia termenului de terorism sprijinul acordat sau absenţa măsurilor luate împotriva grupurilor armate subversive, iar Înţelegerea Balcanică părea să reediteze alianţa din 1913 împotriva Bulgariei. O lovitură de stat atent planificată şi dusă la bun sfîrşit a adus la putere în 19 mai 1934 grupul aflat sub conducerea colonelului Damyan Velcev (1883-1954) din Liga Militară. Regele Boris a acceptat un guvern „Zveno" sprijinit de Liga Militară.

Cu Gheorghiev în funcţia de prim-ministru, noul regim a procedat la introducerea ideologiei şi a programului „Zveno". Constituţia nu a fost abrogată, dar a încetat să mai fie pusă în aplicare. Adunarea a fost dizolvată iar guvernul îşi exercita puterea emiţînd decrete. Partidele au fost desfiinţate, iar ziarele lor închise. Birocraţia a fost redusă la maximum. Sindicatele au fost înlocuite printr-un singur Sindicat oficial al Muncitorilor Bulgari. Teritoriul a fost reorganizat în şapte provincii. Au fost numiţi primari. S-a anunţat că noile consilii şi noul parlament vor fi alcătuite din „stări" – muncitori, ţărani, meşteşugari, negustori, intelectuali, funcţionari publici şi liberi-profesionişti. A fost înfiinţat un Directorat pentru Renaştere Socială, care să propage aceste idei prin intermediul presei şi al culturii.

Regimul „Zveno" s-a îndreptat rapid împotriva macedonenilor. Deşi nu total distrusă, ORIM nu a mai redevenit niciodată forţa pe care o reprezentase cîndva şi a încetat să mai constituie un obstacol în strategia de politică externă. Nu au existat repercusiuni interne majore. Exista posibilitatea stabilirii unor legături mai strînse cu Iugoslavia prin cooperare culturală şi tehnică şi prin intermediul vizitelor regale. S-a căutat îmbunătăţirea relaţiilor cu Franţa şi Marea Britanie; s-au stabilit relaţii diplomatice cu Uniunea Sovietică în 1934.

Dizolvarea Adunării şi a partidelor, precum şi operaţiunea îndreptată împotriva ORIM au reprezentat măsuri populare. Politicienii îşi pierduseră prestigiul, iar grupurile macedonene nu erau mai bine văzute decît bandele de gangsteri. Dincolo de acest fapt, programul „Zveno" nu s-a bucurat totuşi de sprijinul larg al populaţiei. Activiştii „Zveno" şi ofiţerii din Liga Militară nu se constituiau într-un curent de opinie unitar. Disputa majoră avea loc în jurul oportunităţii de a crea o organizaţie de masă pentru susţinerea activităţii guvernului. Vechea conducere a partidului era încă prezentă, deşi opera din umbră. Acest lucru era valabil şi pentru rege, a cărui autoritate formală venea în sprijinul guvernului şi a cărui poziţie nu fusese luată suficient în considerare. Velcev dorea o nouă constituţie, cu prerogative regale mult mai reduse, dar regele Boris era un politician mai abil decît el.

În ianuarie, monarhul a început demersuri treptate împotriva regimului pe care nu-l controla. A numit în funcţia de prim-ministru mai întîi un general monarhist în locul lui Gheoghiev, apoi un guvern civil în aprilie, iar în noiembrie pe diplomatul Gheorghi Kioseivanov (1884-1960), care era în totalitate de partea regelui. Fără a respinge concepţia „Zveno" de guvernare, Boris a emis în aprilie o proclamaţie „pentru a reinstaura un mod de trai ordonat şi paşnic". Directoratul pentru Renaştere Socială a fost dizolvat; s-a promis elaborarea unei noi constituţii ce avea să păstreze cu sfinţenie tradiţiile naţionale şi democratice ale Bulgariei.

Scopul principal era însă îndepărtarea ofiţerilor din viaţa politică. Velcev, care s-a întors după ce părăsise ţara, a fost judecat pentru complot împotriva suveranului şi guvernului şi condamnat la moarte, dar pedeapsa i-a fost comutată de Boris. Liga Militară a fost dizolvată şi un mare număr de ofiţeri zvenişti au fost transferaţi sau trecuţi în rezervă. Susţinut de mai mulţi ofiţeri de rang superior, regele Boris a convins armata să se supună.

Deţinea acum controlul deplin asupra situaţiei şi încerca să identifice o cale spre un regim personal, fără să aibă nici cea mai vagă idee despre tipul de sistem politic ce avea să se nască de aici. Spera să se poată apăra de pericolele venind de la stînga sau dreapta scenei politice sau din partea armatei, să-i confere acesteia un rol adecvat prin reînarmarea şi modernizarea ei şi să introducă o „democraţie controlată". Lua în considerare varianta unei noi constituţii, dar nu ştia care era curentul de opinie în această privinţă. Comuniştii au rămas o forţă demnă de luat în seamă, după cum o demonstrase o izbucnire de revoltă în sectorul industrial în 1936, în timp ce mişcarea lui Ţankov îşi consolida poziţia clădită pe concepţii de provenienţă fascistă. Boris se temea de perspectiva alegerii unei Adunări, dominată de extreme pe care nu le putea controla. Liderii vechilor partide se temeau de o Adunare aflată sub dominaţia regelui şi au încercat să formeze un Bloc Constituţional de largă reprezentare pentru a se întoarce la constituţia de la Tîrnovo.

Regele Boris a amînat în cele din urmă alegerile electorale promise şi a optat pentru ajustarea constituţiei printr-o serie de modificări care aveau să pună bazele unei „democraţii disciplinate şi organizate". El a început prin a emite noi reglementări electorale, testate la nivel local în ianuarie 1937. Fără a apela la organizaţiile de partid, candidaţii trebuiau să demonstreze că nu erau comunişti. Mai tîrziu au fost introduse calificative educaţionale, votul a devenit obligatoriu pentru bărbaţi, iar femeilor necăsătorite (sau văduve) li s-a acordat dreptul la vot. Urma să fie permisă apariţia unor largi mişcări sociale, o dată ce „sufletul poporului se va fi vindecat".

În martie 1938, aceste reglementări au fost aplicate în cadrul primelor alegeri generale de după 1931 – alegerea, în urma unui lung proces de selecţie, a 160 de deputaţi potrivit sistemului de vot uninominal. Guvernul şi-a folosit influenţa pentru a asigura recunoaşterea a 95 de deputaţi. Liderii Blocului Constituţional, care luptaseră unit în campanie, au obţinut aproximativ 60 de deputaţi. Comuniştii, care încercaseră formarea unei coaliţii antifasciste, nu au obţinut un sprijin semnificativ din partea partidelor tradiţionale, dar au reuşit să aleagă cinci deputaţi pentru Partidul Muncitoresc Bulgar – care au fost eliminaţi. Deşi era dominată de guvern, noua Adunare nu era în întregime scutită de confruntări.

Scopul imediat al politicii externe bulgare încă de la Stamboliiski fusese evitarea izolării. Relaxarea condiţiilor de pace urma să fie realizată printr-un „revizionism paşnic", cu ajutorul Italiei ce putea acţiona ca putere protectoare în cadrul Ligii Naţiunilor şi ar fi ignorat prezenţa ORIM[10]. S-au depus de asemenea eforturi pentru îmbunătăţirea relaţiilor cu vecinii. Cu toate acestea, revizionismul paşnic înfăptuit cu ajutorul Italiei nu a dat rezultate, iar înfiinţarea Înţelegerii Balcanice, pe care Bulgaria nu a putut să o distrugă şi nici nu a reuşit să i se alăture, a însemnat un pas înapoi în politica balcanică a regelui Boris.

Noua lui abordare consta în evitarea asumării unor angajamente faţă de marile puteri şi în încercarea de a împiedica evoluţia Înţelegerii Balcanice, concentrîndu-se asupra construirii unor legături cu vecinul lui din Apus. Iugoslavia nu era mulţumită că Bulgaria a rămas în afara Înţelegerii, temîndu-se că ar putea fi o pradă uşoară pentru Axă. Tratatul din 1937 a fost un simbol al schimbării de atitudine. În 1938, Înţelegerea Balcanică şi Bulgaria au semnat un Tratat de prietenie şi neagresiune. Membrii Înţelegerii au recunoscut dreptul Bulgariei de a nesocoti (după cum făcea de ceva vreme) restricţiile impuse asupra reînarmării în schimbul angajamentului solemn de a supune arbitrajului orice dispută ivită cu vecinii săi.

În octombrie, după semnarea acordurilor de la München, Iugoslavia şi Bulgaria s-au apropiat şi mai mult. Iugoslavii au oferit o unificare a taxelor vamale, o alianţă militară şi chiar rectificarea frontierelor în schimbul abandonării oricăror pretenţii asupra Macedoniei iugoslave. Regele Boris a refuzat să meargă pînă acolo. În momentul izbucnirii celui de-al doilea război mondial în septembrie 1939, era încă liber de orice angajamente faţă de orice mare putere, dar influenţa Occidentului fusese slabă în comparaţie cu aceea a Rusiei sau a Germaniei. Sentimentele filoruse erau puternice, iar influenţa economică şi culturală germană era la fel de semnificativă. Regatul lui Boris era singurul din Balcani ale cărui interese erau influenţate favorabil de Pactul germano-sovietic.

La acea dată, Kioseivanov a dizolvat Adunarea care nu era considerată destul de obedientă. Au fost organizate alegeri înainte de termen la sfîrşitul anului 1939. Din cauza restricţiilor impuse candidaţilor nonguvernamentali, locurile din parlament au fost ocupate cu uşurinţă cu excepţia a douăzeci dintre ele; Kioseivanov a fost înlocuit de un savant filogerman, Bogdan Filov (1883-1945). Bulgaria era acum pregătită pentru revizionism prin intermediul unei legături mult mai profunde cu Berlinul.

---

10. Relaţia era simbolizată prin căsătoria regelui Boris cu o fiică a regelui Victor Emmanuel al II-lea în 1930, în timp ce alţi monarhi balcanici erau, în mod convenabil, cumnaţi. Alexandru al Iugoslaviei fusese căsătorit cu o soră a regelui Carol al II-lea al României, el însuşi divorţat de o soră a lui George al II-lea al Greciei, căsătorit (divorţat în 1935) cu altă soră a regelui român. Prinţul Paul de Iugoslavia era de asemenea căsătorit cu o prinţesă greacă.

Pe parcursul perioadei interbelice existaseră legături comerciale foarte strînse. Inițiate în timpul primului război mondial, ele au fost menținute în anii '20. Depresiunea economică determinase o mai mare apropiere a Bulgariei de Germania, față de alte țări balcanice. Sistemul de *clearing*, introdus imediat după ascensiunea la putere a naziștilor, a funcționat în beneficiul exporturilor bulgare. În 1929, Germania prelua deja 30% din exporturile bulgare și îi furniza aproape același procent din importuri. Zece ani mai tîrziu, un Reich mult mai mare cumpăra aproape 60% din exporturi și furniza 65,5% din importuri. Germania era partenerul comercial dominant și furnizorul de armament.

O dată cu fluxul de refugiați, proporția vorbitorilor de bulgară crescuse la 86,6% din totalul de 6,3 milioane al populației, după cum arată cifrele recensămîntului din 1934[11]. Schimbările din structura socială au fost cu toate acestea minime, avînd în vedere că 77,5% din populație era încă rurală în 1937. Din populația rămasă, doar 12,5% locuiau în așezări de peste 20.000 de locuitori. Populația Sofiei a crescut de la 154.000 în 1920 la 335.000 în 1938. O treime din populația urbană era formată din 130.000 de funcționari publici și familiile lor, adică un total de 650.000. Datorită creșterii presiunilor în mediul rural, proprietățile de peste 10 ha s-au înmulțit de la 81,5% (51,1% din totalul pămîntului cultivat) în 1926 la 90,2% (66,9% din totalul pămîntului cultivat) în 1934. Proprietățile de peste 20 ha (reprezentînd mai puțin de 1% din totalul suprafeței cultivate) erau la fel de puțin numeroase ca și forța de muncă din agricultură neîmproprietărită (100.000).

Deși Bulgaria se afla în fruntea eforturilor balcanice de modernizare a agriculturii prin îmbunătățiri tehnice și diversificarea culturilor, ea a rămas înapoiată. Pînă în 1934-1939, recoltele de grîu erau cu 31% mai mari decît înainte de război și încă reprezentau 13% din totalul cîștigurilor provenite din export. Mai însemnată a fost creșterea suprafețelor cultivate cu plante industriale, în principal tutun, care între 1926 și 1930 reprezentau peste 38% din totalul valorii exporturilor. Scăderea prețurilor la nivel mondial a demonstrat că Bulgaria putea să se adapteze noilor culturi, îndreptîndu-se spre cultura de floarea-soarelui și de sfeclă de zahăr, a legumelor, fructelor și viței-de-vie.

Agricultura avea un acces tot mai larg la credite pe parcursul anilor '30. Asociațiile cooperatiste de credit s-au înmulțit de la 199.000 în 1928 la 341.000 în 1939. Fuziunea din 1934 a Băncii Cooperatiste Centrale cu Banca Agricolă de Stat a crescut în mod semnificativ numărul fondurilor destinate cooperativelor și disponibile ca împrumuturi, lăsînd băncilor particulare și persoanelor fizice mai puțin de 40% din împrumuturile agricole – în comparație cu aproximativ 75% în România și Iugoslavia vecine. Guvernul a făcut tot ce i-a stat în putință pentru a ușura situația datoriilor după Marea Criză, dar abia o dată cu ascensiunea la putere a grupului „Zveno" s-au adoptat măsuri de reducere a capitalului datorat cu rate scăzute ale dobînzii.

Nu mai tîrziu de decembrie 1930, a fost creată o agenție de stat pentru achiziționarea cerealelor, sub impactul scăderii prețurilor produselor agricole la nivel mondial și pentru a subvenționa exporturile. Pînă în 1934, ultimul guvern parlamentar și-a extins puterile spre un monopol al achizițiilor. Cu toate acestea, veniturile din agricultură au rămas mici. Țăranii considerau că sînt exploatați în favoarea industriei și reînarmării și că exporturile sînt subvenționate în detrimentul consumului intern.

---

11. Numărul grecilor scăzuse sub 0,4%, iar acela al turcilor la 9,8%. După 1934, a fost încurajată emigrarea în Turcia și s-au mărit presiunile de adoptare a numelor de familie bulgărești și de folosire a limbii bulgare.

Rolul statului în sectorul micii industrii a scăzut treptat. Pînă în 1939, întreprinderile de stat erau răspunzătoare pentru maximum 9% din totalul producției. Capitalul străin din industrie crescuse de la 15% în 1929 la 22% în 1939 fără urmări semnificative. Producția industrială a Bulgariei crescuse de la 5,1% din produsul intern brut în 1926 la 5,6% în 1938 - cel mai scăzut procent din Balcani cu excepția Albaniei. Industria a rămas extrem de dependentă de materia primă străină, din care o mare parte ar fi putut fi furnizată din surse interne. Capacitatea întreprinderilor a rămas redusă, la fel ca și dimensiunile proprietăților funciare. În 1934, doar 322 din cele 88.000 de ateliere și fabrici aveau mai mult de 50 de angajați.

În ciuda acestui fapt, statul și-a intensificat participarea în finanțe și comerț. Haosul care a urmat prăbușirii băncii Creditanstalt a determinat introducerea restricțiilor asupra monedelor străine și controlul comerțului exterior. Aceste măsuri au fost luate în ciuda unor recolte bune în 1931 și a unui surplus la export, pentru a economisi lichiditățile necesare rambursării datoriei externe. O mare parte a autorității pierdute de Banca Națională la vremea adoptării etalonului de aur în 1928 în urma presiunilor Occidentului a fost recăpătată o dată cu noile prerogative primite în anii '30 de a controla achiziționarea și vînzarea de cereale și diverse alte recolte.

În 1934, opt dintre cele douăsprezece bănci locale de credit au fuzionat într-o singură Bancă de Credit Bulgară subvenționată de stat. Din moment ce instituția financiară predominantă pînă în 1936 era Banca Agricolă de Stat, instituțiile financiare de stat reprezentau două treimi din totalul depozitelor și trei sferturi din totalul noilor credite - depășind centralizarea puterii financiare a statului din toate celelalte state balcanice.

Țăranii au avut posibilitatea să supraviețuiască într-o autonomie relativă, dar greutățile au lovit populația urbană, care pînă la sfîrșitul anilor '30 își cheltuia pînă la 56% din venit pe hrană. În ciuda unei societăți relativ egalitare în mediul urban, discrepanțele de avere erau considerabile. Datorită lipsei exporturilor cerute insistent de țările Europei de Vest, care încă făceau comerț liber, și a stimulării sistemului de *clearing*, ofertele Germaniei erau irezistibile. Dependența s-a adăugat resentimentelor pentru a face din Bulgaria o pradă ușoară pentru influența germană. Colaborarea voluntară cu Reich-ul părea să ofere șansa păstrării independenței, a alinării problemei sociale și a avansării pe calea revizionismului.

Capitolul 14

Anii '30 (II)

Grecia: ieşirea lui Venizelos, intrarea lui Metaxas • România: experienţele regelui Carol al II-lea, între teama faţă de Rusia şi cea faţă de Germania • Albania: prima care şi-a pierdut independenţa

Grecia sub Venizelos şi Metaxas

Grecia a fost prima ţară balcanică care a intrat în anii '30 în chip de republică, dar avînd încă în fruntea guvernului un conducător politic din perioada antebelică. Venizelos era ultima dintre marile personalităţi politice care dominaseră politica parlamentară şi executivă balcanică. Liberalul român Brătianu-*père* murise în 1891, iar fiul său, în 1927, la un an după moartea radicalului sîrb Pašić, în timp ce agrarianul bulgar Stamboliiski fusese asasinat în 1923.

Venizelos influenţase viaţa politică grecească de la conducerea Partidului său Liberal încă din momentul în care a fost proiectat de pe meleagurile Cretei natale pe scena politică naţională în 1909. Prim-ministru între 1910 şi 1915, şi din nou între 1917 şi 1920, arhitectul victoriilor militare şi diplomatice în războaiele balcanice, diplomat la Conferinţa de pace de la Paris, din 1924 el împărţise puterea cu susţinătorii intereselor monarhice care supravieţuiseră în urma dezastrului anatolian şi plecării regelui. El şi cei mai apropiaţi adepţi ai săi s-au văzut ridicaţi din nou la putere în urma alegerilor din 1928, cu o majoritate parlamentară covîrşitoare de 223 de mandate din totalul celor 250.

Cea mai de seamă realizare a lui Venizelos în ceea ce priveşte politica externă a fost reconcilierea cu Turcia. Deşi a sprijinit Conferinţele balcanice, el mai degrabă prefera acordurile bilaterale. Se temea de posibilitatea ca Grecia să se găsească pe traiectoria de expansiune a vreunei mari puteri, care ar fi întreprins acţiuni în Balcani, şi de o reluare a relaţiilor diplomatice între Iugoslavia şi Bulgaria. Venizelos a fost cel care a subliniat faptul că scopul Înţelegerii Balcanice ar trebui să fie garantarea securităţii partenerilor săi împotriva ameninţărilor venite doar din partea statelor balcanice.

Activitatea sa diplomatică s-a desfăşurat pe fundalul masivei crize economice mondiale. Între anii 1928 şi 1930, Grecia a avut parte de recolte slabe, dar, deoarece era singurul importator de cereale din regiune, nu a fost afectată la fel de repede ca restul ţărilor balcanice, din moment ce valoarea importurilor sale de produse agricole a scăzut mai mult decît profitul realizat de pe urma tutunului şi a altor exporturi.

Agricultura grecească a avut de fapt o evoluţie bună în anii 30. În perioada 1931-1935 şi din nou în 1936-1938, culturile greceşti de cereale au atins cotele de dinainte de

război, cu o creştere însemnată a producţiei de grîne pe cap de locuitor şi la hectar, în ciuda unor recolte slabe. Proiectele de reformă agrară din Macedonia au condus la o continuă creştere în cultivarea grîului, astfel încît Grecia a reuşit să satisfacă 64% din cererea de pe piaţa grîului între 1933 şi 1937, în comparaţie cu doar 40% în 1928. Ţara avea cea mai puţin numeroasă populaţie rurală din peninsulă (60% din totalul populaţiei ţării), cel mai scăzut spor de populaţie rurală la începutul deceniului (doar 50%) şi cea mai scăzută cotă a analfabetismului (27% la sfîrşitul anilor '30).

Grecia avea de asemenea cel mai bun sistem de credite şi în general sistemul financiar cel mai bine consolidat. 80% din datoriile fermierilor şi agricultorilor reveneau instituţiilor de stat - Banca Naţională şi noua Bancă Agricolă. Aceasta din urmă, înfiinţată de Venizelos pentru a îmbunătăţi accesul ţăranilor la credite, acorda majoritatea împrumuturilor sale cooperativelor şi îi favoriza pe aceia care cultivau grîu.

Cele mai mari bănci erau Banca Greciei şi Banca Naţională a Greciei. Prima a fost înfiinţată în 1928 cu funcţia de bancă centrală cu dreptul exclusiv de a emite bancnote. A continuat prin dobîndirea licenţei de efectuare a operaţiunilor în monedă străină în 1931, urmată de instituirea sistemului de *clearing*. Renunţarea Greciei la etalonul de aur în 1932 a lărgit de asemenea posibilităţile ei de acţiune; a impus respectarea angajamentelor faţă de Comisia Internaţională Financiară, ce supraveghea încă plata datoriei externe şi emisiunea de drahme. Dublîndu-şi astfel rezerva de aur şi de monedă străină în 1933, Banca Greciei a reuşit să îşi mărească emisiunea de bancote şi să determine în 1936 ridicarea severelor controale asupra schimburilor financiare. Lăsată să se ocupe nestingherită de propriile operaţiuni comerciale, în ciuda caracterului său semioficial, Banca Naţională şi-a îmbunătăţit partea sa din totalul pasivelor comerciale atribuite băncilor greceşti cu 69% în 1934.

Deoarece economia greacă era în mare măsură dependentă de creditele britanice şi deţinea sume mai mari în lire sterline, a resimţit în mod deosebit renunţarea Marii Britanii la etalonul de aur. Recoltele slabe de stafide şi tutun din 1929-1931 i-au slăbit capacitatea de a face faţă crizei. Agenţia de stat pentru achiziţionarea cerealelor, înfiinţată în 1928, înaintea tuturor celorlalte state balcanice pentru a încuraja o mai mare productivitate pe piaţa internă, a fost urmată în 1931 de o agenţie de achiziţionare a tutunului. Guvernul Venizelos a decis de asemenea renunţarea la etalonul de aur - singura ţară balcanică care a adoptat oficial această măsură. Pentru a elimina deficitul balanţei de plăţi şi pentru a putea rambursa datoria externă, drahma a fost devalorizată cu aproximativ 43% din valoarea sa iniţială la paritate cu aurul şi au fost impuse controale stricte asupra operaţiunilor financiare între 1932 şi 1936.

Economia grecească se baza pe exporturile produselor agricole „de lux", cum ar fi stafidele, tutunul, măslinele şi produsele derivate, pe turism şi pe transportul maritim de mărfuri, precum şi pe fondurile provenite de la lucrătorii sezonieri în străinătate, iar toate acestea au scăzut drastic. Declinul economic a zdrobit speranţele refugiaţilor şi posibilităţile lor de stabilire şi integrare. În 1933, Grecia a fost din nou împiedicată să-şi respecte obligaţiile cu privire la o parte importantă a împrumuturilor sale externe.

Ca peste tot în Balcani, intervenţia statului în economie a devenit mai consistentă. Deşi scopul acesteia era ajutorarea maselor, în realitate efectul a fost de îmbunătăţire a statutului burgheziei care depindea de aparatul de stat. În ciuda formei republicane şi a liberalismului, constituţia republicană din 1927 era mai puţin liberală decît versiunea revizuită a statutului monarhic din 1911. Într-un asemenea climat a reapărut „chestiunea

națională". Concentrîndu-se asupra menținerii bunelor relații cu Turcia, Marea Britanie și Italia, Venizelos nu ținea cont de aversiunea populară față de Turcia, de dorința grecilor ciprioți de a se uni cu Grecia sau de chestiunea Dodecanezului.

Din cauza înteţirii criticilor împotriva guvernului liberal, forțele regaliste au cîștigat din nou popularitate. După încheierea unui mandat al Camerei deputaților, alegerile parlamentare din septembrie 1932, în cadrul cărora se prevedea revenirea la reprezentarea proporțională, au fost suspendate. Aceasta a dus la o perioadă de instabilitate și polarizare care a culminat, patru ani mai tîrziu, cu sfîrșitul sistemului parlamentar. Partidul Liberal a menținut doar un avans minor față de Partidul Poporului monarhist, iar guvernul care s-a menținut pînă la sfîrșitul anului a fost format de Panagis Tsaldaris (1867-1936), care aparținea acestui din urmă partid. Apoi Venizelos a revenit la putere (pentru ultima oară), pentru a lua totul de la capăt, cu intenția de a clarifica situația printr-o altă transformare a sistemului electoral - introducerea sistemului majorității. La alegerile din martie 1933, populiștii și aliații lor la acea vreme și-au asigurat o majoritate confortabilă de 135 de deputați, comparativ cu cei 96 ai venizeliștilor. Tsaldaris a devenit din nou prim-ministru.

Rezultatele au fost un șoc pentru armată, regaliștii din cadrul corpurilor de ofițeri fiind înlocuiți cu republicani. Politicienii aveau protejații lor printre ofițeri și, o dată veniți la putere, i-au destituit pe aliații militari ai adversarilor lor. Deși Tsaldaris și al său Partid al Poporului acceptaseră constituția republicană, ofițerilor le era teamă de o restaurare a monarhiei. Plastiras, ultravenizelist și veteran pucist, care fusese implicat în răscoala de la Goudi din 1909 și în înlăturarea de la putere a regelui Constantin în 1922, a încercat fără succes o lovitură de stat. Venizelos a fost suspectat de complicitate de către oponenții săi. În iunie, a avut loc o tentativă de asasinat asupra lui Venizelos; la rîndul lor, susținătorii săi au bănuit implicarea guvernului.

Ofițerii republicani au început să fie nemulțumiți și să comploteze. După o a doua încercare a suporterilor săi militari eșuată în martie 1935, Venizelos a trebuit să se refugieze în Franța. Ultimul dintre marii oameni politici ai Balcanilor, el a murit în exil în anul următor. Guvernul Tsaldaris avea acum o scuză foarte bună pentru a-i înlătura pe susținătorii săi. În jur de 1.500 de ofițeri au fost degradați sau demiși, iar un mare număr de funcționari civili au fost destituiți. Șaizeci dintre cei implicați în atentat au fost condamnați la moarte (inclusiv Venizelos și Plastiras). O mare parte fugiseră deja peste graniță; doi au fost executați.

Senatul, ales pe o perioadă de nouă ani și controlat de venizeliști, a fost dizolvat. S-au organizat noi alegeri în iunie. Legea marțială și abținerea venizeliștilor în semn de protest au făcut ca victoria populiștilor cu 65% să permită ocuparea a 96% din locurile Camerei deputaților[1]. Generalii regaliști, care doreau restaurarea imediată, au preluat puterea de la prudentul Tsaldaris. Camera deputaților a declarat readoptarea constituției monarhice, care a fost ratificată cu 97,8% din voturi printr-un plebiscit evident manipulat.

George al II-lea trăise în exil de la finele anului 1923, mai întîi la București, orașul natal al soției sale, apoi la Londra, după divorț. A revenit în Grecia în noiembrie 1935, rege pentru a doua oară. Cu puțin înainte de a muri, Venizelos, aflat la Paris, a făcut presiuni

1. Konstantinos Karamanlis (1907-1998), prim-ministru între anii 1955 și 1963 și 1978 și 1980, președinte al republicii între anii 1980 și 1985 și 1990 și 1995, a intrat în politică la alegerile din 1935. Născut în Macedonia otomană, va asigura admiterea Greciei în Comunitatea Europeană.

asupra discipolilor săi să coopereze; partidele republicane au consimţit la întoarcerea regelui. Acesta părea a fi dispus la reconciliere, nerăbdător să pună capăt disensiunilor şi hotărît să nu servească drept unealtă celor care îi asiguraseră întoarcerea. A forţat guvernul interimar independent să proclame o amnistie pentru oponenţii republicani, precum şi să facă pregătiri pentru organizarea unor alegeri cinstite în ianuarie 1936.

După cum se întîmplase şi în 1932, rezultatele acestor alegeri, ultimele alegeri parlamentare din Grecia înainte de cel de-al doilea război mondial, au reflectat faptul că părerile erau egal împărţite. Partidul Poporului şi mai puţin importantele partide regaliste aliate au obţinut 143 de locuri din 300, iar liberalii şi diversele grupuri republicane afiliate, 141. Cei 15 deputaţi comunişti, reprezentînd 6% din voturi, au păstrat echilibrul. În timp ce guvernul independent continua să rămînă la putere, liderii de partid se străduiau să găsească o modalitate de a forma un guvern şi, fiind îngrădiţi de politicieni tenace din ambele tabere, au negociat în secret cu comuniştii. Aceste negocieri au ieşit la iveală; armata s-a îngrijorat, iar îngrijorarea a fost împărtăşită monarhului.

Cînd primul-ministru interimar a murit în timpul mandatului în aprilie 1936, regele l-a numit în locul lui pe generalul Metaxas, ministrul de Război. Metaxas era un ultraregalist marginal, care dispreţuia politicienii. Se opusese atît planurilor lui Venizelos de a angaja trupe în campania de la Gallipoli din 1915, cît şi complicaţiilor din Anatolia în 1921, şi nu era străin de loviturile de stat. A cîştigat un vot de încredere în parlament, care a fost de acord să se autosuspende pentru cinci luni, într-un climat de criză accentuat de instabilitatea pe piaţa muncii. Piaţa de tutun fusese puternic zguduită iar rambursarea datoriilor totaliza aproape 40% din buget. Metaxas a mizat pe aparenta incapacitate a politicienilor de a-şi regla disensiunile şi pe problema spinoasă a pieţei de muncă pentru a-l determina pe rege să accepte propunerile sale pentru un „guvern puternic". A acţionat cu rapiditate împotriva sindicatelor, a declarat grevele ilegale şi a împiedicat o grevă generală organizată de comuniştii din Salonic.

Apoi a fost anunţată o grevă generală de 24 de ore în întreaga ţară, pentru data de 5 august. Metaxas l-a convins pe rege să respingă o înţelegere de ultim moment între cele două partide principale şi să consimtă la abrogarea unor articole-cheie din constituţie, sub pretextul înăbuşirii unei greve generale iniţiate de comunişti. La data de 4 august, a fost declarată stare de urgenţă, iar parlamentul a fost dizolvat. Metaxas şi-a reorganizat guvernul, preluînd Afacerile Externe şi Forţele Armate (cărora le-a adăugat mai tîrziu Ministerul Educaţiei).

Regimul de la 4 august 1936 a fost determinat de propensiunea către dictatura regală, deoarece guvernul parlamentar întîmpina greutăţi în rezolvarea problemelor generate de criză. Venind după regimul de la 6 ianuarie 1929 din Iugoslavia şi cel de la 19 mai 1934 din Bulgaria, el a pus în ilegalitate partidele politice şi a preluat controlul asupra presei. Neutralizarea opoziţiei a avut loc fără prea multă împotrivire, nici chiar din partea experimentaţilor, dar dezbinaţilor comunişti.

Poziţia lui Metaxas se baza pe autoritatea liderului constituţional al statului. În urma unor destituiri masive şi nediscriminatorii a ofiţerilor venizelişti, ascendentul regal asupra armatei a devenit garanţia unei dictaturi regale, deşi, ca dictator, Metaxas nu era decît un general în rezervă îmbrăcat în civil. Regimul de la 4 august a avut mai multe în comun cu Spania lui Primo de Rivera şi cu Portugalia lui Salazar, decît cu regimurile autoritariste din Balcani care l-au precedat, ca să nu mai vorbim de Italia lui Mussolini. Dictatura sa a fost una de natură paternalistă, poleită cu un corporatism la modă şi alte accesorii

fasciste. Deşi el se autonumea „lider" (*archigos*), Metaxas nu poseda carisma Ducelui şi nici echipamentul, tehnologia, organizarea sau ideologia unui *Partito Nazionale Fascista*.

Inspirat de elenismul naţionalist şi de populismul folclorizant ca reacţie împotriva cosmopolitanismului cultural şi politic după dezastru, Metaxas a dezvoltat ideologia „Celei de-a Treia Civilizaţii Elenistice". Aceasta trebuia să sintetizeze Antichitatea clasică, Bizanţul şi... pe Metaxas însuşi ; se constituia din tradiţionalele virtuţi conservatoare cum ar fi familia, stabilitatea, ordinea şi religia, amestecate cu populism. Guvernul său a luptat în favoarea formei colocviale a limbii greceşti şi a primei gramatici a acesteia. I-a încadrat pe tineri într-o Organizaţie Naţională de Tineret, cu intenţia de a uni clasele sociale şi de a perpetua ideile lui Metaxas, dar toate acestea se realizau prin acţiuni de înregimentare.

De altfel, regimul îşi făcea public dispreţul faţă de lumea politică, şi în special faţă de stînga. Metaxas era cu siguranţă mai dictatorial şi inspira în mod cert mai multă teamă decît contemporanii săi Kioseivanov şi chiar Stojadinović, în relaţiile lor cu ţarul bulgarilor şi, respectiv, cu prinţul regent al Iugoslaviei.

În agricultură, regimul Metaxas a continuat politica de acordare de credite cu dobînda mică pe termen mediu şi lung către cooperativele producătoare de grîu prin Banca Agricolă. A anulat datoriile individuale ale ţăranilor, dacă sumele deja plătite egalizau capitalul, şi a introdus salariul minim şi alte facilităţi sociale. În anii '30 s-a produs o adevărată creştere industrială (de la indicele de producţie 100 în anul 1920, la 165 pentru industria prelucrătoare şi 171 pentru minerit în 1938). Numărul muncitorilor din industrie a crescut de la 110.000 în 1929 la 140.000 în 1938, iar în 1940, 15% din populaţie lucra în industrie şi producea 18% din bugetul naţional. Marina comercială se extinsese şi mai puternic, recuperîndu-şi în 1920 tonajul de 1.000 pe care-l poseda înainte de război, pentru a atinge 1.315 tone în 1928 şi 1.930 tone (98% cu aburi, dar majoritatea construite în străinătate) în 1938.

La sfîrşitul anilor '30, sfera de influenţă a economiei germane s-a extins şi asupra Greciei, ca peste tot în Balcani, procesul fiind încetinit de surplusul permanent de import. În 1938, Germania controla deja 40% din exporturile Greciei şi furniza 30% din importurile acesteia. Oricît a fost de strînsă, legătura cu Germania a fost mai puţin vizibilă decît în alte ţări din Balcani, datorită orientării Greciei către Mediterana şi către orbita britanică.

Metaxas nu a încercat să pună sub semnul întrebării o anumită direcţie tradiţională probritanică în politica externă. Respecta Înţelegerea Balcanică la fel de mult ca alţi membri şi promova o strînsă colaborare cu Turcia. În 1938, a propus chiar un Tratat formal de alianţă cu Marea Britanie, care nu a răspuns propunerii, temîndu-se de noi obligaţii. Metaxas a încercat, de asemenea, o politică de neutralitate. Doar în momentul în care ocuparea Albaniei de către Italia în 1939 a înrăutăţit considerabil poziţia Greciei, Marea Britanie şi Franţa i-au oferit acesteia, ca şi României, garanţia integrităţii teritoriale cu condiţia să reziste atacurilor, iar Metaxas a acceptat oferta. Totuşi, la izbucnirea războiului în Europa în luna septembrie, a încercat să se ţină deoparte şi s-a dovedit prevăzător în relaţiile cu Germania. În acelaşi timp, în ciuda epurărilor, regimul a menţinut un nivel avansat de pregătire militară.

România sub Carol al II-lea

Prinsă între revizionisme - cel maghiar şi cel sovietic - susţinute de ideologii totalitariste de dreapta şi de stînga, România a fost singura ţară balcanică care a dezvoltat o mişcare fascistă capabilă de a genera o reală susţinere de masă. Totuşi, alegerile generale din anii '30 au fost libere, participarea la vot a fost ridicată, partidele nonguvernamentale atrăgeau de obicei un număr mare de voturi, iar regele Carol al II-lea nu a renunţat la parlament pînă în 1938.

Inteligent şi sofisticat, el dispreţuia forma parlamentară de guvernămînt şi îi plăcea să se prezinte drept simbolul noilor generaţii. A învrăjbit partidele principale, a exploatat disensiunile interne ale acestora şi a recurs la propriii favoriţi. Partidul Naţional Ţărănesc a rămas la putere pînă în 1933; nu s-a mai bucurat de entuziasmul popular din cauza contradicţiilor sale interne şi a aşteptărilor înşelate.

După demisia lui Maniu, regele a încercat diferite combinaţii pînă cînd problemele cauzate de Marea Criză l-au determinat să se întoarcă la ţărănişti. A recurs alternativ la Vaida-Voevod şi Maniu, ambii naţionalişti şi rivali principali în cadrul partidului. Inspirat de omologul său bulgar, avea deja propria gardă înarmată. Aflîndu-se la putere cea mai mare parte a anului 1933, Vaida-Voevod a rezolvat tulburările sociale prin reprimarea grevelor şi dizolvarea organizaţiilor subversive de stînga, dar lipsa lui de fermitate în ceea ce privea extrema dreaptă a dus la răsturnarea guvernului său.

Garda de Fier a lui Codreanu (cum era îndeobşte cunoscută) a cîştigat 32.000 de voturi (în principal din Basarabia) la alegerile din 1931. Aripa paramilitară a Legiunii Arhanghelului Mihail devenise punctul de referinţă pentru mişcare în general. „Căpitanul" Codreanu urma modele deja existente în ceea ce priveşte uniforma, cămaşa colorată (verde), salutul şi structura de conducere, pentru a da glas antisemitismului local, o presupusă luptă maniheistă ortodoxă a binelui împotriva răului, precum şi cultului ţăranului ca întrupare a purităţii. A preluat atitudinea ostilă deja existentă faţă de cosmopolitanism, raţionalism şi individualism, căreia i-a adăugat fascinaţia faţă de moarte. Avea convingerea că era conducătorul ales de Dumnezeu pentru a izbăvi România de ameninţarea forţelor întunericului prin intermediul programului său antiparlamentar, anticomunist şi antisemit. Mesajul său a penetrat toate păturile sociale, dar cea mai puternică susţinere a venit din partea tineretului din mediul urban.

În 1933, Carol l-a invitat pe noul lider liberal Ion G. Duca (1879-1933) să formeze un guvern. Acesta a scos în afara legii Garda de Fier înainte de alegerile din decembrie. Mulţi ţărani, dezamăgiţi de partidul „lor", au plecat la liberali, care au cîştigat cu 51% din voturi. Garda de Fier s-a răzbunat prin asasinarea lui Duca. A fost declarată legea marţială. Partidul Liberal era deja separat în două fracţiuni, iar regele nu l-a convocat pe celălalt Brătianu, Constantin (1866-1953), care conducea fracţiunea oficială - cea „veche", ci pe liderul celei „noi", Gheorghe Tătărescu (1886-1957).

Treptat, Garda de Fier şi-a făcut din nou apariţia. Era folosită de poliţie pentru a-i submina pe comunişti şi i s-a permis să funcţioneze în calitate de nou partid sub numele de Totul Pentru Ţară. Deoarece expirase mandatul parlamentului, s-au organizat alegeri în decembrie 1937. Luînd conducerea opoziţiei, Maniu a semnat un „pact de nonagresiune" cu partidul Totul Pentru Ţară - cu scopul de a susţine alegerile libere şi de a împiedica revenirea la putere a lui Tătărescu. Intenţia lui era de a descuraja recursul la agresiune,

dar nu a reuşit decît să-i ofere respectabilitate lui Codreanu. Astfel, pînă şi Maniu a demonstrat modul în care liderii partidelor parlamentare puteau, în acele vremuri dificile, să recurgă la stratageme bizare pentru a înfrînge guvernul parlamentar.

Alegerile din 1937 din România au însemnat cîntecul de lebădă al guvernării parlamentare din Balcani. Acestea au fost relativ libere, participarea la vot a fost neobişnuit de scăzută, primul-ministru monarhist a pierdut, nici un partid nu a obţinut 40%. Liberalii lui Tătărescu au condus cu 36%. Partidul Ţărănesc a obţinut mai puţin de 21%. Partidul Totul Pentru Ţară a obţinut puţin peste 15%. Pe poziţia a patra, cu peste 9%, s-a situat Partidul Naţional Creştin recent înfiinţat – o fuziune a micilor grupuri de extremă dreapta sub conducerea poetului Octavian Goga (1881-1938). Ceva mai atent cu legea decît Garda de Fier, el primise voturi atît de la populiştii lui Averescu, cît şi de la disidenţii antioligarhici din rîndurile principalelor partide din Moldova, Basarabia şi Transilvania[2].

Carol a crezut că aceasta însemna sfîrşitul partidelor tradiţionale. Pentru a demonstra că voinţa lui reprezenta mai mult decît un număr de voturi, i-a cerut ultraregalistului Goga să formeze un guvern. Rezultatul a fost o combinaţie neobişnuită pînă şi pentru acele vremuri prea puţin obişnuite, cu ministrul de Interne, cel al Justiţiei şi al Afacerilor Externe, toţi naţional-ţărănişti. Goga a creat o situaţie periculoasă, impunînd o proporţie (*numerus clausus*) în întreprinderi şi anunţînd şi alte măsuri antisemite, cum ar fi expulzarea evreilor veniţi după 1918. Aceste ofense grave au fost tolerate.

Goga a încercat să ajungă la o înţelegere cu Codreanu. A avut loc o cădere a pieţei de capital. Devalorizarea leului a arătat că, în contradicţie cu cele afirmate de membrii Gărzii, evreii erau importanţi pentru stabilitatea financiară a României. Liberalii s-au reunit şi au negociat cu Maniu formarea unui Bloc Constituţional; unii dintre ei i-au cerut regelui să numească un guvern format din personalităţi de seamă care să abroge temporar constituţia. Marii bancheri şi industriaşi au făcut apel la rege pentru a pune capăt acestui experiment.

La 10 februarie 1938, Carol a abrogat constituţia, a dizolvat parlamentul şi partidele şi a numit un „guvern consultativ" condus de patriarhul Miron Cristea. Au fost incluşi şapte foşti prim-miniştri. Generalul Ion Antonescu (1882-1946), ministrul Apărării în guvernul Goga, a fost menţinut, la fel şi naţional-ţărănistul Armand Călinescu (1893-1939), ministrul de Interne, acum omul de bază al cabinetului regal. Regele se temea că înţelegerile cu Garda de Fier ar fi putut împiedica guvernul numit de el să obţină 40% din voturi în vederea constituirii unui parlament de încredere.

A continuat prin a abroga constituţia de la 1923 şi a supune o nouă constituţie unui referendum ţinut sub legea marţială. Acceptată cu 4,3 milioane voturi, aceasta concentra puterea în mîna Coroanei. Un parlament ales pe criterii corporatiste urma să contrasemneze deciziile regale. Cele 74 de judeţe au fost regrupate în zece provincii. Regele spera să-şi întărească temelia regimului prin înlăturarea partidelor istorice. Acestea cereau revenirea la regimul parlamentar; regele a acceptat ideea lui Călinescu de organizaţie unică, în vederea mobilizării maselor.

2. Numărul voturilor obţinute de social-democraţi a scăzut sub 1%, de la 3,4% în 1933. Puşi în ilegalitate în 1924, paralizaţi de lupte fracţioniste şi decimaţi de epurările lui Stalin, comuniştii au reuşit totuşi să revină pe scena politică în timpul crizei economice, obţinînd 74.000 de voturi şi cinci locuri în Blocul Muncitoresc Ţărănesc, la alegerile din 1931. Nereuşind să formeze un front popular, l-au susţinut pe Maniu în 1937.

În decembrie, a fost înființat Frontul Renașterii Naționale, condus de Vaida-Voevod. Regimul monarhic dădea impresia de improvizat și superficial. Partidele tradiționale erau tratate cu grijă, deoarece Carol încerca în continuare să îi unească pe toți susținătorii nefasciști ai dictaturii sale. Partidele minorităților germană și maghiară erau tratate la fel, pentru a nu agrava sentimentele revizioniste. Au fost luate măsuri drastice împotriva Gărzii de Fier. Codreanu și locotenenții săi au fost arestați în aprilie, judecați și condamnați la închisoare pentru asasinarea lui Duca și pentru înaltă trădare. În noiembrie, în timp ce erau transferați la o altă închisoare, „căpitanul" și alți treisprezece au fost împușcați, sub pretextul că ar fi încercat să evadeze. Mulți simpatizanți au fost închiși sau ținuți sub supraveghere. Severitatea represiunii a fost motivată de rege prin faptul că îi considera pe gardiști agenți ai Germaniei, de care se temea.

Pentru a proteja frontierele obținute în urma Tratatelor de pace, toate guvernele române luptaseră pentru securitatea colectivă. Își puseseră încrederea în Liga Națiunilor, în ligile regionale și în puterile occidentale. În orice caz, Marea Britanie nu avea o strategie politică definită în Balcani și privea România ca fiind „franceză" ; interesele politice ale Franței în regiune erau promovate cu prea puțin entuziasm, în ciuda părerii românilor. Urmînd exemplul Franței, România a stabilit relații diplomatice cu URSS în 1934, neținînd cont de Basarabia, ea plănuind chiar un Pact de asistență mutuală cu Uniunea Sovietică. Proiectul a fost abandonat o dată cu demiterea în 1936 a lui Titulescu, ministrul de Externe liberal identificat îndeaproape cu politica profranceză.

Regele Carol a făcut tot posibilul să susțină vechile alianțe. Plecarea lui Titulescu a fost simptomul unei schimbări subtile în politică, antrenată de ascensiunea rapidă a Germaniei ca mare putere, de lipsa de fermitate a Occidentului și de teama de Uniunea Sovietică. În noiembrie 1938, Carol a plecat la Londra și la Paris în căutare de sprijin mai substanțial împotriva influenței economice din ce în ce mai puternice a Germaniei în Balcani, dar s-a întors dezamăgit. La întoarcere, a avut o scurtă întîlnire cu Hitler pentru a încerca să propună îmbunătățirea relațiilor economice în schimbul sprijinului împotriva pretențiilor teritoriale ale Ungariei și Uniunii Sovietice. Hitler l-a presat pe rege să-l elibereze pe Codreanu și să formeze un guvern cu acesta, lucru care cu siguranță nu i-a alungat temerile.

O dată ajuns în țară, Carol a ordonat lichidarea liderilor gardiști. L-a numit ministru de Externe pe politicianul și jurnalistul național-țărănist și prooccidental Grigore Gafencu (1892-1957), pentru a face cunoscut faptul că nu dorește să devină subordonatul nimănui. Carol și Gafencu sperau să profite de amenințările pe care și le aruncau Germania și Uniunea Sovietică și să mențină neutralitatea. Dar cînd Hitler a cucerit ce mai rămăsese din Cehoslovacia în martie 1939, România a cedat.

A semnat înțelegeri comerciale care practic îi puneau economia la dispoziția Reich-ului. Regele a văzut în aceasta o modalitate de a îmbuna Germania și de a cîștiga timp. După ocuparea Albaniei de către Mussolini, Marea Britanie și Franța au oferit garanții, dar Pactul germano-sovietic a pus capăt oricărei șanse de echilibru. Protocolul secret care dădea Uniunii Sovietice mînă liberă într-o sferă de influență care includea Basarabia nu era cunoscut, însă Carol și ministrul său au realizat că politica bazată pe alianțe bilaterale pe care o ducea Franța nu mai putea să apere granițele țării lor.

La moartea patriarhului Miron în 1939, Călinescu a preluat funcția de prim-ministru. Cînd Polonia a fost cucerită, Garda de Fier și-a făcut cunoscută poziția prin asasinarea lui. Regele l-a readus pe Tătărescu. Acesta, deși controla arena politică, putea să se impună

doar prin negocieri cu politicieni influenţi şi alte grupări. Maniu şi Constantin Brătianu nu au acţionat împotriva guvernului său, dar au refuzat să îi acorde lui Carol sprijin total, lucru pe care Garda de Fier s-a decis să îl ofere. Renunţînd la subversiune şi dorind o reconciliere, liderii grupării au fost primiţi în audienţă de rege în aprilie 1940. Gafencu a fost înlocuit în iunie. Cucerirea Franţei a distrus ultimele rămăşiţe ale moralului României în privinţa modului de organizare tradiţional francofil. Asasinatele fuseseră ignorate cu tact atît de către consilierii regali, cît şi de liderii gardişti. Gafencu a acceptat poziţia de ministru la Moscova pentru a încerca să obţină o apropiere de URSS.

România fusese extrem de activă în viaţa culturală a Europei interbelice, în condiţiile în care trei sferturi din populaţia activă depindea de agricultură, iar jumătate din populaţia din mediul rural în vîrstă de peste şapte ani era încă analfabetă. Datorită unor asemenea contraste, schimbările rapide ce au urmat primului război mondial au scos în faţă oameni care nu împărtăşeau habitudinile vechii societăţi politice. Determinarea oficială de a crea o nouă elită care să reunească părţile dezbinate a contribuit la ridicarea unei generaţii moderne de naţionalişti. Deoarece strategia elitei liberale se prăbuşise pînă în 1930, mulţi membri ai noii intelectualităţi au adoptat „românismul", fie pe cel în strai ţărănesc, fie versiunea sa mai agresivă, ca reacţie atît la liberalismul occidental, cît şi la socialismul antireligios.

Populaţia crescuse la aproape 20 de milioane pînă la sfîrşitul decadei, însă doar 72% erau etnici români. Procentul de 4,1% deţinut de minoritatea germană nu a constituit o problemă pînă după ascensiunea lui Hitler, cînd aceasta a început să devină treptat unealta agenţilor nazişti. Aproape egală ca număr, minoritatea evreiască nu avea o identitate proprie bine structurată. Evreii stabiliţi în România dinainte de război se diferenţiau de cei ce imigraseră mai recent în Moldova, şi toţi se deosebeau de vorbitorii de maghiară, germană, rusă sau idiş din noile provincii.

Afirmîndu-se ca parte integrantă a modernizării economice şi culturale a României, aceştia deţineau un loc important în anumite profesii, de la 27% dintre avocaţi pînă la 70% dintre jurnalişti. Erau adesea asociaţi cu socialismul, capitalismul, modernizarea, influenţa rusă sau sovietică şi cu alte rele din prejudecata populară. Prin urmare, antisemitismul a servit drept pretext al frustrărilor ultranaţionalismului din România, la fel ca Tratatele nedrepte de pace sau umilinţa naţională în alte zone din Balcani.

Politica naţional-ţărăniştilor nu a reuşit să înlăture neajunsurile fundamentale din agricultură, înainte ca Marea Criză economică să le zădărnicească toate eforturile. Nu au purces la exproprierea tuturor proprietăţilor ce depăşeau 100 de hectare, de teamă să nu dezorganizeze producţia, nici nu au încercat să reunească micile proprietăţi, deoarece nu era o acţiune populară. Preţurile la grîu au început să scadă încă din 1928. În 1932, scăzuseră deja la două treimi din nivelul înregistrat în 1929 şi nu au atins punctul minim pînă în 1934. Pentru a înrăutăţi lucrurile, în anii 1932, 1934, 1935 şi 1937 au avut loc fluctuaţii climaterice majore. Agricultura practicată în gospodăriile ţărăneşti ale anilor '30 era foarte diferită de viziunea ţărănistă. Cu un nivel de trai figurînd printre cele mai scăzute din Europa[3], România a avut de suferit în urma suprapopulării şi a datoriilor, mai mult decît orice altă ţară balcanică.

---

3. Venitul naţional de 94 de dolari pe cap de locuitor în 1938 era mai ridicat decît cel al Greciei de 76 şi cel al Bulgariei de 81, dar mai scăzut decît cel al Iugoslaviei de 106 de dolari. Prin comparaţie, al Franţei era de 246 de dolari. Dacă speranţa de viaţă de 48-50 de ani în 1940 a crescut de la 41, cît era în pragul primului război mondial, atît rata natalităţii (28,3‰ în 1939) cît şi cea a mortalităţii infantile (19,2‰ în 1935) s-au situat printre cele mai ridicate din Europa.

Primele eforturi ale guvernului de a combate criza economică s-au îndreptat prin urmare către agricultură. În 1931, taxele de export au fost înlocuite cu subvenții. Urmînd exemplul Iugoslaviei și Bulgariei, a fost înființată o agenție de stat pentru achiziționarea produselor agricole în vederea compensării prețurilor ce depășeau standardele mondiale, iar în 1935 au fost stabilite prețuri minimale. Suspendînd colectarea forțată a datoriilor asupra proprietăților rurale în decembrie 1931, guvernul a inițiat un program masiv de conversiune a datoriilor în următorii ani, cu o reducere de 50% din capitalul inițial.

În decursul acestui proces, băncile populare sponsorizate de stat, care fuseseră singura sursă de credite ieftine pentru țărani, și-au pierdut o mare parte a capitalului. Acestea apăruseră în ultima decadă de dinaintea primului război mondial și pînă în 1929 furnizaseră un sfert din împrumuturile agricole. Creditul pentru agricultură a apărut în cantități utile, totuși insuficiente, abia în timpul dictaturii regale. Guvernul a sprijinit Institutul Național pentru Credit Agricol pentru a-i avantaja pe țăranii înstăriți. Planul cincinal de diversificare, adoptat în martie 1940 cu un buget corespunzător, a fost întrerupt din cauza crizei politice.

Guvernul nu putea face foarte multe, avînd în vedere dependența de exporturile de cereale și prețurile în scădere din Vest, pînă cînd Germania a început să cumpere mari cantități de produse agricole românești în ultimii ani ai acestei decade. Cu toate că speranțele puse în restructurarea relațiilor agrare în 1921 nu au fost confirmate, România și-a dublat pînă la urmă suprafața cultivată cu grîu între 1930 și 1937, reușind astfel să exporte cantități semnificative și să-și hrănească, deși neadecvat, populația.

Depresiunea economică a convins țărănimea și pe liderii liberali să susțină o politică de industrializare accelerată. O dată cu urcarea pe tron a lui Carol al II-lea, s-a impus un sistem centralizat de control al statului în toate domeniile, pentru a sprijini politica de independență a monarhului. Statul era clientul principal al industriei și reglementa comerțul prin ordonanțe și tarife. În 1937, cartelurile controlau 46% din capitalul industrial și 23% din producție. Indicele creșterii industriale a luat din nou o curbă ascendentă, cu o medie anuală de 3,4% între 1928 și 1938 – una dintre cele mai ridicate din Europa. Textilele și metalurgia erau unele dintre sectoarele cu cea mai rapidă dezvoltare, cel din urmă, și cu ajutorul procesului de înarmare de după 1936. Situate la nivelul de 36% din cheltuielile statului în 1938, costurile militare erau cele mai mari din Balcani. În acest an de vîrf, s-au produs 133.000 de tone de fontă și 248.000 de tone de oțel, 70% din producție îndreptîndu-se către stat.

Producția de petrol a atins un vîrf de 8 milioane de tone în 1936/1937, înainte de scăderea la 6 milioane în 1938 și de reducerea rezervelor cunoscute. Producția se concentra în aproximativ 100 de companii, iar petrolul era rafinat mai ales în jurul Ploieștiului. Cea mai mare parte pleca peste graniță, atingînd un record de 78% în 1937, mai ales pentru a aproviziona Germania, care lua 27% din producția românească, urmată îndeaproape de Italia. Capitalul extern, britanic și francez, a continuat să joace un rol important în finanțarea industriei, cu toate că această decadă a cunoscut un declin al participării străine, mai ales în industria grea, unde procentajul a scăzut de la 70% în 1929 la 40,5% în 1938.

Cu toate că liderii politici susțineau că producția industrială în general ar trebui să fie controlată de către stat, acest lucru nu s-a întîmplat niciodată. Ca și în anii '20, industrializarea avea tendințe de dezvoltare în detrimentul agriculturii. Producția de bunuri de consum a crescut mult mai puțin decît cea de fontă și oțel, datorită pieței interne limitate. Cu puțin înainte de cel de-al doilea război mondial, industria nu furniza mai mult

de 30% din venitul național. Era relativ modernă, dar nu putea absorbi surplusul populației rurale. Doar 290.000 de persoane erau angajate în fabrici, față de cele 340.000 din serviciile publice.

Scăderea prețurilor mărfurilor, care a condus la diminuarea veniturilor din exporturi, a însemnat și scăderea puterii de cumpărare. Importul de capital s-a adăugat unor imense datorii externe, care necesitau exportul de cantități mărite de petrol și cereale. Cheltuielile bugetare și datoriile interne au crescut mai repede decît în celelalte țări balcanice. O mare parte dintre cheltuieli erau pentru înarmare. Pentru a recupera costurile, emisiunea de monedă a crescut cu două treimi între 1934 și 1938, apoi s-a dublat din nou pînă în 1940. Bazîndu-se pe dispozițiile de control ale schimburilor și acordînd recompense pentru schimburile externe peste valoarea lor în lei, guvernul a reușit pînă la urmă să reducă nivelul cheltuielilor bugetare în ceea ce privește administrarea datoriilor, de la 35,5% în 1932/1933 (cel mai mare din Balcani) la 11,7% în 1937/1938.

Sistemul bancar românesc nu și-a revenit niciodată cu adevărat din șocul inițial al Marii Crize. Cîteva bănci majore au eșuat chiar de la bun început, inclusiv proeminenta Bancă Marmorosch-Blank[4]. Înjumătățite în 1931, depozitele din băncile comerciale continuau să scadă. Erau prea multe bănci mici și dacă numărul lor a fost redus la jumătate după 1938, aceasta s-a datorat mai degrabă lichidărilor decît fuziunilor, cu rezerva că antisemitismul era în parte responsabil.

România a început să se orienteze spre sistemul de *clearing* numai după închiderea piețelor italiene, ca urmare a sancțiunilor. Germania își dorea cu ardoare cerealele și petrolul ei, oferind în schimb arme. Francezii nu aveau asemenea necesități și nu puteau furniza arme. Lupta guvernului român cu companiile petroliere vestice pentru controlul producției a ajuns să fie cîștigată de Germania. O nouă lege a minelor din 1937 a descurajat întreprinderile particulare; a fost înființată o agenție de stat pentru a dirija exploatarea ulterioară și pentru a îmbunătăți producția. În vara lui 1938, planurile militare germane plasau petrolul românesc printre prioritățile de pe lista de importuri și Germania a pornit un comerț susținut. Termenii atractivi propuși de aceasta trebuiau să fie pînă la urmă acceptați.

În 1939, Reich-ul devenise cel mai important partener comercial al României, preluînd 32% din exporturi și furnizînd 39% din importuri. Anexarea unor părți din Cehia a însemnat că mașinile și armamentul din Cehoslovacia veneau acum din Reich. Datorită acordurilor comerciale din 1939, au fost formate companii mixte germano-române pentru sonde, exploatare și rafinare, în schimbul asigurării livrărilor de petrol. Germania asista extinderea producției agricole în România, in timp ce aceasta din urmă achiziționa echipament militar. Partea germană a investițiilor străine a crescut de la nivelul scăzut de 0,4% în 1937 la peste 50% dintr-un total recunoscut ca redus în 1940.

România devenise un satelit economic al Reich-ului. Hitler nu obiectase împotriva eliminării lui Codreanu și a altor legionari de către Carol al II-lea. Dorea ca România să fie stabilă.

---

4. Banca Românească aflată în proprietatea liberalilor și avînd legături cu statul a refuzat să participe la un efort unit de a o salva. Lampe și Jackson deplîng pe bună dreptate lipsa unei monografii a lungii și influenței evoluții a Băncii Marmorosch-Blank (John R. Lampe și Marvin R. Jackson, *Balkan Economic History 1558-1950*, Indiana University Press, Bloomington Indiana, 1982, pp. 481-482).

Albania sub regele Zog

În ciuda subtilităților constituționale, monarhia albaneză recent instituită în 1928 crea cadrul pentru dictatura lui Zog, instaurată cu trei luni înaintea celei a regelui Alexandru în Iugoslavia. Client al Italiei, regatul Albaniei i-a căzut pradă lui Mussolini chiar înaintea izbucnirii celui de-al doilea război mondial. Roma fusese prima care îl recunoscuse pe regele Zog, cu urale chiar, în timp ce criticile cele mai severe veneau din Ankara, unde președintele Atatürk descria ascensiunea monarhiei ca pe un spectacol de operetă anacronic. Acasă, beii proprietari de moșii nu s-au lăsat impresionați, schimbarea fiind privită cu indiferență și singurele proteste au venit din partea imigranților albanezi.

Alegerile parlamentare au fost indirecte. Toți bărbații ce împliniseră 18 ani (o vîrstă mai mică decît cea obișnuită de 21 de ani) alegeau membrii unui colegiu de electori, care apoi alegea deputații dintre candidații care depuneau o sumă de 100 de franci de aur. Partidele politice nu erau legalizate. Regele dispunea singur de inițiativă legislativă și își rezerva dreptul de dizolvare a parlamentului. Propaganda împotriva lui și a ordinii constituționale era interzisă. Alegerile s-au desfășurat în septembrie 1932. Principiul parlamentului reprezentativ a fost menținut prin anunțarea faptului că nu va exista nici o listă aprobată de candidați, în timp ce prezența la urne a fost de pînă la 10% din electorat, iar miniștrii au manifestat în general aceeași obediență, fiind gata să îndeplinească ordinele lui Zog.

După ce s-a bazat în principal pe clanurile din nord și pe marii proprietari de terenuri, Zog a încercat să găsească sprijin în rîndul unor categorii mai luminate. În octombrie 1935, a trecut la un guvern mai pronunțat liberal condus de Midhat Frashëri (1880-1940, un fiu al lui Abdyl, principalul organizator al ligii din Prizren în 1878), care a organizat un cabinet de tineri miniștri cu pregătire superioară și a rămas în funcție timp de un an.

După ce a obținut stabilitate și ordine, Zog a simțit că poate să treacă la o modernizare treptată, întrucît industria, comerțul, investițiile străine erau slab dezvoltate, nivelul alfabetizării scăzut, iar statisticile erau puține. Situația țăranilor și a infracționalității din ținuturile muntoase de nord erau două probleme majore. Festivitățile desfășurate cu ocazia urcării pe tron a lui Zog, uniforma sa, suita aflată la dispoziția familiei regale alcătuită din mama și surorile lui, precum și noile clădiri guvernamentale din Tirana păreau probabil multora imagini de basm. Făceau parte din imaginea sa de reformator european, imagine cultivată cu migală. Jurămîntul de a respecta constituția și de a menține independența Albaniei a fost depus atît pe Coran, cît și pe Biblie.

Comunitatea islamică se organizase în 1923 astfel încît să fie independentă de orice control exterior. Ortodocșii însă erau încă sub conducerea patriarhului de la Constantinopol, a cărui jurisdicție era privită ca o pîrghie pentru propaganda grecească. Se purtaseră convorbiri intermitente în legătură cu un statut separat încă din 1921, dar Zog a reușit abia în 1937 să obțină alegerea unor episcopi albanezi ortodocși, sfințiți după canon, care să se bucure de o autonomie deplină față de patriarhia ecumenică[5]. Politica sa religioasă

5. Guvernul grec și cel iugoslav au servit ca intermediari, dar Biserica ortodoxă sîrbă complotase anterior cu episcopi ruși exilați, în scopul hirotonisirii unor episcopi albanezi ce nu îndeplineau cerințele stabilite de canon. Catolicii erau organizați în episcopatul de la Durrës și în provincia metropolitană Shkodër.

era legată de campania de naționalizare a învățămîntului și de creare a unei istorii naționale independente, separate de cea a stăpînilor din trecut. Singurele școli eficiente erau conduse de organizații religioase și de străini. Acestea aveau deja o reputație și erau conduse printr-un sistem relativ bun de Biserica ortodoxă în sud, în timp ce un număr de școli din nord erau conduse de ordine catolice, sponsorizate de italieni, la care se adăugau cîteva școli tehnice italiene și americane.

Un sistem de stat a adus un oarecare progres. Școala elementară era obligatorie, dar de fapt acest lucru nu se putea realiza din pricina lipsei de profesori și clădiri. Pînă în 1930 au fost înființate 580 de școli primare și 13 școli gimnaziale. Acestea nu erau suficiente, iar învățămîntul de stat nu se ridica la nivelul celui din școlile ortodoxe sau catolice. În 1933, regele Zog a decis să plaseze învățămîntul sub control guvernamental. Întrucît acest lucru afecta drepturile minorităților grecești, Grecia s-a adresat Ligii Națiunilor și anumite școli grecești au trebuit să fie redeschise. Același argument nu a putut fi folosit de Italia, care a reacționat prin presiuni financiare.

Învățămîntul de stat și propaganda națională îl glorificau pe Skanderbeg, eroul albanez din secolul al XV-lea care a intrat comod în istorie cu numele său musulman. Legenda sa a îndeplinit funcția pe care le-au avut Bizanțul și alte glorii medievale în alte părți ale Balcanilor. Limba era încă împărțită în dialectul nordic și cel sudic. Numai 36% dintre copiii de vîrstă școlară mergeau la școală în 1938 și cel mult 5.700 mergeau la 20 de școli gimnaziale de diferite tipuri. Deși cam 400 de studenți mergeau la universități străine în 1936/1937, în Albania nu existau decît 90 de absolvenți în 1938. Cu toate acestea, în Tirana și Shkodër se purtau dezbateri aprinse în presă și existau poeți, de la epici la moderni, dintre care cîțiva erau preocupați de dezvoltarea unui limbaj literar comun. Toate acestea afectau numai o mică societate urbană, care în general nu cunoștea problemele mediului rural.

Regele a introdus coduri de legi. A început în 1928 cu un Cod Civil, după modelul francez (inclusiv în ceea ce privește cununia civilă și divorțul, ducînd la o împotrivire acerbă mai ales din partea Bisericii catolice) urmat de Codurile Penal și Comercial. A inițiat de asemenea o reorganizare a jandarmeriei sub conducerea unui inspector general britanic, pentru a rezolva problema jafurilor și a vendetelor. Zog a reușit să pună bazele unui stat, prin combinarea unor interese majore într-o structură politică, administrativă și legală, cu cîteva legi și multă ordine adesea impusă brutal.

Proprietatea asupra pămîntului și starea țărănimii constituiau o problemă pe care Zog a atacat-o în 1930 cu ajutorul experților italieni. Legislația a fost adoptată astfel încît proprietățile individuale să nu depășească 40 ha de teren arabil cu un adaos de 10 ha de pășune pentru fiecare membru al familiei - soție sau copii. În ceea ce privește restul proprietății, pînă la două treimi puteau fi păstrate încă 15 ani dacă erau modernizate. Cel puțin o treime urma să fie transferată arendașilor care plăteau statului zece rate anuale. Foștii proprietari primeau acțiuni într-o Bancă Agricolă de Stat, care trebuia să se ocupe de asemenea tranzacții și să ofere împrumuturi țăranilor în condiții favorabile. Guvernul și-a păstrat dreptul de a expropria terenurile în surplus pentru a-i repatria pe refugiații din Iugoslavia.

Reforma era dificil de aplicat și în mare parte a rămas pe hîrtie. O statistică a terenurilor începută în 1927 nu avansase suficient. Încercările de a schimba sistemul tradițional, mai ales în regiunea clanurilor, au întîmpinat rezistență. Proprietarii au avut timp să-și împartă pămîntul și să-l transforme în pășune. Banca Agricolă de Stat nu a fost

înfiinţată pînă în 1937. Numai 4.700 din peste 48.000 ha aflate în posesia statului fuseseră afectate şi doar puţin peste 1.000 din cele aproximativ 103.000 ha de teren privat. O mare parte fusese dată refugiaţilor. În practică, reforma nu a fost decît praf în ochii liberalilor, o ameninţare pentru proprietarii de terenuri care nu respectau legea şi un mod de a tria refugiaţii.

Zog era un reformist, dar şi un tiran incapabil de a împărţi puterea. Activitatea sa reformistă a fost punctată de reacţiile exagerate la actele de revoltă. Austria era centrul emigranţilor albanezi, uniţi prin nimic altceva decît prin opoziţia faţă de Zog. De cînd Noli se hotărîse să se retragă din politică şi să se întoarcă în SUA în 1930, ei nu mai aveau un lider. Regele plecase la Viena din motive de sănătate la începutul lui 1931 ; în ciuda măsurilor de securitate sporite, s-au tras cîteva focuri înspre el în timp ce pleca de la operă. Italienii au învinovăţit Iugoslavia, pentru a crea tensiune între aceasta şi Albania. Lipsit de tact, Zog a intentat proces, cu toate că nu existau dovezi că Iugoslavia era implicată, în afară de faptul că o parte din emigranţi primeau sprijin financiar.

În anul următor, un presupus complot a fost demascat la Vlorë. Un grup destul de inofensiv a fost adus în faţa justiţiei pentru că ar fi conspirat să-l răstoarne pe Zog cu ajutorul consulatului iugoslav de acolo. Cu puţine dovezi, au fost date sentinţe severe, inclusiv 12 pedepse capitale care ulterior au fost comutate în condamnări pe viaţă. Italienii au putut spune că interveniseră pentru a salva vieţi omeneşti.

În vara lui 1935, jalnica revoltă din Fier a condus la arestări nejustificate şi la 160 condamnări la moarte, toate bazate pe dovezi indirecte. Încă o dată, majoritatea acestora au fost comutate. La mijlocul anilor '30, exista o opoziţie veritabilă, chiar dacă prost organizată. Ea a pornit de la faptul că Zog permisese Italiei să transforme Albania într-un semiprotectorat şi de la indignarea care domnea printre cei cîţiva intelectuali faţă de modul în care favoriţii regelui primeau adesea slujbe, sprijin, promovări sau locuri în parlament.

Reacţiile exagerate se datorau fricii lui Zog faţă de implicarea străină. Asocierea cu Italia adusese securitate dinspre Iugoslavia şi Grecia, dar el ajunsese să depindă de împrumuturile italiene. Acestea s-au dovedit a fi „un monument al filantropiei italiene"[6], deoarece termenul plăţii dobînzii a fost amînat, în vreme ce deţinătorii obligaţiunilor de stat au fost plătiţi de guvernul italian. Regele se temea de dezamăgirea ce avea să crească în urma încetării acestora.

Încurajat de Italia, afrontul adus Iugoslaviei în 1931 i-a slăbit puterea de rezistenţă. Depresiunea afectase Albania în diverse feluri. Sumele de bani venite din partea emigranţilor erau aproape inexistente, ca şi valuta realizată în urma exporturilor. Proprietarii de terenuri vindeau şi reinvesteau în străinătate. Mussolini a insistat ca un nou împrumut să se dea direct de la un guvern la altul şi să pară mai degrabă un cadou, evidenţiind prin aceasta lipsa de independenţă. Nu a existat nici o dobîndă sau restituire de împrumuturi, pînă cînd bugetul Albaniei nu ajuns la 50 de milioane de franci de aur. Zog se împotrivise unificării taxelor vamale. Pactul de la Tirana urma să expire în 1931 şi el nu dorea să îl reînnoiască, întrucît provoca sentimente antiitaliene. Proprietarii de terenuri, funcţionarii publici şi ofiţerii din armată se simţeau ameninţaţi de prezenţa consilierilor italieni.

6. Bernd Jürgen Fischer, *King Zog and the Struggle for Stability in Albania*, Columbia University Press, New York, 1984, p. 162.

Regele Zog şi-a îndreptat atenţia către Balcani şi a trimis reprezentanţi la Conferinţele balcanice din acel an. Grecia şi mai ales Iugoslavia au folosit această şansă pentru a-şi îmbunătăţi relaţiile cu Albania. Iugoslavia şi-a mărit importurile din această ţară în urma unui acord comercial din decembrie 1933. În mai 1934, un alt acord le permitea ţăranilor de ambele părţi ale graniţei să îşi desfacă produsele într-o zonă de 15 km. Iugoslavia dorea să atragă Albania în preconizatul Pact Balcanic, dar aceasta ar fi reprezentat o povară financiară. Adopţia ei ar fi însemnat o responsabilitate considerabilă pentru Belgrad, întrucît ceilalţi parteneri potenţiali nu doreau prea mult acest lucru. Albania nu a participat la Conferinţa balcanică din primăvara lui 1934, care ar fi coincis cu semnarea Pactului. Zog a stabilit însă relaţii diplomatice cu URSS în septembrie.

A luat măsuri împotriva şcolilor cu finanţare italiană. Trimiterea copiilor la şcoli primare şi secundare străine, precum şi acceptarea de burse reprezentau contravenţii conform legislaţiei. În fine, s-a ordonat închiderea tuturor şcolilor străine, transformînd întregul sistem de învăţămînt într-un haos, pînă cînd Curtea Internaţională a decis în favoarea Greciei în problema drepturilor minorităţilor. Guvernul italian a întrerupt orice fel de ajutor financiar şi şi-a retras personalul.

Sfidarea Italiei a fost o măsură populară, dar a cauzat pierderi. Comerţul practic a încetat, la fel ca şi lucrările publice. Cultivînd imaginea unei naţiuni mici, exploatate de vecinul mai puternic, Zog a pregătit un buget diminuat. A redus birocraţia, personalul din armată, jandarmerie şi al suitei sale. Salariaţii fără protecţie au fost concediaţi, salariile au fost micşorate, pe lîngă faptul că se dădeau cu întîrziere. La începutul lui 1934, nimeni nu era plătit. În iunie, Mussolini a trimis un escadron de marină într-o „vizită de curtoazie" la Durrës; acesta nu a salutat drapelul albanez, a strîns păreri nefavorabile despre regele Zog şi a adus relaţiile italo-albaneze într-un moment de criză.

Apeluri eşuate pentru împrumuturi către Marea Britanie, Franţa, Belgia sau Olanda, Marea Criză, reformele, încercarea de cooperare balcanică şi criza financiară acută au cauzat reacţii adverse în diferite cercuri – conservatorii, musulmanii, naţionaliştii, liberalii – şi încercări de revoltă în august 1935. Noul cabinet al lui Frashëri cerea o legătură mai strînsă cu Italia, declarîndu-şi, în acelaşi timp, respectul pentru Liga Naţiunilor.

Socotind că această criză l-a făcut mai docil pe Zog, Mussolini l-a abordat pe căi neoficiale. I-a oferit alte amînări şi împrumuturi. În schimb, a cerut baze militare, pregătirea armatei şi jandarmeriei, unificarea taxelor vamale şi controlul asupra politicii externe. A fost un moment de relaxare, dar Zog a ezitat. În octombrie 1935, s-a hotărît să nu adere la sancţiunile împotriva Italiei; Iugoslavia a sistat discuţiile în legătură cu aderarea Albaniei la Pactul Înţelegerii Balcanice. Nici Liga Naţiunilor, nici Iugoslavia nu reprezentaseră un ajutor economic prea mare; Zog a argumentat că era mai indicată o reapropiere de Italia într-un moment în care avea nevoie de prieteni. În martie 1936, au fost făcute publice noi acorduri complete cu Roma. Împrumutul din 1931 a fost anulat. Italia urma să redreseze deficitul bugetar al Albaniei pînă la sfîrşitul anului fiscal şi să ofere alte împrumuturi. Albania garanta folosirea portului Durrës şi extinderea acestuia de către o companie italiană. Şcolile au fost redeschise, însă nu au fost rezolvate toate neînţelegerile cu Biserica catolică, nu s-au unificat taxele vamale şi nu a existat nici o fuziune în politica externă. Zog s-a aflat cu siguranţă în spatele unui vot de neîncredere acordat guvernului de către parlament în noiembrie. Nu-i mai dorea pe liberalii lui Frashëri şi a recurs la un tip de guvern care a adus un parlament obedient în ianuarie 1937.

A continuat cu planurile de modernizare, simbolizată de anumite gesturi care s-au bucurat de publicitate. La petrecerea de Anul Nou de la palat în 1937, unde oaspeţilor li s-a cerut să se îmbrace în haine occidentale, a ţinut un discurs care accentua faptul că „trebuie să facem paşi rapizi spre cultura şi civilizaţia vestică". După ce i-a convins pe liderii religioşi să declare că legea islamică nu le cerea femeilor să poarte văl peste faţă, el a adoptat o lege în 1937, prin care aceasta devenea o contravenţie (practica a continuat să fie tolerată atita timp cit faţa nu era complet acoperită). Această manevră a fost însoţită de apariţii ale surorilor sale la evenimente publice îmbrăcate occidental, în fuste scurte şi fără văl. Banca Agricolă de Stat a fost pînă la urmă înfiinţată. Ca reacţie, a existat o încercare de marş asupra oraşului Vlorë, dar represaliile au fost destul de reduse, cu numai patru condamnări la moarte.

Cel mai semnificativ pas pe care l-a făcut Zog pentru a-şi asigura stabilitatea a fost căsătoria. După ce a rupt logodna cu fiica lui Vërlaci în 1927, după o serie de legături cunoscute, a pornit, la vîrsta de 44 de ani, în căutarea unei regine tinere şi atrăgătoare. Logodna de la începutul lui 1938 cu scăpătata şi frumoasa contesă Geraldine Apponyi în vîrstă de 22 de ani a fost bine primită. Nunta din aprilie a fost o ceremonie publică, cu ministrul de Externe italian contele Ciano, ginerele Ducelui, în chip de cavaler de onoare.

În ciuda progresului de netăgăduit, nivelul de viaţă al populaţiei albaneze, în număr de un milion la sfîrşitul anilor '30, era printre cele mai scăzute din Europa. Albania avea cea mai mare rată a naşterilor din Balcani, cu 32,4‰ între 1935 şi 1939. Traficul cel mai important se realiza pe mare, pe vase italiene, greceşti sau iugoslave. Porumbul era cel mai important dintre cereale şi bază a produselor alimentare, alături de tutun, măsline şi struguri, în sud.

La cîmpie, în ciuda reformei, dominau proprietăţile tradiţionale lucrate în sistemul învoielilor agricole, aparţinînd statului, particularilor sau organizaţiilor religioase. Proprietarii, moştenitori ai castei militare-administrative otomane, locuiau de obicei în oraş şi reinvesteau în activităţi din mediul urban sau camătă. Arendaşii ale căror terenuri erau sub 10 ha dădeau 30% din recoltă proprietarului, de care depindeau şi pentru credite. Întrucît banii în numerar erau puţini, statul a păstrat şi a continuat tradiţia taxelor otomane. Deşi reforma agricolă nu prea afectase echilibrul rural, latifundiile începeau să se împartă în unităţi mai mici[7]. În munţi, pămîntul a rămas în asociaţii de clan, ceea ce permitea exploatarea maximă a terenului arabil limitat mai mult pentru creşterea oilor (1,6 milioane în 1938) decît pentru cereale.

Populaţia urbană, reprezentind conform statisticilor din 1940 15% din cea totală, nu era de fapt decît 8% în oraşe cu mai mult de 20.000 de locuitori. Numărul muncitorilor din industrie crescuse la 7.500 în 1938. Concesiunile pentru prospecţiunile miniere se aflau în totalitate în miinile italienilor, numai 20% din investiţii aparţineau localnicilor. Exista petrol în triunghiul de litoral Durrës-Berat-Vlorë, dar mult mai puţin decît se credea.

Reconcilierea dintre Iugoslavia şi Italia în 1937 a sporit influenţa celei din urmă. După întoarcerea de la nunta regală, Ciano a susţinut cauza unei soluţii radicale conducînd la anexare, ca măsură de protecţie împotriva expansiunii germane în Balcani.

7. În 1944, comuniştii au expropriat doar şapte mari proprietăţi ce totalizau 14.000 ha, precum şi mai bine de 4.700 de alte proprietăţi totalizînd 100.000 ha, cu o medie de 20 ha.

Mussolini nu dorea foarte mult o anexare, dar după ce Hitler a intrat în Praga fără să îl anunțe, a fost convins să ia măsuri drastice. Pe 25 martie 1939, el a prezentat ceea ce nu era altceva decît un ultimatum pentru unificare, în realitate, un act de anexare. Cetățenii italieni au fost evacuați. Zog a apelat la țările democratice și la Înțelegerea Balcanică, respingînd ultimatumul.

În primele ore ale Vinerii Mari (7 aprilie), peste 40.000 de militari italieni au debarcat însoțiți de nave și avioane de luptă. Zog, care nu era pregătit să fie transformat într-o marionetă, nu făcuse pregătiri serioase pentru a opune rezistență. El și-a trimis soția și fiul nou-născut în Grecia și a transmis un apel la rezistență auzit de puțini oameni, întrucît erau puțini cei care aveau radio. A făcut o ultimă încercare inutilă de a negocia, după care și-a urmat familia în exil. Numai jandarmeria din jurul orașului Durrës, condusă de colonelul Abas Kupi (1900-1977), a opus o rezistență reală.

Majoritatea albanezilor, începînd cu regele, s-au resemnat în fața inevitabilului. Italienii au intrat în Tirana în ziua următoare. Ciano a venit și a organizat un comitet provizoriu care a reunit o improvizată Adunare Constituantă, alcătuită din deputații care au putut fi găsiți și completată cu alți cetățeni. Aceasta a abolit dinastia și constituția din 1928 și au exprimat dorința unei unificări personale a Coroanelor Albaniei și Italiei. Vërlaci, odinioară potențial socru al lui Zog, a reapărut în fruntea unui guvern al frustrării, convins că Albania nu poate supraviețui în afara sferei de influență a Romei. A fost adoptat un Statut în conformitate cu linia de partid a fascismului italian, regele Victor Emmanuel al III-lea al Italiei a acceptat coroana Albaniei, iar ministrul său la Tirana a devenit guvernatorul noului său domeniu albanez, de ale cărui relații externe se ocupa Italia.

Germania a sprijinit operațiunea în totalitate. Grecia și Iugoslavia erau prea înspăimîntate pentru a se opune deschis. Numai Turcia și Egiptul au refuzat să recunoască cele întîmplate, dar nimeni nu s-a plîns Ligii Națiunilor. În ciuda unei stări generale de pasivitate, Zog a fost ultima victimă a acestei calmări a situației[8]. Marea Britanie și Franța, care garantaseră deja independența Poloniei, au făcut aceeași ofertă Greciei și României. Al doilea război mondial avea să înceapă în curînd. Cu sau fără garanții, indiferent de partea cui au ajuns, regatele balcanice aveau să-și piardă pe rînd independența, într-un fel sau altul.

8. Zog a plecat în Turcia și de acolo la Paris, unde a rămas pînă la invazia Germaniei. Londra l-a acceptat apoi doar în calitate de persoană fizică și a petrecut anii războiului la Sunningdale.

Capitolul 15

Al doilea război mondial, 1939-1945

De la Pactul Ribbentrop-Molotov la războiul în Est • Balcanii în umbra altor fronturi • De la Stalingrad la prăbuşirea Italiei • Sfîrşitul şi ofensiva comunistă

De la Pactul sovieto-german la confruntarea sovieto-germană

Cînd Reich-ul şi Uniunea Sovietică şi-au împărţit Polonia în septembrie 1939, Balcanii făceau încercări disperate să se adapteze noii situaţii, cu excepţia Albaniei care fusese deja „ajustată" de Mussolini. Guvernele făceau diverse manevre pentru a ţine războiul la distanţă.

În Iugoslavia, compromisul Cvetković-Maček era pe placul conducerii Partidului Ţărănesc Croat şi chiar şi pe cel al unei minorităţi din opoziţia sîrbă. O relaxare a atmosferei politice le-a oferit elementelor nemulţumite ocazia de a-şi intensifica activitatea. Mulţi croaţi îl considerau insuficient, iar sîrbii se simţeau în general nemulţumiţi. Privilegiile acordate unei părţi a ţării creau probleme – pentru restul statului, pentru sîrbii din Croaţia, pentru restul opoziţiei, chiar şi pentru Croaţia. Maček vorbea despre democraţie ţărănistă, Cvetković despre nevoia de a studia corporatismul. Nu se lua nici o măsură în vederea alegerilor. Partidul Ţărănesc, aflat în acel moment la guvernare în Croaţia, a dat mai multă libertate extremei drepte, pentru care autonomia nu era decît primul pas spre secesiune şi care îi înspăimînta pe sîrbii de acolo. Dar, pentru a menţine controlul asupra comuniştilor şi ustaşilor, acesta a înăsprit legea pentru apărarea statului exact în momentul în care în alte regiuni ea fusese relaxată.

Războiul a sporit dependenţa faţă de Reich şi a creat dificultăţi în sectorul economic. În 1939, deja peste 50% din exporturi se îndreptau spre Germania, în vreme ce 50% din importuri veneau tot de acolo. Măsurile impuse de starea de necesitate au dat naştere inflaţiei. În 1940, costul traiului a crescut în momentul în care recolta, insuficientă chiar şi pentru piaţa internă, a trebuit să fie exportată în Germania. Dinarul a scăzut în raport cu marca ; preţul pîinii a crescut. Au avut loc demonstraţii împotriva guvernului. Cei care îşi mai puneau încă speranţele în Occident s-au simţit mai mult decît disperaţi cînd Franţa a căzut în iunie 1940. S-au stabilit relaţii diplomatice şi comerciale cu Uniunea Sovietică.

Înconjurată de vecini care, cu excepţia Iugoslaviei, aveau toţi motive de nemulţumire, România se afla la mîna lui Hitler şi a lui Stalin şi s-a orientat spre primul. „Nimic nu putea determina România să fie de partea Germaniei, cu excepţia convingerii că numai Germania era capabilă să îi ţină pe sovietici în afara graniţelor ţării", îi spunea un oficial

al Ministerului român al Afacerilor Străine primului-ministru britanic. Carol al II-lea renunţase la garanţiile Occidentului, care existau doar nominal, din moment ce, după spusele lui Maurice Pearton, ţara sa „nu se afla pe drumul spre nici o destinaţie care să nu fie atinsă mai lesne prin alte mijloace"[1]. El numise un guvern progerman, incluzîndu-l pe Horia Sima (1906-1993), succesorul lui Zelea Codreanu la conducerea Gărzii de Fier, care fusese în Germania din 1939, dar şi-a format în acelaşi timp un Partid al Naţiunii, cuprinzîndu-i pe toţi sub propria sa conducere regală.

Stalin îşi afirmă pretenţiile asupra României – retrocedarea Basarabiei şi cedarea nordului Bucovinei, care nu fusese niciodată al ruşilor, dar găzduia mai mulţi ruteni decît români. Convorbirile, care se prelungiseră pe tot parcursul lui iunie, au fost încheiate abrupt prin ultimatumul din 26 iunie. Nemţii i-au spus regelui Carol să accepte. Două zile mai tîrziu, sovieticii controlau gurile Dunării[2].

Au urmat Ungaria şi Bulgaria. Hitler era nerăbdător să rezolve disputa asupra Transilvaniei repede şi în persoană, datorită cîmpurilor petrolifere; Axa a impus o mediere pe 30 august - al doilea Dictat de la Viena. România urma să cedeze nordul Transilvaniei (mai puţin decît ceruse Ungaria) şi să păstreze rezervele de petrol. După un asemenea şoc, disputa asupra Dobrogei părea colaterală; România a cedat în faţa Bulgariei, care se bucura atît de sprijinul lui Hitler, cît şi al lui Stalin. La 7 septembrie, a fost de acord să reinstaureze graniţa din 1912. Fără nici un război, România pierduse mai bine de o treime din teritoriu şi a treia parte din populaţie.

Între timp, Carol al II-lea căzuse deja. Furia opiniei publice risca să degenereze în haos. Iniţial direcţionată împotriva Axei, aceasta s-a întors rapid împotriva regelui. Garda de Fier a încercat să pună mîna pe putere. Carol s-a îndreptat spre generalul Antonescu, considerîndu-l singurul capabil de a restabili ordinea. Oponent al Uniunii Sovietice, acesta nu se înţelegea cu regele, dar se afla practic în termeni buni cu toată lumea şi se bucura de popularitate. Legaţia germană a promis să îi sprijine cererea de acordare a puterii dictatoriale, cu condiţia să accepte o cooperare strînsă. Conducătorii partidelor au cerut insistent abdicarea lui Carol. Antonescu a obţinut „depline puteri în conducerea statului român" şi suspendarea constituţiei; 24 de ore mai tîrziu, regele Carol a abdicat[3].

La 6 septembrie, Mihai a urcat pe tron pentru a doua oară, în chip de marionetă care trebuia să îl numească din nou pe Antonescu în poziţia de prim-ministru şi în cea recent instituită de „Conducător". Conducătorul a numit un cabinet de generali, tehnocraţi şi gardişti, printre care Sima era vicepreşedinte al consiliului de miniştri[4]. România a fost proclamată „stat naţional legionar", iar Garda (sau Legiunea) era singura mişcare politică.

1. În Dennis Deletant şi Maurice Pearton, *Romania Observed: Studies in Romanian History*, Editura Enciclopedică, Bucureşti, 1998, pp. 95-96.
2. Sovietele au organizat o mare parte a acelui teritoriu ca Republica Sovietică Socialistă Moldova. Harta anexată ultimatumului indica noua frontieră printr-o linie groasă în creion roşu care trebuie să fi acoperit o fîşie lată de 7 km.
3. Garda de Fier a încercat să îl asasineze pe cînd părăsea ţara. El a petrecut anii războiului în Mexic şi Brazilia.
4. Garda de Fier avea cinci miniştri, inclusiv la Interne şi la Externe. Acesta din urmă, vlăstar al unei familii domneşti, şi-a luat obiceiul de a-şi face apariţia la întîlnirile oficiale cu o cămaşă verde, indiferent dacă purta costum de zi sau de seară.

În octombrie, a sosit o misiune militară germană sub pretextul reorganizării armatei române, dar cum număra peste 20.000 de oameni, era o forță de ocupație în toată regula, cu excepția numelui, în vederea creării unor baze militare esențiale. Antonescu i-a făcut o vizită lui Hitler și a realizat că Führer-ul intenționa să atace URSS. El a semnat Pactul Tripartit, noul tratat mutual de apărare între Germania, Italia și Japonia, încheiat în septembrie. Opinia publică și liderii partidelor erau gata să intre în război pentru Basarabia. Conducătorul spera că România va fi recompensată cu retrocedarea nordului Transilvaniei. El a acceptat un acord economic pe zece ani, care a angrenat România în efortul de război al Germaniei.

Noul regim ar fi trebuit să fie un parteneriat între Antonescu și Sima, dar nici unul dintre ei nu considera alianța altfel decît temporară. Antisemitismul, care devenise deja politica oficială în perioada premergătoare abdicării lui Carol, s-a acutizat. Au fost impuse restricții evreilor care nu fuseseră rezidenți înainte de primul război mondial, privîndu-i pe majoritatea de dreptul de proprietate și de cel de a deține funcții oficiale. Garda de Fier a preluat controlul propagandei și ideologic. Ea căuta să impresioneze prin manifestări publice cvasireligioase, și-a recrutat propria poliție din drojdia societății și s-a străduit să se infiltreze în rîndurile armatei și poliției. S-a lansat într-o campanie de umilire, abuz, jefuire și ucidere a evreilor și a adversarilor săi - printre care și istoricul și fostul prim-ministru Iorga.

Cînd Sima a trecut la asedierea secțiilor de poliție și a cazărmilor bucureștene în ianuarie 1941, atît el, cît și Antonescu au cerut ajutorul nemților. Sprijinit de șefii de partid, Conducătorul a ordonat armatei să restabilească ordinea, ceea ce aceasta a făcut cu entuziasm. Revolta nu s-a întins în afara Bucureștiului. Nemții au dat de înțeles că sînt de partea lui Antonescu. Cu toate acestea, au salvat 700 de militanți, printre care și Sima, transportați ulterior în Germania.

Evenimentele din 1940, pierderile teritoriale, valul celor 300.000 de refugiați, anarhia creată de Garda de Fier, fără a mai pomeni de un devastator cutremur în noiembrie, aduseseră economia în pragul prăbușirii. Pregătindu-se pentru campania împotriva Rusiei și Greciei, Hitler prefera cu siguranță dictatura militară în România în locul fascismului sălbatic. Un nou cabinet de generali și tehnocrați a reușit să reinstaureze ordinea. Legiunea a fost desființată. Mii de oameni au fost închiși sau condamnați la domiciliu forțat. Toate acestea au fost apoi aprobate printr-o majoritate de 99,9% într-un plebiscit din 25 martie.

Implicarea Germaniei în sfera de interes a aliatei sale l-a determinat în bună măsură pe Mussolini să atace Grecia. Și Metaxas încercase să își țină țara la distanță de teatrul războiului, acceptînd garanțiile occidentale, dar păstrînd legături comerciale strînse cu Germania. Campania politică italiană împotriva Greciei în 1940, constînd în acuzații de oprimare a minorității sale albaneze și de încălcare a neutralității, a fost urmată de torpilarea de către „un submarin necunoscut" a crucișătorului ancorat în largul insulei Tinos (cu icoana sa făcătoare de minuni a Maicii Domnului) la 15 august, ziua Adormirii Maicii Domnului. Ultimatumul a venit la 28 octombrie, cerînd ocuparea de către Italia a unor puncte strategice din Grecia. Prin refuzul său demn, Metaxas s-a făcut ecoul stării de spirit a națiunii[5].

5. 28 octombrie a fost declarată sărbătoare națională după război, sub numele de Ziua *Okhi* („Nu").

Purtată de un val de exaltare şi unitate naţională, armata greacă a respins invazia italiană, împingînd-o înapoi în Albania. Metaxas a avut grijă să refuze oferta englezilor de a trimite trupe, pentru a nu-l provoca pe Hitler. Cum contraofensiva era totodată şi o luptă pentru Epirul de Nord, el nu dorea să aibă nimic de-a face cu un posibil sprijin din partea albanezilor antiitalieni. Iarna a pus capăt operaţiunilor, iar Metaxas a murit în ianuarie 1941. Deşi regele George al II-lea a numit un prim-ministru care nu era nici pe departe un dictator, nu s-a operat întoarcerea la sistemul constituţional. A fost acceptată o forţă britanică de intervenţie, dar cîteva neînţelegeri serioase au afectat slabele şanse de rezistenţă, deoarece Hitler s-a hotărît să sară în ajutorul lui Mussolini. Grecia trebuia să fie un capitol încheiat înainte ca el să îşi îndrepte atenţia spre Uniunea Sovietică.

Hitler nu îşi putea permite să îi lase pe britanici să îşi construiască o bază în Balcani şi să convingă Iugoslavia să se alăture Greciei împotriva Italiei în Albania. Ştiind că guvernul iugoslav este într-atît de preocupat de accesul spre Salonic, încît ar fi fost dispus să ia în considerare o acţiune militară preventivă, nemţii au folosit ca momeală portul la Marea Egee. Cvetković a fost invitat să semneze Pactul Tripartit, care părea singura modalitate prin care Iugoslavia îşi putea satisface aspiraţiile : pacea între sîrbi şi croaţi, protecţia împotriva Italiei şi Salonicul.

Poziţia Iugoslaviei era nesigură. Ea era înconjurată din toate părţile de aliaţi ai Axei, cu excepţia Greciei. Regenţa guverna în baza puterilor acordate în stare de necesitate şi nu se bucura de loialitatea unei importante părţi a opiniei publice. Opoziţia unită dispăruse. Ustaşii şi comuniştii aşteptau momentul prielnic pentru a veni la putere sprijiniţi de Germania, respectiv de Rusia, a căror rivalitate îşi întindea încă o dată umbra asupra Balcanilor. Presiunea s-a intensificat, pînă cînd Hitler a cerut deschis adeziunea înainte de 25 martie 1941. Prinţul Paul a ezitat înainte de a ceda şi, la această dată, în vreme ce românii ratificau prin plebiscit dictatura lui Antonescu, delegaţii iugoslavi semnau alianţa la Viena. Nici nu s-au întors bine şi, pe 27 martie, o largă conspiraţie a ofiţerilor l-a ales fără opoziţie pe regele Petru al II-lea, cu şase luni înainte de cea de-a optsprezecea sa aniversare.

Majoritatea sîrbilor, şi nu doar aceştia, credeau că aliaţii tradiţionali vor învinge în final. Vigoarea demonstraţiilor împotriva semnării Pactului a fost impresionantă. Prinţul Paul şi regenţii săi au abdicat şi el a părăsit ţara[6]. Conducătorii de partide (cu excepţia Uniunii Radicale, pînă atunci aflate la guvernare) au fost reuniţi într-un cabinet reprezentativ sub conducerea generalului Dušan Simović (1882-1962). Hitler nu le-a dat răgaz să se gîndească la constituţie sau la alte probleme. El a dispus ca Iugoslavia să fie distrusă în acelaşi timp cu Grecia. Guvernul l-a asigurat că schimbările fuseseră dictate de raţiuni pur interne şi s-a îndreptat spre URSS, care şi-a manifestat interesul prin semnarea unui Tratat de prietenie şi neagresiune cu Iugoslavia. Acestea se întîmplau în 6 aprilie cînd, după o violentă campanie propagandistică ce îi instiga pe sîrbi împotriva croaţilor şi invoca atrocităţi comise împotriva minorităţii germane, Reich-ul a atacat Iugoslavia fără ultimatum sau declaraţie de război.

Influenţa occidentală nu a fost niciodată atît de puternică în Bulgaria precum în ţările vecine, mai ales în comparaţie cu cea germană sau rusă. Pactul germano-sovietic o determinase să accepte relaţii mai strînse ca niciodată cu Berlinul. A fost votată o lege

6. El a plecat împreună cu familia în Grecia şi a cerut să i se permită să se retragă în teritoriu britanic. Acesta avea să fie Kenya, pînă în 1943, cînd a avut permisiunea să se mute în Africa de Sud.

pentru apărarea teritoriului, ca măsură împotriva subversiunilor. Francmasoneria a fost interzisă. Un cunoscut antisemit a devenit ministrul Afacerilor Interne şi s-au impus anumite restricţii împotriva evreilor. A fost înfiinţat un Directorat pentru Mobilizarea Civililor spre a controla economia. S-a constituit o organizaţie „de apărare" pentru a-i instrui pe tineri „în serviciul regelui, patriei, statului şi aspiraţiilor naţionale".

În perioada dintre împărţirea Poloniei şi sfîrşitul lui 1940, Boris a refuzat diverse oferte din partea Uniunii Sovietice, a muribundei Înţelegeri Balcanice şi a Italiei, dar nu şi ajutorul german şi aprobarea sovietică pentru invadarea sudului Dobrogei. După o invazie de „turişti" şi „oameni de afaceri" din vara lui 1940, prezenţa trupelor germane şi a echipamentului militar provenind din România a fost legalizată în februarie 1941 ; Bulgaria a aderat la Pactul Tripartit în martie. Adunarea a ratificat Tratatul fără entuziasm ; Uniunea Sovietică a protestat. Bulgaria avea să fie folosită împotriva Greciei şi Iugoslaviei.

Luftwaffe a bombardat fără cruţare Belgradul, a scos din luptă aeroporturile iugoslave şi a distrus comunicaţiile. Infanteria a invadat prin Austria, Ungaria, România şi Bulgaria. Au urmat trupele italiene, din Italia şi Albania. Pierzînd controlul, regele, guvernul şi comandamentul armatei s-au retras în Bosnia, Muntenegru şi în fine la Atena, pe calea aerului. Simović îl instruise pe şeful Statului-Major să încerce să ajungă la un armistiţiu ; nemţii au impus capitularea fără condiţii. Peste 200.000 de prizonieri de război, printre care şi 12.000 de ofiţeri, majoritatea sîrbi, au fost duşi în Germania şi Italia. Împărţirea statului iugoslav, considerat anihilat o dată cu forţele sale armate, a început încă înainte de intrarea în vigoare a capitulării, la 18 aprilie.

Nemţii doreau să controleze liniile de comunicaţie şi rezervele minerale. De asemenea, doreau să îi pedepsească pe sîrbi, pe care Hitler îi considera perturbatorii ordinii europene. O urmă de ranchiună austriacă antisîrbă, datînd de dinainte de primul război mondial, a erupt, hrănită de propriile prejudecăţi ale lui Hitler şi de proporţia ridicată de austrieci din aparatul de ocupaţie. Toate pretenţiile au fost satisfăcute, toate separatismele încurajate, toate tensiunile exacerbate, pentru a distruge pe veci „produsul Versailles-ului" care era Iugoslavia. Slovenii aveau să fie germanizaţi, italienizaţi sau împrăştiaţi. Cît despre croaţi, aceştia aveau să fie convinşi să treacă de partea Axei.

Slovenia a fost împărţită între Reich şi Italia, care a anexat şi importante fîşii din coastă, dorind să supravegheze un lanţ de state vasale de cealaltă parte a Adriaticii „sale". Ea a obţinut şi controlul asupra unui Muntenegru restaurat, în vreme ce Albania a obţinut o importantă parte din Kosovo şi o bucată din Macedonia. Cea mai mare parte a Voivodinei a revenit Ungariei, în vreme ce nemţii administrau restul. Bulgaria s-a servit cu cea mai mare bucată din Macedonia.

Aproape 40% din fostul Regat al Iugoslaviei a devenit aşa-numitul „Stat Independent al Croaţiei", independent doar cu numele, cuprinzînd Bosnia şi Herţegovina pînă la porţile Belgradului. Văduvit de cea mai mare parte a litoralului său şi împărţit între o zonă de ocupaţie italiană şi una germană, acesta a fost plasat sub conducerea ustaşilor şi a *poglavnik*-ului lor, Pavelić (un alt „conducător"). Întorşi din exil, aceştia i-au întrecut pe gardiştii români prin furia sălbatică îndreptată împotriva sîrbilor şi evreilor. Ce mai rămăsese din Serbia Centrală a fost plasat sub conducerea militară a Germaniei.

În haosul ultimelor zile ale rezistenţei greceşti şi chiar în ziua în care capitularea iugoslavă devenea efectivă, succesorul lui Metaxas s-a sinucis. Regele George l-a numit pe un cretan cu convingeri de factură venizelistă : Emanoil Tsouderos (1882-1956) a

lărgit componenta politică a guvernului şi trei zile mai tîrziu s-a retras împreună cu regele în Creta, apoi în Orientul Mijlociu.

Atena a căzut la 23 aprilie. Generalul Georgios Tsolakoglou (1888-1948) semnase deja un armistiţiu neautorizat. El a devenit prim-ministrul unui guvern colaboraţionist, pentru a asigura conducerea de zi cu zi a administraţiei. Grecia era împărţită în zone de ocupaţie. Germanii au preluat puncte importante - zona Pireu-Atena, Salonicul şi teritoriul înconjurător, o porţiune de teritoriu de-a lungul graniţei cu Turcia, cea mai mare parte a Cretei şi trei insule din nordul Egeei. Bulgarilor li s-a permis să ocupe majoritatea Traciei greceşti şi o parte a Macedoniei. Restul ţării a fost încredinţat Italiei.

Albania fusese folosită ca o bază pentru atacurile împotriva Greciei şi Iugoslaviei. Sub conducerea guvernului-marionetă Vërlaci, prezenţa unui număr atît de mare de funcţionari de stat, tehnocraţi, firme şi chiar colonişti italieni pe cîmpiile litorale dăduse naştere nemulţumirii, compensată copios de mirajul unei Albanii mai mari. Dacă Epirul de Sud grecesc nu fusese preluat, în schimb cea mai mare parte a provinciei iugoslave Kosovo şi teritoriile macedonene locuite de albanezi fuseseră anexate (deşi nemţii au păstrat controlul asupra minelor importante din Serbia). Opinia publică iredentistă era mulţumită. Albanezii din Kosovo au profitat de ocazie pentru a-şi regla conturile, mai ales cu acei sîrbi care primiseră proprietăţi acolo în perioada interbelică. Mulţi au fost ucişi; şi mai mulţi au plecat.

Alierea Bulgariei cu Axa a adus beneficii de scurtă durată. Ocupaţia şi administrarea teritoriilor greceşti şi iugoslave a fost preluată cu nerăbdare, chiar dacă Hitler a preferat să nu acorde controlul deplin, pentru a-şi asigura alianţa. Entuziasmaţi de ideea că vor obţine în sfîrşit graniţe asemănătoare cu cele de la San Stefano, administratorii şi militarii bulgari şi-au continuat pregătirile de anexare.

Locuitorii Macedoniei iugoslave erau consideraţi compatrioţi, doar dacă nu erau în mod evident sîrbi şi forţaţi în acest caz să plece. Au fost preluate Biserica şi sistemul de învăţămînt. Dacă mulţi se bucuraseră văzînd sfîrşitul procesului de sîrbizare şi majoritatea acceptau regimul bulgar, relativ blînd, aceştia au constatat repede cu dezamăgire că dăduseră procesul de sîrbizare în schimbul unuia de bulgarizare. Cum populaţia Traciei greceşti şi a Macedoniei devenise majoritar greacă după 1912, stăpînirea bulgară se vedea nevoită să aplice măsuri mai radicale acolo. O campanie susţinută îi încuraja pe greci să plece; în locul lor au fost instalaţi etnici bulgari. Persecuţia a culminat printr-o revoltă în septembrie 1941, reprimată cu brutalitate. Probabil nu mai puţin de 15.000 de oameni au murit şi încă 100.000 au fost deportaţi[7]. Majoritatea erau refugiaţi din anii '20 din Anatolia, Rusia şi chiar Bulgaria.

România ajutase campania germană în Balcani, dar Antonescu nu s-a implicat în lupta pentru Iugoslavia. În 1941, Germania a început să ia în serios preluarea unor sectoare economice vitale. Singurele linii de apărare ale regimului erau măsurile de „românizare" şi „militarizare" a întreprinderilor. Aceste măsuri includeau alte restricţii asupra sferei de acţiune a evreilor, pentru a-l îmbuna pe Hitler şi a distrage atenţia de la greutăţile vieţii de zi cu zi, dar erau aplicate arbitrar. Economia avea nevoie de evrei şi aceştia erau descurajaţi de a face comerţ cu nemţii. O opoziţie organizată era exclusă, dar Maniu şi Brătianu erau liberi să îşi exprime vederile faţă de Antonescu. Aceasta era o valvă de siguranţă pentru păstrarea independenţei formale.

7. Sursele bulgare recunosc un număr de 70.000; sursele greceşti susţin că a fost vorba de 200.000.

Balcanii în umbra altor fronturi

Spre sfîrşitul primăverii lui 1941, toate guvernele balcanice făceau parte din noua ordine a lui Hitler: cele care, aliindu-se cu învingătorii, erau hotărîte să profite la maxim de pe urma situaţiei, cele care fuseseră aduse la putere de aceştia şi cele care fuseseră înfiinţate pentru a reface administraţia în mijlocul ruinelor cauzate de înfrîngere. Toate acestea promovau o formă sau alta de păşunism naţional, care ridica în slăvi viaţa simplă de la ţară, spre deosebire de cosmopolitismul asociat cu democraţia şi comunismul. Ele încurajau reîntoarcerea la rădăcini sub ochiul vigilent al conducerii germane.

În golul creat la Belgrad şi Atena prin cucerire, ocupaţie şi împărţire, politicienii numiţi de nemţi au considerat de primă importanţă încercarea de a opri orice acţiuni în plus care ar fi putut cauza compatrioţilor lor alte suferinţe. Guvernul „grec" al generalului Tsolakoglou avea misiunea de a administra un teritoriu împărţit de fapt între trei forţe de ocupaţie rivale care dădeau tonul. Majoritatea teritoriului nu se afla sub nici o formă efectivă de autoritate şi o mare parte a administraţiei interbelice a rămas în capitală într-o stare de inerţie confuză. Guvernul „sîrb" al generalului Milan Nedić (1877-1946) conducea doar ce mai rămăsese din Iugoslavia după toate secesiunile şi rapturile. Administraţia fusese spulberată, dispărînd o dată cu guvernul, fiind luată în captivitate sau incapabilă de acţiune în diverse zone.

În teritoriile învinse, nemţii doreau să aducă economia pînă la un stadiu în care devenea exploatabilă şi să îşi protejeze comunicaţiile. Aveau nevoie de mînă de lucru. În măsura în care nu împărţeau sau delegau îndatoririle ocupaţiei, ei preferau rămăşiţele administraţiei locale supuse faţă de fanaticii fascişti. În Statul Independent al Croaţiei, cunoscut sub iniţialele NDH, nu au avut de ales. Maček rămăsese în ţară, dar el şi al său Partid Croat Ţărănesc au devenit pasivi. Ustaşii fuseseră vîrful de lance al secesiunii.

Ei nu se bucurau de popularitate. Puţina independenţă de care aveau parte se datora rivalităţii dintre patronii lor nemţi şi italieni. NDH conţinea aproape la fel de mulţi „venetici" (sîrbi ortodocşi, musulmani, ţigani, evrei) cîţi croaţi „puri" existau. După ce le-a acordat musulmanilor statutul de croaţi, noul regim a vrut să se descotorosească de toţi ceilalţi. Treimea de populaţie sîrbă urma să fie convertită, expulzată sau ucisă. Incapabil să îşi extindă legea asupra zonelor muntoase ale Bosniei şi Herţegovinei, regimul a fost de la bun început o combinaţie de rasism feroce şi farsă.

Răscoala de apărare a ţăranilor sîrbi din NDH a fost doar una dintre revoltele care au avut loc în în vara lui 1941 în Iugoslavia împărţită, în vreme ce Reich-ul îşi îndrepta atenţia înspre Est. Muntenegrul a respins încercarea Italiei de a-l transforma în stat vasal. Reaprinderea speranţei s-a concentrat împotriva ocupaţiei germane reduse a Serbiei: aici aveau să se reunească două grupări cu intenţii ferme.

Colonelul Dragoljub Mihailović (1893-1946) respinsese capitularea. El a încercat să formeze din resturile armatei o organizaţie militară clandestină devotată guvernului exilat, care să îl numească general. Împins de starea de spirit a opiniei publice şi de zelul comuniştilor, a pornit prea devreme la acţiune. Josip Broz (1892-1980), cunoscut sub numele de Tito, noul lider confirmat al Partidului Comunist, şi-a amintit de Lenin. Împreună cu aliaţii săi clandestini, acesta a profitat de ocazia creată de distrugerea

statului şi de ruperea alianţei germano-sovietice pentru a susţine cauza revoluţiei. Ei aşteptau sosirea iminentă a Armatei Roşii.

Londra aliată, vrînd să vadă în aceste revolte o urmare la lovitura de stat de la Belgrad din 27 martie şi o rezistenţă susţinută în faţa Axei, a ridicat în slăvi guvernul tînărului rege Petru al II-lea, rapid paralizat de vechi probleme, care au fost groaznic exacerbate de evenimentele din ţară. Cabinetul exilat nu a reuşit să îi îndrume pe cei rămaşi acasă, care se răsculaseră pentru a se apăra sau în speranţa unui ajutor substanţial din afară.

Rivalitatea care s-a dezvoltat rapid între cele două grupări din Serbia le-a permis nemţilor să restabilească o oarecare ordine cu mai puţin efort decît se aşteptau. Cu toate acestea, represaliile au fost nemiloase: germanii au terorizat populaţia, reducînd-o la supunere prin expediţii punitive, prizonieratul în lagăre de concentrare şi executarea ostaticilor. În vara lui 1942, ei se lăudau deja cu o Serbie „eliberată de evrei"[8].

Cum represiunea a spart balonul optimismului în Iugoslavia de Est, opinia publică s-a întors împotriva ideii de a înfrunta forţele de ocupaţie. Mihailović şi-a continuat activitatea în clandestinitate. Datorită prezenţei celor 300.000-400.000 de refugiaţi în Serbia şi a poveştilor lor despre ororile comise de ustaşi, el dorea să evite sacrificiile inutile. Dorea de asemenea să îi reunească pe acei răsculaţi din afara Serbiei care ar fi putut contribui la mişcarea sa în favoarea guvernului legitim. Tito a plecat; el şi adepţii săi comunişti s-au salvat prin „Marşul cel lung" spre celălalt capăt al ţării împărţite, în Bosnia, unde ţărănimea sîrbă era cea mai afectată de traumele înfrîngerii şi ale masacrului şi avea nevoie de o mînă conducătoare.

În 1942, interesul aliaţilor în legătură cu Balcanii a slăbit. Răsculaţii din ţinuturile iugoslave au supravieţuit pierzîndu-se în peisaj şi mutîndu-se mereu din loc în loc, extinzîndu-şi numărul adepţilor şi luptînd unii cu alţii. Majoritatea erau sîrbi, deoarece aceştia erau singurii trataţi de toată lumea drept duşmani înfrînţi. La început şi-au luat numele de „cetnici", de la cuvîntul *cheta*, folosit iniţial de bandele de prădători din Muntenegru, Herţegovina şi Albania de Nord şi apoi de toate bandele înarmate (albaneze, bulgăreşti, macedonene, sîrbe) din partea centrală a Balcanilor la începutul secolului. Deveneau „partizani" dacă erau preluaţi şi organizaţi de comunişti. Pînă la urmă, majoritatea aderau la una sau alta dintre mişcările mai serioase. Mihailović, o dată numit ministru de Război în guvernul exilat, şi-a denumit trupele Armata Iugoslavă Internă pentru a sublinia continuitatea sa faţă de armata obişnuită. Tito a folosit termenii mai largi de Mişcarea de Eliberare Naţională (sau Populară) şi Armata Naţională (sau Populară) de Eliberare, pentru a extinde aria de interes aparţinînd iniţial comuniştilor.

Posibilităţile de acţiune erau mai mari în zona italiană. Hitler lăsase în mare măsură în seama Italiei grija de a ocupa (şi a pacifica) teritoriile răsculate din Balcani, sarcină îngreunată şi de politica brutală a nemţilor. Problemele accesului Romei în Dalmaţia erau

8. Vezi Walter Manoschek, *„Serbien ist judenfrei". Militärische Besatzungspolitik und Judenvernichtigung in Serbien 1941/1942*, R. Oldenburg, München, 1993. Într-o singură operaţiune, desfăşurată în jurul oraşului Kragujevac în octombrie, germanii au prins şi executat 2.778 de bărbaţi, inclusiv sute de elevi, pentru 10 soldaţi nemţi ucişi şi 26 răniţi. Cifra de 2.778 este acceptată acum şi de partea germană şi de cea iugoslavă, spre deosebire de estimarea de 7.000 acceptată mai demult de istorici (inclusiv Stevan K. Pavlowitch, *Yugoslavia*, Ernest Benn, Londra, 1971, p. 120). În total, peste 90% din cei 70.000 de evrei ai Iugoslaviei au pierit (8.000 în Serbia ocupată de nemţi şi în jur de 27.000, cea mai mare cifră, în NDH), împreună cu cei prinşi pe cînd tranzitau spre Palestina.

complicate de crimele localnicilor fasciști, ceea ce a dus în 1942 la acte de violență instigate de comuniști[9]. Italienii erau împiedicați și de haosul din teritoriul ustașilor, unde soldații italieni au fost nevoiți să intervină pentru a pune capăt masacrului și pentru a preveni extinderea revoltei înspre coastă. Ei și-au făcut simțită prezența pe aproape toată aria lor, ajungînd la un compromis cu numeroși rebeli sîrbi, de care s-au folosit pentru a-și spori influența.

Pentru a se justifica în fața populației, cetnicii din aceste teritorii erau dornici să îl recunoască pe Mihailović ca autoritate nominală. Acesta a riscat și a pierdut miza. Știa, la fel cum știau și italienii, că acești căpitani din partea locului, fideli țării, nu se vor opune niciodată britanicilor, că îi vor supraveghea pe comuniști și că vor face ca Armata Iugoslavă Internă să pară mai mare. Cu toate acestea, el nu avea autoritate efectivă asupra lor ; ei depindeau din ce în ce mai mult de italieni și nu l-au ajutat să își găsească adepți printre croați. Britanicii nu aveau să debarce, iar propaganda comunistă a întors faptele împotriva sa. Din situația complexă existentă în 1942, mișcarea lui Tito, distrusă aproape complet în teritoriile estice, a renăscut în vest asemeni păsării Phoenix.

Ofițerii și politicienii greci erau complet derutați. Unii au reușit să ajungă în Orientul Mijlociu. Alții s-au aliat cu guvernul colaboraționist fie din motive personale, fie pentru că doreau să scutească națiunea de alte suferințe. Mii de ofițeri au fost trimiși în rezervă. Majoritatea nu au acționat aproape deloc. În golul creat în societatea urbană, comuniștii, avînd experiența activității clandestine, aveau să supraviețuiască și în final să-și facă simțită prezența. Zonele muntoase nu se aflau de fapt sub autoritatea nimănui, ceea ce a creat un mediu propice unei astfel de activități, dar fără impresia de urgență care predomina în ținuturile muntoase ale Bosniei. La sfîrșitul anului 1941, se formaseră niște bande armate conduse de republicani sau comuniști.

După invadarea Uniunii Sovietice, comuniștii s-au mobilizat pentru a asigura coeziunea rezistenței printr-un Front Național de Eliberare (EAM) în septembrie 1941. Foștii conducători ai partidului au stat deoparte. A urmat organizarea unei Armate a Eliberării Naționale (ELAS). Au existat formațiuni mai mici necomuniste, printre care Liga Republicană Națională Greacă (EDES), cu baza în nord-vestul Greciei. Prezidată cu numele de generalul Plastiras, aflat încă în Franța, aceasta a fost de fapt condusă cu pricepere de versatilul colonel Napoleon Zervas (1891-1957), care, la porunca englezilor, și-a exprimat sprijinul pentru regele exilat.

La fel ca în Serbia, germanii au replicat cu cruzime arzînd sate, distrugînd mănăstiri, executînd prizonieri, continuînd în tot acest timp să exploateze resursele. Rechizițiile pe scară largă și încetarea importurilor de grîu au dus la foamete în iarna lui 1941-1942. Situația locuitorilor orașelor era atît de jalnică, încît guvernul britanic a ridicat blocada pentru a permite Crucii Roșii suedeze să aducă provizii alimentare. Inflația era astronomică iar piața neagră și specula au înflorit pe măsură ce sovereignul de aur (20 de șilingi) a devenit adevărata monedă.

În primăvara și vara următoare, s-au dezvoltat în munți grupări armate. Comuniștii se bucurau de sprijinul populației și s-au folosit de teroare împotriva rivalilor lor pentru a-și asigura monopolul activității armate. În vreme ce în Grecia lipsa de popularitate a

9. În memoriile sale (*Esilio*, Arnaldo Mondadori, Milano, 1996), ziaristul italian Enzo Bettiza, născut în Split într-o familie italiană, prezintă o perspectivă fascinantă asupra mutațiilor fascisto-comuniste care au avut loc în acel mediu urban.

dictaturii îl contaminase şi pe rege, britanicii considerau guvernul său exilat la Londra un simbol al legitimităţii. Dezbinat şi slăbit de nesfîrşite controverse interbelice asemeni corespondentului său iugoslav, guvernul din exil nu a dobîndit niciodată, spre deosebire de acesta, loialitatea unei forţe insurgente din ţară decît prin intervenţia misiunii militare britanice.

Albania nici măcar nu avea un guvern în exil. În iarna lui 1940-1941, dezertorii se retrăseseră în munţi. Kupi, care se refugiase în Turcia, fusese adus înapoi în Iugoslavia de către englezi în speranţa că va acţiona împotriva italienilor. El s-a întors în Albania în 1941, unde a format o trupă de gherilă în sprijinul regelui Zog. Mai tîrziu în acelaşi an, comuniştii iugoslavi au promovat formarea unui partid comunist albanez clandestin sub conducerea profesorului educat în Franţa Enver Hoxha (1908-1985). În septembrie 1942, el a iniţiat o Mişcare Naţională de Eliberare pentru a organiza o vastă mişcare armată antiitaliană. Kupi a fost singurul fondator de marcă necomunist.

Acţiunea i-a îndemnat şi pe alţi oponenţi faţă de dominaţia italiană să formeze mai tîrziu în 1942 un Front Naţional rival (Balli Kombëtar sau BK). Sub conducerea fostului prim-ministru Midhat Frashëri, acesta a atras personalităţi prooccidentale şi anticomuniste care se opuneau influenţei iugoslave şi întoarcerii regelui Zog. Ei au răspuns la recunoaşterea dreptului Albaniei de a-şi recăpăta suveranitatea pe care i-au acordat-o Aliaţii la sfîrşitul lui 1941, dar vroiau să păstreze şi frontierele obţinute în urma stăpînirii italiene. Italienii încercaseră între timp să obţină sprijin în plus pentru regimul lor din Albania printr-un guvern nou şi mai pronunţat naţionalist în decembrie 1941. Acesta a recuperat un mare număr de prizonieri şi a dat declaraţii referitoare la nevoia de a accelera îndepărtarea sîrbilor din Kosovo[10].

Invadarea Uniunii Sovietice de către Hitler însemna implicarea activă a României în război pentru recuperarea teritoriului pierdut. Aşteptîndu-se la o campanie scurtă, Antonescu a convocat grosul armatei române. Lăsînd guvernarea în seama noului său înlocuitor, tizul, dar nu şi ruda sa Mihai Antonescu (1904-1946), profesor de drept, Conducătorul a preluat comanda trupelor de invazie.

În decurs de o lună, armata a intrat în posesia teritoriilor pierdute în favoarea Uniunii Sovietice. În acel moment, foştii conducători de partide au vrut să se oprească, dar Antonescu s-a hotărît să meargă mai departe. Hitler a fost de acord ca zona ucraineană dintre Nistru şi Bug, cunoscută sub numele de Transnistria, să se afle sub ocupaţie şi administraţie română. Trupele române au primit şi misiunea de a lua portul Odessa, singura enclavă sovietică rămasă în acest teritoriu. Asediul de două luni i-a costat pe români teribil de multe vieţi. Deşi opinia publică rămăsese fără replică, Antonescu s-a autodesemnat mareşal pentru capturarea Odessei. Mulţi români erau încă de părere, asemenea mareşalului, că, dacă nu continuă să sprijine Germania în campania rusească, riscă să piardă întreaga Transilvanie în faţa Ungariei, dar că, dimpotrivă, dacă luptă bine, o vor recăpăta în întregime.

Politica faţă de evrei a devenit mai radicală. Evreii aşchenazi şi vorbitori de rusă din Moldova, Basarabia şi Bucovina erau consideraţi ruşi sau spioni ai ruşilor. În perioada invaziei, la Iaşi a avut loc un pogrom de mari proporţii. Pe cînd avioanele sovietice

10. Acesta a fost desconsiderat şi de proprietarii de pămînt. Ciano observă că Vërlaci repeta mereu că succesorul său era doar fiul unui servitor din casa lui Esat paşa (*Diario 1937-1943*, Ed. Renzo de Felice, Rizzoli, Milano, 1980, p. 570).

bombardau orașul, s-a răspîndit un zvon conform căruia evreii i-ar fi ajutat pe ruși. Versiunea oficială susținea că o coloană de comuniști evrei, sprijiniți de parașutiști sovietici, atacase trupele din oraș. În 28, 29 și 30 iunie, mii de evrei au fost uciși și alte mii au murit fiind evacuați cu trenul[11]. Imediat ce orașele Chișinău și Cernăuți au fost reocupate, evreii au fost adunați și s-au înființat ghetouri.

În teritoriile eliberate, nu a fost reinstaurat un regim administrativ normal, ci s-au întreprins măsuri represive împotriva acelora care erau suspectați de a fi ajutat sau profitat de pe urma regimului sovietic. La fel cum se întîmplase cu alte armate în alte părți ale Balcanilor în timpul războaielor anterioare, armata română în retragere fusese umilită de către aceia (ucrainieni, evrei) care întîmpinau cu bucurie trupele (sovietice) de ocupație și care acum erau răzbunați. Mulți evrei fugiseră deja cu trupele sovietice. Majoritatea acelora care nu făcuseră acest lucru au fost deportați în Transnistria, pentru a fi închiși în lagăre și folosiți la muncă forțată. Majoritatea nu au supraviețuit.

Marginalizați și prădați, marea parte a evreilor din Vechiul Regat au reușit să supraviețuiască. Un ordin din septembrie 1940 de a purta steaua galbenă a fost curînd retras la cererea oficialităților bisericești. În iulie 1941, toți evreii cu vîrste cuprinse între optsprezece și cincizeci de ani au fost puși la discreția armatei pentru a fi supuși la muncă forțată. În vara următoare, Antonescu a consimțit să deporteze o parte din ei în lagărele din Polonia. La insistențele regelui și ale mitropoliților ortodocși și după stabilirea unor contacte cu Vestul, inițiativa a fost abandonată. Guvernul, împreună cu organizațiile sioniste, s-a reorientat în schimb spre planificarea emigrării lor în Palestina.

Cînd, în decembrie, Antonescu nu s-a conformat ultimatului de retragere la frontiera din 1940, Marea Britanie a declarat război. România a continuat prin a declara război Statelor Unite, cînd atacul de la Pearl Harbour le-a implicat și pe acestea în conflict. Ea era un partener ezitant și inactiv în războiul Germaniei împotriva Aliaților, dar Maniu, regele Mihai și unii dintre generalii mai vîrstnici se opuneau continuării războiului împotriva Rusiei.

Relațiile dintre generalii pregătiți în spirit francez și omologii lor germani erau încordate. S-au înmulțit dezertările, demisiile și cazurile aduse în fața Curții Marțiale. Cererea de trupe și materii prime era tot mai mare, în vreme ce guvernul român se străduia din răsputeri, dar în zadar, să limiteze accesul nemților. Germania avea nevoie de carne de tun, petrol și grîu, dar nu era dispusă să furnizeze în schimb echipament modern și armament.

Bulgaria, celălalt aliat al său, a primit cu deznădejde vestea atacului asupra Uniunii Sovietice, dar a avut de suferit mai puțin decît alte teritorii. După cum era de așteptat, a declarat război Angliei și Statelor Unite, dar nu și Uniunii Sovietice. Regele Boris a declarat că recruții săi nu pot lupta împotriva rușilor și că ar fi mai bine folosiți apărînd Balcanii de insurgenții localnici și de posibila intervenție străină. Generalii bulgari trăiau cu teama unei invazii sovietice pe mare. Ei nu vroiau ca armata lor prost echipată să urmeze fără nici o motivație calea pe care pășiseră românii.

Bulgaria era greu de convins să aibă o contribuție substanțială la efortul de război, o dată ce și-a atins scopurile teritoriale. Exista o mulțumire generală în legătură cu alianța

---

11. Au participat și civili, alături de trupe române și germane. Trupele germane erau însoțite de plutoane de execuție *Einsatzgruppen* și opinia publică din Iași nu a fost greu de incitat împotriva evreilor.

cu Germania, care împlinise ambițiile teritoriale ale naționaliștilor și furnizase țăranilor o piață mai largă pentru produsele lor. Trupele germane din această țară s-au purtat în general bine și resursele nu fost prădate. Unele forme vag constituționale au fost păstrate; la fel ca în România, a fost tolerată și o opoziție.

Domnia personală a regelui Boris a continuat, întărindu-și treptat controlul în 1942. Emigranții infiltrați de sovietici dăduseră greș într-o încercare de revoltă în vara lui 1941. Deși majoritatea comuniștilor se aflau deja în închisoare la începutul lui 1942[12], au existat încercări de a forma un Front al Patriei împreună cu agrarienii, social-democrații și zveniștii, dominați vag de comuniști. Fasciștii erau și ei ținuți sub observație de teamă că vor fi folosiți de naziști, motiv pentru care regele Boris nu a acceptat nici măcar trimiterea de voluntari pe frontul rusesc.

În vreme ce trupele de ocupație bulgare se bazau pe vorbitorii de slavă din Macedonia grecească, metodele lor i-au vindecat rapid pe majoritatea macedonenilor iugoslavi de orice sentimente probulgare. Deși Hitler acceptase pînă la urmă că nu poate folosi armata bulgară în Rusia, i-a impus în schimb din ce în ce mai multe sarcini de ocupație în Balcani. Cei 50.000 de evrei ai Bulgariei, care nu fuseseră niciodată puși în discuție, au fost supuși în 1941 tot mai multor restricții, pînă cînd au fost practic expulzați din viața publică. Opoziția față de aplicarea măsurilor antisemite le-a redus din cruzime în interior înainte de 1941, dar nu și în noile zone aflate sub ocupație, unde deportările organizate de germani s-au desfășurat nestingherite.

De la Stalingrad la capitularea Italiei

O dată cu victoriile Aliaților la Stalingrad și în nordul Africii la sfîrșitul lui 1942, interesul în legătură cu Balcanii a crescut și starea de spirit din peninsulă s-a schimbat. Pe măsură ce se pregătea asaltul asupra „fortăreței Europa", Axa trebuia dezinformată cu privire la locul debarcării. S-a acordat importanță unor diversiuni în Balcani, unde chiar și conducătorii gherilelor trebuiau să se aștepte la o debarcare. Britanicii doreau sprijin coordonat în întregul teritoriu de la Marea Adriatică și nu mai erau dispuși să tolereze diverse înțelegeri cu armata italiană. Ei au întărit legătura cu Mihailović și l-au contactat pe Tito.

Confruntați cu amenințarea iminentă a unui front balcanic, germanii se temeau că insurgența latentă din NDH s-ar putea transforma într-un pericol pentru întreaga peninsulă. Ei s-au hotărît să îi elimine pe toți insurgenții din teritoriu, dar nu puteau să facă acest lucru decît cu ajutorul italienilor, care erau niște aliați ezitanți. Generalii acestora nu credeau în operațiuni antigherilă la scară largă, încercaseră să controleze zona prin alte mijloace și erau dornici să păstreze legăturile care i-ar fi putut duce la anglo-americani.

Hitler a impus un ciclu de operațiuni din ianuarie pînă în mai 1943. Insurgenții au fost înfrînți din punct de vedere militar, dar au scăpat cu viață. Toți nemulțumiții, așteptînd o debarcare britanică, încercau să-și protejeze interesele și făceau manevre necinstite unul pe seama celuilalt. Mănunchiul de antagonisme și înțelegeri între diversele părți ale ocupației și rezistenței din Iugoslavia a dus la tot mai mari vărsări de sînge. Tito

12. Generalul Zaimov, veteran al loviturii de stat din 1934 și care avusese legături cu guvernul sovietic, a fost executat pentru trădare în 1942. Filmul lui Vulo Radev, ***Regele și generalul*** (1966), este o evocare plină de viață a acestei drame.

şi Mihailović luptau să se elimine reciproc înainte de presupusa debarcare, temută de unul şi sperată de celălalt. Jocul dublu dintre cetnici şi italieni a luat sfîrşit, în vreme ce generalii germani reflectau asupra unei înţelegeri cu Tito.

În ciuda pierderilor grele, ambele mişcări au supravieţuit. Doar o parte din forţele lor fuseseră aruncate în luptă şi conducătorii lor se aflau încă în libertate. Soluţiile politice subtile ale italienilor, soluţiile militare drastice din partea nemţilor şi recompensele substanţiale pentru prinderea liderului comunist şi a generalului regalist dăduseră toate greş. Pe parcursul verii, favorizată de demoralizarea regimului ustaş, forţa armată mobilă a lui Tito, compusă din ţărani dezrădăcinaţi şi membri ai Partidului Comunist, se întorsese în Bosnia de Vest. Comuniştii îi proiectaseră lui Mihailović o imagine de purtător al răzbunării sîrbe în rîndul populaţiei nonsîrbe şi de agent al intereselor britanice în rîndul sîrbilor. Propaganda sovietică l-a ajutat pe Tito. Şi englezii îl aveau în vedere.

În momentul debarcării în Sicilia în iunie 1943, ei îi cereau deja lui Mihailović mai mult decît putea sau vroia să dea fără sprijin adecvat. Ei s-au îndreptat spre Tito ca spre o sursă suplimentară sau alternativă de sprijin, pentru a exploata orice ocazie de a implica duşmanul de cealaltă parte a Adriaticii şi de a da aliatului sovietic o oarecare satisfacţie, dacă nu puteau să îi dea încă un al doilea front. Cînd Italia s-a prăbuşit în septembrie, ambele mişcări erau pe cale de a se întrema, aşteptînd prada. Mihailović era în est, cu o forţă compusă din ţărani sîrbi din partea locului, comandaţi de ofiţeri ai armatei. Tito se afla în vest, cu o forţă bazată în principal pe ţărănimea sîrbă din Bosnia şi Croaţia, condusă de comunişti. În vreme ce Armata Iugoslavă Internă se infiltrase în administraţia şi jandarmeria lui Nedić, Armata Populară de Eliberare pătrunsese în sistemul NDH şi în armata sa.

După lupta iniţială pentru teritoriul şi echipamentul italian, nemţii şi-au recăpătat echilibrul. Ei s-au mutat în Slovenia, în zona Triestului şi pe coasta Dalmaţiei, exploatînd animozităţile italo-slave şi cele dintre comunişti şi „naţionalişti". Aceste evenimente au determinat slăbirea formaţiunilor locale de cetnici, dependente de armata italiană, şi întărirea poziţiei partizanilor prin capturarea stocului militar italian.

Cel mai important motiv al succesului lui Tito în regiunile vestice a fost eşecul naţionalismului regional, ce se asociase cu puterile care acum pierdeau războiul. În regiunile înapoiate şi amestecate etnic, care avuseseră atîtea de suferit, noua ordine comunistă şi sloganul său „fraternitate şi egalitate" a comunităţilor erau deosebit de atractive. Ele ofereau o cale de scăpare numărului crescînd de croaţi care vroiau să părăsească vasul avariat al NDH.

Mihailović nu reuşise să aibă trecere în aceste zone, decît sub forma unui simbol vag şi prost perceput al uneia dintre comunităţi. Dar în est, spre el s-a îndreptat populaţia în momentul în care capitularea Italiei a sporit valul de optimism. Deoarece de la sfîrşitul lui 1941 se implicase foarte puţin în acţiuni împotriva Germaniei, el a ajuns în poziţia de a fi considerat, după Tito, conducătorul celei mai eficiente mişcări de rezistenţă din Europa ocupată. Timpul însă nu era de partea sa. Atacat de partizani pe cînd îi urmărea pe germani în estul Bosniei, a fost nevoit să se retragă în Serbia.

În Albania, italienii încercaseră să facă faţă deteriorării situaţiei, operînd cîteva schimbări la conducere în primele luni ale lui 1943. Un general care se bucura de popularitate a fost numit mîna dreaptă a regelui. Un nou guvern a primit propria sa forţă armată şi libertatea de a aplica o politică mai „albaneză" şi mai puţin fascistă. Balliştii (membrii mişcării *Balli Kombëtar*) au pătruns în administraţie; recruţii şi prizonierii

eliberaţi şi-au început activitatea clandestină. Atît balliştii, cît şi comuniştii aveau în vedere scopuri teritoriale, ceea ce descuraja ajutorul din partea Aliaţilor.

Comuniştii aveau baza în teritoriile anexate, dar influenţa lor era slabă chiar şi acolo. Depindeau de Tito şi au făcut cauză comună cu el pentru a obţine în sfîrşit unirea provinciei Kosovo cu Albania, dar trebuiau să acţioneze cu grijă. În martie 1943, au constituit o Armată Populară de Eliberare după modelul iugoslav. Grupurile lor mobile au început să atace posturile italiene fără a se gîndi prea mult la represalii, dornice fiind să elimine rivalii. Această atitudine i-a ajutat sau i-a stînjenit, în funcţie de circumstanţe, mediu şi consecinţe. Balliştii depindeau de sprijinul teritorial şi erau îngrijoraţi în legătură cu represaliile.

În Albania, la fel ca pretutindeni, britanicii doreau să lase impresia că o debarcare a Aliaţilor în Balcani era realmente plănuită, iar italienii erau nerăbdători să contacteze organizaţiile clandestine. Imediat după căderea lui Mussolini, agenţii englezi au aranjat o întîlnire între *Balli Kombëtar* şi Mişcarea Populară de Eliberare. Ei s-au înţeles să formeze un comitet comun. Balliştii însă nu vroiau să lanseze un atac armat pînă cînd Aliaţii nu erau destul de aproape pentru a interveni direct, iar comuniştii, după ce au respins înţelegerea, au lansat o violentă campanie propagandistică împotriva BK.

După ce conducerea italiană s-a prăbuşit, trupele de gherilă au umplut temporar golul, la fel cum s-a întîmplat şi în Iugoslavia, punînd mîna pe arme şi echipament. Trupele germane au venit din Grecia ocupînd coasta şi oraşele şi împingînd luptătorii de gherilă în munţi. Ele s-au prezentat drept eliberatori pentru a-şi asigura o oarecare primire din partea populaţiei. Un grup de politicieni care se opuseseră stăpînirii italiene au acceptat oferta de a constitui un nou regim.

Un executiv provizoriu a eliberat prizonierii politici şi a convocat în grabă o Adunare, care a pus capăt unirii personale sub Coroana italiană şi a abolit legile fasciste. A constituit un consiliu de regenţă compus din patru membri, amintind de cel din 1920, sub conducerea unui alt membru respectabil al familiei Frashëri. Noul guvern a declarat neutralitatea Albaniei. Preocupată de apărarea coastei şi a liniilor de comunicaţii, Germania a recunoscut independenţa Albaniei şi nu a intervenit în administrarea sa, ci a oferit un sprijin ostentativ pentru preluarea provinciei Kosovo. Pe parcursul iernii, a mai existat un val de expulzare a sîrbilor. Administraţia germană a Serbiei estima în februarie 1944 că 40.000 de sîrbi fuseseră alungaţi din Kosovo începînd cu 1941.

Era nevoie ca şi Grecia să creadă în realitatea invaziei. Englezii scoseseră din Grecia cîţiva reprezentanţi ai gherilelor, aducîndu-i la Cairo în august 1943 pentru discuţii cu guvernul exilat, dar aceştia nu s-au putut pune de acord. Cererile gherilelor de a exercita puterea absolută în zonele aflate sub controlul lor şi de a de determina întoarcerea regelui printr-un plebiscit nu au fost acceptate. Aşteptînd căderea Italiei şi hotărîtă să cîştige controlul înainte de debarcarea forţelor Aliate, ELAS şi-a îndreptat atenţia asupra oponenţilor din interior şi mai ales împotriva membrilor mai provocatori ai EDES.

La începutul anului 1943, nemţii concentraseră populaţia evreiască în zonele ocupate şi aproape întreaga comunitate evreiască din Salonic (în jur de 46.000 de suflete, sau o cincime din populaţia oraşului) a fost deportată la Auschwitz. În aprilie, i-au permis ultimului prim-ministru colaboraţionist să formeze batalioane de securitate pentru a menţine legea şi ordinea. Ei i-au atras pe ofiţerii venzelişti extremişti, care se temeau de o restaurare regalistă sau de o predominanţă comunistă, şi chiar unele figuri mai proeminente cum ar fi generalul Pangalos, dictatorul din 1925-1926.

Mai la est, bătălia de la Stalingrad a fost evenimentul cu cel mai mare efect, din moment ce românii fuseseră profund implicaţi în luptă. Una dintre diviziile lor fusese luată prizonieră alături de Armata a Şasea a mareşalului von Paulus. Restul soldaţilor români au pornit o retragere dezastruoasă, pierzînd aproximativ 300.000 de oameni, morţi, răniţi sau capturaţi. Contingentul românesc din Rusia a fost redus la şase divizii şi Wehrmacht-ul a fost nevoit să preia Transnistria. Regele Mihai a cerut pacea. Avînd încă şi mai mare nevoie de soldaţi, petrol şi provizii, Hitler a trebuit să aprobe în ianuarie 1943 echiparea a nouăsprezece divizii refăcute, în schimbul plăţii imediate în petrol şi alimente.

În vreme ce Italia fascistă se prăbuşea, armatele germane erau împinse treptat înspre graniţa română, iar trupele române se aflau încă în Crimeea, luptînd. Teama de o Uniune Sovietică răzbunătoare a intensificat eforturile de a încheia pacea cu Aliaţii, care începuseră să bombardeze cîmpurile petrolifere. Înţelegînd nevoia de a îndepărta pericolul unei ocupaţii sovietice şi temîndu-se de o renaştere a Gărzii de Fier iniţiată de nemţi, Antonescu însuşi autorizase contactarea Occidentului. El a păstrat legătura cu „opoziţia tolerată". Maniu şi Brătianu au jucat un rol important în abordarea Aliaţilor, întrebînd dacă României i se va permite să se predea Marii Britanii şi Statelor Unite.

Şi asupra Bulgariei se făceau presiuni pentru o contribuţie mai substanţială. Deşi regele Boris a refuzat chiar şi să rupă relaţiile diplomatice cu Uniunea Sovietică, a fost de acord să îşi extindă îndatoririle de ocupaţie şi să participe la operaţiunile antiinsurgente din sudul Serbiei. Sperase să scoată Bulgaria din război cu teritoriul intact, dar sondările diplomatice au arătat că Aliaţii nu acceptau nimic mai prejos decît capitularea fără condiţii, evacuarea teritoriilor care nu erau bulgăreşti înainte de război şi ocupaţia Bulgariei. Evreii din Tracia şi Macedonia ocupată fuseseră deportaţi în lagărele de concentrare din Germania, dar cei aflaţi în interiorul vechilor graniţe au fost salvaţi. În mai 1943, li s-a ordonat să plece din oraşe şi să intre în lagăre de muncă. Societatea a conspirat în general pentru a-i proteja, astfel că au fost de fapt mai mult răspîndiţi în mediul rural.

Moartea lui Boris al III-lea în urma unui infarct la vîrsta de 49 de ani, în august 1943, a produs o criză în momentul cel mai dificil. Cum moartea a survenit la două săptămîni după o vizită la Hitler, a existat părerea că fusese otrăvit pentru că a refuzat să se conformeze cererii de a-i elimina pe evrei şi de a trimite trupe în Rusia. Boris se bucurase de un oarecare respect. Simeon al II-lea, fiul şi moştenitorul său, avea doar şase ani. S-a constituit un consiliu de regenţă sub conducerea lui Filov, care a rămas adevăratul deţinător al puterii.

Partidul Comunist îşi păstrase pînă atunci forţele pentru viitor. Bulgaria nu fusese foarte afectată de război şi nu exista nici un conflict revoluţionar. Avuseseră loc unele acte teroriste în oraşe şi se formaseră cîteva bande armate în munţi, bucurîndu-se pe alocuri de simpatia muntenilor. Apelurile Frontului Patriei din Uniunea Sovietică cereau încetarea participării bulgare la operaţiunile din Serbia, neutralitatea absolută şi restaurarea integrală a libertăţilor civile. În schimb, opoziţia oficială se ţinuse deoparte din dispreţ faţă de activitatea partizană din rîndurile ţăranilor simpatizanţi ai agrarienilor. Abia în septembrie 1943, a apărut un comitet al Frontului Patriei, divizînd agrarienii şi social-democraţii.

Sfîrşitul

Pe măsură ce Armata Roşie se apropia, cei care vroiau să schimbe totul au prins curaj. Cei care nu vroiau schimbare, s-au speriat şi s-au întors spre Occident. Pînă la sfîrşitul lui 1943, Antonescu a înţeles că România trebuie să schimbe tabăra. Maniu devenise o figură-cheie în contactele cu englezii. Un emisar a plecat spre Cairo, unde, în vreme ce Armata Roşie trecea Prutul, a primit condiţiile armistiţiului : trecerea necondiţionată de partea Aliaţilor, accesul liber al trupelor sovietice şi reparaţii faţă de Uniunea Sovietică. Se putea aştepta retrocedarea teritoriului pierdut în favoarea Ungariei. Aliaţii au bombardat Bucureştiul pentru a sublinia mesajul. Antonescu a respins termenii, temîndu-se să nu fie prins între o lovitură nazisto-gardistă şi ocupaţia sovietică.

Tînărul rege nu accepta prudenţa lui Maniu şi a lui Brătianu. Opoziţia atît faţă de război, cît şi faţă de dictatură a dus la o acţiune coordonată a vechilor partide şi a comuniştilor. Armata Roşie trecuse fosta graniţă în mai. Comuniştii fuseseră aduşi înapoi din URSS, militanţii locali erau eliberaţi discret sau transferaţi în locuri în care se putea vorbi cu ei. Alimentaţi de propaganda sovietică, de propriile speranţe şi oportunism, cea mai mare victorie a lor a fost alianţa cu fracţiunea liberalilor (cîndva de aripă dreaptă, acum de stînga) a lui Tătărescu. Pînă în iunie, conducătorii vechilor partide au format, cu aprobarea lui Mihai, un Bloc Naţional Democrat împreună cu comuniştii şi aliaţii acestora, pentru a pune capăt dictaturii şi a accepta condiţiile de la Cairo, însă ruşii au continuat să negocieze direct cu Antonescu, iar anglo-americanii nu au mai reacţionat.

La 20 august, a început o masivă ofensivă sovietică. Frontul germano-român a cedat. Pentru a preveni o preluare a puterii lui Antonescu de către sovietici, Conducătorul a fost demis şi arestat în grabă din ordinul regelui la 23 august[13]. Maniu avea 71 de ani şi sănătatea sa lăsa de dorit. El refuzase să conducă guvernul şi făcea presiuni pentru aducerea unui general. Generalul Constantin Sănătescu (1885-1947), şeful gărzii regelui, înăbuşise revolta gardistă din 1941 şi se bucura de respectul armatei. El plănuise răsturnarea lui Antonescu şi a devenit astfel prim-ministrul unui cabinet de generali şi consilieri regali. Conducătorii partidelor au fost numiţi miniştri de stat fără portofoliu. Constituţia din 1923 a fost repusă în drepturi, deşi încă fără parlament. Nemţii au fost informaţi că România nu mai este aliatul lor. Monarhul a comunicat naţiunii schimbările survenite.

Trupele germane au primit ordin să se retragă în pace şi românii au încetat lupta împotriva ruşilor. Aceştia din urmă au capturat pe loc 30.000 de oameni, iar Hitler a ordonat ocuparea Bucureştiului şi constituirea unui guvern sub conducerea lui Sima. În capitală s-au dat lupte şi nemţii au bombardat oraşul, căci noul guvern declarase război Reich-ului. Avioanele Aliaţilor au bombardat trupele germane concentrate la periferie. La sfîrşitul lunii, nemţii se retrăgeau deja din ţară, în vreme ce Armata Roşie pătrundea în capitală.

Sovieticii nu s-au grăbit să încheie armistiţiul. Termenii acestuia erau clari şi duri. România trebuia să plătească reparaţii şi să suporte costul ocupaţiei, să acorde sprijin în războiul împotriva Germaniei şi să intre în luptă cu douăsprezece divizii complet echipate. O Comisie de Control Aliată, compusă din reprezentanţi ai celor trei mari puteri, dar dominată de sovietici, urma să supravegheze respectarea termenilor. Singurul punct

---

13. Amîndoi Antoneştii au fost executaţi în iunie 1946, după o parodie de proces.

pozitiv era sprijinul acordat pentru abrogarea Dictatului de la Viena. Armistiţiul a fost semnat în 19 septembrie, dar România nu ieşise încă din război.

Ofensiva comună ruso-română a început imediat. 385.000 de soldaţi români au luptat alături de Armata Roşie în Ungaria şi Cehoslovacia, suferind pierderi imense. Astfel, grosul armatei a fost îndepărtat de teritoriul românesc, unde sovieticii propulsau Partidul Comunist spre putere. Guvernul român era practic incapabil să opereze în afara Bucureştiului. Moldova şi apoi nordul Transilvaniei erau administrate direct de Armata Roşie. Autorităţile de ocupaţie nu făceau altceva decît să captureze cu toptanul prada de război şi să se răzbune pe foştii duşmani.

Profitînd de prezenţa sovieticilor, comuniştii au proclamat curînd un nou Front Naţional Democrat şi au părăsit Blocul. Ei insistau asupra constituirii unui nou guvern sub conducerea aliatului lor, Petru Groza (1884-1958), politician cu simpatii de stînga, care iniţial fusese în Partidul Poporului al lui Averescu. Generalul Nicolae Rădescu (1874-1953), închis pe motive politice de Antonescu, a preluat puterea în noiembrie. Deşi Groza era viceprim-ministru, comuniştii şi-au continuat campania pentru un guvern al Frontului Naţional Democrat, primindu-i cu braţele deschise pe toţi cei care doreau să intre în partidul lor şi acuzîndu-i de fascism pe toţi cei care se opuneau strădiunţelor lor.

Lupta pentru putere a atins punctul culminant la 25 februarie 1945. În Bucureşti au existat demonstraţii şi victime inexplicabile. Ministrul adjunct de Externe sovietic Vîşinski a sosit pentru a supraveghea numirea unui cabinet Groza. Regele Mihai a cedat unui ultimatum de două ore, la 27 februarie. Groza a plasat comunişti la conducerea tuturor ministerelor importante, dar l-a păstrat pe Tătărăscu în funcţia de vicepremier şi ministru al Afacerilor Externe.

Cum primul raid aerian asupra Sofiei în noiembrie 1943 adusese războiul mai aproape de Bulgaria, şi conducătorii acesteia s-au gîndit să schimbe tabăra. Cu toate acestea, multor bulgari, inclusiv comuniştilor, nu le venea uşor să ia în considerare abandonarea teritoriilor recent achiziţionate. Românii, cel puţin, se bucurau de simpatia Occidentului (nu că le-ar fi fost de mare folos).

După întîlniri preliminare secrete în primăvara lui 1944, Uniunea Sovietică şi-a mărit treptat pretenţiile, pînă cînd schimbările din România au adus Armata Roşie la Dunăre mai repede decît se temea Bulgaria. În timpul verii, au existat încercări de a forma un guvern multipartit, dar autoritatea de stat s-a prăbuşit. În 2 septembrie, un nou premier agrarian prooccidental a recunoscut neutralitatea, a eliberat prizonierii politici, a abrogat legislaţia antisemită şi s-a agăţat de speranţa că va obţine termeni mai buni din partea Occidentului. La 5 septembrie, sovieticii au declarat război. Cum după aceea Bulgaria a declarat război Germaniei, ea s-a aflat pentru o perioadă în situaţia ciudată de a fi în război cu toată lumea.

Cînd au sosit trupele sovietice, Frontul Patriei a ieşit din umbră şi a preluat controlul Sofiei în noaptea de 8 septembrie. Lovitura fusese de fapt organizată de Gheorghiev şi de Velcev, membri ai grupului „Zveno", acum aliaţi ai comuniştilor. A urmat un nou consiliu de regenţă sub conducerea unui guvern numit de comunişti şi compus din grupările reprezentate în Front - zvenişti, agrarieni, social-democraţi şi comunişti. Gheorghiev era premier şi Velcev ministru de Război, dar comuniştii deţineau ministerele care controlau poliţia şi justiţia. Armistiţiul a fost semnat în 28 octombrie. O comisie Aliată a preluat „controlul", la fel ca în România, avînd un şef sovietic. Armata bulgară a primit ordinul de a se alătura trupelor sovietice în războiul împotriva Germaniei.

Bulgaria a ieşit din război şi de sub patronajul Germaniei cu vechea sa ordine dată din nou peste cap. Uniunea Sovietică a asigurat în compensaţie o tutelă prin intermediul comuniştilor. Cu cei 10.000-15.000 de foşti deţinuţi, ei aveau o poziţie mai puternică decît în România. Înainte de război, jucaseră un anumit rol şi obţinuseră voturi; aduseseră grupări politice importante în interiorul Frontului; erau capabili de a trezi sentimente proruse şi antidinastice reale.

Agrarienii erau încă şi mai populari şi, oricît ar fi fost de zguduite, forţele vechiului regim nu fuseseră distruse. Comuniştii au început imediat să îşi elimine oponenţii, înfiinţînd comitete locale, o miliţie populară şi tribunale ale poporului pentru a se ocupa de „criminalii de război", „colaboraţionişti" şi „fascişti". Pînă în februarie 1945, foştii regenţi, toţi miniştrii de după 1941 şi toţi membrii Adunării fuseseră judecaţi şi majoritatea executaţi. Aparatul de stat era epurat, dar comandamentul sovietic a fost nevoit să oprească acţiuni similare în armată, deoarece i-ar fi afectat combativitatea.

În cele din urmă, unităţile permanente au plecat cu Armata Roşie în Iugoslavia (unde s-au întors în chip de eliberatori), Ungaria şi Austria, în vreme ce unităţile politizate şi reorganizate au fost păstrate în ţară.

Statutul de inamic al României şi Bulgariei a întîrziat procesul de impunere a dominaţiei comuniste pînă după semnarea Tratatelor de pace în 1947. Graniţele de dinainte de 1940 au fost restabilite, cu excepţia faptului că Uniunea Sovietică şi Bulgaria şi-au păstrat achiziţiile teritoriale româneşti. O dată cu îndepărtarea controlului occidental, oricît ar fi fost el de indirect şi inutil, s-au organizat alegeri (femeile au primit drept de vot, în schimb multor altor persoane li s-a luat acest drept), în condiţiile în care constrîngerea şi frauda au dus la o majoritate de 86% în Bulgaria în noiembrie 1945 şi de 70% în România un an mai tîrziu. Ţările au fost proclamate republici populare. Celelalte partide s-au dizolvat, iar conducătorii lor au fost închişi sau executaţi[14].

Sfîrşitul a fost rapid în Albania, unde Wehrmacht-ul a lansat violente operaţiuni împotriva insurgenţilor la începutul iernii 1943. Albanezii, mai ales cei din Kosovo, au fost recrutaţi în Divizia SS „Skanderbeg" pentru a comite acte de violenţă împotriva populaţiei sîrbe şi pentru a-i aduna pe evrei într-un loc. Pînă în primăvară, operaţiunile îşi pierduseră însă suflul. Guvernul de la Tirana nu avea nici o putere în afara oraşelor principale şi a zonei de coastă, iar bandele înarmate supravieţuiseră.

Partizanii comunişti dominau în sud. Regaliştii aveau influenţă în centru. Kupi se despărţise de comunişti în noiembrie 1943, formînd propria sa mişcare legalistă pentru reîntronarea regelui Zog şi îşi făcuse adepţi în rîndul armatei. În nord, şefii de clan împărţeau puterea cu *Balli Kombëtar*. Balliştii, care vroiau să-i vadă pe nemţi plecaţi, nu aveau nimic de împărţit cu regenţa şi în curînd au încetat să mai provoace Wehrmacht-ul.

Agenţii britanici nu au avut succes în încercarea lor de a crea o unitate de acţiune împotriva direcţiei de retragere germane prin Albania. În confuzia ultimei părţi a războiului, comuniştii aveau cîteva avantaje clare. Aveau un scop: lichidarea oponenţilor lor şi preluarea puterii. Se bucurau de sprijinul comuniştilor iugoslavi şi de cel al Uniunii Sovietice. Acestea au marcat începutul unui crunt război civil, purtat la început în sud.

---

14. Un plebiscit a abolit monarhia în septembrie 1946 şi i-a trimis în exil pe regele de nouă ani Simeon şi pe mama sa. Mai popularul rege Mihai de România a fost nevoit să abdice fără plebiscit şi să părăsească ţara în decembrie 1947. Liderul agrarian Nikola Petkov a fost judecat şi spînzurat în septembrie 1947. Liderii ţărănişti români au fost judecaţi în luna următoare; Maniu a murit în închisoare în 1953.

O mare parte a ajutorului militar Aliat a ajuns la partizani, care erau destul de puternici pentru a-i hărţui pe nemţi în timp ce luptau cu adversarii lor. Kupi, care demonstra o vădită înclinaţie de a se lupta cu germanii, a fost rapid descurajat de intenţia comuniştilor de a-şi distruge toţi rivalii.

Cînd regimul sprijinit de nemţi a dat semne că se prăbuşeşte în primăvara lui 1944, luptele s-au intensificat. Mişcarea Populară de Eliberare a ţinut un congres în mai în oraşul Permet din sud. Acesta a constituit un Consiliu Antifascist de Eliberare Naţională după model iugoslav, cu un comitet executiv în chip de contraguvern, sub conducerea lui Hoxha. După ce şi-au învins adversarii din sud, comuniştii s-au întors împotriva celor din nord cu proviziile britanice pe care le primiseră pentru a lupta împotriva nemţilor. Sentimentul că acţiunea imediată se impunea era sporit de teama (împărtăşită de patronii lor iugoslavi) unei debarcări anglo-americane. Britanicii l-au evacuat pe Kupi în septembrie pentru a-l salva, iar în octombrie Hoxha a format un guvern la Berat. Balliştii şi adepţii lui Kupi au început să-şi caute noi aliaţi.

Pînă la retragerea germanilor în noiembrie, comuniştii erau forţa dominantă. Ei au preluat controlul Tiranei şi, pînă la sfîrşitul anului, controlau aproape toată ţara. Partizanii iugoslavi, operînd alături de comuniştii albanezi, s-au asigurat că provincia Kosovo va rămîne a Iugoslaviei. Toţi posibilii „criminali de război", „colaboraţionişti" şi „duşmani ai poporului" au fost prinşi, judecaţi şi lichidaţi. O reformă agrară a avut grijă de proprietarii de pămînt (beii) în august 1945, încă înainte de alegerile generale din decembrie[15].

Sfîrşitul războiului în Albania a fost de fapt o parte a sfîrşitului în Iugoslavia din punctul de vedere al comandamentului german, dar şi al conducerii Partidului Comunist iugoslav. În noiembrie 1943 la Jajce, un orăşel în vestul Bosniei, NOP ţinuse o şedinţă a Consiliului său Antifascist, constituise un Comitet Naţional în chip de guvern provizoriu alternativ sub conducerea lui Tito şi îl făcuse pe acesta mareşal. Aliaţii, pentru a obţine mai multe de la el, acceptaseră părerea lui conform căreia organizaţia sa era singura mişcare de rezistenţă, dar orice rezistenţă a fost încă o dată redusă drastic.

În primăvara lui 1944, germanii au făcut o ultimă încercare majoră împotriva lui Tito şi Mihailović, pentru a-şi elibera comunicaţiile pe mare şi pe uscat, dar nu puteau să se dispenseze de suficiente trupe şi ambii lideri au scăpat necapturaţi, deşi abia în ultimul moment. Tito a trebuit să fie evacuat cu un avion sovietic la Bari în Italia, ocupat de aliaţi, şi apoi transportat de o navă de război britanică pe insula Vis, deţinută de englezi[16], de unde a „şters-o" (după expresia indignată a lui Churchill) din nou cu un avion sovietic, înspre cartierul general al trupelor ruse din România.

Între timp, Aliaţii bombardaseră la cererea sa oraşe din Serbia, precum şi Zara pe coasta de nord a Adriaticii, sub pretextul că erau baze nemţeşti, în realitate pentru că erau considerate centre ale legitimismului lui Mihailović şi, respectiv, ale influenţelor italiene. În vreme ce Wehrmacht-ul şi-a continuat retragerea din Balcani prin Serbia în acea vară, partizanii şi-au croit drum luptînd şi au pătruns în teritoriul lui Mihailović, dar nu a existat un real avînt al rezistenţei, pînă ce Armata Roşie nu a ajuns la graniţele estice ale Iugoslaviei.

---

15. Singura listă oficială de candidaţi a adunat 93% din voturi şi o constituţie după modelul iugoslavo-sovietic a fost adoptată pentru Republica Populară a Albaniei în ianuarie 1946.
16. Aceasta mai fusese deţinută de englezi între 1811 şi 1914, în războiul contra lui Napoleon.

Tito avea nevoie de ajutorul sovietic pentru a pune mîna pe Serbia. Trupele sovietice le-au permis partizanilor să pătrundă în Belgrad pe 20 octombrie şi şi-au continuat drumul spre Ungaria, lăsîndu-i pe iugoslavi să elibereze restul ţării şi să îşi poarte războiul civil pînă la sfîrşit. Părăsită pînă şi de regele Petru, mişcarea lui Mihailović s-a prăbuşit[17]. Anarhicul NDH a fost înconjurat, iar ustaşii s-au luptat cu furie sinucigaşă, dar războiul împotriva nemţilor în Iugoslavia a continuat pînă în 15 mai 1945, la o săptămînă bună după capitularea oficială de la Berlin.

Forţele de ocupaţie încercaseră să impună o pace brutală fără a avea puterea de a o aplica, situaţie ideală pentru izbucnirea unui război revoluţionar. Tito obţinuse sprijinul unei părţi semnificative a populaţiei. Vechile elite, dezbinate şi demoralizate, fuseseră distruse de nazişti, de aliaţii lor ideologici din timpul războiului şi de războiul civil. Cu toate acestea, regiuni întregi au opus rezistenţă comuniştilor.

Pentru a-şi întări poziţia internaţională, conducerea comunistă a făcut cîteva concesii efemere în martie 1945: un consiliu de regenţă ales de ea care să preia prerogativele regelui Petru al II-lea aflat în exil, un guvern provizoriu condus de Tito incluzînd şi cîteva figuri necomuniste, precum şi lărgirea prin cooptare a Consiliului Antifascist pînă la dimensiunile unui parlament. Apoi a constituit tribunale ale poporului împotriva „colaboraţioniştilor" şi a „duşmanilor poporului". Un electorat compus din toţi bărbaţii şi femeile peste 18 ani (plus cei mai tineri care luptaseră alături de partizani, mai puţin diverse categorii cărora li se luase acest drept) a acordat peste 90% din voturi singurei liste, prezentate de Frontul Popular. Adunarea Constituantă astfel aleasă a abolit în ovaţii monarhia şi a proclamat Republica Populară Federativă Iugoslavia la 29 noiembrie 1945[18].

În Grecia, la fel ca în alte teritorii ocupate, comuniştii au încercat să se asigure că vor fi singura forţă armată organizată în momentul în care nemţii vor pleca. ELAS a atacat EDES cu arme italiene. Guvernul colaboraţionist a reuşit să atragă în serviciul său acei ofiţeri a căror teamă de comunism depăşea antipatia faţă de nemţi, în vreme ce ELAS îi strîngea pe cei care erau împotriva regelui sau a dreptei politice. Eforturi tardive de a întări poziţia EDES nu au dus nicăieri, iar generalul Alexandros Papagos (1883-1955)[19] şi alţi ofiţeri cu grad înalt au fost arestaţi de germani. S-a ajuns cu greu la un armistiţiu chinuit, prin care EDES era restricţionată la baza sa din Epir. Comitetul de Eliberare Naţională care administra ţinuturile muntoase controlate de ELAS reprezenta un obstacol pentru guvernul în exil, deoarece a iniţiat o răzvrătire în rîndul forţei greceşti din Orientul Mijlociu, ceea ce a determinat căderea guvernului Tsouderos.

Georgios Papandreou (1888-1968), anticomunist convins, provenit dintr-un mediu venzelist şi recent scăpat din Grecia, a pornit la formarea unui guvern de uniune naţională,

---

17. Mihailović nu a fost prins pînă în martie 1946. Procesul său – primul şi cel mai dramatic dintr-o lungă serie – a dus la execuţia sa în iulie.
18. A fost adoptată o constituţie după model sovietic în ianuarie 1946. Perioada revoluţionară a epurat ţara de duşmanii săi etnici, precum şi politici şi sociali. Din rîndul populaţiei germane locale care nu a plecat o dată cu Wehrmacht-ul, 85.000 au murit (imediat, sau în cursul deportării spre Uniunea Sovietică sau spre lagărele de concentrare) şi încă şi mai mulţi au fost expulzaţi. Aceasta numărase peste 500.000 de persoane înainte de război; pînă în 1948, scăzuse la 36.000. Tratatul de pace cu Italia în 1947 i-a acordat Iugoslaviei încă 7.760 km^2 de teritoriu la nord de Adriatica, pe care partizanii îl ocupaseră deja. Exodul italienilor a fost rezultatul unei epurări revoluţionare, în acelaşi timp politică, socială şi etnică.
19. Comandant suprem în 1940-1941 şi din nou în 1949, prim-ministru între 1952 şi 1955.

sub patronaj britanic, la o Conferinţă în Liban în mai 1944, la care au participat reprezentanţi ai forţelor politice şi de rezistenţă. Comuniştii au înaintat o cerere de participare urgent repudiată de conducerea lor din ţară. Aceasta a cerut un rol mai important, dar a bătut în retragere în august după sosirea unei misiuni sovietice.

Cînd nemţii s-au retras, guvernul lui Papandreou s-a întors la Atena în 18 octombrie cu un contingent britanic numărînd 4.000 de soldaţi şi a găsit în capitală cam tot atîţia oameni înarmaţi ai ELAS. În acel climat afectat profund de foamete, boli, teamă şi suspiciuni, discuţiile despre demobilizarea gherilelor înarmate şi formarea unei armate naţionale s-au întrerupt la începutul lui decembrie. Miniştrii EAM au demisionat şi au făcut apel la demonstraţii populare. Au izbucnit lupte.

Churchill a venit în ţară. Toţi liderii politici l-au convins şi, la rîndul său, el l-a convins pe George al II-lea de necesitatea unei regenţe, pînă la un plebiscit în legătură cu monarhia. Aceasta i-a fost încredinţată popularului arhiepiscop Damaskinos (1889-1949). Papandreou a fost înlocuit de generalul Plastiras, considerat mai acceptabil de către stînga politică şi adus cu avionul din Franţa de către britanici. Trupele britanice au obţinut victoria şi s-a ajuns la un acord de încetare a focului. În februarie 1945, ELAS a hotărît dezarmarea în schimbul amnistiei şi organizarea unui plebiscit urmat de alegeri generale. Deşi EAM controla cea mai mare parte a ţării, nu se putea aştepta la sprijin din partea Uniunii Sovietice. Pacea şi reconstrucţia necesitau patronajul Aliaţilor ; o nouă armată şi-a găsit curînd ofiţerii.

Tensiunile sociale puternice au pus în pericol eforturile englezilor de a stabiliza situaţia politică sub conducerea unei administraţii de centru-dreapta. Extremiştii de dreapta, incitaţi de teroarea stîngii din vremea ocupaţiei, au trecut la măsuri teroriste echivalente. Alegerile din 1946, organizate înainte de plebiscit (inversînd astfel ordinea prestabilită) au avut ca rezultat un guvern dominat de populişti şi restaurarea monarhiei. Tratatul de pace cu Italia semnat în 1947 a adus în sfîrşit Greciei Dodecanezul. Precipitarea ulterioară a evenimentelor spre război civil în 1947, precum şi consolidarea dominaţiei comuniste în restul peninsulei au deschis o nouă perioadă în istoria ţării.

Cînd Hitler a atacat Uniunea Sovietică, întreaga Peninsulă Balcanică fusese cucerită, împărţită, subordonată şi „revizuită". În ciuda retoricii, nu a existat un sistem veritabil, ci doar diverse tipuri de control ad-hoc şi jurisdicţii contradictorii. Cu toate acestea, Reich-ul a reuşit să extragă din Balcani resurse substanţiale pentru maşina sa de război, ceea ce a costat mult ţările implicate.

În ciuda tuturor problemelor din perioada interbelică, extrema stîngă nu reuşise să facă progrese remarcabile. Doar în momentul în care invazia Axei a distrus statele în 1941, comuniştii au putut să transforme o ţărănime nemulţumită într-un instrument al revoluţiei. Şi, acolo unde statele au supravieţuit sub dominaţia Axei, nu se poate spune că manifestările revoluţionare nu au fost prezente.

La fel ca în primul război mondial, zona a rămas un teatru secundar pe lîngă campaniile decisive care au fost duse în alte părţi. Puterile Axei şi-au împărţit controlul asupra Balcanilor cu o neîncredere crescîndă. Italienii îi învinuiau pe nemţi de politici care stimulau rezistenţa ; germanii îi învinuiau pe italieni de absenţa rezultatelor. Cu toate acestea, Germania i-a permis Italiei să ocupe cea mai mare parte a teritoriilor cucerite. Aşteptarea naivă a sovieticilor în 1941, aşteptarea realistă în 1944, aşteptarea indusă a unei debarcări anglo-americane în tot acest timp au dat naştere rezistenţei şi

rivalităţilor interne. De la Pactul germano-sovietic în 1939 şi pînă la Conferinţa de la Ialta în 1945, Stalin a căutat să menţină siguranţa şi situaţia sub control, dar a lăsat loc mai multor opţiuni pînă la sfîrşitul războiului, încercînd de regulă să îşi atingă scopurile prin intermediul, mai degrabă decît împotriva aliaţilor săi, şi păstrînd o doză bună din convingerea marxistă că istoria se află de partea sa.

Şi Aliaţii s-au concentrat aproape exclusiv asupra încleştării militare. Strategia aprobată la Conferinţa de la Teheran la sfîrşitul lui 1943 era că Aliaţii vor invada Reich-ul din partea vestică, urmînd a întîlni Armata Roşie, care invada dinspre est. Era însă nevoie de un avans dinspre sud pentru a menţine poziţia britanicilor în estul Mediteranei. „Procentajele" neoficiale din Balcani între britanici şi ruşi (de la 90-10 în favoarea Uniunii Sovietice în România pînă la 90-10 în favoarea Marii Britanii în Grecia) au fost pur şi simplu o încercare a celui mai slab dintre cei doi Aliaţi de a pune o stavilă accesului sovieticilor, într-o situaţie în care nimic altceva nu i-ar fi putut opri.

Nevoia stringentă de siguranţă a lui Stalin l-a făcut mereu să admită că există limite dincolo de care nu poate să treacă. O bună bucată de vreme, a permis Occidentului să ajute în mod deschis comuniştii din Iugoslavia mai mult decît putea el însuşi să o facă, i-a descurajat pe comuniştii greci de a porni un război civil împotriva guvernului sprijinit de britanici şi i-a împiedicat pe iugoslavi să ocupe părţi din Italia şi Austria pentru care ar fi trebuit să dea socoteală.

În statele ocupate de Axă, imediat ce înfrîngerea acesteia a putut fi anticipată, comuniştii au încercat să distrugă orice forţă care s-ar fi opus transformării, urmărită de ei, a luptei de eliberare într-una pentru impunerea stăpînirii lor revoluţionare. În statele care fuseseră de partea Axei, conducerea comunistă s-a instalat treptat şi pe nesimţite, preluînd părţi esenţiale ale guvernării cu sprijin sovietic direct. Iugoslavia, România, Bulgaria, Grecia şi Albania au reapărut la sfîrşitul celui de-al doilea război mondial într-o formă teritorială cunoscută, în ciuda unor ajustări. Cu excepţia extremităţii greceşti a peninsulei, dominaţia comunistă a pătruns în toate aceste state, iar evoluţia ulterioară a Greciei a fost o reacţie la această dominaţie.

Dimensiunile pierderilor au fost imense: mult mai mari decît în primul război mondial. Milioane de oameni au fost ucişi, răniţi sau dezrădăcinaţi. Comunităţile evreieşti de pretutindeni s-au micşorat drastic, dacă nu au fost complet eliminate, iar majoritatea supravieţuitorilor s-au hotărît să plece. Din rîndul populaţiei germane, o parte fusese deja mutată pentru a coloniza noi zone aflate sub ocupaţie nazistă, mulţi au fugit, au fost deportaţi în URSS sau au fost alungaţi. Mulţi se înscriseseră în trupele SS. Ei au fost aceia cărora comuniştii le-au confiscat primii pămîntul. Proprietatea şi echipamentele au fost distruse pe scară largă, pămîntul a fost devastat şi ceea ce fusese organizat s-a dezorganizat. Pînă la sfîrşitul războiului, viaţa economică a fost în cel mai bun caz diminuată drastic, iar în cel mai rău caz, redusă la nivelul subzistenţei. Iugoslavia a avut cel mai mult de suferit.

Capitolul 16

Concluzie

Balcanii definiți de istorie și geografie • De ce de la 1804 pînă la 1945? • Și de ce o istorie a Balcanilor? • Romantism, dispreț, diviziune, mister • Explicații, scuze și mulțumiri

„Le mystère est nécessaire pour qu'il y ait du réel."
(René Magritte)

Doar un toponim

În lipsa unei delimitări clare între peninsulă și continent, este inevitabilă apariția unor dezacorduri cu privire la punctul în care se sfîrșesc Balcanii[1]. Problema este că extinderea sau restrîngerea ariei balcanice este de obicei un exercițiu politic, mai curînd decît unul geografic. În momentul de față această denumire nu este populară. Unele părți ale peninsulei sînt considerate a fi mediteraneene (dacă nu chiar nord-atlantice), latine (prin urmare aparținînd virtual Europei Apusene), central-europene (și vai de acela care îndrăznește să insinueze că Balcanii s-ar înscrie în această regiune) sau alpine (dacă nu chiar austriece). Pînă și acea zonă care adăpostește lanțul muntos al Balcanilor și care *într-o vreme manifesta tendința de a monopoliza denumirea face parte în prezent din* comunitatea francofonă. Mai rămîn în consecință doar cei aflați la periferia societății balcanice, care sînt prinși „în Balcani", deoarece nu mai fac parte „din Europa".

Denumirea geografică a devenit un simbol peiorativ și imprecis. Războaiele purtate recent în Croația și în Bosnia au fost „războaie balcanice", deși în restul peninsulei domnea pacea. Președinții Albaniei, Serbiei și Iugoslaviei s-au confruntat cu revolte sau au luptat în alegeri care fie erau considerate „o farsă balcanică", fie erau caracterizate printr-o „spectaculoasă dimensiune balcanică". În studiul ei asupra imaginilor Balcanilor în literatura britanică, Vesna Goldsworthy sugerează că teritoriul în discuție este unul în care inconștientul Europei își manifestă adesea angoasele latente[2]. Toponimul devine cu

1. Atît originea, cît și evoluția termenului au fost discutate de Maria Todorova, *Imagining the Balkans*, Oxford University Press, New York și Oxford, 1997, capitolul 1.
2. Vesna Goldsworthy, *Inventing Ruritania : the Imperialism of the Imagination*, Yale University Press, New York și Londra, 1998, ix, p. 13.

uşurinţă o insultă cu semnificaţia de non-Europa sau de parte întunecată a Europei. Termenul „balcanic" este folosit de jurnalişti atotştiutori şi de diplomaţi inflexibili în accepţia de „învrăjbitor", „exploziv", „înapoiat", „nesincer"[3]. Este posibil ca Balcanii să reprezinte o Europă întunecată sau chiar una nesinceră, dar sînt cu siguranţă o parte integrantă a Europei (o Europă care este ea însăşi definită în mod variabil), mai ales acum, cînd Mark Mazower a învestit-o în întregime cu titlul de „continentul întunecat"[4].

După umila părere a unuia care, aşa cum se spunea, a fost „student la şcoala Balcanilor" peste patruzeci de ani şi care a predat istoria Balcanilor timp de trei decenii, regiunea în discuţie se întinde de la Alpii de Est pînă la Marea Egee şi Marea Neagră, de la Nistru la Adriatica – peste teritoriile locuite de populaţiile vorbitoare de română, albaneză, greacă şi limbi sud-slave. Aceasta este convingerea mea nedogmatică şi îmi cer scuze totodată faţă de cei care doresc să se situeze în afara peninsulei.

Sînt de acord cu existenţa unor hotărîri, cu faptul că, asemenea indivizilor, comunităţile nu sînt în mod necesar fixate definitiv prin dictatele istoriei proprii. Cu toate acestea, ceea ce am tratat în cartea de faţă este existenţa unui cadru în care văd stabilindu-se interacţiunea dintre geografie şi istorie pentru a lega regiunile între ele – de la Marea Egee spre nord în teritoriile locuite de sloveni şi în Moldova istorică şi, în mod similar, din Macedonia spre marginile continentului şi zonele maritime. În acest sens, folosesc termenul de „balcanic" ca toponim neutru.

Regiunea balcanică nu este omogenă ; spre zonele de margine se transformă pe nesimţite în altceva ; dar şi Peninsula Italică, şi cea Iberică suferă acelaşi proces. Structura sa a descurajat integrarea din interior. Integrarea prin cucerire, cultură sau chiar cooperare a venit din exterior. Aici nu a existat niciodată un mare centru urban. În ciuda capitalelor locale, parvenite şi provinciale, indiferent de vechimea şi atracţiile pe care le ofereau, Balcanii au avut trei mari capitale excentrice : Constantinopol, Viena şi Paris.

Constantinopolul, aflat la limita Balcanilor, era reşedinţa Porţii otomane şi centrul califatului Islamului ; aici se afla scaunul primordial al ortodoxiei ; oraşul reprezenta moştenirea Bizanţului şi se găsea la întretăierea drumurilor ce legau Europa de Asia. La Viena se afla reşedinţa Curţii imperiale habsurgice ; capitala austriacă era propagatoarea catolicismului şi a Iluminismului ; a fost primul centru de învăţămînt modern şi primul model al unei guvernări eficiente ; era punctul de întîlnire al drumurilor de la nord spre sud şi de la vest la est. Parisul a fost sursa ideii de suveranitate populară, de stat naţional şi de guvernare constituţională ; a fost oglinda însăşi a culturii europene ; reprezenta un ideal şi un vis. Cele trei capitale îşi exercitau influenţa pe întreg cuprinsul peninsulei. Pînă la un anumit punct, cele trei faruri călăuzitoare s-au succedat unul altuia, dar s-au

3. Cei de la *The Times* se folosesc frecvent de acest termen, dar o face în aceeaşi măsură şi Richard Holbrooke, *To End a War*, Random House, New York, 1998. Folosirea adjectivului nu este diferită de aceea a termenului de „bizantin", cu excepţia faptului că acesta din urmă prezintă avantajul de a nu mai avea nici o legătură cu guvernarea şi cultura Imperiului Roman de Răsărit. La sonoritatea denumirii de „balcanic" se adaugă o sumă de sunete fără noimă, cum ar fi acest exemplu din *The Times* apărut în 16 martie 1998 : „există puţine oraşe atît de profund balcanice precum Prizren, unde şapte comunităţi concurente, rămînind cu încăpăţînare oarbe la similitudinile dintre ele, se află răspîndite în amalgamul de biserici, moschei şi bazaruri". Acestea sînt formate din : 1. albanezi, 2. sîrbi, 3. turci, 4. evrei, 5. bektashi (inclusiv 6. cîţiva dervişi), 7. gorani.

4. Mark Mazower, *The Dark Continent : Europe's Twentieth Century*, Penguin Press, Londra, 1998.

şi suprapus într-o mare măsură. Este posibil ca perioada cuprinsă între 1804 şi 1945 să nu fie la fel de clară ca delimitarea 1800-2000, dar ea ne furnizează un cadru semnificativ. Anul 1804 este un simbol – data unei revolte care a marcat începutul luptei naţionalităţilor împotriva imperiilor. A fost o răscoală a ţăranilor sîrbi, dar intelectualii greci au fost aceia care au introdus în Balcani conceptul european de naţionalism. În ciuda primei revolte sîrbe, atenţia Europei a fost îndreptată spre Balcani datorită Războiului grec de Independenţă. Mişcarea naţională greacă a fost percepută ca fiind moştenitoarea unei civilizaţii universal recunoscute şi apreciate. Europenii învăţaţi considerau că au înţeles mesajul acesteia, în timp ce doar cîţiva erau afectaţi de soarta sîrbilor sau a celorlalte popoare balcanice.

Cucerirea otomană şi recucerirea habsburgică s-au suprapus într-o mare măsură pe teritoriul balcanic. Termenul de „balcanizare" a fost consacrat cu referire la destrămarea celor două imperii dinastice; de atunci, a sfîrşit prin a semnifica fragmentarea unor formaţiuni politice mai mari în entităţi antagonice mai mici. Cu toate acestea, Balcanii au reprezentat de asemenea un caz singular în ceea ce priveşte membrii unor comunităţi etnice distincte, ce erau legate în acelaşi timp printr-un trecut comun mai larg: mentalitate, religie, afinităţi culturale, viaţa de zi cu zi, experienţele împărtăşite. Ele deveneau europene rupînd tradiţia imperială şi asumîndu-şi statutul de stat naţional. Societăţi marginalizate din punct de vedere istoric au încercat să recupereze distanţa. Acestea erau întîrziate, aveau un ritm diferit de dezvoltare şi s-au confruntat cu nenumărate probleme.

Naţiunile balcanice nu erau „naturale", în sensul că nici o naţiune nu a fost creată de Dumnezeu în a şasea zi. Ele erau o „creaţie umană" – inventate, construite, imaginate în momente şi circumstanţe diferite. Au evoluat, au fost impuse, respinse, înlăturate, au pierit şi au renăscut. Deoarece erau dificil de definit şi delimitat, au făcut tot ce le-a stat în putinţă pentru a deveni mai uşor de conturat. Au recurs la asimilarea culturală accelerată şi la reaşezarea pe noi teritorii, la expulzări şi eliminări. Aveau nevoie de rădăcini; s-au bazat pe mituri; au căutat în trecut justificări de ordin teritorial; drepturile istorice au intrat în conflict cu autodeterminarea. În toate acestea, naţiunile balcanice nu erau atît de diferite de alte grupări naţionale.

Statele naţionale nou formate au căutat să introducă în contextul lor istoric concret cel mai bun model al comunităţii cetăţeneşti moderne. Aceasta era Belgia. Italia a devenit un model demn de urmat abia o generaţie mai tîrziu. Belgia a fost prima recunoscută ca naţiune, împotriva legitimismului ordinii internaţionale stabilite în 1815. Îşi cîştigase independenţa faţă de Olanda în 1830 şi, pînă în 1839, marile puteri îi garantaseră independenţa, teritoriul şi neutralitatea.

O componentă majoră a ideii de „naţiune" a fost reprezentarea populară derivată din Revoluţia Franceză prin intermediul constituţiilor franceze din 1791, 1814 şi 1830. Importanţa constituţiei belgiene din 1831 a constat în faptul că îşi avea originea în aceste constituţii franceze. Afirma existenţa unui stat unitar, dar reflecta deopotrivă, în mare măsură, sistemul de gîndire ce stătea la baza reformelor parlamentare britanice puse în vigoare în următorii ani. A fost un compromis între legitimismul monarhist şi suveranitatea populară. Unul dintre statele balcanice a adoptat pînă şi motto-ul ei, „l'union fait la force".

Reprezentarea populară a fost iniţial o recunoaştere a stării de lucruri, o etichetă ce atesta mai degrabă apartenenţa la naţiune şi istoria sa, decît participarea la guvernare. Înainte de a deveni politică, cetăţenia a fost morală şi socială. Politica a identificat

naţiunea cu statul. Modernizarea şi dezvoltarea au impus instituirea învăţămîntului şi standardizarea limbii. Statul şi cultura trebuiau să coincidă. Dacă o parte a ţărănimii şi a intelectualităţii din Balcani se împotrivea alăturării în acest fel la lumea modernă, faptul nu era fundamental diferit de împotrivirea manifestată în multe alte ţări.

Pe măsură ce expansiunea teritorială începea să fie considerată de către conducătorii politici drept esenţială pentru supravieţuirea economică şi politică a noilor state naţionale, statul s-a dezvoltat în detrimentul societăţii şi a diferitelor sale grupuri autonome. Burghezia de pretutindeni era legată de stat. Statul naţional a devenit un pretext pentru războaie. Ori de cîte ori se manifesta o fixaţie pentru identitatea cultural-religioasă, aceasta era mai mult consecinţa decît cauza unor probleme nerezolvate. Recruţii balcanici se luptau între ei fără tragere de inimă. Sperînd să-şi sporească influenţa în zonă, marile puteri încurajau şi manipulau statele balcanice. Mărimea, forma, stadiul de dezvoltare şi chiar existenţa lor erau reglementate în final în funcţie de sfera de interes a marilor puteri. Pînă şi aplicarea Tratatului de la Lausanne din 1923 – cea mai importantă operaţiune de „epurare etnică" – a fost controlată de marile puteri şi considerată un succes.

La sfîrşitul primului război mondial, cînd imperiile dinastice s-au prăbuşit şi autodeterminarea naţiunilor a devenit principiu universal absolut, el a fost aplicat mai mult în favoarea celor victorioşi decît a învinşilor. Existau unele diferenţe între modele şi realitate, iar trecerea la secolul XX, presupunînd noi teritorii şi noi populaţii, nu era uşoară. Din punct de vedere economic, statele balcanice au trebuit să se lupte cu o supradimensionare a forţei de muncă în agricultură. Zonele mai bogate ale Europei şi-au încurajat productivitatea în materie de agricultură timp de secole, punînd bazele unui capitalism industrial, prin intermediul unor reforme agrare cu scop comercial, în timp ce ţările balcanice au dispus abia în secolul al XIX-lea de o infrasctructură socială suficientă pentru a demara procesul în această direcţie[5].

Ceea ce părea a fi o soluţie la sfîrşitul anilor '30 prin liberalizarea comerţului cu Germania a avut de fapt ca urmare includerea în *Großraum*-ul Reich-ului. Rusia lui Stalin şi Germania lui Hitler au umplut vidul de putere creat. Conducătorii de partide au recurs la metodele lui Mussolini pentru a salva sistemul parlamentar. Acesta s-a prăbuşit, pe măsură ce regimuri regale autoritare au încercat să-şi menţină structurile statale, pînă cînd Stalin şi Hitler au introdus o nouă ordine internaţională prin Pactul lor din 1939.

Noua ordine se întemeia pe violenţă şi obţinerea puterii ca instrument în sine; ea a fost redusă la interesele pe care cei doi parteneri au considerat că au dreptul să şi le impună. Laolaltă cu restul Europei de Est, Balcanii făceau din nou subiectul unor înţelegeri bilaterale între doi rivali puternici. Noul lor parteneriat a nesocotit tot ceea ce comunitatea internaţională (sau „concertul" internaţional) a căutat să reglementeze prin principii de legitimitate şi compromisuri multilaterale, începînd cu Viena în 1815, Paris în 1856 şi Berlin în 1878, pînă în 1919. În curînd s-a ajuns la declanşarea războiului între Reich-ul hitlerist şi Uniunea Sovietică stalinistă. Lupta dintre Germania nazistă şi Rusia comunistă a condus la prăbuşirea întregului edificiu balcanic (sau a ceea ce mai rămăsese din el) – regulamente internaţionale, legitimitate monarhică, reprezentare populară, cetăţenie, stat naţional, autodeterminare.

Asemenea celor întîmplate cu cinci secole în urmă, peninsula se găsea din nou în umbra – dacă nu sub controlul – unei puteri imperiale de ideologie diferită. Aceasta va

5. John C.H. Fei şi Gustav Ranis, "Economic development in historical perspective", în *American Economic Review*, 59, 1969, pp. 386-400.

izola într-o mare măsură regiunea de dezvoltările majore care au loc în Europa Apuseană şi vor modifica în general cursul evoluţiei anterioare a Balcanilor. Ca şi înainte, influenţa occidentală s-a păstrat în zona mediteraneană şi datorită tensiunilor din cadrul relaţiilor internaţionale. Noul imperiu şi ideologia sa vor fi influenţate la rîndul lor de aceste tensiuni şi de tendinţele de expansiune; el va dura totuşi patru sau cinci decenii, şi nu patru sau cinci secole.

Anul 1945 pune totuşi capăt acestei istorii, o dată cu înfrîngerea celui de-al Treilea Reich şi instaurarea regimurilor comuniste. Problemele puse de comunism, de imperiul sovietic, de Războiul Rece şi de perioada postcomunistă sînt diferite. Ele presupun un context cronologic diferit, cu o altă istoriografie, alte surse şi o altă abordare.

Istoria Balcanilor

O dată ce am admis că istoria nu poate fi separată de prezent, am optat pentru păstrarea unei distanţe de şaizeci de ani faţă de momentul actual, preferînd să tratez acea parte a istoriei noastre europene comune din secolul al XIX-lea şi prima jumătate a secolului XX, care de obicei apare numai cînd regiunea este cuprinsă de flăcări.

Abordările occidentale ale subiectului balcanic au rareori un caracter ştiinţific. Încă de la Byron, vizitatorii cu interes literar şi semiliterar au scris cu un amestec de dispreţ şi părtinire atotştiutoare faţă de o cauză sau alta. Uneori eroii lor sînt „occidentalizaţi", în timp ce personajele negative rămîn „balcanice". Alteori (sau în cazul altor ideologii), acestea din urmă sînt întruchipate de „europenii" corupţi, iar personajele principale, *bons sauvages*, rămîn neîntinate. Într-un fel sau altul, cu bune şi rele, călătoria trece „printr-o Europă necivilizată"[6].

Başbuzucii (trupe paramilitare), haiducii şi comitagii popularizaţi în cercurile pseudo-academice (şi uneori chiar de adevăraţii învăţaţi) oferă posibilitatea stabilirii unei afinităţi emoţionale – indiferent că este vorba de o ţară, de un grup, de o cauză sau de o femeie (ori bărbat). Pe de o parte, poveştile romanţate înfloresc, fapt acceptabil în cazul reginelor României, dar mai puţin acceptabil în cazul potentaţilor, fie că este vorba de Ali paşa de Ianina sau de mareşalul Tito al Iugoslaviei[7]. Pe de altă parte, sîntem constant supuşi criticilor violente înaintate de diverse grupări, ce se manifestă într-o manieră pe care nu o putem înţelege[8].

Există apoi o fascinaţie pe care o exercită victimele. Masacrarea unor populaţii este mai interesantă decît viaţa lor de zi cu zi. Din ziua în care John MacGahn, americanul

---

6. *Cf.* Harry De Windt, *Through Savage Europe: Being the Narrative of a Journey Undertaken as Special Correspondent of the 'Westminster Gazette' throughout the Balkan States and European Russia*, T. Fisher Unwin, Londra, 1907.
7. O reclamă de două pagini pentru Eurostar First Class a apărut recent în presă prezentînd un tren ce ieşea din Gare du Nord. Un text de Chris Patten (despre care se spunea că „i s-ar fi oferit în semn de apreciere şampanie, un prînz format din trei feluri şi cîteva capitole dintr-o carte pe care o alesese la [gara] Waterloo") începea astfel: „Cartea mea preferată de întîmplări adevărate, *Eastern Approaches* de Fitzroy Maclean, începe cu ieşirea trenului său din Gare du Nord...". Aproape că putem să simţim cum Eurostar ne va duce la Zenda. Poate că vor vinde această carte la Waterloo International împreună cu povestirile romantice ale răposatului Sir Fitzroy Maclean despre ascensiunea la putere a lui Tito.
8. *Cf.* Richard Clogg, „Greek-bashing", în *London Review of Books*, 18 august 1994.

care lucra pentru ziarul londonez *Daily News*, a plecat în Bulgaria pentru a investiga povestea masacrelor (atît de vehement negate de Disraeli) comise de trupele turceşti în timpul revoltei din 1876, jurnaliştii au făcut o profesiune de credinţă din descrierea atrocităţilor balcanice. Unele relatări se apropie de necrofilie. (Înainte de a se înscrie la cursul de istoria Balcanilor, unul din studenţii mei credea că „masacrele bulgăreşti" fuseseră comise de bulgari - şi nu se referea la musulmanii omorîţi de insurgenţi.)

Nu toate victimele masacrului sînt tratate în mod egal ; aceia care sînt percepuţi drept personaje negative nu se bucură de atenţia presei. Totul a concurat la formarea opiniei că locuitorii peninsulei au o natură violentă, ca şi cum nicăieri altundeva nu ar fi existat omoruri în masă, nici chiar în Europa modernă în perioada prăbuşirii sistemelor (sau în momentul instaurării acestora).

Pe lîngă toate acestea, presa scrisă este întotdeauna dispusă să ceară în schimbul unei sume lesne de cîştigat în dolari, lire streline, mărci, franci sau ECU o mostră de istorie ad-hoc scrisă de un istoric oarecare, conform căruia totul nu este decît o repetare fără sfîrşit după un model anume prevăzut.

Şi astfel ajungem la explicaţia dată de maestrul genului, Robert Kaplan, şi anume „predestinaţi la violenţă", a cărui lucrare *Balkan Ghosts*[6] se spune că i-ar fi impresionat pe preşedintele Clinton şi pe soţia sa.

Totul are un aer „atît de balcanic", deoarece, chiar în cadrul peninsulei, predestinarea, legendele eroice, martirologia naţională, statisticile fanteziste şi proclamarea unui Adevăr subiectiv fac zilnic obiectul istoriei pseudoştiinţifice şi a celei pe înţelesul tuturor, precum şi al reflectării istoriei în presă. Toate acestea apar într-un context diferit - unul de teamă faţă de lumea exterioară împărţită în „prieteni" şi „duşmani". În ciuda dictaturilor şi a suferinţelor, în ţările balcanice au existat şi există redutabile şcoli de istorie şi oameni de ştiinţă veritabili, care au manifestat o abordare critică şi obiectivă a documentelor, istoriei orale, artefactelor şi figurilor istorice. Totuşi, istoriografia s-a dezvoltat în cele mai fericite cazuri (la fel ca şi în alte părţi) în primă fază pentru a furniza o relatare la nivel local, manifestînd un interes vag pentru ceea ce se întîmpla dincolo de graniţă. Majoritatea istoricilor balcanici ştiu prea puţine despre istoria teritoriilor, statelor şi naţiunilor vecine. Istoricii locali, urmaţi de specialiştii occidentali din domeniu, au avut tendinţa de a realiza un studiu individual al istoriilor naţionale. Cu excepţia situaţiilor mai importante, istoria Balcanilor de la ora actuală este o „istorie divizată".

Din moment ce majoritatea problemelor - politice, ideologice, economice, sociale, culturale - sînt comune întregii regiuni, chiar şi cel mai bun dintre aşa-zisele tratate de istorie naţională este denaturat de această diviziune. Trebuie să înţelegem mai bine realităţile din Balcani, să privim istoria peninsulei din perspectiva unei regiuni definite prin interacţiunea geografiei şi istoriei sale, chiar şi atunci cînd dorim să ne sustragem imaginilor negative pe care le-am construit sau le-am acceptat în privinţa ei.

Europa (ca întreg) interpretează greşit Balcanii (ca parte) în aceeaşi măsură în care Balcanii înţeleg greşit Europa, în timp ce aceasta consideră îndreptăţită pretenţia Balcanilor de a trata peninsula ca parte componentă a continentului. Percepţia noastră despre istoria regiunii este împînzită de confuzii şi interpretări eronate. Peninsula Balcanică cuprinde o zonă a liniilor de demarcaţie, dar şi una a trecătorilor şi a întretăierilor de drumuri. Naţiunile ei nu sînt naţiuni în accepţia dată termenului de către Revoluţia Franceză. Ele

6. Robert D. Kaplan, *Balkan Ghosts : A Journey through History*, St Martin's Press, New York, 1993.

nu au fost niciodată cu adevărat comunităţi de cetăţeni. Cu toate acestea, sînt cît se poate de reale. Nu numai că sînt pătrunse de un profund sentiment naţional (poate prea profund), ci sînt un produs artificial în aproape aceeaşi măsură ca şi majoritatea celorlalte naţiuni europene. Comunităţile etnice s-au dezvoltat aici fără a se transforma în comunităţi politice. Fiecare nouă aşa-numită naţiune dorea, pe măsură ce prindea contur, să coincidă cu un teritoriu şi urmărea ca populaţiile sale să interacţioneze alcătuind un întreg pentru a constitui în final un stat naţional.

În cadrul acestui proces, elitele au privit către trecut, prezent şi viitor. Au privit spre Europa pe care au încercat să o ia drept model de urmat, pentru a reuşi să devină din nou parte componentă a continentului - un continent identificat cu civilizaţia. Au privit de asemenea spre viitor în încercarea de a-şi depăşi dificultăţile, de a face faţă diferenţelor (ideea iugoslavă, diversele forme de cooperare balcanică) sau ameninţărilor străine (ligile şi înţelegerile balcanice, dar şi profundele sentimente de solidaritate demonstrate de toţi voluntarii balcanici care s-au alăturat Războiului grec de Independenţă şi revoltelor sîrbe în timpul Crizei Orientale).

Cu cît predam această disciplină şi cu cît studiam mai mult Balcanii din perioada imperiilor pînă la comunism, cu atît mai mult am simţit necesitatea elaborării unei noi lucrări de istorie generală a peninsulei care să continue munca predecesorilor (Leften Stavrianos, 1958 şi Barbara Jelavich, 1983). Aceasta, datorită valului de interes constant al unei noi generaţii, dar şi situaţiei în regiune, nu atît o revenire la Evul Mediu sau la epoca „barbarilor la porţi", cît reactualizarea în forţă a unei provocări moderne, lansată în 1804 (şi transformată în prezent într-una cu adevărat postmodernă), şi anume modalitatea de tratare a diferenţelor. Ea reprezintă o provocare pentru Balcani şi este o provocare şi pentru Europa ca întreg. Încă mai încercăm să o rezolvăm prin ideile secolului al XIX-lea. (Ironia acestei cărţi este că am fost nevoit să încetez activitatea de predare pentru a avea timp să scriu. Acum că am manualul, nu mai am studenţi, ceea ce este acelaşi lucru, din moment ce ei ar fi putut considera că nu ar fi potrivit să mai citească şi altceva).

Cei mai obiectivi dintre istorici au ajuns să accepte ideea că atingerea obiectivităţii este o iluzie. Cu toate acestea, a te lupta pentru ea este, mai mult ca niciodată, o datorie. Istoricii trebuie să caute să expolateze (fără să manipuleze) toate dovezile posibile şi să nu lase nici o piatră neridicată (fără să le rearanjeze însă), indiferent cît de înspăimîntaţi ar fi de ceea ce ar putea găsi dedesubt. În ciuda unor surse mai abundente ca niciodată, istoricul secolelor al XIX-lea şi XX rămîne un arheolog ce se confruntă cu urme şterse, insuficiente şi discontinue ale unei realităţi trecute. El reconstruieşte cu greutate un cadru nu întotdeauna raţional şi deseori obscur, care îl ajută să descifreze prezentul, dar numai ca parte componentă a unui proces indirect şi pe termen lung.

Şi atunci, nu face istoricul altceva decît să adîncească misterul? Este istoria Balcanilor un mister? Sau explicaţia ar fi că realitatea nu este chiar atît de simplă? Dacă aşa stau lucrurile, atît de des invocatul model iraţional va continua în mod necesar să fie incomprehensibil, pentru că majoritatea îl preferă mai degrabă astfel, decît să se aventureze în adîncul misterului pentru a vedea realitatea. Mă întorc la Magritte care spunea că nu-i rămîne nimic de făcut dacă „oamenii preferă să încerce să treacă prin ziduri, în loc să intre pe uşă".

Explicaţii, scuze, mulţumiri

Nu am recurs la arhive. Pur şi simplu am citit şi am recitit tot ce am reuşit să găsesc în puţinele limbi pe care le pot folosi. Sper că nu am comis prea multe erori din punctul de vedere al raţionamentului sau al faptelor. Sper de asemenea să fi reuşit a-mi aduce contribuţia – după cum sper că am făcut-o prin intermediul profesoratului – la realizarea unei înţelegeri a problemelor comune, diferenţelor şi similitudinilor, evitînd generalizările ce tind spre neadevăruri şi fără teama unor întrebări fără răspuns, chiar şi atunci cînd (în cuvintele editorului meu) „îngrămădesc atît de multe în lucrarea mea, încît cititorul nu-şi mai găseşte locul, rămînînd pe dinafară". Şi totuşi, cîte lucruri au fost omise! În cele din urmă însă alegerea şi păstrarea echilibrului nu pot decît să-mi aparţină, fie ele reuşite sau nu.

Acest lucru este valabil şi pentru numele de persoane şi denumirile geografice. Denumirile geografice sînt date în general în varianta englezească, dacă ea există, sau aşa cum erau cunoscute pe scară largă la vremea respectivă, chiar dacă asemenea forme nu mai sînt universal folosite. În rest, am optat pentru denumirile folosite de statele care guvernau teritoriile respective, atunci sau în prezent, oferind mai multe variante în cazul folosirii mai multor versiuni oficiale în acelaşi timp sau cînd se schimbau conducătorii. Posibilităţile sînt nesfîrşite. Nu pot să mulţumesc pe toată lumea. Numele de persoane sînt într-o oarecare măsură mai puţin problematice. Am păstrat vechea convenţie de trecere în variantă englezească a numelor de monarhi (acolo unde a fost posibilă ; aceeaşi formulă a fost aplicată şi conducătorilor Bisericilor), folosind în rest ortografierea modernă sau transcrierea întrebuinţate de descendenţii persoanelor numite (procedeu nu atît de simplu pe cît pare). Am făcut tot ce mi-a stat în putinţă în privinţa respectării convenţiilor legate de transcrierea textelor nonlatine.

Sînt profund îndatorat mult prea multor oameni pentru a-i menţiona pe toţi. Mai mult decît atît, îi am în vedere aici pe acei cititori care categorisesc numele cuprinse în astfel de liste după criterii politice şi etnice şi trag concluzii din statisticile lor. Există totuşi nume pe care nu le pot trece cu vederea : acelea ale oamenilor de ştiinţă şi ale prietenilor prin care am descoperit nu fapte şi figuri istorice, ci noi dezvoltări, noi faţete, noi lumini, noi puncte de vedere, noi comparaţii, noi interpretări bazate pe noi dovezi istorice : extraordinarul Traian Stoianovich, *patron spiritual* al tuturor balcaniştilor, urmat de (în ordine alfabetică) Richard Clogg, Richard Crampton, Dimitrije Djordjević, Alexandru Duţu, Procopis Papastratis, Maurice Pearton, regretatul Branko Petranović şi, nu în ultimul rînd, Desimir Tošić (care deşi nu este un istoric în sensul strict ştiinţific al cuvîntului, are mai multe cunoştinţe de istorie decît mulţi istorici).

Am învăţat de asemenea foarte multe de la toţi doctoranzii pe care am avut plăcerea să-i îndrum sau, mai exact, să-i povăţuiesc în cadru neoficial, în special lui Nicholas Fennell, Konstantin Pavlowitch (indiferent de gradul de rudenie), Jeffrey Schneider, Gavin Scrase şi Heather Williams, care m-au ajutat să înţeleg mai bine rivalitatea ruso-greacă de la muntele Athos, unificarea Iugoslaviei, problema evreiască în România, „procentajele" din 1944 şi misterele Conducerii Operaţiunilor Speciale. Tuturor acestora li se adaugă editorul meu, Andrew MacLennan, care a înţeles imediat ce vreau să

realizez, a întrevăzut primul discrepanţele dintre scopuri şi realizări şi, neobosit, mi-a atras atenţia asupra lor. A fost un „îndrumător" riguros şi încurajator.

În afara obişnuitului public cititor spre care se îndreaptă această carte, format din studenţi, diplomaţi, jurnalişti, soldaţi, amatori, călători cu trenul, excentrici, critici şi toţi cei interesaţi în general de acest subiect, care nu se tem că vor fi lăsaţi pe dinafară, mi-ar plăcea ca această carte să fie de ajutor acelora dintre prietenii mei apropiaţi nonbalcanici care au fost interesaţi, fascinaţi, oripilaţi sau plictisiţi de Balcani (*y compris F., si vous le voulez*), precum şi acelora dintre prietenii mei balcanici care au în general încredere în mine chiar şi atunci cînd au o părere diferită.

Toate acestea au fost cuprinse în „Concluzie" pentru a nu le impune atenţiei de la început, prin „Introducere".

St.K. P.

Nicosia, decembrie 1998